

ÉVRÖNYV

28

KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG ÉVKÖNYVE 28.

A kötet megjelenését a

támogatta.

Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 28

„Tenger fenekéről gyöngyszemeket szednék”

Tanulmányok Olosz Katalin tiszteletére

Szerkesztette
Szakál Anna
Tekei Erika

KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG
KOLOZSVÁR, 2020

Kiadja a KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG
400162 Kolozsvár, Croitorilor (Mikes) u. 15.
telefon/fax: +40 264 432 593
e-mail: kriza@kjnt.ro
www.kjnt.ro

© Kriza János Néprajzi Társaság, 2020

Lektorálta:
dr. Keszeg Vilmos

Borítóterv:
Szentés Zágón

Számítógépes tördelés:
Sütő Ferenc

ISBN 978-606-9015-20-9
ISSN 1841-3021

Nyomdai előkészítés, nyomtatás, kötés:
IDEA DESIGN&PRINT

© www.kjnt.ro/szovegtar

Tartalom

Szakál Anna
A kéziratárak titkait vallató kutató 9

Küllös Imola
„... perg szájamban örömmek hársfája”
Humoros szövegváltozatok a köszöntőkben 15

Gyűjtők, gyűjtemények

Gulyás Judit
Az Erdélyi János szerkesztette *Népdalok és mondák*
meséi és mesegyűjtői 51

Domokos Mariann
Nagy István Grimm-meséi
az *Ifjúsági könyvtár* című kiadványsorozatban 101

Hermann Zoltán
A Grimm testvérek és Josef Haltrich „családi meséi” 135

Landgraf Ildikó
Régi nyomokon és új utakon. Hagyománykövetés és újszerűség
Vikár Béla folklórgyűjtéseiben és szövegközléseiben 157

Szilágyi Márton
Arany János és a nagyszalontai epikus folklór kapcsolata.
(Egy néprajzi forráskiadás irodalomtörténeti tanulságai) 173

Chikány Judit
Adalékok Kanyaró Ferenc folklórszemléletéhez.
Kanyaró Ferenc és a ponyva 191

Berki Tímea
„Jakata prikulics”. Anekdóták és Brassai Sámuel-biográfiák 213

Források, szövegek

Tánczos Vilmos
Egy Úz-völgyi csángó asszony folklórtudása:
szövegtípusok és -funkciók 237

Vargha Katalin
Mailand Oszkár és a találósok 263

Domokos Mariann
Kormoska, a csodaszép királyleány.
Szabó Sámuel egy meséjének ponyvaforrása 291

Kutatástörténet és lokalitás

Pozsony Ferenc
Népballada-kutatás a Székelyföldön. Kutatástörténeti vázlat 315

Filep Antal
Népismereti, néprajzi érdeklődés a Délkelet-Alföldön
a reformkorban és továbbélő öröksége. Kutatási vázlat 349

Tompos Krisztina
Egy falumonográfia sorsa a 20. század második felében.
A tiszai gyűjtés fél évszázados története 391

Barabás László
Búvópatakok mentén, aranyrögök nyomában.
A húsvéti ünnepkör marosszéki szokásai
19. századi adatoktól az ezredfordulóig 431

Szócsné Gazda Enikő
Asztalosok, kapufaragók Kovásznán a 20. században 459

Emlékezés

Ráduly János

Olosz Katalin két levele 479

Keszeg Vilmos

Elismerő szavak Olosz Katalin kutatásairól [recenziók]

I. Hagyományok és kontextusok II. A *Vadrózsák* második kötete

III. Kanyaró Ferenc: *Erdélyi népballadák és epikus énekek*

1892–1905 485

Tabula gratulatoria 513

Fényképek 518

Szakál Anna

A kéziratárak titkait vallató kutató

Akik ismerik Olosz Katalin életpályáját, szakmai és emberi kvalitásait, azok tudják, hogy e kötet létrejöttével a tudományos kutatás iránti alázat, a hatalmas anyagismeret, a mindig maximálisan precíz forrásfeltárás, a másik kutató önzetlen segítése, az önreflektív, saját esetleges tévedéseit is elismerni képes szakember előtt tisztelgünk.¹

Olosz Katalin 1940-ben született Kovásznán értelmiségi családban. Valószínűleg nem tévedek sokat, ha úgy vélem, abban, hogy később kutatóként hogyan viszonyult az elé kerülő munkákhoz, nagymértékben befolyásolhatta, hogy szüleitől azt tanulta, bármilyen munkát kell is elvégeznie (legyen az unalmasabb, kétkezi vagy szellemileg inspirálóbb feladat) mindig tartson ki, soha ne adja fel, és a lehető legbecsületesebben álljon helyt. S bár nem a családból, az otthoni környezetből hozta a néprajz iránti érdeklődését, az, hogy végül mégis a folklorisztika felé fordult, nagyban nővérenek, Ellának volt köszönhető, aki a Képzőművészeti Főiskola textilszakos diákjaként Szentimrei Judit vezetésével sok időt töltött Kalotaszegen, s e hétvégi kirándulásokhoz csatlakozhatott Olosz Katalin is.

Másképp, de – úgy vélem – legalább olyan meghatározó volt Olosz Katalin életében az egyetemi élet másik arca, az a félelemteli világ, amiben szemlélőként kényszerült részt venni. 1958 őszén Olosz Katalinéké volt az utolsó évfolyam, ami még a Bolyai Egyetemre felvételizett, szemtanúja volt az '56-os forradalom utáni egyetemi megtorlásoknak, majd 1959-ben a Babeş és a Bolyai Egyetem erőszakos egyesítésének. Jelen volt többek között azon a gyűlésen is, amikor Szabédi Lászlónak nyilvánosan

¹ Itt szeretnének köszönetet mondani a szerkesztők Landgraf Ildikónak és Gulyás Juditnak a kötet készítése során nyújtott segítségükért.

önkritikát kellett gyakorolnia, ami után az egyetemi tanár öngyilkosságot követett el.

Az egyetemen – ahol a néprajzos képzés ekkor már több mint tíz éve nem létezett – a nővére és Szentimrei Judit hatására felébredt néprajzi érdeklődés mellett Antal Árpád egy (a székely népballada-kutatás történetét összefoglaló) szemináriumi dolgozatra tett témajavaslatát irányította a folklorisztika felé. Szakdolgozatát már egyetlen falu, Magyargyerőmonostor folklóranyagából készítette el. 1963-ban évfolyamelsőként végezve került a marosvásárhelyi Pedagógiai Főiskolára, majd hamarosan a Társadalomtudományi Kutatóintézetbe, ahol nyugdíjazásáig dolgozott. Tulajdonképpen a forradalomig ez volt az a közeg, amelyben élt és alkotott. Pontosabban ez volt az a közeg, ami tulajdonképpen nem létezett, s így alakult ki, formálódott az évek során Olosz Katalin munkamódszere, szemléletmódja, kutatási habitusa, így lett ő a körülmények hatására – Erdélyben nem egyedi módon – egyszemélyes intézménnyé. A kutatóintézetben csupán néhány rövid évig engedték meg neki, hogy folklorisztikával foglalkozhasson (ez alatt az idő alatt jelentek meg a *Magyargyerőmonostori népköltészet* és *A kecskés ember* című kötetei), ezt követően a folklór csupán „úri passzió” lehetett a számára. Ez pedig egyszerre jelentette azt a vágyott szabadságot, hogy (az intézeti kötelező feladatok mellett) azzal, úgy és annyi ideig foglalkozhatott, amivel, ahogy és amennyi ideig csak szeretett volna, de egyúttal azt is, hogy nem volt műhely, társ, kolléga, barát, akivel a benne felmerülő szakmai kérdéseket megvitathatta volna, akivel a felfedezések örömeit megoszthatta volna. Mivel azok, akik szakmabeliek voltak, azok vagy távolabb éltek (mint Antal Árpád, aki ugyan végzettsége szerint szintén nem volt néprajzkutató, de a 19. századi irodalmi élet, annak társadalomtörténeti összefüggéseit jól ismerő kutatóként segíthette volna Olosz Katalin munkáját), vagy olyanok voltak (mint Faragó József), akik inkább megnehezítették a munkát, azt az érzést erősítve benne, hogy ellenszélben kénytelen haladni. Ebben a nagyjából negyed századnyi, sok tekintetben fullasztóan levegőtlen időszakban nemcsak a szűkebb-tágabb szakmai közeg hiányával kellett megküzdeni, hanem a levéltári anyag elérhetetlenségével is. Magyarországi útra vállalkozni szinte lehetetlen volt, de a legtöbb romániai archívumban is csupán erős korlátozások mellett lehetett, ha lehetett kutatni. Így Olosz Katalin pályájának ez a szakasza sokkal inkább az agyaggyűjtésről, a tervezésről szól szak-

mai szempontból, ami a forradalom utáni kedvező változások hatására teljesebben ki. 1989 után megnyíltak a könyvtárak, archívumok, ösztöndíjak létesültek, amikkel Magyarországra lehetett eljutni hónapokra kutatni, újjáalakultak az erdélyi közművelődési egyesületek, létrejött a Kriza János Néprajzi Társaság. Mindezek együttes hatására hirtelen mindaz, ami nem volt, lett Olosz Katalin (és sok más erdélyi kutató) életében: szakmai fórum, hallgatóság, beszélgetőtársak, konferenciák, folyamatos találkozási és publikálási lehetőségek. Létrejött tehát az a várvára várt közeg, amelynek hatása és az ebből fakadó lelkesült, felszabadult, örömteli munkakedv Olosz Katalin publikációs jegyzékéből is egyértelműen látszik.

Az 1970–80-as években Olosz Katalin elsősorban két nagyobb témához gyűjtötte-kutatta folyamatosan az anyagot: Szabó Sámuel folklórgyűjtéseinek nyomait igyekezett módszeresen feltárni, és a romániai magyar balladakatalógust szerette volna összeállítani. Mindeközben azonban munkamódszerként alkalmazta azt, amire elsődlegesen a sanyarú kéziratári viszonyok kényszerítették: nem csupán az éppen kutatót témáihoz jegyezte ki az őt érdeklő tételeket, hanem a kezében megforduló számtalan kéziratból és kiadványból minden olyan adatot is kigyűjtött, ami tágabban a témájához kapcsolódott, s így esély volt rá, hogy egyszer talán hasznos lehet a számára (tegyük hozzá: akkor, amikor már esetleg az illető kéziratárban bottal lehet ütni a dokumentum nyomát, s hozzáátéve mindehhez, hogy ennek a fajta kutatásnak az előnyeit – sajnos – még ma is bárki megtapasztalhatja Erdélyben, mert máig akadnak helyek, ahol az egyszer kézbe kapott kézirat újbóli megtekintésére semmiféle garancia sincs). Ez a kétségtelenül roppant időigényes munkamódszer, amelyet Olosz Katalin a későbbiekben is alkalmazott, tette lehetővé, hogy akár most, járvány idején is szinte megakadás nélkül tud dolgozni otthonról, s úgy vélem, hogy az otthon őrzött anyagai még a következő 10–20 évre akkor is biztosítanának neki feldolgozandó feladatokat, újabb és újabb izgalmas kutatási kérdéseket, megoldandó problémákat, ha (de erre gondolni sem szeretnénk) többet nem mozdulhatnánk ki a házunkból.

Ez a fent leírt munkamódszer azonban, úgy vélem, nem csupán az archívumok körüli bizonytalanságból fakad, hanem abból is, hogy Olosz Katalin a kutatói kérdéseit mindig olyan szélesen, olyan összetetten teszi fel, hogy arra nem lehet nem árnyalt választ adni, és nem lehet

nem temérdek újabb és újabb kéziratot átnézni, aminek következtében, mintegy melléktermékként óhatatlanul újabb kérdések és újabb felfedezések sorjáznak. Például az emlegetett Szabó Samu esetében Olosz Katalint nem csupán az érdekelte (mint sok folklorisztikai gyűjtemény sajtó alá rendezőjét), hogy milyen szövegeket gyűjtött Szabó Sámuel, nem is csupán az, hogy miféle kalandos sors jutott ennek a gyűjteménynek osztályrészül, vagy hogy kik voltak a gyűjtésben részt vevő diákok, vagy hogy miként nézett ki ez a diákgyűjtés, hanem az is érdekelte, hogy mi volt az a közeg, amibe ez a gyűjtés ágyazódott, mi vonzott egy természettudományos műveltségű embert a folklórgyűjtés felé, azaz milyen volt a kor gondolkodása. És innen nézve már igazán magától értetődik, hogy az embernek, ha kutatóként becsületes munkát szeretne végezni, kutya kötelessége nem csupán minden nyomon végigmenni, minden szálat elvarrni, minden követ megmozgatni, hogy az esetlegesen elkallódott gyűjtemények (de hiszen szinte mindig elkallódott gyűjteményekbe botlunk a 19. században!) előkerüljenek, hanem megpróbálni a lehető legmélyebben megismerni és megérteni azt a világot, amelyet kutat, hogy a lehetőségekhez mérten tudjon az általa kutatott szereplők fejével gondolkodni, tudjon abban a világban szinte, mint akkor élt résztvevő mozogni.

S ha az ember így kutat, az sem olyan meglepő, ha folyton-folyvást abba ütközik, hogy az elődök egy jelentős része nem ugyanezzel a körültekintéssel és alaposággal végezte a munkáját, ami miatt a folklorisztikai szakirodalomban számos tévesen rögzült megállapítás, elhamarkodott sommás kijelentés található, amelyet kénytelen cáfolni, és másokat is arra buzdítani, hogy bátran kételkedjenek – tulajdonképpen bárkiben. De miként másoktól elvárná saját korábbi állításaik korrigálását, esetlegesen elkövetett hibáik felvállalását és transzparenszé tételét, ezt maga is – ha egy korábbi állításáról bebizonyosodik, hogy újabb adatok fényében nem tartható – minden esetben megteszi, amiért nem lehetünk eléggé hálásak mi és a későbbi kutatók neki.

Úgy vélem, sokféle módon szövődhetnek szoros kötelékek, születhetnek barátságok. Két kutató között talán az egyik legkülönlegesebb formája a barátságnak, ha az általuk kutatott világ szereplői közös barátaikká, jó ismerőseikké alakulnak, s amikor róluk beszélnek, együtt gondolkodnak, akkor az olyan, mintha egy másik térbe és időbe kerülnének. Mi más is

tudna egy kutatást jobban inspirálni, mint az ilyen, és ehhez hasonló közös világok!

Olosz Katalinnal, vagyis ahogy sokan szólítjuk: Kati nénivel, a beszélgetéseink azután kezdődtek, amikor 2010 tavaszán Keszeg tanár úr meghívására eljött Kolozsvárra a tanszékre, és felolvasta hosszú, akkurátusan adatolt, minden részletében hasznos véleményét az első doktori részdolgozatom kapcsán. Nem sokkal ezután váltak rendszeressé kettőnk marosvásárhelyi találkozásai, ahol ez a közös világ rövid időn belül formát öltött. Kati néniék otthonába, s különösen az ő könyvek borított szobájába belépve, s azonnali beszélgetésbe fogva olyan volt, mintha százötven évet visszarepültünk volna az időben, s hiába ültünk (Kati néni a gépe előtt, én mindig ugyanabban a fotelban, ölemben a laptopommal) egy panelház negyedik emeleti szobájában, aminek ágyát, padlóját mindinkább ellepték a legkülönbélebb jegyzetek és előhalászott könyvek, abban a térben lassan rég halott férfiak kezdtek gyülekezni, akikről úgy osztottunk meg történeteket, úgy vizsgáltuk motivációjukat, gondolkodásukat, hogy sokszor arcvonásaik helyett csupán hol hetyke, hol göcsörtös kézírásukat ismertük. Ezeket az időutazásokat csak (a kezdetben még kicsi unoka) Andris néha be-betekintő feje „zavarta meg”, aki időről időre érdeklődött, hogy „a másik Anna” (vagyis én) mikor fog vele legózni, focizni, avagy bikázni.

Máskor Kati néni lakása volt a bázis, ahonnan gyűjtőútra indulhatam, környékbeli levéltárakba, egyházközségek fűtetlen szobáiba, hogy aztán visszatérve a változó gazdagságú zsákmánnyal, a szoba csendjében Kati néni elé tárhassam, és annak segítségével még tovább gabalyíthassuk és szőhessük a 19. századi ismerőseink történeteit.

S amikor kevesebb adatott meg a találkozásokból, de annál több a kutatási felfedezésekből, akkor hihetetlen hosszúságú levelekben cseréltünk eszmét – olyannyira, hogy többször kacagva emlegettük, hogy ha egyszer lenne valaki, aki arra vállalkozna, hogy Kriza és ügybarátainak levelezése és gyűjtései utáni, levelekben dokumentált nyomozásunkat kiadná, az a könyv bizony sokszorosa lenne a *Vadrózsák* fennmaradt dokumentumainak.

Kevés más emberrel találkoztam életemben, aki olyan lelkes, felszabadult örömmel tud mesélni egy-egy kézirat megtalálásáról, egy-egy újabb felbukkanó kérdésről vagy problémáról, akit oly mértékben boldoggá tesz az archívum csendje, az ott végzett nyomozás hallatlan izgalma, mint Kati nénit.

Vannak kutatók, akiknek egy idő után mintha elfogynának az ötletei, elkopnának a gondolatai. Olosz Katalin bizonyosan nem tartozik közéjük.

Drága Kati néni, kívánom, hogy a romániai magyar népballada-katalógus hatalmas munkája után is legyen kedved és erőd belelapozni a jegyzeteidbe, hogy a soha véget nem érő kutatási ötleteid közül még sok-sok megvalósulhasson! Isten éltesen még nagyon sokáig!

Küllös Imola

„... perg szájamban örömmek hársfája”

Humoros szövegváltozatok a köszöntőkben

Elvitathatatlan tény, hogy Olosz Katalin munkássága a magyar történeti folklorisztika egyik legjelentősebb és mennyiségét tekintve is legnagyobb forrásfeltáró teljesítménye az utóbbi évtizedben. Méltán érdemelte ki 2016-ban a Magyar Néprajzi Társaság elismerését, az Ortutay Gyula-émlékérmét, ezidétt pedig a születésnapját köszöntő tanulmánykötetet, amellyel kortársak és tanítványok tisztelegnek a jeles néprajzkutatók és folkloristák „kerek” évfordulóján – egy több évszázados szokást némi-leg átértelmezve és megújítva.

A köszöntés a tiszteletadás jele, amióta világ a világ, s tudjuk, Erdélyben a verses és prózai köszöntésnek jelentős közköltészeti és folklór-hagyománya volt. Korai és szép példáit olvashatjuk a születés- és névnap-i köszöntőknek egy nagyszebeni lelkész-tanító, Solymosi N. Mihály tollából 1696-ból. Ezeket az alkalmi verseket egyik tanítványa, a később patikussá lett Vett György iskolai jegyzetfüzete örökítette ránk.¹ A „sátoros ünnepek”-re készített verses köszöntőkből többet is kiadtak a Régi Magyar Költők Tára (a továbbiakban RMKT) XVII. századi sorozatában.² Ezek az adatok kb. 50-100 évvel korábbiak, mint az udvarhelyszéki Derzsben összeírt *Dersi Biás-énekeskönyv* alkalomra készített versei, amelyek természetes módon építették be szövegükbe a korábbi köszöntők bibliás és antik hagyományból merített szóképeit. A szöveghagyomány folytonosságát a különböző kéziratos forrásokból feltárt 18.

¹ Vett jegyzetkönyv (1694–1697, Stoll 2002: 130) lásd RMKT XVII/14. 114, 116, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127. sz.

² A teljesség igénye nélkül: *Karácsonyi*: RMKT XVII/11. 207–208, 218–221, 232. sz. *Húsvéti*: RMKT XVII/11. 222, 223, 233, 234, 236. sz.; *Pünkösdi*: RMKT XVII/11. 211–217, 224, 235. sz. alatt és az RMKT XVII/14. 10–16. sz. (Privigey Miklós versei) és a Thoroczka Zsigmond-énekeskönyvből (1695 után, Stoll 2002: 134) 148–157. sz. alatt.

századi diákköszöntők mutatják. Ezeket a RMKT XVIII. század közköltészeti alsorozatának következő kötetében adjuk ki a közeli jövőben. E fontos alkalmi műfaj egyetlen tudományos összefoglalása a *Dersi Biás-énekeskönyv* elemzése nyomán Kiss József 1948-ban készített és 1958-ban részben publikált doktori disszertációja (Kiss 1958). Megállapításai ma is helytállóak, mind az egy évszázaddal korábbi anyagra, mind pedig a 19–20. században gyűjtött népi köszöntőversekre vonatkozóan.

Kiss József a terjedelmük szerint csoportosította az ünnepi köszöntőket. A legrövidebbeket *rigmusnak*, a közepes terjedelműeket (20–40 sor) *köszöntőversnek*, az elbeszélő résszel kombinált (tulajdonképpen evangelizációs célzattal létrejött) hosszú szövegeket pedig *ünnepi versezetnek* nevezte el. Az alkalmi verses köszöntések és rigmusok közé tartoznak nemcsak az egyházi ünnepeken előadott szövegek, hanem a diákok által elmondott *lakodalmi, név- és születésnap*i köszöntők is, melyek a köteles tiszteletnyilvánításnak, no meg a tisztességes pénzkeresetnek további lehetséges forrásai voltak.

Az alkalomhoz illő jókívánságokat tartalmazó versek és prózai szövegek (szalutációk, orációk) készítését annak idején sokat gyakorolták a protestáns iskolák poétikai osztályába járó diákok, hiszen egy-egy világi vagy egyházi ünnepen saját produktumaikkal (is) tiszteleghettek családjuk, rokonságuk előtt.³ A tehetségesebbje felnőtt korában, iskolarektorként, kántortanítóként is verselt, és gyakran szétosztotta hosszabb-rövidebb köszöntőit, rigmusait növendékei között. Ismerünk olyan erdélyi kéziratos énekeskönyvet,⁴ amelybe tulajdonosa, az ún. „szöveggazda”, a versek mellé azt is feljegyezte, melyik kisdíákjának, mikor adta ki azt

³ „A XVIII. század második felébe lépve sem ritkulnak meg a mendikáns kéziratok. Ellenkezőleg: az egyre szerzeágazóbb kollégiumi költészet magához vonzotta ezt a (gyöke-reit tekintve egyáltalán nem iskolás hangvételű) poétikai hagyományt, ezáltal – nemcsak Erdélyben, hanem szerze a magyar nyelvterületen – kötelező penzumává vált a diákok számára. [...] Arról, hogy mekkora becsben tartották ezeket a szövegeket, ékesen tanúskodnak a kolozsvári Egyetemi Könyvtár egy-két leveles kéziratai, melyek most Ms. 2991 összefoglaló jelzeten találhatók.” (Csörsz 2007: 161)

⁴ Körmőczy János gyűjt. (1786–1793; Stoll 2002: 368); további diákversek pl. a kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár 2991. számú dobozának az egy-két leveles kéziratai, melyek az Erdélyi Nyelvművelő Társasághoz érkeztek be a 19. században. „A versek minden bizonnyal a székelyudvarhelyi református kollégiumban keletkeztek, s több nemzedéken keresztül használatban voltak. A tanár vagy egy idősebb diák letisztázták, majd kiosztotta a rigmusokat, a lapszélre pedig fölírták, éppen ki tanulta meg. Például a *Jézus a Golgota hegyének tetején* kezdetű húsvéti verset (2991/186. sz.) „Tanulja Csizmadia Pál 1807”, „Tanulja Sütő Janos 1808”, illetve „Fazakas Janos 1814” – végül valamennyi név áthúzva” (Csörsz 2007: 161).

megtanulásra és elmondásra. Sok egykori diák papként, iskolamesterként, kántortanítóként, falusi hivatalnokként is tovább bővítette kéziratos daloskönyvét, hiszen hivatásához hozzátartozott az alkalmi verselés az emberélet nagy fordulóin, az egyházi és iskolai év ünnepein és a jeles (név)napok alkalmával. A falusi tanítók, papok változó szolgálati helyeik hagyományaihoz ily módon építették be egyrészt otthonról hozott, emlékezetükben élő folklorikus tudásukat, másrészt az anyaiskolájukban (esetleg külföldi akadémiákon) elsajátított klasszikus és biblikus műveltség alapjait, a kortárs költészet témáit, műfajait, valamint a poétika és retorika számos elemét, eszközét. Ez az adaptációs készséggel párosult gyakorlat azonban (költői invenció hiányában) nem emelte alkotásaikat a „poézis” szintjére, a versek megmaradtak a kéziratos énekeskönyvek, füzetek lapjain, másolatokban és közszájon terjedő változatokban.⁵ Az 1912-ben megindult Folklore Fellows gyűjtéseiből egyértelműen kiderült, hogy a diákok nemcsak „hoztak” magukkal szövegeket szülőfalujukból, hanem, ekkor és a megelőző évszázadokban jócskán „vittek” is haza a nagy iskolavárosok kollégiumi diákköltészetéből, ami topikus (motivikus), illetve genetikus szövegváltozatokban fokozatosan beépült a szájhagyományba.⁶ Mára már elismert tényé vált, hogy „a populáris irodalom egészére a heterogenitás, a nyelvi és stílári sokféleség a jellemző. A közköltészet alkotásainak szókészlete és kifejezőmódja (akárcsak a folklóré) műfajokhoz kötődött, így érthető, hogy a mulattató énekekben, versekben a századokkal korábbi hegedős-mulattatás vágáns hangütése, képei, míg a didaktikus költészet számos műfajában a 16. századi prédikátorok bibliás nyelve, példázatokkal oktató stílusa él tovább. A kollégiumi diákekekben, ünnepköszöntő rigmusokban pedig a Biblia és az antik mitológia közismert szereplői, témái, a »poétai klasszis« penzum-verseinek kötelező szerkezete, retorikus kifejezései, elcsépelet formulái és pátosszal teli szóvirágai bukkannak fel minduntalan” (Küllös 2004: 30). Ennek köszönhetően a 19–20. századi szájhagyományból gyűjtött folklórban (különösen a nép-

⁵ „A XVIII. században a társadalom iskolázott rétegeiben szokásos, közhelyekből építkező köszöntők, lakodalmi és halottas versek a barokk poézis szóképekészletét variáltgatták. A mindennapiságot, a valóságot általában hiába keressük e művekben. A mitológiai és más sablonok alkalmazásából, azok rafinált variálgatásából valódi mondanivaló hiányában többnyire legfeljebb csak érdekessé, nem művészivé váltak e költemények” (Szelestei 2003: 214).

⁶ Ennek a kulturális kölcsönhatásnak egyik szegmenséről készítette szakdolgozatát 2014-ben az ELTE Folklore Tanszékén Balogh Pál Géza (vö. Balogh 2015).

szokások költészetében) a 17–18. század „sorozatban gyártott” alkalmi köszöntőinek, szórakoztató hazugságverseinek tematikus, motivikus és formuláris előzményeit, a mendikáló diákság adománygyűjtő gyakorlatának tréfás rigmusait, adománykérő formuláit ismer(het)jük fel.

A generációról generációra hagyományozódó közhelysorokból, formulákból és szóképekből egybeszerkesztett verses köszöntők először mindig az adott ünnep vallásos / szakrális vonatkozásait, pl. a Megváltóra vonatkozó próféciákat, illetve a keresztnév viselőjének bibliai előképeit emlegették föl, csak aztán fordultak „háziak” felé áldásmondással.

A legalább 3–4 strófából álló diákköszöntők általánosan ismert szerkezeti modellje és alkalmazott szóképei, motívumai nagyjából ezek voltak:

- 1) **beköszöntő sorok, strófák:** felderült / felsütött az ünnep / neved napja; a múzsák, nimfák, illetve hangszerjátékos mitológiai személyek felkérése az ünneplésre, örömmzenélésre (pl. *pengjen az örömmnek / Dávidnak / Apollónak hárfája* vagy *citerája*⁷; *zendüljön virginál*⁸); (virág)csokorkötés ajándékképpen (még téli időben is!); jó hír mondás / hozás (az egyházi ünnepeken egyértelmű utalás az evangélium szó eredeti jelentésére); személyes bemutatkozás;
- 2) **jókívánások:** az ég harmatja; áldások árja az ünnepelet személyre (és háza népére);
- 3) **záró sorok, strófák:** örömteli hosszú élet, jó egészség, halál utáni mennybevitel; mennyei korona / pálma mint a legfőbb jutalom;
- 4) **személyes hangvételű elköszönés, adománykérés** – ami el is maradhat.

A folklorizálódott köszöntőversekben (különösen a névnapiakban) is fellelhetők ezek a szerkezeti „egységek”, bár rövidebb terjedelemben. A záró strófa sablonos jókívánásai (a hosszú élet és a halál utáni mennyi korona / örök üdvösség) helyett viszont az evilági bőség, termékenység és jó egészség szerepel, s idő haladtával az adománykérés egyre hangsúlyosabbá válik. A „mindennapi élet” és a köznyelv betüremkedése a köszöntők szövegébe azzal kezdődött, hogy az iskolában tanultakat elmondó kisebb-nagyobb diák az evangéliumi örömhír, az „új hírmondás” után tanulással szerzett „fáradsága” méltó jutalmát is egyre gyakrabban megemlégtette tisztességtévő „szolgálatát” fejében. Sok 18. századi gyerek

⁷ Értsd: lantja. Pl. *Felderült fébus, készen van hárfája, / Örömet nyújtott szent István napjára.* (Nagykapus, Kolozs m.)

⁸ Polifon billentyűs hangszer, a csembaló hordozható rokona.

(többnyire fiúk, de a század végén már lányocskák is) 4–12 soros rigmusa nem is tartalmazott egyebet, csak a jó hírt Krisztus születéséről, örömteli húsvéti feltámadásáról, Pütkösdben pedig a Szentlélek eljövételéről, hozzátéve, hogy mindezt az „iskolában / skólában” hallotta, tanulta. E jó hír fejében kért pár petákat vagy máriást komolyabb-tréfásabb formulákkal, hogy üres tarisznyáját vagy korgó bélű erszényét (pungáját) jólakassa, rongyos ruháján, lábbelijén igazíthasson. A 19–20. századi népi köszöntőkben a formuláris jókívánságok idő haladtával fölébe nőttek a szakrális tartalomnak, mi több: a szájhagyományból gyűjtött változatokból gyakran el is maradtak a „szent időre” történő utalások. Érzékelhetően megváltozott a köszöntők jellege, szemlélete, s a transzcendens távoli jövőndő helyébe a földi ember és szűkebb környezete, közeljövője került.

Az utóbbi évtizedekben végzett forrásfeltáró munkámmal⁹ és az alábbi kis példatárral két, egymással összefüggő jelenségre szeretném felhívni a figyelmet:

1) A szájhagyományban fennmaradt „népi köszöntés” és a 17–18. századi kéziratos források „között történeti összefüggés van, amit számos kétségtelen szöveg-, illetve motívumegyezés is megerősít” (Kiss 1958: 79).¹⁰ A 19–20. századi téli és tavaszi népszokások ünnepi versei, a névnapköszöntők és a lakodalmi mulattatásra szolgáló vőfélyversek nemcsak szövegszerűen, hanem stiláris és poétikai megoldásaikkal (szóképek, tréfas és nonszensz kívánságok, hazugságok, alliterációk, rímtoposzok) is őrzik a hajdani közköltészet, a mendikáns-rigmusok emlékét – amint azt már doktori disszertációmban is kifejtettem (Küllös 2004).

2) A görög/latin nevek, szavak értelmező „elferdítései”, szépítő¹¹ vagy rontó félrehallásai, a szándékolt vagy véletlen (a másolások nyomán) ke-

⁹ Folyamatban van a RMKT XVIII. sz. *Közköltészet* című alsorozat negyedik, szokásköltészetű kötetének anyaggyűjtése, sajtó alá rendezése, amit közösen végzek Csörsz Rumen Istvánnal. A bőséges versanyag miatt valószínűleg külön kötetben kapnak helyet majd a sátoros ünnepek köszöntői, és külön az emberi élet fordulóihoz kapcsolható születés- és névnapköszöntők. Néhány jeles napi és szórakoztató jellegű lakodalmi köszöntőt már korábban közreadtunk a RMKT XVIII/4. *Közköltészet 1*-ben, a 124–139. számokon, valamint a *Világi énekek és versek* c. antológiában, a 7–15. számok alatt. A betlehemes játékokat és a színjátékszerű Gergelyezést, Balázs-jarást ezekből a kötetekből kihagyjuk, mert ezeket már másutt kiadták.

¹⁰ A 17. századi „sátoros ünnepek”-re készített köszöntőkből lásd kiadva a RMKT XVII/11. 207–209, 211–224. és a RMKT XVII/14. 10–16, 148–157. szám alatt. Ezek az adatok kb. 50–100 évvel korábbiak, mint a *Dersi Biás-énekeskönyv* szövegei.

¹¹ E jelenségről írt Faragó 1977: 361–371.

letkezett félreírások olyan „új” szövegváltozatokat eredményeztek, amelyek bekerülve a 19–20. századi folklórba emlékeztetnek ugyan „eredetjük”-re, de nyelvi, képi megoldásaikkal óhatatlanul humoros hatást keltenek, különösen azok számára, akik ismerik szövegelőzményeiket.¹²

Komikusak azok a köszöntők is, amelyek az adott szituációtól teljesen független, a népi előadótól és közönségétől idegen és szokatlan eszközöket, jelenségeket emlegetnek: a hajdani diákok lúdtollból készült *pennáját*, amely értelem nélküli, mondhatni formuláris „zárványként” maradt fenn a szóhagyományban:

„Az én bokrétámnak zöld leveles ága,
Mert ír a pennám, futásával várja”

– mondják egy mérai István-napi köszöntőben (Makkai–Nagy 1993: 99).

Vagy:

„Az én gyenge pennám sem szűnik kezemben,
Míg áldást nem mondok az új esztendőben.”

(Makkai–Nagy 1993: 267.)

Valamivel jobban megértett, de nyelvtanilag (és kontextusában is) helytelen változata e szóképnek egy széki névnapköszöntő ének beköszöntőjében így hangzott:

„Nekem is a pennám
Nem szűnik kezemből,
Míg ne írjak verset
Szent János nevérol.”

(Lajtha 1954: 342.)

Érdeemes megkülönböztetnünk a popularizálódás, illetve a folklorizálódás során létrejövő szövegváltozatok nyelvi komikumának szintjeit:

¹² „Így lesz a *Parnasszus hegyéből Barmazus hegye*; a *bölcs Pallasból bölcs Palást*; [...] a *Múzsám, jöjj elő lantoddal* invokációból pedig *Morzsám, jöjj elő láncokkal* stb.” (Küllős 2004: 30). Tanulmányomban mindenütt a forrás szerint, betűhíven, de modern központozással idézem a vers- és énekrészleteket.

A) A legfőbb szint a **szándékolt parodisztikus humor**, a szavak elferdítése, erotikus-eufemisztikus „áthallással” és értelemben; valamint a kevert nyelvű, magasztos témát és emelkedett stílust közönséges szóhasználattal elegyítő versek. Ezekben a versíró / -mondó és közönsége is egyformán érti a kiforgatott szavakat, mondhatni: „veszi a lapot”. Ezt olvashatjuk pl. egy 17. századi születésnap-i köszöntőben:

„Igy jár a' szerentse! Jantsi ö Kegyelme
Oláh Püspök léssen, nagy gubás köntösbe,
Fel-emeli ötet, *Rugd-el méntás*¹³ könyve
Ki Ura lészek még? 's ki fél jövőendőben?”

(Solymosi N. Mihály, Nagyszében, 1697,
RMKT XVII/14. 117. sz. 6–7. vsz.)

Hasonló nyelvi játék figyelhető meg az alábbi *Tisztességes csúfolódások* alcímű diákbúcsúztatóban, amelyet a német (lipcsei) akadémia távozó peregrinusoknak mondtak el otthon maradt társaik:

„Nékem a' nagy fejem ha mind arany vólna,
De mégsem mennék én *Kakasdémiákra*,¹⁴
Jobb ha itt akadok egy *leány bergára*,¹⁵
Vagy pengig szert tesztek, *Files Sófiára*.¹⁶

(Solymosi N. Mihály, Nagyszében, 1696.
RMKT XVII/14. 115. sz., 3. vsz.)

¹³ A szójáték a *Rudimenta linguae latinae* c. tankönyvre utal (Gyulafehérvár 1634), melyet még a 18. században is többször kiadtak. Szerzője J. H. Alsted (1588–1638) német protestáns teológus, filozófus, polihisztor. A 18–19. századi diákkerseken is szerepelt: „Isten hozzád, Rudimenta, / Kalamáris, tinta s penna! / Apám sem volt soha pápa / Bizony én sem leszek pápa, / Uhujnáré!” (*Bocskor-kódex*, 1716–1730, kiadva: RMKT XVIII/14. 152/I. 1. vsz., változatait lásd ugyanott 532–533.)

¹⁴ Erotikus mellékjelentésű szójáték a peregrinus diákokat befogadó / tanító *akadémia* szóval.
¹⁵ Utalás Wittenbergre, az egyeteméről híres német várostra. Sok 18. századi diákkerseben szerepel. A helynévnek erotikus jelentést ad a *-berg* ('hegy') utótag, *Leányberga*: (lehet akár) Vénusz-domb, női szeméremtest is.

¹⁶ A *filozófia* szó elferdítése nem a tanult szerző ötlete: „Már Bethlen Miklós is használta önéletírásában: »[...] vesztegetődik abban a két klassziszban el az ifjúság elméje, a filozófia helyét praeoccupálja a füles Zsófia, és a theológiáét az atheológia.« A 'füles Zsófia' a *kancsót* jelentette a korabeli eupemisztikus szóhasználatban.” (Jankovics József jegyzete, RMKT XVII/14, 854–855), ami (szerintem) nemcsak a boros kancsóra, hanem egy nőnémi személyre is vonatkoz(hat)ott.

Hasonló, szándékolt szófacsarások, hangutánzó, profán félrehallások fordulnak elő a betlehemes játékok öreg, süket pásztorával folytatott párbeszédében is, amelyek ún. rímtoposzokra épülnek. Pl.: Glória → *a szemed gubója*; menjünk, pajtás *Betlehembe* → nem menek én *vén tehenbe*; „Ne félj semmit, vess magadra *keresztet*, / Nem szeretem én a debreceni *perecet*”.¹⁷

Kedvelt volt az efféle nyelvi játék a 18. századi iskolai színjátékokban és a korabeli cigány, német, szlovák nyelvű prédikációparódiákban, különösképp akkor, ha az egyik szereplő az idegen szöveget magyarul értelmezte. Ilyenkor azt érezzük, hogy a deákos műveltségű szerző-előadó az iskolázatlanokat figurázza ki, „összekacsintva” a humorát értő közönséggel.¹⁸

Az abszurdba hajló parodisztikus humor szép példája az a Mária-napra készült tréfás köszöntő, melynek itt csak utolsó három szakaszát idézem:

„Élted peccenyéjét szerencse forgassa,
Gyémántod, aranyod kakas takargassa,
Hogy száz tutzet [!] cigány el ne prédálhassa,
Lelked bakfitty hányva örömmel láthassa.

Egész csuka, potyka, egész pintes korsó,
Lid-lúdnak, tyik-tyúknak köles kása, borsó,
Dió-recsegtető, -ropogtató orsó,
Tarkázzon-barkázzon csicser bagoly borsó!

Üssön agyon az Úr kegyes gratiája,
Öljön meg kegyelem fanyelű bicskája,
Tápláljon reménység köves szalonnája,
Ezt kívánja múzsám szíve, szeme, szája!”¹⁹

¹⁷ Egy sárospataki betlehemesből idézi Balogh 2015: 29. További példákat lásd Makkai-Nagy 1993: 44, 140, 240, 258.

¹⁸ Küllős 2004: 168–304, a II.C „Mulattatók, csúfolók” és a II.D. „Alkalmi költészet” c. fejezet.

¹⁹ Szeel Imre-ék. (1790–1794. Stoll 404, 144b.) A vers előtt a szerző ajánló sorai: „Köszöntő versek, melynek el éneklésére addig zengette dudáját, úgy intezte (?) a furkót (?) és a pomádát, hogy karikára ütvén tehessen egy heted-hét országra szóló nyalka prádét.” Kiadva lásd Küllős 2008: 61.

B) **véletlenszerűen létrehozott komikum**, mely többnyire az idegen hely- és személynevek félrehallásából, helytelen másolásából, esetleg a sorok helytelen tagolásából vagy az adott tájnyelv jellegzetességéből fakad. Egyébként ilyenből (pl. a zöngés-zöngétlen hangzováltásból) van a legtöbb a közköltési és népi köszöntőkben. Pl.: Parnassus → *Barmazus*; Helicon → *Herikon*; pediculus → *petikolos*²⁰; fattyú → *hatytyú*. Gyakoriak az értelmező újrafogalmazások, pl. a karácsonyi szálláskereső énekekben, betlehemes játékokban a „bő” (azaz gazdag) kovácsból (a régi kifejezést nem értve) majd mindenütt „bölc” kovács lesz.

Elsőnek hadd idézzek egy 20. századi, családi történetben szereplő „félrehallást”, amely profanizálja a vallásos éneket: Ravasz László „a felvinci templomban több mint 90 évvel ezelőtt, a többi gyerekkel együtt így énekelte a református *Énekeskönyv* 325. dicséretének első sorát: »Szívünk vígság, **almabefőtt**.« A félrehallott ének kezdősorai valójában:

*Szívünk vígsággal ma betölt,
Mert ígéret szerint felkölt
Istenfélők számára:
Az igazság fényes napja...*

„Humor ez? Vallásos? Népi? Úgy hiszem, igen. (Folklor is, mert most továbbadom a családi hagyományt.)” – emlékezett vissza a püspök veje (Séra 2019: 691).

Az iskolázatlan, kellő műveltséggel nem rendelkező előadók (adatközlők) és közönségük számára a hallás után betanult és elmondott énekek / versek idegen (többnyire latin) kifejezései érthetetlenek voltak, és ezért gyakorta megpróbáltak azoknak értelmes jelentést adni, és képi / nyelvi asszociációval kontextusba helyezni azokat. A „Puer natus in Betlehem...” kezdetű középkori latin karácsonyi ének egy Nyitra megyei karácsonyi dalban így hangzott: „*Gubernátor szin Betlehem, Jeruzálem*”. (Tornó, Nyitra m. MNT II. 754. sz.)

A latin szavakkal teli „deákos” vers nem egyszer hangutánzó halandzsaszöveggé vált a néphagyományban:

²⁰ tetű, „fejér bolha”

„Áminimusz szerbusz,
Már én is itt vagyok,
Úgy fázik a lábom,
Hogy mindjárt megfagyok.
Álvin sándra, álmadi dómus,
Gezsektor dei, dépus, dápus, dipus.”

(Lukafalva és Illencfalva, Maros-Torda m.
Makkai–Nagy 1993: 162.)²¹

A hallás után megtanult vagy hangutánzással keletkezett szavak, kifejezések néha úgy eltorzulnak, hogy eredeti jelentésük csak némi fejtörés után hámozható ki. Ilyen „romlott” szövegű betlehemes változatot adott elő két 16 és 17 éves cigány legény:

A beköszöntőben a Király így szól:

„Kis betlehemmel járunk,
szabad bemutatni?
Nevedlem kised,
Hogy hozzád jöttem,
Szaporás lépéssel
Házajukba tettem.
Lebegő²² nyelve
Mire készítettem
Szavan hirdetése
Nagyon megtelhettem.”

Ugyanennek a betlehemes játéknak egyik énekében:

„Fejeteknél állok / Reátok vigyázok
||: Glória :||

²¹ A kezdősor minden bizonnyal a „Servus, humillimus” tréfás latin köszönés torzulása. Szövegelőzménye egy erdélyi tréfás karácsonyi köszöntőben: „Servus humilimus! Már én is itt vagyok, / Ugy fázik a lábom, hogy szinte meg fagyok” (kiadta Csörsz 2003: 313). Az 5–6. sorban egy-egy latin szó (*domus, dei*) még felismerhető, a többi lehet, hogy olyan játékos hangutánzás, amilyen az „An-dan-ténusz, szó-raka-ténusz” vagy az „Aton-alud-átúsz” kezdetű kiszámolóversekben is van.

²² A kéziratos versekben a kisdíákok nyelve gyakran „rebegő”, azaz: akadozó.

Kinek a *szent szuziának*²³ ||: találjátok :||
 ||: meglássátok :||”

Másik énekében:

„Ha a Jézus nem született volna,

Ki a földön vagyunk,

Mind elvesztünk volna.

*Sétányos hatalmas*²⁴

Eddig rajta volna

Szomjúságos város

Öltetije – megfontolom.”

(Bonchida, Kolozs m. Makkai–Nagy 1993:125;
 126–127; 129.)²⁵

Az a meglepő ebben a játékszövegben, hogy előadók a magyar szöveget is „rosszul” értették, mondták, de ez a „zagyválás” sem őket, sem közönségüket nem zavarta. Ezt tapasztaljuk a kalotaszegi ünnepi köszöntőkben is, amikor ’férgé ne árthasson’ helyett „*férgé ne jártasson*”, ’födi’ helyett „*földi*”-t mondanak az adatközlők.²⁶ Vagy olyan kifejezéseket használnak, amelyet sem ők, sem mások nem értenek:

Pl. „Készítsd nyelvedet nótára (ti. „*múzsám serege*”)

És ékeesebb *lóniára*.”²⁷

Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban ábécérendben idézem a leggyakoribb szóferdítéseket, félrehallásokat s azok kontextusát. Hivatkoztam forrásaim a 17–18. századi (döntő többségükben erdélyi) diákkéziratok, valamint az erdélyi és partiumi téli népszokások 1939-ben kiadott antológiájának 1960–80-as években kibővített, javított kiadása, továbbá a *Magyar Népzene Tára* (a továbbiakban MNT) *Jeles napok* című kötete.

²³ Valószínűleg „a szent szűz fiának” félreírásából, majd a hibás szöveg félrehallásából következő torzulás.

²⁴ Valószínűleg a „sátánnak hatalma” félrehallásából származó torzulás.

²⁵ Az ének utolsó sorát a gyűjtő így magyarázta: „Szomjúságos város éltetője”, az utolsó szó azonban így is értelmetlen. A köszöntők legvégén ugyanis a „dixi”, „elmondám”, ill. az „Ámen” szavak szoktak állni.

²⁶ Lásd Vasas–Salamon 1986: 284, 301.

²⁷ Valószínűleg: *harmóniára*; Vasas–Salamon 1986: 296, A₄₇.

Apolló (l. még **Phoebus**): a költészet és zene istene, később napisten az antik mitológiában.

A nap(fény) szimbolikát a köszöntők fontos toposzaként gyakran alkalmazták a névtelen diákköltők:

„Addig virágozzék életed rosája,
Míg ragyog az Égen Phoebus Koronája.
Addig nyillyék Szived kedves violája
Míg fémlik az Égen Apollo fáklyája.”

– olvashatjuk egy leánynak készített születésnapi versben.²⁸

Az alábbi köszöntőből már nem derül ki, hogy Apolló nemcsak napisten, de lantművész is volt:

„Eljöttek a *Mózsák* neved tiszteletére,
Erre a *polosi*²⁹ mulatoz kedvére, kedvére.”
(Almásmálom, Szolnok-Doboka m.
Makkai–Nagy 1993: 125, 126–127, 129.)³⁰

Áron (kihajtott/kivirágzott) vesszeje: Lásd a Bibliában 4Móz 17,8: „És lőn másnap, hogy beméne Mózes a bizonyság sátorába; és ímé kihajtott vala a Lévi házából való Áronnak vesszeje, és hajtást hajtott, és virágot növelt és mandolát érlelt.” (Továbbá: Zsidókhöz írt levél 9,4) A metaforikus jelentéssel bíró toposzt először a Jessze gyökeréből származó „virágra”, Szűz Máriára, majd a 17–18. századi protestáns kéziratok karácsonyi köszöntőiben már egyértelműen a Megváltó eljövételére (a virággyümölcésére) vonatkoztatták.³¹

„Oh edes Iesusom, Aron mondolája,
Kit ma nekünk terme paradicsom fája.”
(RMKT XVII/11. 218. sz. 21–22. sor)

²⁸ Kiadatlan szöveg Jánosi Sándor-ék. (1802) Stoll 568, 55–56. 4. vsz.

²⁹ Értelemszerűen: *Apolló is...*

³⁰ Lásd még Makkai–Nagy 1993: 282.

³¹ A metafora jelentéstörténetéről részletesebben írtam egy 2002-ben készült tanulmányomban. Lásd újra kiadva Küllős 2012: 148–149.

„El-jövését, születését az Aronnak pálczaja
Tiszta szüztől, vétek nélkül jedzette mondolaja.”
(RMKT XVII/11. 221. sz. 15–16. sor)

„Ö Aronnak vesszeje,
meg újult tsemetéje.”
(RMKT XVII/11. 207. sz. 13. sor)³²

Egy erdélyi unitárius diák e motívum szövegváltozatát így jegyezte le énekeskönyvébe (Küllös 2012: 149):

„Mert Áron ékes vesszeje,
Megvirágzott csemetéje
Mint mandula jó gyümölcse,
Kívánatos kedvessége.”

A frázis népi változata a félrehallott név és a nyelvjárási „mondola” szóalak miatt így alakult a karácsonyi kántálásban:

„*Három* virágzó vesszeje
Kivirágzott csemetéje.
Mint *mondotta* jó gyümölcse,
Kívánatos kedves íze.”
(Szilágykerked, Szilágy m. Makkai–Nagy 1993: 272.)

Bálám (Beor fia, történetét lásd 4Móz 22, 23, 24.): jövendölése szerint „Csillag származik Jákóbból, és királyi pálcza támad Izraelből...” (4Móz 24,17).

Egy körmendi iskolamester János-napi köszöntőjében így szerepel a Messiás-jelkép:

„Ez amaz Bálámnak Tündőklő CSILLAGA,
Kitt à Prophétáknak régen várt soksága.
Aron vesszzejének Gyönyörű Virágja,
Kinek Hideg Széltül nincs semmi bántása.”
(RMKT XVII/11. 178. sz. 7. vsz.)

³² A szóképet lásd még alább, a „Bálám csillag”-ánál is.

Az idegen név értelmező alakban – jelképi jelentését megtartva – így hangzott egy karácsonyi kántálás beköszöntőjében:

„Ma tetszett fel *bárány* ragyogó csillaga,
Mely fényességével már régen villoga.
Ma nyílt *kiességnek*³³ jószagú virága,
Ma gyümölcsözött meg Dávid aszú ága.”
(Érszöllős, Szilágy m. Makkai–Nagy 1993: 263.)

filozófia → *filezófia* → *filegrócia* → *Files Zsófia*³⁴

A perselyes (*előveszi perselyét, az asztalra teszi*) ezzel a tréfás szöveggel kezdi a karácsonyi csillagjárást:

„Összejártam Ázsiát, Afrikát.
átolvastam a *filegróciát*.
Tudtam is én jól a napok számát,
más mondta meg a karácsony napját.”
(Apahegy, Szatmár m. Makkai–Nagy 1993: 241.)

A strófa közköltési előképe egy 18. század közepi tréfás hazugságversben:

„Eljártam Ásiát, nagy Bránderburgiát,
Hétszer absolváltam a philosophiát,
De olyan jól tudtam a napoknak számát,
Hogy más mondotta meg a Karácson napját.”
(RMKT XVIII/4. 124/III. 3. vsz.)³⁵

hárfa → *hársfa*

Már a 18–19. századi diáklejegyzők sem értették mindenkor a hangszer nevét, hisz nem ismerték a hangszert.

„Jollehet anyánknak vagyok kis szolgája,
Mégis *perg szájamban örömmek hársfája*.”

³³ Eredetileg: *Ma nyílt idvességnek*, vagy: *...ki Jesszének*; esetleg: *...ki az égnek...*

³⁴ Korabeli átvitt értelmű jelentésével kapcsolatban lásd a 23. lábjegyzetet.

³⁵ *Diák versek és mondókák* (1745–49) Stoll 2002: 454.

Ma gyűhettem mostán Karátson postája,
 Azért én szívemnek léssen nótája,
 Az Egeknek ura áldását mutassa,
 Kegyelmetek *eltótt*³⁶ sokáig futassa,
 Karátson napjára többszöris viraszsa,
 Örömben pedig az *szinét látassa!*³⁷

Ma már megzendültek *Szent Dávid hársfái*,
 angyali karoknak százezer zsoldári.”

(Sótony, Vas m. MNT II. 885. sz.)

Ugyanez a kezdőkép szószintű (morfológiai) változtatással:

„*Ha bár* megzendül vén Szent Dávid hárfája,
 angyali *szavaknak százötven* zsoldára.”

(Ikervár, Vas m. MNT II. 886. sz.)

„Szent István viszi *hársfáját*,
 édesdedön *vérégetje ékes nótáját.*”

(István-napi köszöntő, Tápé, Csongrád m.
 MNT II. 977. sz.)³⁸

Libanus / Libánus (hegye), **Libanon:** Szíria fő hegysége, a tengerparttal párhuzamosan halad mintegy 10 mérföld hosszan, Sidontól Simyraig (Szamráig). Legmagasabb csúcsa 3000 m fölötti. Híresek voltak cédrusfái, sokat emlegetett hely mind az Ó-, mind az Újtestamentumban. Pl. „gyökeret ver, mint az *Libanus hegyén* való élő fa. Kiterjednek az ő ágai, és az ő ékessége olyan léssen, mint az olajfának ékessége, és az ő szaga, mint az Libánus hegynek szaga.” (Hós 14,6–7)³⁹

Félrehallás következtében jött létre a *Libánus* → *plébános* változat az alábbi, István- vagy János-nap éjszakáján felhangzó köszöntőben. A szó-

³⁶ Elírás, értelemszerűen: *éltét* (=életét).

³⁷ Betűhív közlés, a rövidítések feloldásával. Fodor József-ék, Stoll 2002: 696. Az énekeskönyv címe: *Cantualis 1821 13 Maji*.

³⁸ Ugyanezt a félreértett szóképet lásd még Nemesócsa, Komárom m. MNT II. 973. sz.; Szt. Jánossal Szarvasgede, Nógrád m., MNT II. 971. sz. 2. vsz.

³⁹ Továbbá lásd még Zsolt 29,5; Ézs 4, 8, 11; Es 2,18, Ez 27,5.

veg több sebből is vérzik: fonetikai, morfológiai és szintaktikai (grammatikai) szintű romlást mutat, azért is idézem hosszabban:

„E hajnali szellő fúván ablakodra,
Azért nem engedett időt az álomra,
Hogy felébresszelek, mert a szívem *párja*,⁴⁰
Ki Szent István (János) napját igen magasztalja.
Magas plébánosnak hány ága vannak
Hány hal a tengerben bűn nélkül úszkálnak.
Ahány csepp víz van a tengernek árján,
Annyi áldást adjon a mennyei bárány.
Szívemből kívánom, adja meg az Úr!”

(Tordaszentlászló, Torda-Aranyos m.
Makkai–Nagy 1993: 301.)

Ugyanennek a köszöntőnek szó- és grammatikai szintű változatában (egy későbbi gyűjtésben) még jobban eltorzult a szókép:

„*Magas plébánosnak hány égei* vannak
Ahányan a halak a tengerben úszkálnak.”

(Tordaszentlászló, Torda-Aranyos m.
Vasas–Salamon 1986: 313. A₇₁)

Találtam olyan deákos frázisokból kontaminált dunántúli névnap-köszöntőt is, amelynek első szakasza teljesen értelmetlen. Itt „Árgyélus” hegyének lakosait emlegetik, akik „Prédános” vizét(!) kóstolják. Az ének 2. és 3. versszaka viszont ép, szép és érthető, bár a hajdan szokásos ’dixi’ helyett „dix” a lezárása. Ebből is kitetszik, hogy a szóhagyomány folklorizálódott köszöntőiben nem a szöveg megértése, nem is a jelentése, hanem az alkalomnak megfelelő tisztességtéves, tehát az ének(lés), a felköszöntés „rituális” funkciója a fontos. Idézem a komikusan „elromlott” első strófát:

„Örüljetez ez nap, *Árgyélus hegyének*
lakosi, hajléki, harmat tetejének,

⁴⁰ Valószínűleg: ...*várja*.

akik kóstoljátok *Prédános vizének*,
ma jjs bejutott a zsenge hangos ének.”

(Dudar, Veszprém m. MNT II. 965.)

múzsza = 1) a művészetek védnökei, Zeusz és Mnemoszüné lányai. Számuk a korábbi három-négyről előbb hétre, majd kilencre emelkedett; 2) A 18. századi közköltésben múzsának, illetve múzsafiaknak nevezték az iskolába járó, kollégiumban tanuló diákokat.

E kifejezés a nyelvjárás által is előidézett hangzóváltások során fokozatosan torzult: *múzsza* → *rúzsza* / *rózsza* → *mózsza* / *Mozsa* → *morzsa* → *mozsár* → *mocsár* → *mazsola*.

„En-is, gyenge musa, Istent kérem azon
Szentséges kegyelmet az Apafi / ez nagy úri / ez istenes házon
Az eghig tetézze....”

(RMKT XVII/11. 213. sz. 13–15. sor)

„Eljöttek a *Mozsák* ezen szent ünnepre
Neved tiszteletére.”

(István-napi köszöntő, Almásmálom, Szolnok-Doboka m.
Makkai–Nagy 1993: 286.)

Rendszerint az alig fölcseperedett rigmusmondó kisfiú vagy kislány nevezte magát morzsának (kiváltképp, ha „rózsza” volt versének rímpárja), mint pl. a bukovinai székelyek húsvéti rigmusában:

„Én kis *morzsa*,
Gyenge *rózsza*,
Gyenge dejákocska,
Én most jöttem hírmondani,
Krisztus kirájt hirdetni.
Váccsák meg lejánnnyikot
Egy szép piros tojásval,
Mind Krisztus urunk megvátotta
Széjes e világot vérivel.”

(Sebestyén 1972: 146.)

Vagy egy karácsonyi partiumi köszöntőben:

„Én ki [!] *ruzsza*, gyöngé *ruzsza*, nem jártam én iskolába,
Mégis tudom, hogy a Jézus Krisztus urunk ma született.
Szívemből kívánom!”

(Mikola, Szatmár m. Makkai–Nagy 1993: 254.)

A 20. sz. elején némi képzavarral Nagykapuson így maradt meg ez a deákos köszöntő-formula:

„Soká éljen, áldást végyen az egekből.
Ezt kívánja *morzsám szája* víg szívéből.

Jobb részt végyen az egekből *örökkévül*.
Ezt kívánja *morzsám szája* víg szívéből.”

(Vasas–Salamon 1986: 302. A₅₄)

„Készítsd, *morzsám*, lantodat,
zendítsd meg muzsikádat,
szépen szójon nótája
meg ne szünjék hárfája!”

(István-napi köszöntőben, Kide, Kolozs m.
MNT II. 986. sz.)

Ugyanez a kezdőkép nem szó szerinti folytatással, karácsonyi hajnalozás alkalmával:

„Zendítsd, *mozsár*, lantodat,
Zendítsd meg muzsikádat;
Most ideje, hogy harsogjon, virgináljon.”

(Székelybős, Maros-Torda m.
Makkai–Nagy 1993: 231.)⁴¹

⁴¹ A rímek miatt megváltoztattam az ének sortördelését. Az előző két éneket helyesen, szószintű változatként lásd Mezőfelen, Makkai–Nagy 1993: 303.

Ugyanez a formuláris kezdés egy 19. század végi kalotaszegi Ferenc-napi rigmusban, csakhogy az előadó a múzsá 'lant'-ja helyett 'tánc'-ot említ. Feltételezem, hogy a hangszernek a szóbeliségben volt félrehallott 'lánc' változata is, s ebből alakulhatott ki a 'tánc':

„Indítsd múzsám *tánczodat*,
Zsendítsd meg muzsikádat,
Hadd harsogja trombitád
A legszebbik nótáját.”

(Vasas–Salamon 1986: 281. A₂₅)

„Serkenj fel, óh *mozsár*, kezd el énekedet,
Az Úr Jézus felett folytasd beszédedet.”

(karácsonyi kánta beköszöntése, Méra, Kolozs m.
Makkai–Nagy 1993: 98.)

„Nosza, énekelgess, *mozsár*, ne készüljess soká hozzám,
Mer' ha céltul elmaradsz, csak haszontalanul fáradsz.”

(István-napi köszöntő eleje, Karcsa, Zemplén m.
MNT II. 934. sz.)

A deákos formulák tetszőleges kombinációja és kontaminációja révén teljes a képzavar ebben az „ősi”-nek tartott kántáló énekben:

„A *mocsár* serege, feltetszett fellege
Bomlik szomorúsága, Napja nyílik vígságra
Kegyesség rózsája, Méltóság fáklyája.

....

//:Ezen jeles létünkre Kívánunk víg életet://
Most jó reggelt, *szín* jó reggelt köszöntésedre,
Megérkeztünk mi mindnyájan köszöntésedre...stb.”

(Magyarvista, Kolozs m.

Vasas–Salamon 1986: 306–307. A₆₁)

múzsák szállása – kollégium, bentlakásos iskola
Egy még kiadatlan 18. századi karácsonyi rigmusban:

„Salutatio Natalis
A *musák szállásán* noha kisebb vagyok,
Szívem kívánsági mindazáltal nagyok:
Ékesség, békesség lakozzék nálatok,
Érhessetek számos Karácson napokat!”⁴²

Népi változatok:

„E *Mózse szállásába*,
mindén nyugszik ágyábo,
jut eszëmben azonban,
hogy a háznál János van.”
(Kisbajcs, Győr m. MNT II. 927. sz.)

Ugyanez a kezdőkép értelmezve és helyszínhez adaptálva:

„*Gyantaji oskolában*
felsekrenvén ágyamban,
jut eszëmben azonban,
István vagon ez házban.”
(Gyanta, Bihar m. MNT II. 925. sz.)

Teljesen értelmetlenné torzult, a mai fülnek komikus asszociációt keltő kezdőképként:

„A *mazsola szállásába*,
midőn nyugszik ágyába.”
(Hercegfalva, Fejér m. MNT II. 930. sz.)

⁴² Tsorik András ék. (1734, 1750–51) Stoll 2002: 240, 17.

nimfák: természetfeletti erejű félistennők az antik mitológiában, akik a hegyek, erdők, berkek, források, folyók és tengerek lakói és védőszellemei.

Többszörös elhallás és képzavar van az alábbi magyarvistai kántáló-énekben, amely az 1980-as években már nem is volt divatban, csak a nagyszülők generációja tudta:

„Szent Parnaszszusnak teteje, nyílik a kies mezeje.

Mer’ ékes *morzsái Jellenzék mint fái*⁴³ *szavainknak kifojtásig [!].*”

(Vasas–Salamon 1986: 307–308. A₆₂)

Pallasz Athénéé (gör.), **Minerva** (lat.): a bölcsesség, a tudomány(ok) istennője, emellett a szövés-fonás, a földművelés, a városok és az orvosok patrónája. A római Minerva az iskolák és a kézműipar védelmező istennőjévé, valamint a kulturáltság, az emberi haladás jelképévé vált.⁴⁴

A 18. századi kéziratok diákversek mindkettőjüket emlegetik, és úgy írják le az istennő nevét a kéziratokban, ahogy akkoriban ejtették. A protestáns falvak szájhagyománya megtartotta ezt a „magyaros latin” ejtési-módot, ezért alakulhatott Pallás → *palást*-tá, hiszen így próbálták értelmezni az ismeretlen nevet.

Az alábbi karácsonyi rigmusban valószínűleg a kántálás (tehát az élőszóbeli előadás) ritmusa szerint tagolta a szavakat a lejegyző:

„Gyenge, Musák, [tanítvá]nya,

Vagyok, Pallás, Katonája,

Eljött Sion Sz[ent] Kirallya,

Uj hirt, hoztam, Minden haljja! Amen.”

(Fodor / Mózes / Sámuel-ék. Küllös 2012: 143.)

⁴³ Értsd: *nimfái*.

⁴⁴ Ezért is került a Magyar Tudományos Akadémia címerébe Johann Ender 1831-ben megfestett allegóriájának főalakjaként. „Az allegorikus kép előterében, antik festői viselkedésben, szelíd, nemes arcvonásokkal áll a műveltség istenasszonya, jobb karjával a magasba nyújtva a művelődés csészéjét, amely felé a nemzet, hatalmas sas képében, kiterjesztett szárnyakkal közeledik. Az istennő bal karjával pajzsra támaszkodik, amelynek közepét Magyarország címere foglalja el.” Ender Az MTA allegóriája.jpg - Wikimedia Commons

Egy húsvéti gyermekkrigmusban már torzult formában kerül elénk az istennő neve:

„Versus Paschális
Bölts Palástnak [!] egyik vitéz katonája,
 Vagyok en ez haznak kitsin galambkája,
 Kinek olly versekkel zeng az ő kis Szaja,
 Hogy ezen örül azkerek egnek taja.”⁴⁵

(Fodor / Mózes / Sámuel-ék. Küllős 2012: 140.)

Minerva istenasszony állandó jelzője (epiteton ornansa) – az „okos” – mulattató szándékkal lett kiforgatva egy lakodalomban előadott, mendikáns veszekedő versben, ill. egy kántáló diák hazugságversében: „*Borzas* Minervának cserebokros fia” és „*Bokros* Minervának cserebokros fia”.⁴⁶

Parnassus (gör. Parnassosz) hegye: közép-görögországi hegység Delphoi közelében; az antik mitológiában Apollón és a múzsák kedvelt tartózkodási helye, itt fakad a költői ihlet forrása.

Fonéma- és alakváltozatai: *Parnasszus* → *Parnazus* → *Barnaszszus* → *Barmazus* → *Pálmátus* → *pár napos*.

Képzavaros népi kontextusban:

„Már feltetszett István napja,
Melyet áldást mond a papja.
 Lenn az a pap, lenn maga
Parnazus csillaga,
 Szavaink *kifojtása*.
 Nyúljon élete határa
 Ezen István *napsugára*.”

(Magyarvista, Kolozs m. Vasas–Salamon 1986: 308. A₆₃)

⁴⁵ Fodor (Mózes) Sámuel-ék. (Udvarhelyszék, 18–19. század fordulója) 35. „Versus Paschális”. Kiadva lásd Küllős 2012: 140.

⁴⁶ RMKT XVIII/4. 125/V. 29. és 133/I. 1. sor.

„*Barnaszszusnak* hegye reng,
 Jerikónak völgye zeng,
 A *mozsáknak* víg tábora énekléstől zeng.”
 (István-napi köszöntő, Almásmálom,
 Szolnok-Doboka m. Makkai–Nagy 1993: 283.)

„Csakugyan felmenek *Pálmátus* hegyére
 Kötök egy bokrétát Szent István fejére.
 Az én bokrétámnak zöldleveses ága,
Melyet ír a pennám gyors pálya futása.”
 (Vasas–Salamon 1986: 288. A₃₄)

Érdeemes megnézni, hogyan alakul át ez a gyakorlatilag egymástól független, kettős motívum/szókép (bokrétakötés a múzsák lakóhelyén és a lúdtollal való versírás) egy másik kalotaszegi faluban:

„Micsoda csillag ez, esmét *elderüle*,⁴⁷
 Derülése után esmét elkerüle,
 Csakugyan kimennek⁴⁸ *párnapos hegyire*,
 Kötök egy bokrétát Szent István fejére.
 Az én bokrétámnak zöld leveles ága,
Mert ír a pennám, futásával várja.”
 (karácsonyi köszöntés, Méra, Kolozs m.
 Makkai–Nagy 1993: 99.)

A hegy nevének újraértelmezése egy kalotaszegi István-napi rigmusban:

„A midőn kimentem a *Bíboros* hegyére,
 Áldást mondtam az István fejére.”
 (Vasas–Salamon 1986: 287. A₃₂)⁴⁹

⁴⁷ Nyilván a „felderüle” helyett.

⁴⁸ Értelemszerűen: kimenék.

⁴⁹ Ugyanitt egy nagyalmási karácsonyi énekben (tulajdonképpen archaikus népi imádságban) a *Kálvária* hegy így jelenik meg: „Most vizik fel *Kálmán hegyre*, / Most teszük fel szent keresztre” (ti. Jézust) lásd Vasas–Salamon 1986: 286. A₃₀.

paradicsom-kert: a bibliai édenkert, mennyország

„Paradicsomos kis kertje,
Arany szérin leterítve.”

(karácsonyi kánta, Szilágykerked, Szilágy m.
Makkai–Nagy 1993: 272.)

Az archaikus népi imádságokban és a betlehemes játékokban is előfordul ez a szókép: „Paradicsom kőkertjibe / Arany szőnyeg leterítve...” alakban.

„Paradicsom szegeletbe
Darany⁵⁰ szőnyeg leterítve,
Azon fekszik az Úr Jézus”

(karácsonyi ének, Zabola, Háromszék m.
Makkai–Nagy 1993: 70.)

„Paradicsony szegeletbe aranszőnyeg leterítve,
Közepibe aranybölcső, abba fekszik az Úrjézus”

(Mezősámsond, Maros-Torda m.
Makkai–Nagy 1993: 206.)

Phoebus (gör. Phoibos = fényhozó; az ősbibb Héliosz / Sol, napisten helyett **Apolló** alakjával fonódott össze, az ő mellékneveként szerepel): Az alábbi versrészletek hol a nap(fény) istene, hol a lantjátékos (zenélő) isten, hol pedig mindkettő együttes jelentésére asszociálnak; esetenként azonban jelentés nélküli, hangutánzó, teljesen abszurd szóalakat tartalmaznak a magyar alakváltozatok:

Föbusz → *Föbrus* → *Fébrus/fébrus* → *Fébus / fébus* → *Szélbus* → *a brusz*.

„Elindult a *fébrus* ragyogó fényével,
Vágtatta az eget arany kerekével,

⁵⁰ Állítólag a cigány énekesek mondták következetesen „darany”-nak az aranyat.

Az én gyenge pennám sem szűnik kezemben,
Míg áldást nem mondok az új esztendőben”

(újévi rigmus, Kusaly, Szilágy m.

Makkai–Nagy 1993: 267.)⁵¹

„Nyílik az égnek felvont szép sátora

Bomlik fellegeknek fekete homálya,

Fébrusnak pedig arany koronája,

Fémlik, tündöklük, fémlük, tündöklük.”

(Szilágykerked, Szilágy m.

Makkai–Nagy 1993: 273.)

„*Fébrus* muzsikáját hallám, hogy zeneték,
tisztelni hát én is sietve eljövök.”

(Havad, Maros-Torda m.

Makkai–Nagy 1993: 154.)

„Mosolyog *Fébrus* orcája,

Szent János napjára,

Piros *palást* vett magára,

terített vállára.”

(Szilágykerked, Szilágy m.

Makkai–Nagy 1993: 273.)

A „ragyogó orcá”-nak a felköszöntött háziasszonyra alkalmazott változata humoros gondolattársítással:

„Zsuzsa is viseli ragyogós orcáját,

e nemes ház felett *tartja vitorláját*.”

(MNT II. 877. 2. vsz.)⁵²

⁵¹ Ugyanezt János-napi köszöntőversként, fonéma szintű eltéréssel Lajtha László Széken gyűjtötte 1941-ben. Lásd. Lajtha 1954: 342.

⁵² Továbbá: Vésztő, Békés m. MNT II. 881. sz. 2. vsz.; Arany János dalgyűjteményében „Szent János” van megnevezve.

A 18. századi közköltészetben több helyütt is szerepel a „vitorlás” szókép. A hajnal – így az ünnep hajnala – érkezését mindig vitorla jelzi, ami antik előképek után a kelő nap szétterjedő fényét jeleníti meg. Már a 17. században is így írtak: „*Hajnal vitorláján, aranyszínű szárnyán...*”⁵³

Phoebus Apolló mindkét alakjában, mindkét attribútumával megjelenik egy nagykapusi névnapköszöntő énekekben:

„Felderült *Fébus*, ragyogós fényével
Felderült *fébus*, készen van hárfája,
Örömet nyújtott szent István napjára.”

(Nagykapus, Vasas–Salamon 1986: 301. A₅₄)

„*Szélbus* kedvetlen orcája örömmre változék
Szent Istvánnak szép hajnala jön és pirosodik.
Azért lantunkat,
megpendítjük húrunkat,
hársfánkat pengetjük,
nótánkat is eresztjük.”

(Túrricse, Szatmár m. MNT II. 982. sz.)

„Az piros hajnal *Föbrusnak portája*⁵⁴
Imhol érkezik, tündöklük fáklyája”

(István-napi köszöntő, Almásmálom,
Szolnok-Doboka m. Makkai–Nagy 1993: 282.)

„A piros hajnal *Fébrusnak postája*
imhol érkezik, tündöklük fáklyája”

(István-napi köszöntő, Magyardecse,
Szolnok-Doboka m. MNT II. 950. sz.)

⁵³ RMKT XVII/3. 95. sz. Csörsz Rumen Istvánnak köszönöm, hogy a szókép eredetére felhívta figyelmemet.

⁵⁴ Értelemszerűen: a hajnal a Nap(isten) *postája*, azaz előhírnöke.

„Amidőn e napnak feltetszett sugára,
 Aranyos palástot vett a brusz magának.”
 (karácsonyi köszöntés, Méra, Kolozs m.
 Makkai–Nagy 1993: 99.)

pediculus: = tetű (lat.)

Magyar alakváltozatok: *peticulos* → *petikula* → *uccu-pecci kolos* → *Peti, Kolos*

A 18. századi diák hazugságversek egyik kedvelt motívuma (harc az óriás tetűvel, „fehér bolhával”) hazugságmeseként is élt a folklórban (MNK 1962 C₂^x, MNK 8: 194–195):

„Versus natalis
 Tegnap estvefelé sétálék az ker’ben,
 Hát valami fut és mozog az ingemben.
 Csakhamar benyúlék ide kebelembe,
 Hát egy fejr bolha akada kezemben.

Megfogám az lábát, kivetém az hóra,
 Hát egy szarka szalad, mint az juh a sóra.
 Nosza, peticule, forgódjál az táncban,
 Kitégy most magadért, mert nem vagy a ránkban!”

(RMKT XVIII/4. 136/I. 3–4. vsz.)⁵⁵

A tetű-/bolhafogás motívumát topikus variánsként így látjuk viszont a falusi gyermekek karácsonyi és újévi rigmusáiban:

„Mikor kicsi voltam, a góc alá bújtam,
 Az ingem ránkába *petikulát* kaptam.
 Megfogtam a lábát, kidobtam a hóba,
 Na, te *petikula*, többet nem a ránkba.”

(Lukafalva és Ilencfalva, Maros-Torda m.
 Makkai–Nagy 1993: 161–162.)

⁵⁵ A hazugságvers 17–18. századi és népköltési variantúráját lásd uott a jegyzetekben 552–553.

„A minap este kint ültem a kunyhóm ajtójába,
Egy irtózatoss *uccu-peci kolost* fogtam a gatyám korcába.
Megfogtam a szarvát, kidobám a hóra,
Uccu-peci kolos, nem vagy már a korcban.”

(Micske, Bihar m. Makkai–Nagy 1993: 43.)

„Mendikás koromba
Ültem a pucikba.
Egy nagy balhát fogtam
A gatyám korcába,
Megfogtam a lábát,
Kicsaptam a hóra.
Nem *Peti*, nem lesz már a gatyá korcban!”

(Kusaly, Szilágy m. Makkai–Nagy 1993: 268.)

Pindus (gör. Pündosz), közép-görögországi hegység, a Múzsák kedvelt tartózkodási helye, melyet gyakran emlegettek a diákköltészetben. Így fordult elő egy 18. század végi ekhózós lakodalmi énekben:

„– Kik vagytok? Pindusról jöttetek, vagy honnan?

– Onnan.

– Nem lehet jobb helyről sohonnan.

– Tik hát Múzsák vagytok? – Azok.

Hogy megtudjam, nem fáradozok.

– Mi vagyon szájába Múzsák seregének?

– Ének.

– Ha ének: jó, hogy ide jövének.”⁵⁶

Egy 1941-ben Lajtha által gyűjtött széki köszöntőben így torzult a helynév:

⁵⁶ Az idézet RMKT XVIII/8. 113/III. sz. (*Makói énekeskönyv*, XVIII. század vége – 1826) dallamát és teljes variantúráját lásd RMKT XVIII/8. 596.

„A ződ *Elepintus* magas hegyén járván,
 A Múzsával itten találkozván,
 Hallottam a Szent János napjára virradni,
 Szent János napján tiszteletet tenni.
 Ezer vigasságot, teljes esztendőket,
 Valamennyi fővény tenger fenekébe,
 Annyi áldás szálljon miránk életünkbe.
 Adjon az Úristen nektek víg időket.”⁵⁷

(Lajtha 1954: 342.)

Vulcanus: az antik mitológia kovácsistene, vö.

„Én vagyok *Tidides*⁵⁸ maradt darabontja,
 Én vagyok *Vulkánus* vasverő inasa...”

(tréfás hazugságvers, RMKT XVIII/4.
 124. sz. 5–6. sor.)⁵⁹

E 18. század közepén leírt tréfás versnek több szakasza, sorpárja fennmaradt az erdélyi karácsonyi köszöntőkben. Pl.:

„Én vagyok *Titres* híres darabontja,
Hurkárus kovácsnak vasverő inasa”

(karácsonyi rigmus, Lukafalva, Maros-Torda m.
 Makkai–Nagy 1993: 162.)

Remélem, ezzel a kised „példatárral” sikerült igazolnom, hogy a népi köszöntők, betlehemes játékok szövegei évszázados iskolai hagyományokat őriznek a szövegvariálás különböző szintjein. A humoros félrehallások, abszurd szóalkotások pedig kellőképp illusztrálják azt aényt, hogy

⁵⁷ A rímelés alapján a 5. sor után kellene az utolsó sornak jönni: ...*esztendőket*....*víg időket*, majd a záró áldás: ... *tenger fenekébe*,... *életünkbe!*

⁵⁸ *Tüdidész* (*Tüdeusz* fia), *Argosz* királya, a *Tróját* ostromló görögöknek az *Íliász*ból is jól ismert vitéze. Órá utal a *darabont* (‘gyalogos katona, testőr, csatlós’) kontextus is. 2. *Tityrus* (pásztornev *Vergilius*nál) vocatívusza a *Titire*, amely a betlehemesekben is előfordul. A név a közköltészetben és a szájhagyományban „*Tidides*”, „*Titides*”, „*Titires*”, „*Titres*” formára torzult.

⁵⁹ Forrása: *Diák versek és mondókák* (1745–49) (Stoll 2002: 454).

a régiek elsősorban a „fülüknék verseltek”. Az ünnepi köszöntés pedig a köszöntők tartalmától független, önmagában is pozitív jelentésű társadalmi esemény volt.

Befejezésképpen – a 18. századi diák-köszöntők ihletése nyomán – hadd köszöntsem nagyra becsült kolléganőmet egy magam faragta versikével:

*Virággal a kézben, áldással a szájban
Ünnepelni gyűltünk össze Kolozsvárban.
Olosz Katalinnak, ím, földerült napja,
Barátok szívének nagy az indulatja.*

*Harmatozzon reá az Egek áldása,
Lépteit az Isten sokáig vigyázza,
A kórság s nyavalya nagyon ne csigázza,
Terveit, munkáját siker koronázza;*

*Ezt kívánja néki minden tanítványa,
Tisztelők, barátok apraja és nagyja.
Levéve előtte mindnyájunk kalapja,
Ajándékul tőlem ezt az írást kapja.*

Szakirodalom

Balogh Pál Géza

2015 A karácsonyi ünnepekör szokásköltészete a Folklore Fellows magyar gyűjtéseiben. In: Mohay Tamás (szerk.): *Belépő. Egyetemi dolgozatok az ELTE BTK Néprajzi Intézetéből.* ELTE BTK Néprajzi Intézete, Budapest, 11–56.

Csörsz Rumen István

2003 Erdélyi hazugságversek a XVIII–XIX. század fordulójáról. *Lymbus, Magyarságtudományi Forrásközlemények* II. Balassi Bálint Intézet–Magyar Országos Levéltár, Budapest, 307–316.

2007 Közköltészet Erdélyben a XVIII. század második felében. *Erdélyi Múzeum* LXIX. (3–4) 157–166.

Faragó József

1977 A székely balladahős nő vont arany szoknyája. In: Uő: *Balladák földjén*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 361–371.

Kiss József

1958 A „Dersi-Biás” kéziratos énekeskönyv. *Néprajzi Közlemények* III. 70–117.

Küllös Imola

2004 *Közköltészet és népköltészet. A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé és motívumtörténeti vizsgálata*. L'Harmattan, Budapest.

2008 Stoll Béla köszöntése. In: Ács Pál – Székely Júlia (szerk.): *A Stollwerk. Stoll Béla 80. születésnapjára*. Balassi Kiadó, Budapest, 61–62.

2012 Ünnepi köszöntők két erdélyi kéziratos énekeskönyvben. In: Uő: *Közkezen, közszájon, köztudatban. Folklorisztikai tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 131–153.

Lajtha László

1954 *Széki gyűjtés. Népzenei Monográfiák* II. Zeneműkiadó, Budapest.

Magyar Népmesekatalógus

1989 8. *A magyar hazugságmesék katalógusa (AaTh 1875–1999)*. Benedek Katalin – Kovács Ágnes (szerk.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest.

Magyar Népzene Tára

1953 II. *Jeles napok*. Bartók Béla – Kodály Zoltán (szerk.); Kerényi György (s. a. r.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

Makkai Endre – Nagy Ödön (összeáll.)

1993 *Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez*. 2. jav. bőv. kiad. Barna Gábor – Tari Lujza (s. a. r.) (*Magyar Népköltési Gyűjtemény* XX.) Magyar Néprajzi Társaság–MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.

Régi Magyar Költők Tára XVII. század

1961 3. *Szerelmi és lakodalmi versek*. Stoll Béla (s. a. r.), Akadémiai Kiadó, Budapest.

1986 11. *Az első kuruc mozgalmak korának költészete (1672–1686)* Varga Imre (s. a. r.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

1991 14. *Énekek és versek*. Jankovics József (s. a. r.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

Régi Magyar Költők Tára XVIII. század

2000 4. *Közköltészet 1. Mulattatók*. Küllős Imola (s. a. r.) – Csörsz Rumen István (mts.), Balassi Kiadó, Budapest.

2006 8. *Közköltészet 2. Társasági és lakodalmi költészet*. Csörsz Rumen István – Küllős Imola (s. a. r.), Universitas Kiadó, Budapest.

2013 14. *Közköltészet 3/A. Történelem és társadalom*. Csörsz Rumen István – Küllős Imola (s. a. r.). Universitas Kiadó–Editioprinceps Kiadó, Budapest.

Sebestyén Ádám

1972 *A bukovinai andrásfalvi székeleyek élete és története Madéfalvától napjainkig*. Tolna Megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztály, Szekszárd.

Séra László

2019 „Szívünk vígság, almagbéfőtt” – Humor és vallás pszichológiai megközelítésben. In: Tánzos Vilmos – Peti Lehel (szerk.): *Mágia, ima, misztika – tanulmányok a népi vallásosságról*. Erdélyi Múzeum-Egyesület–Krizsa János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 689–710.

Stoll Béla (összeáll.)

2002 *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*. Balassi Kiadó, Budapest.

Szelestei N. László

2003 Báró Szentiványi József verse az 1757. évi nagykárolyi farsangról (Adalék Janus Pannonius XVIII. századi ismeretéhez). *Lymbus. Magyarágtudományi Forrásközlemények* II. Balassi Bálint Intézet–Magyar Országos Levéltár, Budapest, 214–237.

Vasas Samu – Salamon Anikó

1986 *Kalotaszegi ünnepek*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Világi énekek és versek 1720–1846

2001 Válogatta és a szöveget gondozta Csörsz Rumen István, a műfaji bevezetőket és az utószót írta Küllős Imola. Unikornis Kiadó, Budapest.

Variante textuale umoristice în urări

În Transilvania a existat o tradiție importantă a urărilor sub formă de poezie sau proză în poezia populară și folclor. În secolele XVIII–XIX elevii claselor de poezie a școlilor protestante obișnuiau să compună poezii sau texte în proză cu urări de ocazie, astfel că cu ocazia unor sărbători laice sau bisericești aveau posibilitatea de a se prezenta în fața familiei și a rudelor cu propriile creații. Cei mai talentați au continuat să scrie poezii și mai târziu, ca rectori, învățători sau preoți, iar deseori au împărțit aceste texte elevilor. Prin intermediul lor tradiția iudaică-creștină de origine biblică și poveștile, eroii mitologiei antice au pătruns în cultura orală a satului. Studiul de față dorește să atragă atenția asupra a două fenomene în corelație. 1) Există o legătură istorică între urările „populare” a culturii orale și manuscrisele din secolele XVII–XVIII. Poeziile festive a obiceiurilor populare de iarnă și primăvară, urările de onomastică și poeziile distractive de nuntă din secolele XIX–XX păstrează amintirea poeziei publice și a poeziei elevilor de odinioară nu numai prin textul lor, dar și prin soluțiile, abordările stilistice și poetice. 2) Distorsionarea interpretativă a numelor și cuvintelor latine, „neînțelegerea” acestora în sens pozitiv sau negativ, transcrierea intenționată sau accidentală au rezultat asemenea „noi” variante textuale, care au fost introduse în folclorul secolelor XIX–XX, și care amintesc cumva de „originalul” lor, însă prin rezolvările lingvistice și imaginative produc iminent o situație de umor, în special pentru acei oameni, care cunosc și antecedentele. Merită să deosebim nivelurile comicului lingvistic ale variantelor rezultând din popularizare respectiv folclorizație. Mica colecție de exemple dovedește faptul că textul urărilor populare sau colindelor păstrează tradiții școlare multisekulare la diferitele niveluri ale variației textuale. Neînțelegerile umoroase, cuvintele, expresiile absurde ilustrează în mod evident faptul că cei de odinioară obișnuiau să „facă poezie pentru urechile lor”, iar indiferent de conținutul lor, urările fuseseră în sine niște evenimente sociale cu semnificații pozitive.

Humorous Text Variants in Salutations

In Transylvania there was an extensive tradition of verse and prose salutations in popular poetry and folklore. In the 18th and 19th centuries students in poetics classes of Protestant schools frequently wrote verse and prose texts expressing best wishes fitting to the occasion. In this way in the presence of their families and relatives on special secular or church occasions they were able to express salutations that they themselves had also written. The more talented also went on to write verse in adulthood, as school rector, cantor-schoolmasters or ministers of religion and often distributed their salutations and verses of various length among their students. In this way Judeo-Christian traditions rooted in the Bible and stories and heroes from ancient mythology found their way into oral village culture. This study would like to draw attention to two interrelated phenomena: 1) There is a historical connection

between the “folk” salutations that survived in oral tradition and 17th–18th century manuscript sources. The 19th–20th century festive verses related to winter and spring folk customs, the name-day greetings and the verses recited for entertainment by the bridesman at wedding feasts preserve the memory of earlier public poetry and the verses of junior students (*mendikáns*), not only in their texts but also in style and poetic solutions. 2) The distortions occurring in the interpretation of Latin names and words, “mishearings” that added to or detracted from their meaning, the intentional or accidental errors in transcription resulted in “new” text variants that entered into 19th–20th century folklore and while they are reminiscent of their “original”, their linguistic, visual solutions inevitably produce a humorous effect, especially for those who are familiar with the “primary” texts. It is worth distinguishing between the levels of linguistic humour arising in the course of popularization and folklorization. The small collection of examples is sufficient to show that the texts of folk salutations and Nativity plays preserve centuries of school traditions at different levels of textual variation. The humorous misunderstandings, absurd word formations and figures of speech illustrate the fact that there was a time when people “made verse for their ears” and a salutation was in itself a social event with a positive meaning, independently of the content of the salutation texts.

Gyűjtők, gyűjtemények

Gulyás Judit

Az Erdélyi János szerkesztette

Népdalok és mondák meséi és mesegyűjtői

A *Népdalok és mondák* Erdélyi János szerkesztésében 1846 és 1848 között kiadott három kötete, illetve az annak alapjául szolgáló, több mint kétszáz forrásból összeállt kéziratos gyűjtemény a kora 19. századi magyar szájhagyomány, kéziratos írásbeliség és populáris olvasmányok egyedülálló dokumentációja. A Kisfaludy Társaság által Erdélyi János kezdeményezésére 1844-ben megindított országos népköltési gyűjtés sajtóban közzétett felhívására a magyar nyelvterület számos pontjáról érkeztek be küldemények, amelyek különféle műfajú és különféle forrásból (szóbeliség, kéziratok, ponyvák, kalendáriumok stb.) származó alkotásokat rögzítettek, egy olyan, a nyomtatott és intézményesített írásbeliség és irodalom mellett létező kultúráról tudósítván, amely ekkor került első ízben, gyűjteményes formában, erőteljes értelmező gesztusoktól kísérve és átgondolt szerkesztői koncepciót követve a széles nyilvánosság elé.

E korpusz teljes körű feltárása, kontextualizálása, értelmezése, elengedhetetlen kritikai kiadása még várat magára, bár T. Erdélyi Ilona nagyszabású forrásfeltáró tevékenysége (pl. Erdélyi 1960, 1962, 1991; T. Erdélyi 1974) után az elmúlt két évtizedben érezhetően megindult e téren valamiféle változás, melynek egyik első jele volt a népköltési gyűjtemény megjelenésének 150. évfordulóján Olosz Katalinnak a *Népdalok és mondák* székelyföldi gyűjtőiről szóló tanulmánya (Olosz 1998), majd az Erdélyi János népköltészet-koncepcióját elemző (Korompay 1998: 191–229; Milbacher 2007), illetve a *Népdalok és mondák* felkínálta értelmezési lehetőségek gazdagságát tanúsító irodalomtörténeti tanulmányok (Gönczy 2005, Gaborják 2006, Szalánszki 2007, Gönczy 2009, Csörsz 2010), végül pedig 2014 óta az Erdélyi János születésének bicentenáriumaéhoz kapcsolódó (Küllös 2014, Csörsz 2014, Almási 2014, Tarjányi 2014, Szilágyi 2014, S. Varga 2014, Fórizs 2014, Tari 2014, Gulyás 2014, T. Erdélyi 2015)

és az azt követő dolgozatok sora (Domokos M. 2015: 31–43, Tari 2017, Jarábik-Lang 2017).

Annak, hogy a számos kitűnő résztanulmány ellenére a *Népdalok és mondáknak* máig nincsen új kiadása, nyilván több oka van: így például a korpusz hatalmas volumene (hozzávetőlegesen 8000–10 000 szöveg képezi a kéziratos gyűjteményt), igen sok szempontból heterogén volta, valamint feltehetően az is, hogy e szövegek sajátosságaiból adódóan irodalomtörténeti és folklorisztikai szempontokat, módszereket és kutatási hagyományt kellene összehangolni a feltárás és a kiadás során.

A mesék a kéziratos, illetve a kiadott szövegek töredékét teszik csak ki, ám még ezek kapcsán sem tisztázottak alapvető kérdések (így például a szakirodalom áttekintéséből úgy tűnik, még az sem világos, hogy egyáltalán hány mese jelent meg a három kötetben), holott a legelső magyar nyelvű gyűjteményes népmesekiadásról van szó, amely olyan mesék korai változatait adta közre, mint például a *Fehérlófia*-, a *Hófehérke*-, a *Hamupipőke*- vagy a *Három nádszálkisasszony*-típusok.

Dolgozatomban a *Népdalok és mondáknak* megjelent mesék forrásait és gyűjtőit próbálom meg azonosítani a kiadott mesék sorrendjében haladva, néhány alapvető és kézenfekvő forrás – a Kisfaludy Társaság jegyzőkönyve és Erdélyi János népköltési gyűjteménye a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában, továbbá a *Népdalok és mondáknak* Erdélyi János által közzétett forrásjegyzékek, valamint Erdélyi János levelezése – segítségével. Egy ilyen áttekintés remélhetőleg kiindulásként szolgálhat további kutatások számára, hiszen jelentőségük ellenére sem a *Népdalok és mondák*, vagyis az első magyar népköltési gyűjtemény, sem pedig a népköltési gyűjtők, vagyis a szóbeliség és az írásbeliség, az informális és a hivatalos, intézményesített médiumok közötti információáramlást, tudásmegosztást és szemléletet közvetítő 19. századi mediátorok nem kapták meg azt a figyelmet, amelyet megérdemelnének.

A 19. század elejétől magyar nyelvterületen is egyre erőteljesebben indult meg „népdalok” közlése a nyomtatott írásbeliség különféle fórumain, időszaki kiadványokban, sajtóban, illetve kötetes formában, ugyanakkor a népmesék közlésének egyáltalán nem volt hagyománya az 1840-es évek közepén. Feltehetően jelen voltak meseszövegek a populáris olvasmányok sorában, vagyis ponyván és kalendáriumokban (a nyugat-európai, elsősorban német példák már a 18. századból is egészen nagy volumenű szövegtermelésről tudósítanak), ám a 19. század első feléből ma-

gyar nyelvű meseponyva jószerivel alig maradt fenn, és a kalendáriumokban is viszonylag csekély a jelenlétük (bár ilyen irányú, átfogó és szisztematikus forrásfeltáráson alapuló történeti kutatást magyar népmesék kapcsán még nem végeztek).

Az 1820-as években a német irodalomban ekkor már évtizedek óta meglévő *Volksmärchen*-kiadások, illetve a Grimm testvérek népmeséről alkotott koncepciója nyomán két magyar népmese gyűjtemény is megjelent németül, Bécsben és Brünnben (Gaal 1822, Mailáth 1825), de Gaal György, illetve gróf Mailáth János munkáinak elenyésző volt a hazai recepciója, a kulturális elit néhány képviselőjén kívül alig valaki értékelte e munkákat, és magyar nyelvű kiadásukra is csak évtizedekkel később kerülhetett sor. Amikor a 19. század első évtizedeiben a népmese, tündérmese elvétve megjelent a magyar elit kultúra színterein, irodalmi folyóiratokban, sajtótermékekben vagy éppen kötetes formában, az jellemzően érdektelenséget, értetlenséget, rosszabb esetben elutasítást váltott ki az igényes, iskolázott olvasókból.¹

Az, hogy a Kisfaludy Társaság égisze alatt kiadandó reprezentatív népköltési gyűjtemény, mely a magyar nép szellemét volt hivatott a közreadott szövegekkel dokumentálni, népmeséket is közzétesz, ebben a közegben tehát nem magától értetődő, hanem inkább kockázatos gesztus volt. A *Népdalok és mondák* három kötetében a kezdeti elenyésző jelenlét után jól érzékelhetően kapott egyre nagyobb szerepet a népmese. Az alábbiakban ezeket a meséket és gyűjtőiket mutatom be.²

A *Népdalok és mondák* első kötete (1846)

A *Népdalok és mondák* 1846-ban megjelent első kötete 13 tematikus, illetve regionális fejezetbe³ rendezett 476 darab lírai alkotás után *Mondák*

¹ A népmese értékeléséről a reformkori magyar irodalomban lásd Gulyás 2006, Gulyás 2010.

² Az áttekinthetőség kedvéért az alapvető adatokat a dolgozat végén egy táblázat foglalja össze.

³ 1–13. könyv: *Szerelmi dalok, Lakodalmi, ünnepi versezetek, BORDALOK, Haramja és pusztai dalok, Gúnydalok és rokon, Komolyneműek s rokon, Szent énekek, Történeti, nemzeti dalok, Katona és hadi dalok, Romanczok és rokon, Játék és gyermekdalok, Csango dalok, Vegyesek.*

cím alatt 16 lapon három prózai szöveget adott közre:⁴ a mai folklorisztikai műfaji klasszifikáció szerint két tündérmesét és egy történeti mondát. Úgy tűnik, a prózai szövegek nem csupán mennyiségük és a kötet végén elfoglalt helyük, hanem a 14. fejezet alcíme („Toldalékul”) értelmében is másodlagos jelentőségűek voltak, és kiegészítés gyanánt jelentek meg a műfajilag és regionálisan is átfogó népköltési gyűjteményben. Mindezt a kötet legvégén Erdélyi János meg is erősítette, amikor is tulajdonképpen figyelemfelhívó mutatványszövegekként utalt a „mondák”-ra: „A tizennegyedik könyv egyedül azért adatott a népdalokhoz, hogy általa hasonló mondák gyűjtésére fordítottassék a hazafi olvasók figyelme” (Erdélyi 1846: 477).

Kiindulásként tisztázásra szorul a népköltési gyűjtemény címében is szereplő *monda* szó jelentése. Ez esetben ugyanis a *népdal* és a *monda* sem pusztán egy-egy műfajt jelölt, hanem fölérendelt általánosabb kategóriaként a „nép” által fenntartott *lírai*, illetve *prózaepikai hagyomány* összegző megnevezésére szolgált. Ebben az értelemben Erdélyinél a *monda* kategória alá sorolt három fő műfaj a legenda/mítosz, a (történeti) monda és a mese volt.⁵

A *Mondák* fejezetben megjelentetett szövegek közül csak az első szövegnek van címe, a másik kettő számozva van. A *Mondák* nyitódarabja, A *három királyfi* címet viselő első mese hőse egy királyfi, aki legyőzi a százlányokat gyilkoló hétfejű sárkányt, majd míg alszik, az álnok veres vitéz megöli őt, ám a királyfit állatszolgái (farkas, medve, oroszlán) éleszőfűvel feltámasztják; ezután az erdőben egy varangyos békát sütőgető vénasszony változtatja kővé őt és bátyját is, mígnem a harmadik fivér végül megmenti őket.⁶

A *Népdalok és mondák*ban közzétett népköltési alkotások gyűjtőinek/beküldőinek nevét, illetve a gyűjtés helyére vonatkozó adatokat Erdélyi János nem tüntette fel a szövegek mellett. Ezeket másutt megadott (részleges) információk összekapcsolásával lehet utólag kikövetkeztetni. Így a *Népdalok és mondák* 1847-ben kiadott második kötetének végén, a *Függelékben*, ahol az addig közölt „dalok vidékeit” jelölte meg, Erdélyi a „mondák” származási helyét (visszamenőlegesen) is meghatározta.

⁴ *Tizennegyedik Könyv. (Toldalékul.) Mondák.* (Erdélyi 1846: 457–473)

⁵ A terminológiai és kategorizációs sajátosságokat részletesen, szövegpéldákkal alátámasztva lásd Gulyás 2014: 632–636.

⁶ Erdélyi 1846: 459–466. Típusa: MNK 1960G**+MNK 2100F*+AaTh 303+AaTh 300. Köszönettel tartozom Benedek Katalinnak a mesék típus-meghatározásaiért. Mivel a *Magyar Népmesekatalógus* (MNK) az új nemzetközi mesekatalógus (Aarne–Thompson–Uther, ATU) elkészülte (2004) előtt jelent meg, ezért ebben a nemzetközi típusok még a korábban érvényben lévő AaTh rendszer szerint szerepelnek.

Eszerint az első kötet első mondája – amelyre *A Királyfiról* címmel utalt vissza – Pestről származott, a gyűjtő-lejegyző pedig „Gaal” volt.⁷ Az első kötet előszavában pedig – a beérkezett kéziratokat összegző lista legvégén – egy olyan kéziratot említett, amely szintén kapcsolatba hozható ezzel a mesével: „Gaal egy mondát, a három királyfiról, irt le népi előadás után” (Erdélyi 1846: XI. 95. sz.).

Amikor Erdélyi a *Népdalok és mondák* első kötetéhez írott előszavában felsorolta „mindazok becses nevét, kiktől a Kisfaludy-Társaság gyűjteményeket vön” (Erdélyi 1846: VIII), ezt általában teljes név és/vagy foglalkozás és lakhely (gyűjtési hely?) megjelölésével együtt tette. Néhány esetben elégségesnek vélte, hogy egy-egy kézirat szöveggazdáját⁸ mindennemű egyéb adat nélkül,⁹ pusztán vezetéknevével nevezze meg: *Petőfy*, *Greguss*, *Schedel*, *Gaal* – feltehetően követve a beérkezett kéziratban szereplő önmegnevezést. *Petőfy* nyilván annyira közismert személy lehetett az olvasóközönség számára, hogy azonosításához vezetékneve is elégségesnek bizonyult. Ez azonban Gaal és a szóban forgó mese esetében nem feltétlenül volt így.

Az MTA Kézirattárában *Erdélyi János népköltési gyűjteménye*¹⁰ 235 tételből áll. Ennek részeként számon tartják ezt a mesét, maga a kézirat azonban itt már nem található meg. A 19. századi leíró karton szerint a szöveg megnevezése: „Gaal György küldeménye: Monda a három királyfiról.” Majd eltérő kéz írásával: „Hiányzik.”¹¹

⁷ „Mondák. 1. (I. k.) A Királyfiról. (Gaal) Pest.” Erdélyi 1847: *Függelék*, számozatlan, utolsó lap.

⁸ A *szöveggazda* terminusról lásd Csörsz 2016: 9–27, Küllös 2019: 57.

⁹ A gyűjtők megnevezése nem követ egységes mintát: a teljes név helyett néhol vezetéknev és a keresztnév első betűje (pl. 88. Császár F.), vezetéknev és településnév (pl. 141. Bajcsy, Kun Szent-Miklósról) vagy csak monogram szerepel (pl. 143. Gr D. V.). Ez utóbbi esetben – mivel a beküldő korábban teljes nevén szerepelt – személye azonosítható (gróf Desseffy Virginia).

¹⁰ A 235 tételből az 1–176. számú kéziratok feleltethetők meg a *Népdalok és mondák* három kötetének elején felsorolt, a Kisfaludy Társaság számára beküldött iratoknak. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára (a továbbiakban: MTA KIK Kt.) Irod. 8-r. 206/1–235.

¹¹ MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/95. A szabadságharc bukása után Sárospatakon élő Erdélyi János a nála maradt népköltési kéziratokat Toldy Ferenc kérésére 1859-ben küldte vissza Pestre: „Egyuttal van szerencsém a T. Titoknak urnak megküldeni mindazt, a mi a Népköltési Gyűjteményből kezeim közt volt akár az Akademiától, akár a Kisfaludy-Társaság felszólítása után.” Erdélyi János Toldy Ferenchez. Sárospatak, 1859. jún. 19. (Erdélyi 1962: 235)

Mint láthattuk, Erdélyi 1846-ban és 1847-ben a mese beküldőjének átadójának csupán *vezetéknévét* (Gaal) rögzítette; Gaal György (1783–1855) nevét feltehetően utólagosan rendelték hozzá a kéziratához, amikor nyilvánvalónak tűnt a kapcsolat a magyar népmesék első gyűjtőjével, akinek kéziratos gyűjteményéből – Toldy Ferenc közvetítésével – Erdélyi János pár mesét közzé is tett az 1850-es évek derekán (Erdélyi 1855).

Gaal Györgynek a szintén az MTA Kézirattárában őrzött kéziratai között egyébként szerepel egy olyan mese, amely *A három királyfiéval* meg egyező tündérmesetípusokból építkezik,¹² ám a két szöveg nem feleltethető meg egymásnak. Kovács Ágnesnek a *Magyar Népmesekatalógushoz* készített jegyzetei szerint ugyanakkor az Erdélyi János örökösei őrizte Erdélyi Tárban volt két olyan kézirat, amely nem más, mint Gaal György meséinek Erdélyi János-féle „feldolgozása” (a *Többsincs királyfi*, illetve *A két aranyhajú királygyermek* című mesékről van szó),¹³ de ezek az 1855-ben Erdélyi szerkesztésében kiadott *Magyar népmesék* kötethez kapcsolhatók, és nem a *Népdalok és mondákhoz*.

A folklorisztika folklórjában is fel-felbukkanó nézet, hogy a *Népdalok és mondákban* Erdélyi János Gaal Györgytől is közzétett mesét. Elképzelhető ugyanakkor az is, hogy a „Gaal” vezetéknév nem Gaal Györgyre vonatkozik.¹⁴ Erdélyi János talán egy az 1840-es évek irodalmi életében sokkal ismertebb szereplőre, a Tudós Társaság és a Kisfaludy Társaság tagjára, a *Szirmay Ilona* és *A peleskei nótárius* közkedvelt szerzőjére,¹⁵ a

¹² *A kővé vált királyfi*. MTA KIK Kt. Irod. 2-r. 6/9. 143–155. (AaTh 303+AaTh 300). A szöveget Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc adták ki: Gaal 1857: 159–169.

¹³ Kovács Ágnes Erdélyi János *Magyar népmesék* (1855) című kötetére vonatkozó jegyzetei a *Magyar Népmesekatalógus* archívumában (Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Adattára, Budapest). Megjegyzem, hogy ugyanezen jegyzetekben a *Népdalok és mondákban* közölt legelső mese kapcsán Kovács Ágnes Gaal Györgyöt nevezte meg forrásként, Gaal József neve/szerepe esetlegesen sem bukkan fel.

¹⁴ Erre Domokos Mariann hívta fel a figyelmet: Domokos M. 2015: 38–39. A monográfia a Kisfaludy Társaság 19. századi mesegyűjtéseit bemutatva a *Népdalok és mondák* keletkezéséről és utóéletéről (többek között a ponyván megjelent mesékről) is szól (Domokos M. 2015: 47–53).

¹⁵ Gaal József műveit az 1840-es években széles körben olvasták. Gaal György 1822-ben Bécsben, németül megjelent népmesegyűjteményének hazai recepciója azonban – még két évtizeddel megjelenése után is – igen visszafogott volt; a kulturális-irodalmi elit néhány tagján kívül szinte alig ismerték.

regény-, novella- és drámaíró Gaal József (1811–1866) is utalhatott.¹⁶ Gaalnak a szájhagyományban élő elbeszélések iránti figyelmét jelzi az is, hogy a Kisfaludy Társaság tagjai közül ő ajánlotta¹⁷ költészeti pályázat-ként „a’ nép ajkain is élő historia személy”-ről szóló verses beszély „népies szellemben” való kidolgozását – erre a felhívásra reagálva írta meg Arany János a *Toldit*. Erdélyi Gaal Józseffel a *Népdalok és mondák* anyagának összeállításakor Pesten közvetlen kapcsolatban állt,¹⁸ hiszen a jegyzőkönyv tanúsága szerint például a Kisfaludy Társaság ülésein¹⁹ is rendszeresen találkoztak, míg Erdélyi és a Bécsben élő Gaal György érintkezésének eddig nem találtam nyomát. Személyes ismeretségük hiányából fakadóan fordulhatott elő később az a kínos helyzet is, hogy Erdélyi János 1855-ben a *Magyar népmesék*hez írott előszavában a *néhai* jelző használatával elhunynak hitte és nyilvánította Gaal Györgyöt.²⁰

A Gaal József személyére vonatkozó feltevést erősíti a Kisfaludy Társaság 1845. szeptember 27-i üléséről szóló, Erdélyi János vezette jegyzőkönyv egy kitétele. Eszerint előbb arról határoztak a tagok, hogy a nép-

¹⁶ A Nagykárolyban született, iskoláit Szatmárnémetiben, Pesten és Budán végzett Gaal József az egyetemen ismerkedett meg és kötött barátságot Eötvös Józseffel és Szalay Lászlóval. Az MTA (levelező) és a Kisfaludy Társaság tagja volt. Jogi végzettsége révén a Helytartóságnál dolgozott. Főbb művei 1845-ig: *Szirmay Ilona* (történelmi regény, 1836), *A király Ludason* (vigjáték, 1837), *Peleskei nótárius* (vigjáték, 1839), *A francia forradalom története* (ford., 1844). Az alföldi táj szépirodalmi reprezentációja is Gaal nevéhez köthető (még Petőfi előtt). Életéről és munkásságáról lásd Badics 1881; Szinyei 1894.

¹⁷ Gaal József pályatételi ajánlása népies tárgyú eposzra (1846). MTA KIK Kt. K 378/35. Vö. 1843–48. évi Kisfaludy-Társasági Jegyzőkönyvek, 1846. febr. 4., XII. ülés, 93. pont, MTA KIK Kt. Ms. 5766: 57r.

¹⁸ T. Erdélyi Ilona szerint Gaal József és Erdélyi János baráti viszonyban álltak (Erdélyi 1960: 368).

¹⁹ A Kisfaludy Társaság ülésein valóban résztvevő tagok az 1840-es évek második felében tulajdonképpen egy meglehetősen zárt klubot alkottak, hiszen a jegyzőkönyv tanúsága szerint általában és legfeljebb 8–10 tag volt jelen egy-egy ülésen. Erdélyi János mint a Kisfaludy Társaság titkára szinte mindig jelen volt (1845 júliusától, külföldi útja után), Gaal József pedig gyakran részt vett ezeken az üléseken.

²⁰ Ezt Toldy Ferenc, úgy is mint Gaal György rokona, külön nehezményezte. Erdélyi a következőképpen reagált: „Fölötte sajnálom, hogy kegyed, pietásából Gaal Gy. iránt, ellem mutat indignatiót. Ha én Gaal Györgyöt az előszóban eltemettem, azon nemtudásból esett, mely sohasem vétethetik másnak, mint nemtudásnak; s én tökéletesen úgy hittem, hogy ő már nem él, legalább ide magyaráztam kegyed szavát, midőn Gaal mesegyűjteményét e kifejezéssel adta át: »Szegény Gaal Gy. bátyám, stb.»” Erdélyi János Toldy Ferenchez. Sárospatak, 1855. nov. 22. (Erdélyi 1962: 132–133) Gaal György a kötet megjelenése után pár héttel egyébként valóban meghalt.

mondákat a tervezett népköltési gyűjtemény műfajilag elkülönítve, önálló fejezetben közölje: „Népmondák közlése ujlag is szóba hozatván, az ülés véleménye ezt illetőleg úgy nyilatkozott hogy A [!] megjelenendő gyűjteményben azoknak külön osztály adassék”.²¹ Majd a beérkezett/beérkező mesék alacsony számát orvoslandó, az ülés egyik résztvevője a következő felajánlást tette: „a mennyiben gyűjteményünk mondákban igen szegény, a rövid vázlatok fölvétele is elhatározatott, minek folytában Gaal József tagtárstól azon szíves ígéretet vevé az ülés, hogy ő ezen osztály²² számára egy népmonda-anyagot fel fog dolgozni.”²³ Gaal a Kisfaludy Társaság következő, 1845. november 8-án megtartott ülésére el is készítette a szöveget, amint arról szintén Erdélyi hivatalos feljegyzéséből értesülhetünk: „Gaal József egy népmondát irt le népi előadás után, s olvasta fel az ülésnek, melly mind meglepő fordúlatai mind élesen ejtett rajzolatai miatt kitünő mintájául szolgálhat a magyar mondaköltészetnek. Szíves figyelemmel kísértetvén, a szerzőnek, köszönet mondatott részvéteért.”²⁴

Erdélyi János népköltési gyűjteményének számozása az Akadémiai Kézirattárban általában azt a sorrendet követi, amely szerint Erdélyi felsorolta a hozzá eljuttatott anyagokat a Kisfaludy Társaság jegyzőkönyvében, majd a Népdalok és mondák köteteinek előszavában. Az első kötetben a Gaal-féle „monda” az 1846 elejéig beérkezett népköltési kéziratokat feltüntető lajstrom legutolsó tételeként (95. szám alatt) szerepel. A szóban forgó kézirat, mint láttuk, (egyelőre) nem lelhető fel; a mese beküldésére vonatkozó, Erdélyihez intézett levelet pedig nem ismerünk (sem Gaal Józseftől, sem Gaal Györgytől). A Népdalok és mondákban közzétett lista

²¹ 1843–48. évi Kisfaludy-Társasági Jegyzőkönyvek, 1845. szept. 27., V. ülés, 1845. évi 36. pont, MTA KIK Kt. Ms. 5766: 48v.

²² Ezalatt a népmondák osztályát érte a készülő népköltési gyűjteményben.

²³ 1843–48. évi Kisfaludy-Társasági Jegyzőkönyvek, 1845. szept. 27., V. ülés, 1845. évi 36. pont. MTA KIK Kt. Ms. 5766: 48v–45r. (Az ülésekről készült feljegyzések egy része hibás rendben lett bekötve, a lapszámozás ezért következetlen, a jegyzőkönyvben viszont egy-egy éven belül az egyes események, határozatok tételenként sorszámot is kaptak, így eszerint is követhető, illetve kikövetkeztethető az időbeli sorrend.) Gaal Józseftől egy dalgűjtemény is szerepel az Erdélyihez sorolt népköltési kéziratok között: *Nép Dallok össze szedte Gaal Jozsef 1828*. MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/179. Gaal József 1828-ban csak 17 éves volt, igaz, hogy publikálni is ebben az évben kezdett.

²⁴ 1843–48. évi Kisfaludy-Társasági Jegyzőkönyvek, 1845. nov. 8., VI. ülés, 1845. évi 45. pont. MTA KIK Kt. Ms. 5766: 49r.

utolsó tucatnyi tétele az Erdélyi János levelezéskötetben kiadott, illetve (ugyanott a regesztában felsorolt) kiadatlan levelek alapján a beérkezés időrendi sorrendjének megfelelően szerepel.²⁵ Az utolsó előtti – vagyis a Gaal-mesét közvetlenül megelőző – kéziratot Erdélyi feljegyzése szerint Eperjesy Ferenc küldte be, 1846. február 18-án. Ezt a küldeményt Erdélyi február 23-án vette át,²⁶ tehát mindössze két héttel azelőtt, hogy a *Népdalok és mondák* első kötetének előszavát megírta volna (ennek datálása ugyanis 1846. március 9.). Ha tehát a Gaalhoz rendelt kézirat az Eperjesy-féle küldemény *után* szerepel a beérkezett kéziratokat felsoroló (és valamiféle időrendet tükröző) listában, az talán azt jelenti, hogy ezen két hét alatt, vagyis az utolsó pillanatban érkezett meg postán Erdélyihez, aki azt mindjárt a prózai szövegeket tartalmazó fejezet élére tette, vagy pedig azt, hogy – eltérően a kéziratok túlnyomó többségétől – nem postai úton, levél mellékleteként kapta kézhez Erdélyi, hanem már meglévő iratanyagból adták át,²⁷ vagy pedig személyesen került hozzá Pesten.²⁸

Mindemellett a Kisfaludy Társaság jegyzőkönyvéből tudjuk tehát, hogy a készülő magyar népköltési gyűjtemény számára 1845 őszén „Gaal József egy népmondát irt le népi előadás után”, a *Népdalok és mondák* első kötetének gyűjtőit feltüntető, Erdélyi János készítette listából (1846) pedig azt, hogy „Gaal egy mondát, a három királyfiról, irt le népi előadás

²⁵ Ez a korábbi tételek esetében nem feltétlenül volt így, amit tanúsít egyebek mellett a 49. szám alatt felsorolt, Döbrentei Gábortól kapott küldeményhez fűzött szerkesztői lábjegyzet: „E becces gyűjtemény akkor adatván kezemhez, mikor az egész könyv már szerkesztve volt, *ez alkalommal* nem használtatott” (Erdélyi 1846: IX). Lehet, hogy ennek az is oka volt, hogy Döbrentei helytelenítette, hogy az MTA átadja népköltési gyűjtéseit a Kisfaludy Társaság számára, mivel a népköltési gyűjtemény kiadása felfogása szerint az MTA feladata lett volna (T. Erdélyi 1974: 62).

²⁶ MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/94. Eperjesy Ferenc küldeményén Erdélyi János rájegyzése: „Vettem febr. 25 1846.”

²⁷ Ez utóbbira is volt már példa, hiszen a Tudós Társaságtól 1843 végén Jósika Miklós és Erdélyi János (mint a Kisfaludy Társaság elnöke és titkára) kérték a korábbi felhívásokra beérkezett népköltési anyag átadását. Erdélyi János levele a Tudós Társasághoz. Pest, 1843. dec. 30. (Erdélyi 1960: 200) A *Népdalok és mondák* első kötetében a beérkezett kéziratok listájában 52–63. szám alatt „A m. tudós társaság XV-ik nagygyűlése rendelkezéséből ennek levéltárából használatra” átvett kéziratokat sorolta fel Erdélyi. Ilyen küldemény volt még a 69. számon nyilvántartott anyag is. (Erdélyi 1846: IX)

²⁸ A kéziratok sorrendje és időrendje kapcsán ebben az esetben csak feltételezéseket lehet megfogalmazni. T. Erdélyi Ilona szerint a *Népdalok és mondák* első kötetének első felét 1846. február 18-án a nyomda már kinyomtatta, a teljes kötet 1846. március közepén jelenhetett meg, a József-napi vásárra időzítve. (T. Erdélyi 1974: 69)

után”, végül pedig a második kötetben Erdélyi visszamenőlegesen két külsődleges azonosító adatot adott meg e szöveg kapcsán: egy személynevet (*Gaal*) és egy helynevet (*Pest*). E három kijelentésből következően – bár egyelőre sem kézirat, sem más kontrollforrás nem áll rendelkezésünkre – nagy valószínűséggel állítható, hogy a *Népdalok és mondák*ban közzétett legelső mese a Kisfaludy Társaság tagjától, a Pesten élő írótól, Gaal Józseftől származott.

A *Népdalok és mondák* első kötetének második meséje cím nélkül, 2. szám alatt olvasható. Az álmát elbeszélni nem hajlandó, ezért elüldözött, majd királlyá koronázott fiúról szóló tündérmese²⁹ kézirata hiányzik; a II. kötet végén olvasható lista szerint ugyanakkor a szöveg Monostorról származik (Erdélyi a gyűjtő/lejegyző nevét ez alkalommal nem tüntette fel).³⁰ A helymeghatározás ebben az esetben közvetve a beküldő személyének azonosításához is elvezethet, hiszen az első kötetben, a beérkezett kéziratok sorában utolsó előttiként felsorolt, Eperjesy Ferenc pusztamonostori pap küldötte szövegek között Erdélyi nyilvántartása szerint hét „monda” is szerepelt.³¹ Eperjesy Ferencen kívül pedig nem ismerünk más olyan, a *Népdalok és mondák*hoz kapcsolható gyűjtőt, aki Monostor nevű településről küldött volna anyagot. Eperjesy szóban forgó kéziratos gyűjteménye az 1846. február 18-án kelt kísérőlevelével együtt megtalálható az MTA Kézirattárában,³² ám abban mesék nincsenek, holott Eperjesy maga írta levelében, hogy ilyeneket is küldött: „sietek néhány nép dalt, mesét, versezetet környékem’ nép költészetéből küldeni.”³³

A *Népdalok és mondák* első kötetében az utolsó, szintén cím nélküli, prózai szöveg 3. szám alatt egy ifjú hercegről, a „nagy király” szolgálatában álló Csabor úrról szól (Erdélyi 1846: 471–473). Az Olt mellékén, a havasokban, „Románban” játszódó történeti monda végén szerkesztői

²⁹ Erdélyi 1846: 466–470. MNK 725A*

³⁰ „Mondák. 2. (I. k.) *Monostor*.” Erdélyi 1847: *Függelék*, számozatlan, utolsó lap.

³¹ „94. Pusztá Monostorról dalokat, hét mondát és rejtvényeket Eperjessy Ferencz.” (Erdélyi 1846: XI)

³² *Eperjesy Ferenc küldeménye*. MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/94. Eperjesy Ferencről és gyűjtéséről részletesebben alább, a *Népdalok és mondák* második köteté kapcsán esik szó.

³³ Eperjesy Ferenc Erdélyi Jánoshoz. Pusztamonostor, 1846. febr. 18. (Erdélyi 1960: 262) Eperjesy küldeményének egy része a kéziratári nyilvántartás szerint átkerült Borzi Nagy Iván gyűjteményébe (*Borzi Nagy Iván küldeménye, e) Érdekes furcsaságok. 4 darab egy palócz nótával, és 3 váczai népdallal*. MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/90), ám meséket – egy *Minden féle ize* című verses falucsúfoló kivételével – ez sem tartalmaz.

„jegyzés” olvasható, mely szerint: „Mind a kitételek, mind a szöfűzetek a menyibe lehetett az érthetőségért a beszélő pór Csangó előadásához hűn meghagyattak” (Erdélyi 1846: 473). Ez tehát már első pillantásra is különleges státuszú szöveg, hiszen éppen a korabeli magyar társadalom egyik (térbelileg, nyelviileg és kulturálisán) legelzártabb, legelkülönültebb területéről származott, ráadásul a moldvai magyar szájhagyomány prózaepikájának alig ismerjük történeti nyomait.

Gegő Elek 1838-ban kiadott, a moldvai magyar telepekről szóló (a Magyar Tudományos Akadémia számára készített) munkájában a csángó prózaepika hiányos, töredékes voltáról, illetve a lehetséges gyűjtők munkájára vonatkozólag tett néhány elmarasztaló megjegyzést; bár se-regszemléjének negatív végkövetkeztetését árnyalja, hogy – amint azt az „összefüggetlen”, „érdeketlen”, „szegény”, „keserves” (pejoratív) jelzők alkalmazása mutatja – talán olyan prekoncepcióval közelített az anyaghoz, amely elzárta előle annak behatóbb megismerését.³⁴

„Figyelemre méltó népmondák és dalok itt is ugy nincsenek, mint az e’ szempontból szegény Erdélyben. Minden nyomozásom ’s kutatásom után, a’ számtalan »Egyszer volt, hogy nem volt« összefüggetlen mesék közt még olyant sem találtam mint a’ kunfalvi öreg Csákié, ki elbeszélé: miképen esett török fogságba két kenyeres pajtás – nagy Szilágyi Miklós és nagy Hagymási László – két gerezd szőlőért; [...] A’ chángóknak népmondái még érdeketlenebbek; p. o. egy királyfinak jegyesétől kapott gyűrűjét a’ ragadozó madár elorozza; midőn kergettetik, tengerbe ejti; ezért háborgás a’ két szerelmes közt, melyet a’ hal’ gyomrában feltalált gyűrű ismét lecsillapít. Még illyent is: *Ember az, ki el tud beszélni* – a’ haza járó lelkekről, nyul és egyéb alakokban megjelenő kísértetekről stb. A’ babona ’s előítélet már a’ kisdedekkel igen sokat beszéltet. A’ dalban még szegényebbek a’ székelyeknél, ’s ennek hiányát keserves füttyölés és *iu!* kurjongatás pótolja. Midőn több ifjakat felszólíték, mondanának nekem egy népdalt (vig v. bús éneket): »Énekeljen, ha kell, a’ kántoroczka« volt a’ felelet. Egyébiránt a’ nyelv-vizsgálatra, mindenki gondolhatja, hogy több idő kívántatik, mint a’ mennyit én ez uttal fordíthattam; azért Dr. Viola, P. Sándor, Finta, Petrás iskolatanító, kiknek 30 év alatt efféle nem ötlött eszökbe, ráfigyelmeztető kérésemre megígérték: hogy hiv nyo-

³⁴ A csángó monda és népköltési szövegek azonosítása kapcsán köszönöm Landgraf Ildikó, Magyar Zoltán és Szakál Anna segítségét.

mozást tévén, ha valamely érdekes népmondákat, dalokat és a' miénktől eltérő nyelvbeli szóejtést vagy összeköttetési különséget találандnak, híven közlendik” (Gegő 1838: 80–81).

A *Népdalok és mondák*ban kiadott csángó monda kéziratának holléte egyelőre nem ismeretes, ám e lokalizáció miatt összefüggésbe lehet hozni feltételesen ezt a szöveget egy olyan kézirattal, amelyet Toldy Ferenc adott át Erdélyi Jánosnak. A Kisfaludy Társaság már említett, 1845 szeptemberi ülésén ugyanis „Igazgató ur ígéretet tőn, egy Csángó népmondának a' t. társaság levéltárából leendő áltadására”.³⁵ Toldy, aki ekkor egyszerre volt a Tudós Társaság (vagyis a Magyar Tudományos Akadémia) titoknokja és a Kisfaludy Társaság igazgatója, a november 21-én tartott ülésen valóban átadta a csángó népmondát Erdélyinek: „Schedel F. igazgató³⁶ a népköltési gyűjtemény számára moldvai magyar dalokat Petras, Viola és Ujfalvy szerint, 's egy Csángó népmondát adott által az academia levéltárából, melly iratok szívesen fogadtattván a népköltési gyűjtemény szerkesztőjének adatni rendeltettek.”³⁷

A *Népdalok és mondák* első kötetében önálló fejezetben szerepeltek a „csángó dalok”.³⁸ A szövegekhez a következő megjegyzést fűzte Erdélyi: „430. Viola után, moldvai dal. 337.³⁹ Oláhországi, Ujfalvi szerint, a többi csángó dal mind Petrás által iratott le és moldvai. Bennök a kimondáshoz legközelebb járó helyesírás szigoruan megtartatott” (Erdélyi 1846: 477). Eszerint a csángó (helyesebben csángó és „oláhországi”) szövegek tehát Viola József, Petrás Incze János⁴⁰ és Ujfalvy Sándor feljegyzései nyomán kerültek be a *Népdalok és mondák*ba, ez pedig összhangban áll azon kéziratok megjelölésével, amelyeket a Kisfaludy Társaság számára – mint láthattuk – pár hónappal korábban, 1845 őszén Toldy Ferenc adott át az Akadémia levéltárából.

³⁵ 1843–48. évi Kisfaludy-Társasági Jegyzőkönyvek, 1845. szept. 27., V. ülés, MTA KIK Kt. Ms. 5766: 48v., 1845. évi 36. pont.

³⁶ A *Schedel* – Toldy névváltoztatásáról lásd Dávidházi 2004: 315–356.

³⁷ 1843–48. évi Kisfaludy-Társasági Jegyzőkönyvek, 1845. nov. 21., VII. ülés, MTA KIK Kt. Ms 5766: 50r– 50v., 1845. évi 50. pont.

³⁸ *Tizenkettedik Könyv. Csango dalok*. Erdélyi 1846: 419–434, a 415–437. számú szövegek.

³⁹ Sajtóhiba, helyesen: 437. A számok ez esetben az egyes szövegekre utalnak.

⁴⁰ *Csángó népdalok Petrás Incze János összeírásában* (ezen kívül jegyzetek és levelek): a kézirat megtalálható az MTA Kézirattárában (MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/187, tehát Erdélyi János népköltési gyűjteménye részeként). 22 dal megjelent a *Tudománytárban*, 1842-ben. Kiadva: Domokos P. 1979: 1356–1380.

A *Népdalok és mondák* számára beérkezett kéziratokat összefoglaló listában azonban ezeket a szövegeket tételesen nem tüntette fel Erdélyi. Viola, Petrás vagy Ujfalvy neve nem szerepel, míg az ő gyűjtéseiket közvetítő Schedel (vagyis Toldy) Ferenc neve háromszor bukkan fel e listában: „52–63. A m. tudós társaság XV-ik nagygyűlése rendeléséből ennek levéltárából használatra: [...] Schedel Ferencz r. tagé 22 db;” „78. Oláhországi tánczverseket Ürmösy Sándor utazásából közle Schedel”; „144. Egy dalt a XVII. század végéről, Schedel” (Erdélyi 1846: IX–X., Erdélyi 1847: VIII).

Erdélyi János népköltési gyűjteményének részeként csak az elsőként említett tétel, a Toldy által az akadémiai levéltárból átadott, 20 dalt tartalmazó kézirat található meg az Akadémiai Kézirattárban, a másik két tétel hiányzik. Ez a meglévő kolligátum azonban nem tartalmaz csángó dalt: a gyűjtemény egyrészt a *Hasznos Mulatságokból* kimásolt szövegekből áll, másrészt különféle lejegyzők által papírra vetett dalokból.⁴¹

A helyzetet tovább bonyolítja, hogy bár a *Népdalok és mondák* csángó dalaihoz fűzött jegyzeteiben Erdélyi Ujfalvynak tulajdonít egy szöveget („Oláhországi, Ujfalvi szerint”), úgy tűnik, az valójában Ürmösi Sándor gyűjtése: hat, kétsoros táncrigmus egybefűzve.⁴² Ebből következőleg a 78. tételként számon tartott Ürmösi-gyűjtés („Oláhországi tánczversek”; kézírata hiányzik) a *Csango dalokat* tartalmazó fejezet záró darabjaként került be a *Népdalok és mondákba*.

Az Akadémiai Kézirattárban Erdélyi János népköltészeti gyűjtéséből hiányzik a Toldy által átadott „Csángó népmonda” kézírata is. Erdélyi a *Népdalok és mondákban* sehol nem jelezte e szöveg forrását.⁴³ Ezért a csángó történeti monda provenienciájának felderítése további kutatásokat igényel, ahogyan az is, hogy pontosan milyen korpusz(ok)ból állította össze Erdélyi a *Népdalok és mondák* csángó népköltészetet reprezentáló fejezetét, ezen túlmenően pedig általában véve is fontos feladat lenne a csángó népi prózaepika történeti forrásainak feltérképezése, áttekintése.

⁴¹ Részletes elemzését lásd Csörsz 2010.

⁴² A Nagykipina városában (Câmpina) hallott magyar „táncmondások”-at Ürmösi 1844-ben kiadta (Ürmösy 1844: 27–28). Ürmösi Sándorról és népköltési gyűjtéseiről lásd Szakál 2020 (a táncszavak a 242. oldalon).

⁴³ Amikor Erdélyi az első kötet prózai szövegeinek beküldőjét/származási helyét utólagosan megadta, csak a fentebb bemutatott két (*Gaalhoz*, illetve *Monostorhoz* köthető) mesére vonatkozó adatokat rögzítette.

Ami a *Népdalok és mondák*ban közzétett, Csabor úrról szóló mondat illeti, a szövegnek a magyar mondahagyományból nem ismeretes variánsa, bár a monda egyik központi eleme, vagyis a templom oszlopfőjén kiütött vérfojtok egy jól ismert motívum (az ártatlanul megölt ember vérének nem lehet eltüntetni) megnyilatkozásának tekinthető. A monda számos hitelesítő személy- és helynevet, lokális utalást is tartalmaz (pl. „beligeti fenyők”, „tul az alföldi havasokon az öreg Demeterhez Románba”, „a fővényes pusztákon ált az Olt mejékére”, „tört keresztül a havasokon s Jordán Boërnál a király hú emberénél, beszállott”, „Románba ért, szállást a püspöknél von”, „számos nép gyült a nagy templomba”). Feltehetően a románvásári (Roman) gótikus templom az elbeszélte gyilkosság színhelye.⁴⁴

A „beszélő pór Csango előadás”-ra vonatkozó szerkesztői jegyzetnek némiképpen ellentmondva a szöveg erőteljesen magán viseli az írásbeli megalkotás vagy stilizálás nyomait (pl. „magos sugár termete hasonló volt a beligeti fenyőkhöz, homloka is bus volt mint a sötét fenyőé, mennydörgő hangja szikrásztatta fekete szemeit”), noha kétségtelen, hogy beszélt nyelvi, idiomatikus kifejezésekben is bővelkedik (pl. „alattomban mindazonáltal főzte a cserepet”, „a mint hallom olá uraiméknak barátságom nem fér fogaikra, mert már a törökkel czimborálnak – tudd meg fiu, hány hét ott a világ, s intsed az öreg rokát vigyázna farkára, mert az érseki palást helyett aligha istrángot nem küldök neki”, „liba nyelvvel akará a vén kuvasz, Csabor urat ámíttani az idevaló dolgok felől” stb.).

A monda több szempontból is különleges tehát: egyrészt az alig ismert csángó prózaepikát volt hivatott reprezentálni, másrészt invariáns szövegről van szó, harmadrészt pedig a *Népdalok és mondák*ban ez az egyetlen történeti monda, mivel bár a további kötetekben Erdélyi egyre növekvő számban közölt prózaepikát is, ám egyetlen kivétellel minden esetben mesét.⁴⁵

Összességében a *Népdalok és mondák* első kötetében kiadott prózai művek (két tündérmese és egy történeti monda) közül jelenleg egyiknek sem ismert a kézírata, a gyűjtők-lejegyzők-beküldők személye pedig egy-

⁴⁴ MZ II. G 198. Csabor úr; MZ II. K 21. A csodás módon megmutatkozó vérfojtok; K 21.1. A vérfojtos padló és falak. 312. Magyar 2018: IIa. 348–349.

⁴⁵ A *Népdalok és mondák* egy előzetes kötetbeosztásában, amelyet Erdélyi készített, az utolsó fejezet címeként még nem a tágabb értelmű *Mondák*, hanem a szűkebben vett *Mesék* szerepelt (T. Erdélyi 1974: 66).

előre csak feltételesen, közvetve azonosítható (Gaal József, Eperjesy Ferenc, illetve Toldy Ferenc közvetítésével valamely moldvai gyűjtő). Ha a szöveggazdák személyére vonatkozó feltevések helytállóak, akkor az első kötetben két olyan prózai szöveg szerepel, amelyek nem a sajtó útján közreadott népköltési felhívásra érkeztek be, hanem Erdélyi személyes és intézményes kapcsolatai révén, hiszen Gaal József a Kisfaludy Társaság tagjaként, az egyik ülésen ajánlotta, majd olvasta fel a három királyfiról szóló mesét, Toldy Ferenc pedig a Kisfaludy Társaság és az Akadémia vezető tisztségviselőjeként az akadémiai levéltárból adta át a csángó népmondát Erdélyinek. Amennyiben pedig valóban Eperjesy Ferenc (eltűnt) mesegyűjteményéből származik a harmadik szöveg (a 2. számú mese), akkor ezt Erdélyi János már a *Népdalok és mondák* nyomtatása közben, az utolsó pillanatban tudta beilleszteni a kötetbe.

A magyar könyvpiacon új kezdeményezésnek számító népköltési gyűjtemény első kötete a József-napi vásárra időzítve, 1846 márciusában látott napvilágot, egy olcsóbb és egy drágább kiadásban, ötezer példányban. A gyűjtemény nemcsak kritikai, hanem közönségsikert is aratott; a *Népdalok és mondák* kötetei olyannyira keresettek lettek, hogy az irreális árdrágítástól kezdve a feketepiaci árusításon át a kalózkidadásig terjedt a kiemelkedő kereslet generálta üzleti lépések és visszaélések sora, volta-képpen egyértelműen pozitív recepcióról tanúskodva.⁴⁶

A *Népdalok és mondák* második kötete (1847)

Bár a *Népdalok és mondák* kötet cím a verses/lírai, illetve prózai/epikus műfajokat egyenrangú tagként szerepelteti, valójában az első kötetben mind a közölt szövegek számát, mind a kötetben elfoglalt terjedelmét tekintve feltűnően aránytalan volt a verses, illetve a prózai szövegek megszólása. A *Népdalok és mondák* 1847-ben megjelent második kötete ezt az aránytalanságot valamelyest korrigálta, a *Mondák* fejezetben már 12 prózai szöveget közölt: tündérmeséket és egy novellamesét, összesen harminc lapon; igaz, hogy 545 verses mű után.

⁴⁶ A *Népdalok és mondák* kalózkidásáról és a korabeli szerzői jogi problémákról lásd T. Erdélyi 1980.

A tizenkét mese első fele, vagyis hat szöveg – amelyek kézírata szintén elveszett vagy lappang – a már említett Eperjesy Ferenc gyűjtéséből származhatott, legalábbis erre utal a kötet végén Erdélyi megjegyzése: „I–6. (II. k.) Monostor”.⁴⁷ Mivel Erdélyi az első kötet előszavában hét „mondát” említett Monostor kapcsán („Pusztá Monostorról dalokat, hét mondát és rejtvényeket”, Erdélyi 1846: XI), s mivel az első kötetben egy *Monostor* helymegjelölésű mesét már közreadott, így a további hat, Monostorra lokalizált szöveggel együtt feltehetően az Eperjesy beküldte összes mese-szöveget sajtó alá adta, köztük olyan, máig is közismert klasszikus darabokat, mint *A szóló szőlő, mosolygó alma és csengő barack*, vagy *A három pomarancs*, vagyis a három narancs/nádszálkisasszony meséje.⁴⁸

Az Erdélyivel egyidős Eperjesy Ferenc (1814–1890) Tiszanánán született, majd Egerben tanult, 1837-ben szentelték pappá. 1841-től a Jászságban, az akkor Heves megyéhez tartozó, 1200 lakosú Pusztamonostoron⁴⁹ volt plébános, innen küldte kéziratát is Erdélyinek. Eperjesy 1841-től publikált elsősorban történelmi, vallási és vallástörténeti tárgyú írásokat a *Hirnökben* és a katolikus egyházi folyóiratban, a *Religio és Nevelésben*; 1845 tavaszán részletesen beszámolt az új monostori paplak felszenteléséről is.⁵⁰ Ami későbbi pályáját illeti, 1850-től az egri liceumban tanított történelmet, 1852-től plébános volt Polgáron, 1856-ban alesperes, majd 1877-ben szabolcsi főesperes lett. Egyházi karrierjének végén 1879-ben apáttá, 1888-ban kanonokká nevezték ki (Szinnyei 1893b). Eperjesy közvetlen környezetében, családjában mások is fontosnak tartották a népköltészet dokumentálását: sógora volt ugyanis a mérnök Udvardy (Cherna) János, az egyik legelső magyar népdalgyűjtő, aki a Tudós Társaság korábbi felhívására küldött be kottázott dalokat.⁵¹

⁴⁷ Erdélyi 1847: *Függelék, A dalok vidékei*, számozatlan (utolsó) lap

⁴⁸ A mesék és típusbesorolásuk: *Az ördög és a három tót fiú*, AaTh 360 (Erdélyi 1847: 1. sz. 339–340); *A grófkisasszony*, AaTh 955 (Erdélyi 1847: 2. sz. 340–343); *A szóló szőlő, mosolygó alma és csengő barack*, MNK 425X* (Erdélyi 1847: 3. sz. 343–345); *A három pomarancs*, AaTh 408 (Erdélyi 1847: 4. sz. 345–348); *A két legkisebb királygyermek*, MNK 1961K*+BN 615*+AaTh 854+AaTh 850 (Erdélyi 1847: 5. sz. 348–352); *A láthatatlan juhászfiú*, AaTh 306 (Erdélyi 1847: 6. sz. 352–354).

⁴⁹ „Monostor, nagy és termékeny pusztá, Heves vgyében: 1200 többnyire magyar kath. lak. Fekszik Fénsszaru mellett, s ut. p. *Jászberény*.” Fényes 1851: III. 114.

⁵⁰ „A’ multnak geniusa beszéli, mikint a’ »pusztá« melléknév, sirja e’ hely’ hajdani szép korának, ’s a’ »monostor« egy bus emléék fölötté, mely az alant szendergőnek mi voltát mutatja” (Eperjesy 1845: 356).

⁵¹ „[s]ógorom, Udvardy János, még néhány évvel ez előtt igen sok nép dalt — ’s ha jól emlékezem némelyeket áriájuk hang jegyeivel — küldött a’ Tudós társasághoz. Ha nyomába

Eperjesy hivatalos életrajza nem tartalmazza azt az elemet, amely feltehetően Monostor elhagyásához és a publikációs tevékenységében bekövetkező, az 1860-as évek közepéig tartó szünethez vezetett. Eperjesy Ferenc ugyanis elkötelezett híve volt a szabadságharcnak: jelentős szerepe volt a monostori nemzetőrség megalakításában, és maga is tábori lelkész-ként szolgált 1848-ban; naplója a szabadságharc történetének egyik fontos forrása (Lukinich 1941; Hajagos 1998; Zakar 2001). A díszes borítójú kéziratos kötet bevezető sorai Eperjesy önreflexivitását tanúsítják: „Mint egy három évvel ez előtt, Stőesz Ferenc szeretett barátomtól kaptam e' könyvet, – név napi ajándékul. Be iratlan lapjai igen hozzám illének, mert jelentéktelen jelen, és alaktalan jövő, mi egyéb mint be iratlan élet-könyv, vagy is épen olly ember mint én, kinek olly szűkre szabta a' sors élet, 's aktivitási körét, de annál tágabbra a' passivitását.! hja! a' köznapi embereknek mások osztogatnak sorsot, a' láng ész ön magának teremt; én pedig ezek közül nem vagyok. [...] Egy szép egésznek ugyan nem mindenki mestere, de ha én nem vagyok, lehet más, 's leszek az mi lehetek, anyag hordó napszámos. 's ime illy morzsalék anyagok gyűjteménye e' könyv.”⁵²

Még a hallgatás éveiben is adatolható Eperjesy érdeklődése a kulturális-tudományos kérdések és a közügyek iránt: az 1850-es évek közepén például a korszak vezető tudományos folyóirata, az *Új Magyar Muzeum* egyik előfizetője volt,⁵³ és neve felbukkant a Magyar Tudományos Akadémia székházának felépítésére,⁵⁴ illetve a Széchenyi-szoborra adományozók és gyűjtők névsorában is.⁵⁵

Az MTA Kézirattárában őrzött, (jelen állapotában) nagyrészt dalokat, kisebb részt verses (mesterkedő) halotti búcsúztatót, sírfeliratot,

lehetne jönni, nem kevés szolgálatot tehetne talán e' küldemény is.” Eperjesy Ferenc Erdélyi Jánoshoz. Pusztamonostor, 1846. febr. 18. MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/94; Erdélyi 1960: 262. Erdélyi Jánoshoz eljutott ez a kéziratos dalgyűjtemény: „A m. tudós társaság XV-ik nagygyűlése rendeléséből ennek levéltárából használatra: Udvardy János lev. tag gyűjteménye 246. db.” (Erdélyi 1846: IX. 52. tétel)

⁵² *Napló. írta Eperjesy Ferenc a' Heves megyei nemzeti őrsereg II^{ik} Zászló allyának tábori papja. 1848^{ik} évben.* MTA KIK Kt. Ms 1167: 1–2.

⁵³ „Az Új Magyar Muzeum előfizetői: [...] Eperjesy Ferenc alesperes, polgári plébános.” *Új Magyar Muzeum* 1856. VI. (1) 606.

⁵⁴ „A m. tud. Akademia házára és tőkénének szaporítására szerkesztőségünknel folytatólag adakoztak: [...] Eperjesy Ferencz esperes és plébános küldeménye Polgárról 112 frt 10 kr és 2 db cs. arany”. *Pesti Napló* 1860. márc. 15. XI. (62–3027.) [2.]

⁵⁵ „Eperjesy Ferencz polgári alesperes 54 frt 34 krt gyűjtött a Széchenyi szoborra, mely összeget rendeltetése helyére átszolgáltattuk.” *Pesti Napló* 1861. XII. (120–3386) máj. 26. [6]

szólásmondást tartalmazó küldeményét⁵⁶ kísérő levelében Eperjesy Ferenc figyelemre méltó megjegyzéseket tett a szóbeliségben élő szövegek variabilitásáról, az írásbeliség (sőt, szűkebben az irodalom) és a népköltészet viszonyáról, valamint azokról a társas alkalmakról, amelyeken a szövegek elhangozni szoktak. Úgy tűnik, a szóbeliségre és az írásbeliségre egyaránt támaszkodott lejegyzései során (erre utal a „hallottam vagy találtam” kifejezés). Érdekes a falusi pap elszigeteltségéből, az információhiányból és így megkésettiségből fakadó sietség motívuma is, ennek köszönhető ugyanis az, hogy bár a gyűjtő „jó”, illetve „silány” kategóriákba sorolja az általa lejegyzett alkotásokat, ez az értékítélet azonban – elvileg – nem működött öncenzúraként, és nem írta felül a dokumentáló célú lejegyzést. (Egyébként a gyűjtők Erdélyinek írt leveleiben visszatérő fordulat az előzetes mentegetőzés az esetleg esztétikailag vagy erkölcsileg kifogásolható szövegek miatt.)

„A falusi helyzetem’ szörnyű el szigeteltségében – hol újságból is, másoktól sok keringés után kaphatván azt, akkor tudok meg valamit, mikor az már mindenhol óság, – csak késő jővén nyomára, a’ Kisfaludý társulat szép törekvésének, a’ nép jellemét, ’s életét tükröző, dalok’, mesék’, mondák’ gyűjtésében; bár talán már időn kivől, – de még is hogy lelkemet, melly örökre szememre hányná hanyagságomat nyugtathassam –: sietek néhány nép dalt, mesét, versezetet környékem’ nép költészetéből küldeni. Hevesnek ama részéből valók ezek, mellyek a’ Zagyva, és Tarnára dülve: a’ Jászsággal – ez zárván mindenütt – mint egy öszve vegyül. Tömérdek variánsai vannak mindenütt ugyan egy dalnak; ’s nem dalt találni nehéz: hanem a’ leg jellemzőbbet ki választani, miután alig van, mellyben egyes vonás, igen szép ne találtatnék.

Én mint egy félve a’ felelőségtől, ’s nehogy valami jót el szalasszak, jót és silányt, a’ mint itt, ott, hallottam vagy találtam: rendre irtam. Itt ott, némelly, költőinktől való daraboknak töredéke is mutatkozik, de ezeket sokszor mellőzni nem lehet, miután arra, – mint méh a’ kész sejt-re – rakta a’ nép költészet saját múnkáját. A’ mesék, – ugyan egyek – szinte tömérdek variánsokban forognak. Az egészen külön válók, nem épen

⁵⁶ MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/94. *Népdalok 63 drb. közli Eperjesy Ferenc Puszta Monostorról*. Belső címlap: *Eperjesy Ferenc küldeménye a) Népdalok – 63 darab b) Érdekes furcsaságok, 4db egy palócz nótával és 3 váczai népdallal Lsd 90. sz. a.* Tari Lujza megállapítása szerint Eperjesy saját vidékének népies dalait és népdalszövegeit rögzítette (Tari 2017: 329–330).

sűrűek. A' találós mesék bizonyos tekintetben szinte a' nép költészetébe vágnak, azt sok féle kép jellemzik: azért néhányat, – mint kukoricza fosztáskor, s fonókban azok, az anyók', fűрге leanyok' 's pajzán suhanczok' ajkiról folynak – szinte le irtam."⁵⁷

Eperjesy Ferenc levelének további sajátosságos vonása, hogy a népköltési szövegek lejegyzését morális keretbe helyezi („hogy lelkemet, mely örökre szememre hányná hanyagságomat nyugtathassam [...] mint egy félve a felelőségtől, s nehogy valami jót el szalasszak”), az értékmentés tehát nem pusztán tudományos, esztétikai, hanem erkölcsi tett is.

A *Népdalok és mondák* második kötete végén olvasható, *A magyar népdalok* című átfogó tanulmányban⁵⁸ a *ballada* terminus eredeti jelentését („táncznóta”) magyarázva Erdélyi János hivatkozott is Eperjesy Ferenc egy figyelemre méltó észrevételére: „Ezen dalokat körben tánczoló s éneklő ifjúság szokta mondani bizonyos cselekvény közben; például, mikor szeretőt választanak, egymást házasítják, vagy valami történeti eseményt utánoznak; innen mondá egy érdemes gyűjtő, Eperjessy Ferencz ur: »nem ez-e a nép operája, hol költészet, dal, táncz és actio szinte egyesülnek?«” (Erdélyi 1847: 478). Eperjesy 1846 februárjában írott, fentebb bemutatott levelében, illetve a fennmaradt népköltési gyűjteményében nem szerepel az Erdélyi idézte mondat, így elképzelhető, hogy az a jelenleg hiányzó, találósokat és meséket tartalmazó kézirat részét képezte, vagy pedig Eperjesy egy egyelőre ismeretlen levelében szerepelt.⁵⁹

„leg bensőbb ohajtásom hogy nép költészetünknek minél egészebb, 's tökéletesebb példányát bírassuk” – írta motivációjáról Eperjesy Ferenc Erdélyi Jánosnak. Összességében, e fentebb bemutatott néhány adat alapján is úgy tűnik, Eperjesy Ferenc az egyházi értelmiség azon, java-részt vidéken született, majd falusi-mezővárosi plébániákon működő tagjai közé tartozott, akik Európa-szerte a népköltési gyűjtés előmozdítói voltak. Iskolázottságuk és a maguk megszerezte műveltségük révén érte-

⁵⁷ Eperjesy Ferenc Erdélyi Jánoshoz. Pusztamonostor, 1846. febr. 18. MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/94; Erdélyi 1960: 262. A levélhez kapcsolható kézirat dalokat (valamint tréfás sírfeliratot) tartalmaz, de sem mesék, sem találósok nincsenek benne.

⁵⁸ A tanulmányt később *Népdalköltészetünkről* címmel közölte újra Erdélyi, és ezen a címen vált ismertté.

⁵⁹ Tanulmánya kéziratán Erdélyi feljegyezte azokat a témákat, amelyekről írni szándékozott, és itt szerepelt egy utalás Eperjesy 1846 februárjában küldött kéziratára is: „94. sz. küld. Eperjessy” (Erdélyi 1991: 323).

sültek azokról a kulturális-irodalmi folyamatokról, amelyek keretében a népköltészet értékkel való felruházása végbement, emellett pedig neveltetésük, majd a gyülekezetükkel fenntartott aktív, napi kapcsolatuk révén hozzáférésük is volt ehhez a költészethez (illetve annak egy részéhez).

A *Népdalok és mondák* második kötetében megjelent további hat mesét 1846 május végén Pestről küldte⁶⁰ Kürti Mihály, akinek küldeményét 103. szám alatt regisztrálta Erdélyi.⁶¹ Ebben az esetben már rendelkezésünkre áll a teljes, mind a hat meseszöveget tartalmazó kézirat és annak kísérőlevele is (1. kép).⁶²

A kéziratot füzetben szereplő mesék sorrendjét Erdélyi megtartotta, és az összes mesét közölte. Kürti Mihály nem adott címet a meséknek, csupán számokkal látta el azokat. A *Népdalok és mondákban* viszont címmel jelentek meg; ezek nyilvánvalóan Erdélyi Jánostól származnak.⁶³

A kézirat egy kéztől származik (a kísérőlevél írásképeivel való összehasonlítás alapján a meséket Kürti maga írta le), folytatólagosan következnek benne a szövegek; olyan tisztázat, amelyen kisebb (autográf) javítások szerepelnek. Nem találtam nyomát annak, hogy Erdélyi ezen a kézíraton javított, változtatott volna. A kiadott mesékkal való összevetés tanúsága szerint ugyanakkor ezt nyilvánvalóan megtette valamikor, hiszen a *Népdalok és mondákban* közölt mesék a Kürti-kézirathoz képest eltérő helyesírással és központoszással jelentek meg, és helyenként szórendcsere is előfordul. Ezek a szerkesztői változtatások azonban – különösen a korszak gyakorlatához képest – visszafogottak voltak, és sem a cselekmény menetét, sem az elbeszélés stílusát nem befolyásolták.⁶⁴

Kürti Mihály személyére vonatkozóan eddig semmilyen információt nem sikerült találnom, ami szokatlan, mert általában azért a beküldők

⁶⁰ Vö. „6–12. II. k. Pest”. Erdélyi 1847: *Függelék, A dalok vidékei, számozatlan (utolsó) lap*

⁶¹ A kézirat első lapján: „103. sz. vett. jun 10 1846.”; „103. Mesék, Kürti Mihálytól Pestről, szám szerint 6.” Erdélyi 1847: VII.

⁶² *Mesék Kürti Mihálytól Pestről, szám szerint 6.* MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/103.

⁶³ *A három királykisasszony*, MNK 1961C*+MNK 1961K*+AaTh 327A+ AaTh 510A (Erdélyi 1847: 7. sz. 354–359); *A három testvér*, AaTh 613+AaTh 554 (Erdélyi 1847: 8. sz. 359–362); *Három becses dolog*, AaTh 653A (Erdélyi 1847: 9. sz. 362–364); *A kis tátos*, AaTh 303A+AaTh 327B+AaTh 531 (Erdélyi 1847: 10. sz. 364–366); *Hamupipóke*, AaTh 530 (Erdélyi 1847: 11. sz. 367–368); *A koldus ajándéka*, AaTh 563 (Erdélyi 1847: 12. sz. 369–370).

⁶⁴ Erdélyi János szerkesztői gyakorlatáról a *Népdalok és mondákban* kiadott mesék kapcsán lásd Gulyás 2014.

minimálisan azonosíthatóak nevük (és lakhelyük) alapján. Kürti levelét Pestről küldte. Iskolázott ember lehetett, legalábbis kéziratának helyesírása és írásképe (őrszavak használata, a mesét záró és az aláíráshoz kapcsolt grafikus díszítmény), valamint Erdélyihez intézett levelének gördülékeny fogalmazása és lendületes, könnyed, kiírt írásképe erre enged következtetni. Ez a rövid levél Kürti első meseküldeménye utolsó oldalán olvasható. A levél nem jelent meg Erdélyi János levelezésének részeként, és a kiadatlan levelek lajstromában sem szerepel.⁶⁵

Tisztelt Titoknak Úr!

Sietek e' 6 regét Kegyednek kezéhez küldeni, hogy azokat, ha érdekeseknek találandja, a' Kisfaludy-Társaság által Kegyed szerkesztésére bízott „Magy. Nép dalok és mondák” című könyvben kiadhassa. Csak azon ígéretemet kapcsolom még ide, miszerint, ha a' Tisztelt Társaság e' könyv kiadását folytatná, úgy, hogy talán még egy 3^{dik} vagy 4^{ik} kötet is napfényt érne, vagy is sajtó alá kerülne, illy mesékkel bár mikor szolgálhatok.

Egyébként telyjes tisztelettel vagyok a' tisztelt titoknak úrnak aláza-
tos szolgája

Kürti Mihály

Pest 29/5. 846.⁶⁶

Erdélyi János feljegyzéséből tudjuk, hogy Kürti Mihály e felajánlásának megfelelően nem sokkal később⁶⁷ ismét meséket és egy kottás dalt is küldött a népköltési gyűjtemény bővítése céljából – ám ezek kézírata már hiányzik.

A *Népdalok és mondák* második kötetében közölt 12 mese tehát egyenlő arányban Eperjesy Ferenc plébános Pusztamonostorról (Heves megye), illetve Kürti Mihály Pestről küldött meséinek feleltethető meg, amelyeket a gyűjtők postai úton juttattak el a Kisfaludy Társaság titokno-

⁶⁵ Az Erdélyi Jánoshoz intézett, nem közölt levelek jegyzéke időrendben, tartalmi kivonattal: Erdélyi 1960: 485–499, Erdélyi 1962: 547–595.

⁶⁶ MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/103: 10v.

⁶⁷ A Kisfaludy Társaság 1846. szeptember 26-án tartott ülésén Erdélyi már a beérkezett küldemények között számolt be a 147. tételről: „Mesék ujobban Kürty Mihálytól, és egy dal hangjegyekkel”, 1843–48. évi Kisfaludy-Társasági Jegyzőkönyvek, 1846. szept. 26., V. ülés, 34. pont, MTA KIK Kt. Ms. 5766: 63v. Ugyanez: Erdélyi 1847: VIII.

kához, Erdélyi Jánoshoz, a Kisfaludy Társaság sajtóban közzétett gyűjtési felhívására reagálván. A gyűjtők és a szerkesztő feltehetően személyesen nem ismerték egymást.

A *Népdalok és mondák* harmadik kötete (1848)

A prózaepika alulreprezentáltsága a *Népdalok és mondák*ban nemcsak a kései olvasóknak tűnhet fel, hanem a korabeli olvasóközönség néhány képviselője számára is elgondolkodtató lehetett. 1847 tavaszán a *Népdalok és mondák* második kötetének megjelenéséről tudósítva az ifjú Jókai Mór például csak a népköltési gyűjteményben közölt mesékre, helyesebben azok hiányára vonatkozólag fogalmazott meg kritikát, egyúttal megnevezve néhány közismertnek tartott mesét is: „azon várakozás, mit az első kötet hagyott hátra bennünk, teljesen ki van elégítve e’ második által; – csupán a’ mondák, és átalában népköltészetünk prózai fele hagy némi kívánandót hátra: hol maradtak az annyira elterjedt és élénk mesék, a’ »borsszem Jankóról« – a’ »Szalonnavárról« – a’ »csalóka Péterről« – a’ »molnár királyról« és többek, miket köznépünknel minden gyermek ismer”.

Ezeket a meséket egyébként – mint az egy későbbi visszaemlékezéséből kiderül – Jókainak még ügyvéd édesapja mesélte az 1820-as/1830-as években Komáromban.⁶⁸ Végző soron Jókai azonban bizakodásának adott hangot, hogy a népköltési gyűjtemény soron következő kötete Erdélyi jóvoltából orvosolni fogja a mesék háttérbe szorítottságát: „Hiszszük azonban szerkesztő ur népköltészünk iránti ismert vonzalmáról, hogy e’ vállalata sikerültével népregéinket és babonáinkat is kész

⁶⁸ Jókai Mór az írók és művészek társaságának küldöttségét fogadta 1881-ben, amely éppen örökös tiszteletbeli elnökének választotta. Jókai köszönőbeszédében – melyet gyorsíró rögzített – szó esett a gyerekkorában hallott mesékről is: „Az én kedves apám gyermekkoromban sokat mesélgetett nekem. Ő tőle hallottam azokat a regéket Csalóka Péterről, Szalonnavárról, a régi insurgens időkről, melyben maga is részt vett, meg azon táblalabirói korról, melynek nincs sem krónikája, sem monográf-írója. Az ő elbeszéléséből tudtam meg e világról egyetmást. [...] Sok dolga volt szegény öregnek. Csak esténként lehettem együtt vele, a mikor térdére vett és mesélt, mesélt sokat. Ezek a mesék keltették fel bennem legelőször azt a vágyat, hogy hátha én is hasonló meséket tudnék mondani. Mondtam is. És az én meséimet a szolgálók és testvéreim meghallgatták és jókat nevettek rajta.” (Jókai 1881) A későbbiekben kiegészítette a gyerekkorában hallott mesék körét „Hüvelyk Palkó”-val (Jókai 1900).

leend öszszegyűjteni, mihez előre is sok sikert és pártolást merünk neki ohajtani és jövendölni” (sz. n. [Jókai Mór] 1847).

A harmadik kötet valóban szemmel látható változást hozott e tekintetben. Mint láttuk, az első két kötetben *mondák* gyanánt összesen 15 szöveg látott napvilágot (2+12 mese és egy történeti monda). A *Népdalok és mondák* utolsó, 1848-ban megjelent kötetében már több mese jelent meg, mint az előző kötetekben összesen, ugyanis a *Mondák* fejezet húsz szöveget (ezen belül 19 mesét) tartalmazott 150 lapon (ezt a korpuszt 192 lapon 371 verses mű előzte meg). A harmadik kötetben tehát érzékelhetően jóval kiegyenlítettebb lett a „dalok” és a „mondák” terjedelmének aránya.

Ez feltehetően annak is köszönhető volt, hogy a gyűjtést koordináló Kisfaludy Társaság 1847-ben a népmesék jelentőségét felismerve már kifejezetten szorgalmazta azok gyűjtését is. A Társaság egyik nyári ülésén olvasta fel Erdélyi János Henszlmann Imrének a magyarországi népmesékről szóló értekezését, amely a külföldi szakirodalom ismeretében és többek között a *Népdalok és mondák* első két kötetében megjelent meséket elemezve az első nagyívű áttekintés és értelmezés volt magyarul a népmesék értékéről, jelentéséről és jelentőségéről. A *népmese Magyarországon* című, mintegy százoldalas tanulmányt Erdélyi János meg is jelentette lapjában, a *Magyar Szépirodalmi Szemlében* 1847-ben.

A népmesegyűjtés és -értelmezés terén tett előrelépésről, valamint Henszlmann Imre népmesegyűjtésre vonatkozó javaslatáról Erdélyi a következőképpen tudósított:

„[1847] Július 31-én, mint a hó utolsó szombatján tartott havi ülésben újólág a magyar népköltészet, különösen a mesék ügye foglalá el a [Kisfaludy] társaság figyelmét leginkább Henszlmann Imre sok olvasásra és combinatióra mutató értekezésének: »A népmese Magyarországon« olvastával, melyhez több tagok véleménye járulván, az értekező indítványa, hogy a társaság méltóztatnék a mesék gyűjtését tovább folytatni, s tekintélyével a gyűjtést előmozdítani, elfogadtatott, hozzá a titoknok [Erdélyi János], mint a »Népdalok és Mondák« szerkesztőjének azon kérelme csatoltatván, hogy nemcsak a mondák gyűjtessenek, hanem minden a nép szájában élő talányok (találós mesék),⁶⁹ példabeszédek, hasonlatok

⁶⁹ A *Népdalok és mondák* egy előzetes kötetbeosztása szerint eredetileg önálló fejezetben jelentek volna meg a találós mesék is (a csángó dalok és a mesék közé beékelve) (T. Erdélyi 1974: 66).

is, melyekben néha történeti vagy helynevek foglalják [!], s így némi kutatásra méltó elemmel vegyítvük, máskor pedig egész tételek advák a népnek tapasztalati, vagy eszmélkedő bölcséletéből. E végre új, mintapéldákkal világosított hirdetés közre bocsátása határozottatott, a tagok közül pedig néhányan ígéretet tőnek, hogy részint le fognak másolni avagy csak vázlatban is magok által ismert vagy hallott meséket, részint fel fognak jegyezni némely töredékeket, hogy mások által, kik talán jobban emlékeznének, kiegészíttessenek.”⁷⁰

Mindebből az is kitűnik, hogy a Kisfaludy Társaság (jelenlévő) tagjai közül néhányan mesegyűjtői szerepre is vállalkoztak – névsoruk pedig meglehetősen illusztris, hiszen Bajza József, Czuczor Gergely, Garay János, Lukács Móric, Nagy Ignác, Szalay László és Vörösmarty Mihály voltak a szóban forgó ülés résztvevői.⁷¹

Henszlmann Imre értekezése a népmesék összehasonlító és történeti elemzésével azok értékét próbálta tudatosítani, és ebben az értelemben is a magyar mesekutatás alapító szövegének tekinthető. Erdélyi János nem pusztán felolvasta, majd kiadta, hanem akkor és később is irányadó munkának tekintette Henszlmann művét.⁷² Ugyanebben az évben, 1847-ben a *Népdalok és mondák* második kötetében tette közzé Erdélyi nagy tanulmányát *Népdalköltészetünkről* címmel – a „mondák”-ról egy szót sem ejtve. Ismerve ugyanakkor a Henszlmann mesetanulmányát övező nagy-rabecsülését, valamint az 1847 folyamán végzett közös szerkesztői munkájukat a *Magyar Szépirodalmi Szemle* hasábjain, úgy gondolom, hogy Erdélyi Jánosnak a magyar népdalokról, Henszlmann Imrének pedig a magyarországi népmesékről 1847-ben közzétett tanulmányai voltaképpen a *Népdalok és mondák* két fő kategóriájáról szóló, egymást kiegészítő értelmezéseknek is tekinthetők.

A *Népdalok és mondák* harmadik kötete 1848 júniusában jelent meg (előszavát Erdélyi, nyilván szimbolikus gesztusként is, 1848. március 15-én

⁷⁰ *Magyar Szépirodalmi Szemle* 1847. aug. 8. II. (6) 94.; Erdélyi 1991: 244–245, 356; Vö. 1843–48. évi *Kisfaludy-Társasági Jegyzőkönyvek*, 1847. júl. 31., V. ülés, 1847. évi 22. pont, MTA KIK Kt. Ms. 5766: 74v.

⁷¹ Vörösmarty egyébként meglehetősen ritkán vett részt ebben az időszakban a Kisfaludy Társaság ülésén, nem elképzelhetetlen, hogy éppen a mesékről szóló felolvasás miatt látogatott el az ülésre.

⁷² Henszlmann mesetanulmányának koncepciójáról és Erdélyi értékeléséről lásd Gulyás 2017.

keltezte). A *Mondák* fejezetben megjelent húsz szövegből tíz mese kézírata található meg jelenleg az Akadémiai Kézirattárban, *Erdélyi János népköltési gyűjteménye* részeként. Ezek mindegyikét Bartók Gábor küldte Máramarosszigetről.⁷³ Mivel Erdélyi mind a tíz mesét megjelentette az utolsó kötetben, ezért a beküldött és kiadott mesék számarányát tekintve Bartók Gábor tekinthető a *Népdalok és mondák* legjelentősebb mesegyűjtőjének.

Bartók Gábor két alkalommal, összesen három füzetben küldött meséket Erdélyinek. Az első küldeményt (2. *kép*), amely két füzetből áll, Erdélyi 1847. szeptember 2-án kapta meg.⁷⁴ (A III. kötet anyaga egyébként már 1847 nyarán készen állt, a Kisfaludy Társaság július 31-én tartott ülésén Erdélyi már a közelgő nyomdai munkálatokat is bejelentette.⁷⁵) Bartók első kézíratos füzete négy,⁷⁶ a második három mesét tartalmaz.⁷⁷

⁷³ „Szigeth, szabad koronai város Máramaros vmegyében, [...] A házak száma 857, melyek közt sok csinos épület látható. Van itt romai és görög kath., és reform. anyatemplom, synagóga, reform. lyceum, kath. gymnasium, takarékpénztár, kisededóvó, b. Stojka erdélyi püspök által alapított árpáda 12500 v. f. tőkével; házankénti koldulást megszüntető egyesület 1800 pft. tőkével, piarista zárda, kir. kamara igazgatói lak, nagy cancellaria, kir. erdőtisztviség cancelláriája, városház, nemesi és királyi nagy vendégfogadó, sör-szesz- és ecetgyár, több mulatóhelyek [...] 1846-ban olvasó társaság is alakult s már 200 kötetnyi könyvtárral birt. Népeisége a városnak 6336 lélek, kik közt romai katolikus 2119, görög katolikus, 1225, 1978 ref., 50 ágostai, 964 izraelita. A nyelv főleg magyar, aztán oláh, orosz és német. A lakosok a földművelést szorgalmasan folytatják; s ezenkívül van itt 716 kézműves, 117 kereskedő, 6 művész. A valóságos polgárok száma volt 1846-ban 311” (Fényes 1851. IV: 129–130).

⁷⁴ *Mondák I^{ső} és II^{dik} küldemény Bartók Gábortól*. 1847. M. Szigetről. MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/169.

⁷⁵ „A népdalok szerkesztője jelenté, hogy a Népdalok III. kötetét is elkészítette sajtó alá, s nyomtatását minél előbb megkezdeti”. 1843–48. évi Kisfaludy-Társasági Jegyzőkönyvek, 1847. júl. 31., V. ülés, 24. pont, MTA KIK Kt. Ms. 5766: 75r. Az ezt követően (a 164. tételtől) beérkező anyagok (így talán Bartók meséi is, amelyek a 169. és 173. számon szerepelnek) talán egy további kötetbe kerültek volna be eredetileg, vagy a kiadás elhúzódása miatt pótlólag lettek beillesztve a harmadik kötetbe.

⁷⁶ A kéziratban szereplő mesék címe, típusa, valamint a *Népdalok és mondák*ban közölt szövegváltozatok adatai: 1. *Monda A' Pellikán madárról*, MNK 0463A**+AaTh 550+AaTh 556F* (Erdélyi 1848: 6. sz. 241–252); 2. *Monda. Az özvegy emberről, 's árva lányáról*, MNK 2100C*+AaTh 510A+AaTh 408+AaTh 1961A* (Erdélyi 1848: 7. sz. 252–262); 3. *Monda. A' titkolodzó kis fiúról és az ő kis kardjáról*, MNK 725A* (Erdélyi 1848: 8. sz. 262–274); 4^{ik} *Monda. A' Diákok meg a' szegény ember*, AaTh 1539+AaTh 1535A (Erdélyi 1848: 10. sz. 278–286).

⁷⁷ 1^{ső} *Monda*-1. *A' Félelemkereső*, AaTh 401A+AaTh 326 (Erdélyi 1848: 12. sz. 289–299.); II^{dik} *Monda. A' szegény ember és a' király*. AaTh 569+AaTh 563 (Erdélyi 1848: 13. sz. 299–306); III^{dik} *Monda A' három királyfiu; a' három sárkány és a' Vasorrú bába*, AaTh 300A+AaTh 301B+AaTh 302A* (Erdélyi 1848: 4. sz. 225–235).

A kéziratban mindegyik mesének van címe; ezeket Erdélyi megtartotta a kiadás során. Bartók második küldeményét és benne a harmadik, mesét tartalmazó füzetet három hónap múlva, 1847. december 13-án vette át Erdélyi.⁷⁸ Ebben a füzetben további három szöveg olvasható.⁷⁹

A Bartók első füzetében olvasható meséket – a kézírások tanúsága alapján – többen írták le, míg a második és a harmadik füzet egy kézírásának tűnik. Az első füzet több személytől származó meséi folytonosan következnek egymás után, ezt a füzetet nyilvánvalóan kifejezetten erre a célra hozták létre (varrták össze lapokból), és a meselejegyzők egymást követve jegyezték be a meséket. Mivel Bartóktól egyelőre nem ismert, illetve nem hozzáférhető olyan 1840-es évekből származó autográf levél, amelynek írásképevel összevethető lenne a meselejegyzők kézírása, így nem lehet eldönteni, melyik mesé(ke)t írta le ő maga, és melyek azok, amelyek más személyek lejegyzése nyomán kerültek papírra. Mindenesetre Bartók Gábor neve alatt kerültek Erdélyihez.

A második füzet három meséjét egy személy írta le, aki a szövegek végén lokalizálta azokat: „Ugocsa Megyéből”, „Ugocsa megyei”, „Máramarosból”. Mivel Bartók Gábor Máramarosszigeten volt a református kollégium tanára (ezt jelezte is küldeménye borítólapján), ezért ez újfent rámutat arra a problémára, hogy nem igazán tudni, Erdélyi gyűjteményében (és az „érdemes beküldő urak” kézírataiban) mire is utalnak a helynevek. A lejegyzés helyét, a szöveggazda lakhelyét vagy a szöveg elterjedtségét, forrását, feltételezett eredetét jelölik-e? Ugyanazon füzetben belül a helynevek változtatása nyilvánvalóan az utóbbi esetre utalhat. Mindenesetre e szövegek a *Népdalok és mondák* előző köteteinek egy hiányosságára is választ adtak, hiszen mind Máramaros, mind Ugocsa azon megyék közé tartoztak, „honnan vagy semmi, vagy képzelhetlenül kevés jött be” – ahogyan Erdélyi János írta 1846 áprilisában a Kisfaludy Társaság újabb népköltési gyűjtésre vonatkozó felhívását indokolva (Erdélyi 1991: 232).

A Bartók Gábor küldte harmadik füzet újabb három meséjét megint csak egy személy írta le, aki azonban – legalábbis a kézírás alapján – nem

⁷⁸ *Mondák III^{dik} küldemény Bartók Gábortól M. Szigetről 1847. évben.* MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/173.

⁷⁹ *A' Világ' szép asszonya.* AaTh 709+AaTh 706 (Erdélyi 1848: 1. sz. 195–212); *A' Király és az Ördög.* AaTh 313A+AaTh 425A (Erdélyi 1848: 3. sz. 218–225); *A' Király és Inasa.* AaTh 306 (Erdélyi 1848: 5. sz. 235–240).

azonos a második füzet lejegyzőjével. A harmadik füzet első meséje az egyetlen olyan szöveg a kéziratban, amelyben a lejegyzőtől eltérő kéz javításai láthatók, méghozzá legalább egy esetben olyan jellegű javítás, amely túlmegy azokon az általában helyesírási jellegű korrekciókon, amelyek Erdélyi János egyébként meglehetősen minimális mértékű szerkesztői szövegformálását jellemzik.

A' Világ' szép asszonya – amely valójában a *Hófehérke*-mese egyik első, magyar nyelven kiadott változata – kéziratában pár sort tett zárójelbe ceruzával valaki: „Légy a' mi házunknak ékessége, a' mi szemünknek gyönyörűsége: (nemesítsd vad indulatainkat szemed' kedves pillantásával, szelidítsd lelkünket ajkad' gyönyörű beszédével;) mi szemednek, szádnak tetszik, elhozzuk akárhonnán, hol csak ember jár;”⁸⁰ – a *Népdalok és mondák*ban kiadott meséből hiányoznak a zárőjelezett (talán dagályosnak ítélt) sorok.⁸¹

A több kézírás, illetve egy kéziratot füzetben belül több személy kollaborációja felveti annak lehetőségét, hogy Bartók, a máramarosszigeti református gimnázium oktatója esetleg a legkézenfekvőbb helyi literátus mikroközösséget, vagyis a Máramarosszigeten tanuló diákokat vonta be a meselejegyzésbe.⁸² A kollégiumi diákok népköltési gyűjtésére a 19. század derekán több példát is ismerünk Marosvásárhelytől Kolozsváron és Nagyenyeden át Sárospatakig (Olosz 2006; Olosz 2018; Szabó 2009). A helyi értelmiség népköltési gyűjtés iránti érzékenységét/hajlandóságát jelzi, hogy ebben az időben Máramarosszigeten például Bartók Gábor tanártársa volt a nagykállói születésű Szilágyi István is,⁸³ a korábbi nagyszalontai rektor, aki 1845-ben maga is küldött be Erdélyinek szabolcsi népdalokat,⁸⁴ sőt, ő volt az, aki 1847 tavaszán külön felhívta a

⁸⁰ MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/173: 5v.

⁸¹ A kiadott szöveg: „Légy a mi házunk ékessége, a mi szemünknek gyönyörűsége, mi szemednek szádnak tetszik, elhozzuk akárhonnán, hol csak ember jár;” (Erdélyi 1848: 200). A kézirat 11v. oldalán a szöveg: „kiáltozott mi istentelen kéz rabolta el az ő Istenét?!” Itt az *Istenét* szó ceruzával bekarikázva, mellette ceruzával bejegyzés: *angyalát?* A kiadott meseszövegben az *Istenét* helyett az *angyalát* szó szerepel (Erdélyi 1848: 207).

⁸² Az Erdélyinek küldött dalgyűjtemények is azt tanúsítják, hogy a gyűjtők egy része, papok és tanítók, diákok segítségét vették igénybe a szövegek összeírásához (Csörsz 2017: 18–19).

⁸³ Bartók Gábor és Szilágyi István egyazon helyen tanítottak (Kardos 1885: 53).

⁸⁴ „71. Szabolcs déli oldaláról Szilágyi István 19 népdalt.” Erdélyi 1846: X.; MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/71.

népmeseírási problémákkal küszködő Arany János figyelmét a *Népdalok és mondákra*.⁸⁵

Erdélyi János tehát mind a tíz, Bartók Gábor küldte mesét kiadta a harmadik kötetben. Azonban a második kötettől eltérően, ahol is Eperjesy Ferenc, illetve Kürti Mihály meséit külön-külön egységként adta közre, méghozzá (legalábbis amennyire az Kürti meséi esetében ellenőrizhető) a kéziratos füzet sorrendjében, Bartók meséinél eltért ettől a gyakorlattól, és a szövegeket (a kéziratos változathoz képest) más sorrendben, illetve más gyűjtőktől származó mesék közé ékelve közölte. Így például a *Népdalok és mondák* harmadik kötetében a *Mondák* fejezet Bartók harmadik füzetének első és második meséjével kezdődik, majd ezt a második füzet harmadik meséje követi, és így tovább.

Az Erdélyi Jánosnál egy évvel idősebb Bartók Gábor (1813–1876) Szatmár megyében született, Encsencsen; édesapja – Szinnyei József tudósítása szerint – iskolamester volt. Bartók, akárcsak Erdélyi, a sárospataki református kollégium diákja volt 1823-tól. 1838-ban fejezte be tanulmányait, s ezután Máramarosszigetre került, ahol előbb elemi tanító volt, majd 1841-től a költészeti és szónoklati osztályok tanára (Szinnyei 1891). Az Erdélyinek küldött első kéziratos füzete végén a „Bartók Gábor Költészet prof.” aláírás szerepel.

Nyilván a sárospataki kollégiumból ismerhették egymást Erdélyivel; bár kapcsolatuknak kevés nyoma maradt. Bartók Gábortól nem szerepel levél az Erdélyi János levelezését tartalmazó kétkötetes kiadványban, ám a kiadatlan levelek regesztája szerint 1844 februárjában levelet írt Erdélyinek, annak verseire gyűjtven előfizetőket.⁸⁶ A következő és egyben eddig utolsó ismert levelét pedig már a szatmárnémeti református gimnázium igazgatójaként írta 1857-ben, ezúttal az Erdélyi szerkesztette *Sárospataki Füzetek* előfizetőinek listáját csatolva.⁸⁷ Mindkét fennmaradt

⁸⁵ „»Rózsát és Ibolyát« nem ismerem: de arra mindenesetre kérem, kinszeritem k[edves] b[arátom]; hogy a *pusztai embereket meséltesse meg!* Arról p[ed]ig, hogy valamelyik lap – ingyent kapjon: álmodni sem kel[em]. – »Tíz-tizenöt mese« s *kiadót neki!* Kapunk már arra! Ott lesz *Magyar M.* ki a »*Népdalokat*« kiadta. Ajánlólul még a Kisf. Társaságot is meg lehetne majd kérni... Azonban, vegye figyelmébe é[des] b[arátom] a *nép* *schemákat* is a *verselésben*. Meg vannak-e a *Népdalok?* I. II. köt. = 1 f. 20 rpp. a *két kötet* 60–70-ivnyi.” Szilágyi István Arany Jánoshoz. Máramarossziget, 1847. márc. 12. (Arany 1975: 68) Magyar Mihály a *Népdalok és mondák* 2. kötetének kiadója volt.

⁸⁶ Erdélyi 1960: 489. (Máramarossziget, 1844. február 19.)

⁸⁷ Erdélyi 1962: 554. (Szatmár, 1857. június 5.)

levele arról tanúskodik, hogy Bartók a szerző-szerkesztő Erdélyi Jánosnak segítségével volt abban, hogy szépirodalmi vagy teológiai/pedagógiai munkái eljuthassanak közönségükhöz.

Az 1840-es évek első felében Bartók Gábor a vezető pesti divatlapok közül a *Regélő Pesti Divatlap*ban egyebek mellett a máramarosi román (Bartók 2006a), az *Életképek*ben pedig a ruszin népeletről (ünnepi szokások, öltözék, tánc, dal, hiedelmek, életmód stb.) tett közzé (Bartók 2006b) olvasmányos, csevegő, alapvetően könnyed (néha mégis körülményes) stílusú, ám informatív beszámolókat. „Bejártam én már Ungot Bereget: mindenütt a nép volt legkedvesebb tárgyam” (Bartók 2006b: 261) [...] „a népismertetőnek keresnie kell [...] útát, mellyen – tetszése szerint – gyalog vagy szekéren népéhez juthasson, mellyet helyes vagy balszokásaival együtt, emberszerető jószándékú társaival, tiszta jó akarattal s javítani törekvő szent szándokkal megismertetni kedve jó” (Bartók 2006a: 266) – írta Bartók, aki ezekkel a cikkeivel egy viszonylag új téma és szemléletmód, a hazai nemzetiségekre vonatkozó népismereti ábrázolás egyik korai képviselőjeként jelentkezett az országos sajtó egy jól körülírható szegmensében, a verses és rövidpróza irodalmi alkotásokat, a kulturális, tudományos, valamint a társasági élet híreit és divatképeket közlő divatlapokban.⁸⁸

Erdélyi János 1851-ben, *Gyűjtsük a hazai népszokásokat* című írásában a „népszokási közlemények” megjelentetésére ösztönző írásában említette meg, vagy inkább emelte ki Bartókot, elismerően: „(v)olt idő, mikor e részben sok jó iratott elszórva, melyeket most igen sok bajba kerül, mindamellet nem lehetlenség, összeszedni. Azonban az irodalom valami lázt kapott, sületlen novellák, melyeket könnyű volt írni, nehéz olvasni, szorítják ki az efféle iratokat közönségünk szeme elől; újdondászat, szójáték, élcelés, elmeftuttatás lón a divatlapok tölteléke, s csak sajnálni lehetett, hogy például oly leírások, minők Bartók Gáboréi voltak a felső Tisza mellől évek előtt, mind gyéribben fordultak elő” (Erdélyi 1991: 258. – Kiemelés: G. J.).

⁸⁸ Paládi-Kovács Attila szerint a nemzetiségek népelete iránt érdeklődő, 1810–1824 között született szerzők (Hölbling Miksa, Garay János, Szép Ferenc, Lauka Gusztáv, Benczur János, Oroszhegyi Józsa, Sávoly Lajos, Szabó Károly, Szárics Jenő) írásainak közös vonása volt, hogy a reformtörekvések, illetve a vidéki társadalom és gazdaság állapota közötti ellentmondásokra, az iskolai oktatás hiányosságaira is kitértek cikkeikben (Paládi-Kovács 2006: 16–17).

Bartók Gábor tehát a sárospataki kollégium révén személyes ismerőse volt Erdélyi Jánosnak, emellett pedig az 1840-es években megjelent cikkei tanúsága szerint kifejezett érdeklődést mutatott a népelet és a népköltészet iránt. A nyelvterület északkeleti részén tanítóként, majd református kollégiumi tanárként, igazgatóként, helytörténeti és népismereti cikkek szerzőjeként azon vidéki értelmiségiek egyike volt, akik számottevő szerepet játszottak a népköltési szövegek megőrkítésében. Eperjesy Ferenc a népköltészet jelentőségét felismerő egyházi, Bartók Gábor pedig a világi értelmiségiek jellegzetes képviselője a *Népdalok és mondák* mesegyűjtői közül.

A Bartók Gábortól származó tíz mesétől eltérően a *Népdalok és mondák* harmadik kötetében megjelent további kilenc (próza, illetve dramatikusan) szöveg (nyolc mese és egy dialógus) kézírata hiányzik; gyűjtőjük ismeretlen. Erdélyi János az 1848-ban megjelent harmadik kötet végén már nem adta meg az egyes szövegek (véltető) származási helyét sem.

A szóban forgó kilenc szöveg közül egyetlen kiadott meséhez rendelhetünk hozzá feltételesen gyűjtőt és helyszínt: a 14. számú mese⁸⁹ címe (*Mátyás király arany gyapjas báránya*) tulajdonképpen azonos egy olyan szövegével, amelyet Erdélyi még az első kötetben sorolt fel a beérkezett anyagról készített lajstromában: „88. Császár F. Abony tájékarul közle néhányat és egy mondát Mátyás k. aranygyapjas bárányáruul” (Erdélyi 1846: X.). *Császár F.* ez esetben Császár Ferencre (1807–1858), a korszak ismert írójára utalt. Ma talán inkább Petőfi költészetének egyik legfőbb korabeli kritikusaként tartja számon az irodalomtörténet-írást (Petőfi 1845-ben *Császár Ferenc ónagyságához* című gúnyos versében állított emléket ellentétüknek), ám Gaal Józsefhez hasonlóan Császár Ferenc is az 1840-es évek egyik népszerű, elsőrangúként klasszifikált írója, valamint a Kisfaludy Társaság és az MTA levelező, majd tiszteleti tagja volt, miközben kiemelkedő jogászkarriert futott be (1846-tól a Hétszemélyes Tábla bírója volt).⁹⁰ Bár Császár azok közé tartozott, akik szerint

⁸⁹ Erdélyi 1848: 14. sz. 306–312; AaTh 889

⁹⁰ Császár Ferenc Zalaegerszegen született, ahol édesapja csizmadia volt. Császár Ferenc szülővárosában, majd Kőszegen, Sopronban és Szombathelyen végezte iskoláit. Pannónhalmán a bencés rend tagja lett, itt Guzmics Izidor gyakorolt rá nagy hatást. 1824-ben kilépett a rendből, a gróf Draskovich-családnál volt nevelő, majd pesti és zágrábi hittudományi és jogi tanulmányok után Fiumében kezdte meg tanári majd jogási pályafutását. Az 1840-es évek elején költözött Pestre. 1826-tól jelentek meg írásai. Versei kötetbe rendezve 1841-ben, novellái 1846-ban láttak napvilágot (Szinnyei 1893a, Litványi 1931).

a népköltészet a műköltészethez *képest* másodrendű értékkel bír,⁹¹ ám ez nem akadályozta meg abban, hogy a Kisfaludy Társaság gyűjteménye számára népköltési alkotásokat jegyezzen le.

A Kisfaludy Társaság 1845. november 29-én tartott üléséről készített jegyzőkönyvből Császárral kapcsolatban nemcsak arról értesülhetünk, hogy Marczibányi Lajosné őt nevezte meg örökös megbízottjaként a Kisfaludy Társaságnál tett juttalomra nézve, hanem arról is, hogy Császár ezen az ülésen fel is olvasott „egy mondát Mátyás király aranygyapjas bárányáról”, amit a jelenlévő tagok (Schedius Lajos, Bajza József, Nagy Ignác, Gaal József, Henszlmann Imre, Székács József, Tóth Lőrinc és természetesen Erdélyi János) elismeréssel nyugtáztak.⁹²

Nem tudni, hogy az „Abony tájékáról” lokalizáció csak a dalokra, vagy erre a novellamesére is vonatkozik-e. Az viszont látható, hogy Erdélyi János elvileg akár már a *Népdalok és mondák* első vagy második kötetébe is beilleszthette volna ezt a mesét (hasonlóan a Kisfaludy Társaság ülésén pár héttel korábban Gaal József felolvasta tündérmeséhez), hiszen 1845 őszen már rendelkezésére állhatott a szöveg (korábban tehát, mint Eperjesy, Kürti vagy éppen Bartók meséi). Nem így tett, és erre vonatkozó reflexiói és egyéb források hiányában nem dönthető el, hogy döntése koncepcionális vagy technikai jellegű volt-e.

Ezért csupán feltevésként említhető meg, hogy ha Erdélyi kiemelt helyen (a gyűjtemény legelső meséje gyanánt, szemléltető jelleggel) a kevés rendelkezésére álló szövegből mégis Gaal és nem Császár meséjét szerepeltette, annak egyik oka talán az lehetett, hogy a Gaal lejegyezte szöveg tündérmese, sőt, ennek archaikusabbnak tartott, hősmesei jegyeket felvonultató típusa, olyan jellegzetes motívumokkal és szereplőkkel, mint az élesztőfű, az álnok veres vitéz, a hétfejű sárkány, a valódi bajnok kilétét bizonyító sárkányfogak, az álhős alól kiugró vánkосok stb. Ilyen jellegű mesék magyar nyelven a hivatásos írásbeliség, szépirodalom színterén mindaddig csak elvétve jelentek meg.

A Császár Ferenc lejegyezte, Mátyás király aranyszőrű bárányáról szóló mese viszont olyan novellamese, amely egy már a 18. század végétől

⁹¹ A népköltészet értékéről, valamint a népköltészet és szépirodalom viszonyáról alkotott 1840-es évekbeli nézetekről lásd Korompay 1995.

⁹² 1843–48. évi Kisfaludy-Társasági Jegyzőkönyvek, 1845. nov. 29., VIII. ülés, 54. pont, MTA KIK Kt. Ms. 5766: 51v.

jól érzékelhető irodalmi hagyományhoz kapcsolódott. A Mátyás királyról szóló regék, mesék az 1790-es évektől a sajtóban (pl. a *Magyar Hírmondó* hasábjain), önálló kötetben (Kis János: *Kellemes időtöltésre való elemés nyájasságok, úgymint egynéhány regék Mátyás Királyról*) vagy éppen színműként (Pálczi Horváth Ádám: *A tétényi leány Mátyás királynál*) egyaránt felbukkantak (Kríza 2007).

A harmadik kötetben további hét mese jelent meg: *A két testvér*,⁹³ *A kívánságok*,⁹⁴ *A csuda-béka*,⁹⁵ *Nefélj Jancsi*,⁹⁶ *Juhász Palkó*,⁹⁷ *Zsvány Gyuri*,⁹⁸ *Az ördög és a vörös sapka*.⁹⁹ E szövegek kapcsán pedig valóban csak feltevésekkel élhetünk gyűjtőjük (már amennyiben egyetlen gyűjtőtől származtak) személyére nézvést.¹⁰⁰

Legkésőbb 1846 szeptemberében Erdélyi János megkapta Kürti Mihály egy újabb, meséket tartalmazó kéziratát, amely azonban lappang.¹⁰¹ Nem tudni, hogy ez hány mesét tartalmazott, és azt sem, felhasználta-e Erdélyi a rendelkezésre álló mesegyűjteményt.

A *Népdalok és mondák* harmadik kötetében Bartók Gáborén kívül csupán egyetlen, elbeszélő szövegeket tartalmazó kéziratról tett említést Erdélyi: „176. Obernyik Károly Népregék czim alatt mondákat” (Erdélyi 1848: VI). Ez a kézirat azonban szintén hiányzó tételként szerepel az Akadémiai Kézirattárban, bár Obernyik Károly neve alatt egy dalgyűjtemény megtalálható ugyanitt.¹⁰² Nem tudni, hogy az Obernyik használta *néprege*, illetve az Erdélyi használta *monda* szó ez esetben milyen műfajú szövegekre vonatkozik (vagyis a mai műfaji terminusokkal élve mon-

⁹³ Erdélyi 1848: 9. sz. 274–278, MNK 1961G*+AaTh 450+MNK 1961B(1)*.

⁹⁴ Erdélyi 1848: 11. sz. 286–288, MNK 2100F*+MNK 750AI*

⁹⁵ Erdélyi 1848: 15. sz. 312–314, AaTh 440

⁹⁶ Erdélyi 1848: 16. sz. 315–319, AaTh 326A*

⁹⁷ Erdélyi 1848: 17. sz. 319–324, AaTh 301B

⁹⁸ Erdélyi 1848: 18. sz. 325–328, MNK 2100C*+MNK 2100C*+MNK 1829C**+AaTh 1525D+AaTh 1525A

⁹⁹ Erdélyi 1848: 19. sz. 328–329, AaTh 656*

¹⁰⁰ Éppen e hét meséből az 1850-es évek elején több ponyvára került (Domokos M. 2015: 47–53).

¹⁰¹ A Kisfaludy Társaság 1846. szeptember 26-án tartott ülésén Erdélyi már a beérkezett küldemények között számolt be a 147. tételről: „Mesék ujobban Kürty Mihálytól, és egy dal hangjegyekkel.”, *1843–48. évi Kisfaludy-Társasági Jegyzőkönyvek*, 1846. szept. 26., V. ülés, 34. pont, MTA KIK Kt. Ms. 5766: 63v. Ugyanez: Erdélyi 1847: VIII.

¹⁰² *Dalgyűjtemény Kölcsey Ferencz irományaival Obernyik Károly thékájából*. MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/186.

dára vagy mesére utal-e). Obernyik Károly (1814–1855) Gaal Józsefhez és Császár Ferenchez hasonlóan a korszak egyik elismert és sikeres írója volt. A Kömlődön (Komárom vármegye) született, de Hajdúnánáson nevelkedett Obernyik a debreceni kollégium elvégzése után Kölcsey Ferenc unokaöccsének, Kölcsey Kálmánnak lett nevelője Csekén, emellett Kölcsey Ferenc titkáráként működött, Kölcsey halála után pedig a hagyaték gondozója (sőt, egy ideig tulajdonosa) volt.¹⁰³ Az 1840-es években Pestre költözött, s tagja lett a Tízek Társaságának, melyet Petőfi alapított 1846 tavaszán a romantika irodalmi programjának és egy irodalmi generációváltásnak érvényre juttatása érdekében. Novellái mellett elsősorban Obernyik drámái (*Főúr és pór*, *Örökség*) arattak kritikai és közönségsikert (Faragó 1898, Szinyei 1903, Luxemburger 1929–1930). Mint Császár Ferenc és Obernyik Károly példájából látható, a *Népdalok és mondák* számára népmeséket, népregéket küldő gyűjtők a korabeli irodalmi elit kifejezetten eltérő ízlésű és értékeket valló közösségeihez tartozhattak.

A *Mondák* fejezet utolsó, *Az ördög és a zsidó* címet viselő szövege nem mese és nem is monda. Egy olyan, prózai és verses részek váltakozásából álló dialógus, amely erőteljesen magán viseli az írásos eredet, a költészeti hagyomány (esetleg az iskoladrámák) hatását, emellett befejezetlennek tűnik (vagy részletnek egy nagyobb műből). Utolsó, záró motívuma azonban jól ismert a mesékben is: az otthonától távollévő apa nem tudván arról, hogy felesége gyermeket vár, elígéri meg sem született gyermeküket az ördögnek/tündérkirálynak (Mot S222. *Man promises / sells child in order to save himself from danger or death*). Az összetett szüzséjű, dramatikus eredetre utaló 18. századi szöveg konkrét forrása egyelőre ismeretlen.¹⁰⁴

¹⁰³ Obernyik Károlynak a Kölcsey-hagyaték utóéletében betöltött szerepéről, valamint a Kölcsey-kéziratok és az Obernyik-kéziratok szétszóródásáról, illetve összekeveredéséről lásd Fried 1993.

¹⁰⁴ Az állatbőrökkel kereskedő, jellegzetes beszédű zsidó árus alakja szerepel pl. Csonkai *Cultura* és *Gerson* című vígjátékaiban is, de a *Népdalok és mondák*ban kiadott szöveg pontos forrását egyelőre nem sikerült azonosítani. E helyt is szeretném köszönetet kifejezni Küllős Imolának a szöveg azonosításában nyújtott segítségéért, valamint Medgyesy Norbert, Demeter Júlia és Csörsz Rumen István tanácsaiért.

Összegzésként

Az első magyar népköltési gyűjteményben a *Mondák* fejezetekben összesen 35 szöveg jelent meg, melyek közül 33 meseként, egy történeti mondaként klasszifikálható, egy pedig egy közismert mesei motívum köré épülő dialógus. A 33 kiadott meséből 16 mese kézírata található meg az Akadémiai Kézirattárban (ezek Kürti Mihály és Bartók Gábor gyűjtései).

A *Népdalok és mondákban* olvasható mesék egyértelműen azonosítható gyűjtői közé tartozik Bartók Gábor máramarosszigeti református gimnáziumi tanár (10 kiadott mese), Eperjesy Ferenc pusztamonostori katolikus plébános (7 kiadott mese) és Kürti Mihály (6 kiadott mese). A további tíz megjelent mese feltehetően Gaal József, Császár Ferenc, Kürti Mihály és/vagy Obernyik Károly (illetve eddig nem azonosított személyek) gyűjtéséből származhat. A mesék lokalizációját a gyűjtők, illetve Erdélyi a következőképpen határozták meg: Pest, Pusztamonostor, Máramarossziget, Ugocsa, Abony.

Ami a kiadott mesék műfaji megoszlását illeti, túlnyomó többségük tündérmese, emellett néhány novellamese és tréfás mese szerepelt még a gyűjteményben. A mesék típusát tekintve úgy tűnik, Erdélyi János a szövegek kiválogatásánál nem érvényesítette azt a – 19. századi népmesegyűjteményekben később erőteljesen érvényre jutó – szempontot, mely szerint egy-egy típusnak csupán egyetlen variánsát kell közölni.¹⁰⁵ A *Népdalok és mondákban* kiadott, általában típuskombinációhoz sorolható mesék között számos ismétlődő típus fedezhető fel, de az is előfordul, hogy ugyanazon mesetípusnak két önmagában álló, teljes variánsát is közölte Erdélyi: az első kötet 2. számú meséje (feltehetően Eperjesy Ferenc gyűjtéséből), illetve a harmadik kötetben *A titkolódzó kis fiú és az ő kis kardja* címmel megjelent (Bartók Gábor gyűjtötte) mese például egyaránt *Az álmát eltitkoló fiú*-típus variánsai.

A kézíratos mesék kiadásra való előkészítése során Erdélyi János – eltérően a dalok kapcsán alkalmazott eljárásoktól – minimálisan avatko-

¹⁰⁵ A 19. század második felében intenzívebbé váló magyar népmesekiadások egyik legzetes vonása volt, hogy a szerkesztők nemhogy a maguk mesegyűjteményén belül nem közölték ugyanazon típus variánsait, hanem még azt is igyekeztek elkerülni, hogy olyan meseszövegeket tegyenek közzé, amelyek változatai korábbi gyűjteményekben megjelentek már.

zott be a szövegekbe: a kéziratos és a kiadott mesék összevetésének tanúsága szerint változtatásai leginkább helyesírási-központozási jellegűek voltak, ezen túlmenően egy-egy szót vagy mondatot érintően is ritkán módosította a beérkezett meseszövegeket.¹⁰⁶ E tekintetben Erdélyi gyakorlata meglehetősen eltért a 19. századi népmesegyűjtemények jellemző szövegközlési stratégiáitól, amelyeket ennél jóval erőteljesebb szerkesztői szövegformálás jellemezett, ami nem pusztán a mesék áttulizálására terjedhetett ki, hanem akár egyes motívumok, illetve a szüzsé módosítását is magában foglalhatta.

Az MTA Kézirattárában *Erdélyi János népköltési gyűjteménye* címen számon tartott kéziratos korpuszból tehát jelen állapotában és jelenlegi tudásunk szerint a *Népdalok és mondák*ban kiadott mesék feléneke kézirata hiányzik; megtalálhatók benne ugyanakkor olyan meseszövegek, amelyeket Erdélyi végül is nem jelentetett meg a gyűjteményben. Ezek között találhatunk legendamesét, tündérmesét, állatmesét, hazugságmeséket és falucsúfolókat. Erdélyi János szerkesztői gyakorlatának megértéséhez, valamint a népmeséről alkotott koncepciója megértéséhez ezek vizsgálatára is szükség volna.

Az a korpusz, amely a *Népdalok és mondák* szövegbázisát képezte, a magyar nyelvterület különböző régióiból, eltérő felekezeti, műveltségi háttérű gyűjtőknek a népköltészetéről alkotott változatos felfogásai mentén került lejegyzésre a szájhagyomány, valamint a kéziratos és nyomtatott populáris írásbeliség közegéből származván. Mivel a népköltészet definiálása, értékkel való felruházása (és idealizálása), valamint szövegtípusainak elhatárolása éppen ebben az időszakban kezdődött meg, nem létezett még olyan kanonizált népköltészet-koncepció, amely szükségszerűen már előzetesen meghatározta (és leszűkítette, illetve megszűrte) volna mit és hogyan kell rögzíteni, amennyiben a népköltészet dokumentálása a cél. Ezért e kéziratos források sokat emlegetett rendkívüli heterogenitása egy másik szemszögből nézve a korpusz páratlan értékét és jelentőségét tanúsítja, hiszen ebből fakadóan áll rendelkezésünkre a korabeli magyar társadalom populáris (népszerű, népi és népies) szöveggyűjteményének egyedülálló lenyomata.

¹⁰⁶ A Kürti Mihály, illetve a Bartók Gábor küldte mesekéziratok és a kiadott szövegek összehasonlításának részletesebb bemutatását lásd Gulyás 2014.

Szakirodalom

Almási István

2014 19. századi kottás dalgyűjtemények tartalmi hasonlóságai és különbségei. *Irodalomtörténeti Közlemények* CXVIII. (5) 654–660.

Arany János

1975 *Arany János Összes Művei. XV. Arany János levelezése (1828–1851)*. Sajtó alá rendezte Sáfrán Györgyi. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Badics Ferenc

1881 *Gaal József élete és munkái*. Aigner Lajos, Budapest.

Bartók Gábor

2006a A mármarosi oláhok. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *A nemzetiségek néprajzi felfedezői*. Válogatta, szerkesztette, az életrajzokat és a bevezető tanulmányt írta Paládi-Kovács Attila. Akadémiai Kiadó, Budapest, 266–270.

2006b Mármarosban, Sziget- és környékén lakó oroszok. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *A nemzetiségek néprajzi felfedezői*. Válogatta, szerkesztette, az életrajzokat és a bevezető tanulmányt írta Paládi-Kovács Attila. Akadémiai Kiadó, Budapest, 260–265.

Csörsz Rumen István

2010 Toldy Ferenc küldeménye Erdélyi János *Népdalok és mondák* című kötetéhez. In: Hites Sándor – Török Zsuzsa (szerk.): *Építész a kőfejtőben. Tanulmányok Dávidházi Péter 60. születésnapjára*. reciti, Budapest, 321–343.

2014 *A Népdalok és mondák* közköltészeti forrásai. *Irodalomtörténeti Közlemények* CXVIII. (5) 611–628.

2016 *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig. Közköltészeti hatások a magyar irodalomban 1700–1800*. Universitas, Budapest.

2017 Arany János dalgyűjteménye és a debreceni kollégium. In: Czieger András (szerk.): *„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!” Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai*. MTA BTK–OSZK–Universitas Kiadó, Budapest, 9–35.

Dávidházi Péter

2004 *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, Budapest.

Domokos Mariann

2015 *Mese és filológia. Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Domokos Pál Péter (szerk.)

1979 „...édes Hazámnak akartam szolgálni...” *Kájoni János: Cationale Catholicum. Petrás Incze János: Tudósítások.* Összeállította Domokos Pál Péter. Szent István Társulat, Budapest.

Eperjesy Ferencz

1845 (Megyei közlés.) *Religio és Nevelés.* II. (42) máj. 29. 356–357.

Erdélyi János

1846 *Népdalok és mondák.* I. Beimel József, Pest.

1847 *Népdalok és mondák.* II. Beimel József, Pest.

1848 *Népdalok és mondák.* III. Magyar Mihály, Pest.

1855 *Magyar népmesék.* Heckenast Gusztáv sajátja, Pest.

1960 *Levelezése.* I. Sajtó alá rendezte T. Erdélyi Ilona. (A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 2.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

1962 *Levelezése.* II. Sajtó alá rendezte T. Erdélyi Ilona. (A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 3.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

1991 *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások.* Sajtó alá rendezte T. Erdélyi Ilona, a jegyzeteket készítette T. Erdélyi Ilona és Szathmári István. (A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 13.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

Faragó Márton

1898 *Obernyik Károly.* k. n. [Róth Nyomda], Losoncz.

Fényes Elek

1851 *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leiratik.* III. és IV. kötet. Nyomatott Kozma Vazulnál, Pesten.

Fórizs Gergely

2014 Erdélyi János irodalmi kánonjának eszmei alapjai az 1840-es években. *Irodalomtörténeti Közlemények* CXVIII. (4) 491–506.

Fried István

1993 A Kölcsey-filológia időszerű kérdései: kiadástörténeti adalékok. *Irodalomtörténet* LXXIV. (3) 347–376.

Gaal, Georg von

1822 *Märchen der Magyaren.* Bearbeitet und herausgegeben von G. G. Druck und Verlag von J. B. Wallishausser, Wien.

Gaal György

1857 *Magyar népmese-gyűjteménye*. Kiadták Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc. I. Pfeifer Ferdinánd sajátja, Pesten.

Gaborják Ádám

2006 Nyomatás, tér, lezárás? Paratextualitás és mediatisáltság Erdélyi János népdalgyűjteménye kapcsán. In: Hász-Fehér Katalin (szerk.): *A látható könyv. Tanulmányok az irodalmi medialitás köréből*. (Klasszikus-magyar-irodalom-történet, Tanulmányok, 2.) Tiszatáj Könyvek, Szeged, 277–316.

Gegő Elek

1838 *A' moldvai magyar telepekről*. A' Magyar Tud. Academia elébe terjesztve P. Gegő Elek, Sz. Ferencz' szerzetebeli magyar hitszónok, 's magyar tudós társasági levelező tag által. Két toldalékkal 's Moldvaország abroszával. A' Magyar Királyi Egyetem' betűivel, Az Academia' költségein, Budán.

Gönczy Monika

2005 Variációk egy témára: Erdélyi János: Népdalok és mondák I. – Kelecsényi József kéziratos gyűjteménye a Debreceni Egyetem kézirattárában. In: Debreczeni Attila – Gönczy Monika (szerk.): *„Et in Arcadia ego.” A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése*. (Csokonai Könyvtár, 36.) Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 468–480.

2009 Örült beszéd – de van benne rendszer (?) Kelecsényi József magyar mitológiája. In: Csörsz Rumen István – Hegedüs Béla – Vaderna Gábor (szerk.): *Margonauták. Írások Margócsy István 60. születésnapjára*. reciti, Budapest, 288–297.

Gulyás Judit

2006 „...úgy kívánhat helyt Muzarionban mint a' Galériákban a' Breughel ördögös és boszorkányos bohóskodásai”: A Muzarion, Élet és Literatura mese-közlései és korabeli fogadtatásuk (1829–1833). In: Vargyas Gábor – Ekler Andrea – Mikos Éva (szerk.): *Teremtés: Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére*. L' Harmattan–PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest–Pécs, 497–547.

2010 „...mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?” A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában. Akadémiai Kiadó, Budapest.

2014 Erdélyi János meseértelmezéséről. *Irodalomtörténeti Közlemények* CXVIII. (5) 629–653.

- 2017 A magyar mesekutatás kezdetei. Henszlmann Imre komparatív tipológiai és szimbolikus mitológiai mesetanulmányának koncepciója. In: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán – Mészáros Márton – Szerkes Nikoletta (szerk.): *Mesebeszéd: A gyerek- és ifjúsági irodalom kézikönyve*. Fialat Írók Szövetsége, Budapest, 131–168.
- Hajagos József
1998 Heves vármegye az átalakulás hónapjaiban. (1848. március–június) *Aetas XIII.* (2–3) 24–53.
- Jarábik-Lang Anna
2017 A szerkezet mint olvasati lehetőség a *Népdalok és mondák I.* (1846) *Történeti és nemzeti dalok* című fejezetében. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok 5. reciti*, Budapest, 305–319.
- Jókai Mór
1881 Jókai Mór a saját írói pályájáról. *A Hon XIX.* (90) ápr. 1. [2.]
1900 Visszaemlékezések Vörösmartyra. *A Pesti Hírlap* eredeti tárczája Jókai Mórtól. I. Az apai háznál. *Pesti Hírlap XXII.* (321/7283.) 1.
- Kardos Károly
1885 Emléklapok Szilágyi Istvánnak. In: Várady Gábor (szerk.): *Szilágyi-album*. Irták Szilágyi István volt tanítványai. Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest, 46–55.
- Korompay H. János
1995 Kritikatörténet, népköltészet és népiesség. *Holmi VII.* (11) 1620–1628.
1998 A „jellemzetes” irodalom jegyében. *Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*. Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, Budapest.
- Kríza Ildikó
2007 *A Mátyás-hagyomány évszázadai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Küllös Imola
2014 Szikra? Fatörzs? Forrás? Adatok Erdélyi János néphagyomány-felfogásához és népköltészet-ismeretéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények CXVIII.* (5) 595–610.
2019 Közköltészeti kisszótár. A leggyakrabban használt közköltészeti fogalmak, szakkifejezések rövid magyarázata. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok 7. reciti*, Budapest, 45–60.

- Litványi László
1931 *Császár Ferenc élete és irodalmi munkássága*. k. n. [Forum Nyomda], Budapest.
- Lukinich Imre
1941 Eperjesy Ferenc tábori lelkész naplójegyzetei az 1848-i szerb felkelés idejéből. *Hadtörténelmi Közlemények*. MTA, Budapest, 211–245.
- Luxemburger Irén
1929–1930 *Obernyik Károly élete és munkái*. k. n. [Dunántúl Nyomda], Budapest.
- Magyar Zoltán
2018 *A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex*. I–XII. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Mailáth, Johann Grafen von
1825 *Magyarische Sagen und Maehrchen*. J. G. Trassler, Brünn.
1837 *Magyarische Sagen, Märchen und Erzählungen*. I–II. Zweite Auflage. Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, Stuttgart und Tübingen.
- Milbacher Róbert
2007 A népnemzeti program elméleti alapvetése (1842 Erdélyi János: *Népköltészetről*). In: Szegedy-Maszák Mihály – Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története*. II. 1800-tól 1919-ig. Gondolat, Budapest, 220–234.
- Olosz Katalin
1998 A százötven éves *Népdalok és mondák* székelyföldi anyaga és gyűjtői. *Ethnographia* CVIX. (1) 285–297.
2006 Folklórgyűjtő diákok a kolozsvári unitárius kollégiumban a 19. század végén és a 20. század elején. *Keresztény Magvető* CXII. (2) 158–168.
2018 Diákgyűjtők az erdélyi és partiumi magyar népköltészet feltárásában (1845–1990). In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 26. Korszakok, életművek, események és eredmények az erdélyi néprajz kutatásban*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 67–105.
- Paládi-Kovács Attila
2006 Nemzetiségek néprajza a reformkorban. In: Uő (szerk.): *A nemzetiségek néprajzi felfedezői*. Válogatta, szerkesztette, az életrajzokat és a bevezető tanulmányt írta Paládi-Kovács Attila. Akadémiai Kiadó, Budapest, 7–23.

S. Varga Pál

2014 Erdélyi János romantika fogalmáról. *Irodalomtörténeti Közlemények* CXVIII. (4) 483–490.

(sz. n.)

[Jókai Mór] 1847 [„Budapesti Napló”] *Jelenkor* XVI. (18) márc. 4. 104.

Szabó Sámuel

2009 *Erdélyi néphagyományok 1863–1884*. Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlésezi Olosz Katalin. Európai Folklór Intézet–Mentor Kiadó, Budapest–Marosvásárhely.

Szakál Anna (szerk.)

2020 *Önfejű unitárius lelkész – innovatív néprajzi gyűjtő. Ürmösi Sándor (1815–1872) írásos hagyatéka*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Szakál Anna. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Szalánszki Edit

2007 Erdélyi ereklei: A népköltészet mint ereklye Erdélyi János szövegeiben. In: Hajdu Péter – Ritoók Zsigmond (szerk.): *Retorika és narráció*. Gondolat–Pompeji, Budapest–Szeged, 193–202.

Szilágyi Márton

2014 Erdélyi János és az irodalmi népiesség. *Irodalomtörténeti Közlemények* CXVIII. (4) 519–525.

Szinnyei József

1891 Bartók Gábor. In: *Uő: Magyar írók élete és munkái*. I. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest, 645–646.

1893a Császár Ferenc. In: *Uő: Magyar írók élete és munkái*. II. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest, 188–193.

1893b Eperjesy Ferenc. In: *Uő: Magyar írók élete és munkái*. II. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest, 1366–1367.

1894 Gaal József. In: *Uő: Magyar írók élete és munkái*. III. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest, 901–905.

1903 Obernyik Károly. In: *Uő: Magyar írók élete és munkái*. IX. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest, 1198–1202.

T. Erdélyi Ilona

1974 A Magyar Népköltési Gyűjtemény kiadásának története. *Magyar Könyvszemle* XC. (1–2) 55–77.

1980 „Rablókiadás”, szerzői jog és könyvtárosi morál 1847-ben. *Magyar Könyvszemle* XCVI. (3) 288–294.

2015 *Erdélyi János (1814–1868)*. Kalligram, Pozsony.

Tari Lujza

2014 Szövegösszevonás és tiszta szövegekölés a *Népdalok és mondákban*. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok*, 3. reciti, Budapest, 385–420.

2017 A szülőföld hangja. Felső-magyarországi gyűjtők és gyűjtések a *Népdalok és mondákban*. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok* 5. reciti, Budapest, 321–344.

Tarjányi Eszter

2014 Kritikát író költő, avagy verset író kritikus. A balladateoretikus és balladaszerző Erdélyi János, valamint a meggyilkolt fonólánny története. *Irodalomtörténeti Közlemények* CXVIII. (4) 526–539.

Ürmösy Sándor

1844 *Az elbujdosott magyarok Oláhországban*. Utazása után írta Ürmösy Sándor. Az ev. ref. főiskola könyv- és könyvomó intézetében, Tilsch és Fia bizománya, Kolozsvárt.

Zakar Péter (szerk.)

2001 „Egyedül Kossuth szava parancsolt...” *Katolikus papok feljegyzései az 1848/49-es szabadságharc eseményeiről*. (Dél-Alföldi Évszázadok, 16.) Csongrád Megyei Levéltár, Szeged.

Archivális források

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár = MTA KIK Kt.

Irod. 2-r. 6/9. 143–155. *A kővé vált királyfi*.

Irod. 8-r. 206/1–235. *Erdélyi János népköltési gyűjteménye*

Irod. 8-r. 206/71. *Szilágyi István küldeménye*

Irod. 8-r. 206/90. *Borzi Nagy Iván küldeménye*

Irod. 8-r. 206/94. *Népdalok 63 drb. közli Eperjesy Ferencz Pusztá Monostorról*.

- Irod. 8-r. 206/95. *Gaal György küldeménye: Monda a három királyfiról*
- Irod. 8-r. 206/103. *Mesék Kürti Mihálytól Pestről, szám szerint 6.*
- Irod. 8-r. 206/169. *Mondák I^{ső} és II^{dik} küldemény Bartók Gábortól. 1847. M. Szigetről.*
- Irod. 8-r. 206/173. *Mondák III^{dik} küldemény Bartók Gábortól M. Szigetről 1847. évben.*
- Irod. 8-r. 206/179. *Nép Dallok össze szedte Gaal Jozsef 1828.*
- Irod. 8-r. 206/186. *Dalgyűjtemény Kölcsey Ferencz irományaival Obernyik Károly thékájából.*
- Irod. 8-r. 206/187. *Csángó népdalok Petrás Incze János összeírásában.*
- K 378/35. *Gaal József témajavaslat a Kisfaludy Társaság pályázatára*
- Ms. 1167. *Napló. írta Eperjesj Ferencz a' Heves megyei nemzeti őrsereg II^{ik} Zászló allyának táborig papja. 1848^{ik} évben.*
- Ms. 5766. *1843–48. évi Kisfaludy-Társasági Jegyzőkönyvek*

Mellékletek

A Népdalok és mondák I–III. kötetében (1846–1848) a Mondák című fejezetekben megjelent szövegek adatai

№	A kiadott szöveg		A kézirat szöveg		A szöveg lokalizációja	A szöveg gyűjtője	A szöveg műfaja	A szöveg típus-száma
	címe	lelőhelye	címe	lelőhelye				
1.	A három királyfi	Erdélyi 1846. I. k. 1. sz. 459–466.	?	?	Pest	Gaal	tündérmese	MNK 1960G**+ MNK2100F**+ +AaTh 303 +AaTh 300
2.		Erdélyi 1846. I. k. 2. sz. 466–470.	?	?	[Pusztá-] Monostor	[Eperjesy Ferenc]	tündérmese	MNK 725A*
3.		Erdélyi 1846. I. k. 3. sz. 471–473.	?	?	[Moldva]	?	történeti monda	MZ II. G 198.
4.	Az ördög és a három tót fiú	Erdélyi 1847. II. k. 1. sz. 339–340.	?	?	[Pusztá-] Monostor	[Eperjesy Ferenc]	tündérmese	AaTh 360
5.	A grofkissasszony	Erdélyi 1847. II. k. 2. sz. 340–343.	?	?	[Pusztá-] Monostor	[Eperjesy Ferenc]	novellamese	AaTh 955
6.	A szőlő szőlő, mosolygó alma és csengő barack	Erdélyi 1847. II. k. 3. sz. 343–345.	?	?	[Pusztá-] Monostor	[Eperjesy Ferenc]	tündérmese	MNK 425X*
7.	A három pomarancs	Erdélyi 1847. II. k. 4. sz. 345–348.	?	?	[Pusztá-] Monostor	[Eperjesy Ferenc]	tündérmese	AaTh 408
8.	A két legkülsőbb királygyermek	Erdélyi 1847. II. k. 5. sz. 348–352.	?	?	[Pusztá] Monostor	[Eperjesy Ferenc]	novellamese	MNK 1961K*+ BN 615*+ AaTh 854+ AaTh 850

№	A kiadott szöveg		A kéziratok szöveg		A szöveg lokalizációja	A szöveg gyűjtője	A szöveg műfaja	A szöveg típus-száma
	címe	előhelye	címe	előhelye				
9.	A láthatatlan juhászfű	Erdélyi 1847. II. k. 6. sz. 352–354.	?	?	[Pusztai-Monostor]	[Eperjesy Ferenc]	tündérmese	AaTh 306
10.	A három királykisasszony	Erdélyi 1847. II. k. 7. sz. 354–359.	Mesék. 1.	MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/103. (1r–4r.)	Pest	Kürti Mihály	tündérmese	MNK 1961C*+ MNK 1961K*+ AaTh 327A+ AaTh 510A
11.	A három testvér	Erdélyi 1847. II. k. 8. sz. 359–362.	2.	MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/103. (4r–5r.)	Pest	Kürti Mihály	tündérmese	AaTh 613+ AaTh 554
12.	Három becses dolog	Erdélyi 1847. II. k. 9. sz. 362–364.	3.	MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/103. (5r–6r.)	Pest	Kürti Mihály	tündérmese	AaTh 653A
13.	A kis tátos	Erdélyi 1847. II. k. 10. sz. 364–366.	4.	MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/103. (6v–8r.)	Pest	Kürti Mihály	tündérmese	AaTh 303A+ AaTh 327B+ AaTh 531
14.	Hamupipőke	Erdélyi 1847. II. k. 11. sz. 367–368.	5.	MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/103. (8r–9r.)	Pest	Kürti Mihály	tündérmese	AaTh 530
15.	A koldus ajándéka	Erdélyi 1847. II. k. 12. sz. 369–370.	6.	MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/103. (9r–10r.)	Pest	Kürti Mihály	tündérmese	AaTh 563

№	A kiadott szöveg		A kézirat szöveg		A szöveg lokalizációja	A szöveg gyűjtője	A szöveg műfaja	A szöveg típus-száma
	címe	lelőhelye	címe	lelőhelye				
16.	A világ szép asszonya	Erdélyi 1848. III. k. 1. sz. 195–212.	10. A ' Világ' szép asszonya.	MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/173; III. füzet, 1. sz. (2r–15r.)	[Máramaros-sziget]	Bartók Gábor	tündérmese	AaTh 709+ AaTh 706
17.	A kezetlen lány	Erdélyi 1848. III. k. 2. sz. 212–217.	?	?	?	?	tündérmese	AaTh 706+ MNK 400A*
18.	A király és az ördög	Erdélyi 1848. III. k. 3. sz. 218–225.	A' Király és az Ördög.	MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/173; III. füzet, 2. sz. (15r–20v.)	[Máramaros-sziget]	Bartók Gábor	tündérmese	AaTh 313A+ AaTh 425A
19.	A három királyfi, a három sárkány és a vasorrú bába	Erdélyi 1848. III. k. 4. sz. 225–235.	III ^{dk} Monda A' három királyfi; a' három sárkány és a' Vasorrú bába.	MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/169; II. füzet, 3. sz. (14v–22r.)	Máramarosból	Bartók Gábor	tündérmese	AaTh 300A+ AaTh 301B+ AaTh 302A*
20.	A király és inasa	Erdélyi 1848. III. k. 5. sz. 235–240.	A' Király és Inasa.	MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/173; III. füzet, 3. sz. (20v–24v.)	[Máramaros-sziget]	Bartók Gábor	tündérmese	AaTh 306
21.	A pelikán madárról	Erdélyi 1848. III. k. 6. sz. 241–252.	1 Monda. A' Pelikán madárról.	MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/169; I. füzet, 1. sz. (1r–8v.)	[Máramaros-sziget]	Bartók Gábor	tündérmese	MNK 463A**+ AaTh 550+ AaTh 556F*

№	A kiadott szöveg		A kéziratok szöveg		A szöveg lokalizációja	A szöveg gyűjtője	A szöveg műfaja	A szöveg típus-száma
	címe	előhelye	címe	előhelye				
22.	Az özeveg ember és az árva lány	Erdélyi 1848. III. k. 7. sz. 252–262.	2. Monda. Az özeveg emberről, 's árva lányáról.	MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/169; I. füzet, 2. sz. (9r–16r)	[Máramaros-sziget]	Bartók Gábor	tündérmese	MNK 2100C*+ AaTh 510A+ AaTh 408+ AaTh 1961A*
23.	A titkolódzó kis fiú és az ő kis kardja	Erdélyi 1848. III. k. 8. sz. 262–274.	3. Monda. A' titkolódzó kis fiúról és az ő kiskardjáról.	MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/169; I. füzet, 3. sz. (16r–24v.)	[Máramaros-sziget]	Bartók Gábor	tündérmese	MNK 725A*
24.	A két testvér	Erdélyi 1848. III. k. 9. sz. 274–278.	?	?	?	?	tündérmese	MNK 1961G*+ AaTh 450+ MNK 1961B(1)*
25.	A diákok, meg a szegény ember	Erdélyi 1848. III. k. 10. sz. 278–286.	4 ^{ik} Monda. A' Diákok meg a' szegény ember.	MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/169; I. füzet, 4. sz. (24v–29v.)	[Máramaros-sziget]	Bartók Gábor	tréfás mese/trufa	AaTh 1539+ AaTh 1535A
26.	A kívánságok	Erdélyi 1848. III. k. 11. sz. 286–288.	?	?	?	?	legenda-mese	MNK 2100F*+ MNK 750A1*
27.	A félelemkereső	Erdélyi 1848. III. k. 12. sz. 289–299.	1 ^{sz} Monda. 1. A' Félelemkereső.	MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/169./ II. f. 1. sz. (2r–10r.)	Ugocsa Megyéből	Bartók Gábor	tündérmese	AaTh 401A+ AaTh 326

№	A kiadott szöveg		A kéziratos szöveg		A szöveg lokalizációja	A szöveg gyűjtője	A szöveg műfaja	A szöveg típus-száma
	címe	lelőhelye	címe	lelőhelye				
28.	A szegény ember és a király	Erdélyi 1848. III. k. 13. sz. 299–306.	II ^{dik} Monda A' szegény ember és a király.	MTA KIK Kt. Irod. 8-r. 206/169./ II. f. 2. sz. (10v–14r.)	Ugocsa megyei	Bartók Gábor	tündérmese	AaTh 563+ AaTh 569
29.	Mátyás király arany gyapjas bányája	Erdélyi 1848. III. k. 14. sz. 306–312.		?	[Abony tájékarul?]	[Császár Ferenc?]	novellamese	AaTh 889
30.	A csuda-béka	Erdélyi 1848. III. k. 15. sz. 312–314.		?	?	?	tündérmese	AaTh 440
31.	Nefélj Jancsi	Erdélyi 1848. III. k. 16. sz. 315–319.		?	?	?	tündérmese	AaTh 326A*
32.	Juhász Palkó	Erdélyi 1848. III. k. 17. sz. 319–324.		?	?	?	tündérmese	AaTh 301B
33.	Zsivány Gyuri	Erdélyi 1848. III. k. 18. sz. 325–328.		?	?	?	tréfás mese/trufa	MNK 2100C*+ MNK 1829C**+ AaTh 1525D+ AaTh 1525A
34.	Az ördög és a vörös sapka	Erdélyi 1848. III. k. 19. sz. 328–329.		?	?	?	tündérmese	AaTh 656*
35.	Az ördög és a zsidó	Erdélyi 1848. III. k. 20. sz. 329–332.		?	?	?	dramatikus töredék	Mot. S222.

Basmele populare și culegătorii acestora în prima colecție de poezie populară maghiară

Prima colecție de poezie populară maghiară, intitulată *Népdalok és mondák* (Poezii și natarive populare) a apărut în trei volume între anii 1846 și 1848, redactor fiind János Erdélyi. La baza ei a stat o colecție de mai bine de 200 de manuscrise, care reprezintă o documentare inedită a tradiției orale, a manuscriselor și a lecturii populare maghiare din secolul al XIX-lea. Datorită caracterului eterogen (din punct de vedere regional, al genului etc.) și al volumului extraordinar (căci vorbim de o colecție de aproximativ 8000–10 000 de texte) nu s-a realizat încă o inventariere și interpretare completă a materialului, dar nici publicarea unei ediții critice. Basmele populare reprezintă doar un fragment minuscul din materialul editat și cel rămas în manuscris, dar nici în cazul acestora nu sunt definite problemele fundamentale. Autoarea studiului identifică sursele și culegătorii basmelor din această colecție vastă cu ajutorul unor surse de arhivă și publicații. Conform rezultatelor au apărut 33 de basme populare în cele trei volume (majoritatea basme fantastice, mai puțin basme nuvelistice sau umoristice). Pe lângă trei culegători, pe care îi putem identifica cu siguranță, și care au fost reprezentați tipici ai intelectualității bisericești sau laice din provincie, avem cunoștințe despre alți trei oameni, despre care bănuim că ar fi fost culegători de basme, și care proveneau din cadrul elitei literare a Pestei.

Folktales and Collectors of the First Published Collection of Hungarian Folk Poetry

The first collection of Hungarian folk poetry entitled *Népdalok és mondák* ('Folk Songs and Folk Narratives') was edited by János Erdélyi and published in three volumes between 1846 and 1848. It was selected and edited from a collection of more than 200 manuscripts that had been sent to the editor from various regions of the country. This collection is a unique record of Hungarian oral tradition, manuscript literacy and popular literature of the first half of the 19th century. The (regional, generic etc.) heterogeneity of the corpus as well as the high number of texts (approximately 8000–10 000 items) have so far made it difficult to accomplish a comprehensive scrutiny and interpretation of the manuscript and published sources along with a critical edition of the texts. As a contribution to this long-awaited yet uncompleted academic project, the author in her paper identifies the sources and collectors of the published tales. Altogether 33 tales were published in *Népdalok és mondák* (mostly tales of magic, and to a lesser extent novella tales and humorous tales). The two major collectors of the published tales were a Roman Catholic priest and a Calvinist grammar school teacher from the countryside, who were, thus, typical mediators between the little and great tradition. Three further collectors were members of the literary elite of the capital, Pest in the 1840s.

Domokos Mariann

Nagy István Grimm-meséi az *Ifjusági könyvtár* című kiadványsorozatban¹

A 19. század közepének ismert pesti nyomdája, az Engel és Mandello 1860 tavaszán előfizetési felhívást bocsátott ki egy megindítani tervezett könyvsorozatra, amely kimondottan az ifjak szellemi szükségleteinek kielégítését célozta. Az *Ifjusági könyvtár* elnevezésű kiadói vállalkozás keretén belül a hatvanas években számos, ma már könyvritkaságnak számító kiadvány jelent meg, többek között egy Grimm-meséket tartalmazó kétkötetes gyűjtemény is, *Gyermek s házi regék* címen (Grimm 1861), melyet Nagy István magyarításában olvashatott a közönség. E mesekiadvány az első magyar nyelvű gyűjteményes Grimm-fordításként vonult be a folklorisztikai köztudatba (Ortutay 1963: 330), ugyanakkor sajnálatos módon sem maga a kötet, sem annak keletkezése vagy utóélete önálló vizsgálat tárgyát ez idáig nem képezte. Bár a *Gyermek s házi regék* publikálásakor a Grimm-mesék már évtizedek óta magyarul is jelen voltak a könyvpiacon (Domokos 2019a), mindenképpen megérdemli a figyelmet e több szempontból is különleges kiadvány. A dolgozat a 19. századi magyar nyelvű gyerekirodalom alakulástörténetével összefüggésben mutatja be az *Ifjusági könyvtár* című könyvsorozat megindulását és a tervezett, illetve a megvalósult kiadványokat. A tanulmány ezen túlmenően a sorozatban közölt Grimm-gyűjtemény keletkezéstörténetét, valamint korabeli értelmiségi és populáris fogadtatását is ismerteti, ez idáig kevésbé reflektált dokumentumok felhasználásának segítségével.

¹ A tanulmány elkészültét az NKFIH a PD 124746 pályázat keretében az NKFI Alapból támogatta.

Az *Ifjúsági Könyvtár* elnevezésű sorozatról

Az európai művelődésben elkülönült gyerekirodalomról csak a 18. századtól beszélhetünk. Magyarországon ennél is később, csak a 19. század közepétől kezd kibontakozni az anyanyelvi gyerekirodalom, melynek története legalább annyira izgalmas, mint amennyire ismeretlen.² Az útke-resés hosszú évtizedeit követően Benedek Elek századvégi fellépése már egy új, virágzó korszakot jelez.³ E fellendülésben a korábbi évtizedek elméleti reflexiói és gyakorlati törekvései fontos előkészítő szerepet játszottak. A 19. századi nevelésméleti szakirodalomban és ennek nyomán a közbeszédben visszatérő toposzként jelentkezett a hiányzó magyar nyelvű gyermek- és ifjúsági irodalom megteremtésének sürgető feladata. Annak a ténynek a felismerése, hogy az eltérő testi és lelki sajátosságokkal rendelkező ifjak érzelmi és intellektuális igényei életkoronként különbözőek, azt hozta magával, hogy megfogalmazódott a korosztályonként differenciált olvasmányanyag kialakításának szükségessége.⁴ Az Engel és Mandello által elindított *Ifjúsági könyvtár* elnevezésű könyvsorozat már tervezett programjában is érzékelhetően reflektált erre az elvárásra.⁵ A könyvsorozat előfizetési felhívását a kiadók 1860 tavaszán, több lapban is megjelentették. E dokumentum a sorozat keletkezéstörténetére nézve fontos adatokat tartalmaz: „[...] több lelkes, mélyebben látó s jobb akaratú hazafi arra szólított föl minket, miszerint nemzeti irodalmunk ezen hézagát, legalább némileg, betöltsük. De mink, tapasztalva, miképp egyes kísérletek e mezőn meghiúsultak, sőt a tehetős kiadók sem igen merész-

² A legkorábbi magyar nyelvű gyerekkönyvekként kanonizálódtak Bezerédj Amália *Flóri könyve* (1839) és Gáspár János *Csemegek...* (1848) című népszerű, többször újra kiadott antológiája (Vita 1968, Kovács 1978). A *Csemegek* harmadik 1863-ban megjelent, átdolgozott kiadásáról Arany János kifejezetten elismerően szólt (Arany J. 1968: 496, 837–839).

³ A magyar gyerekirodalom történetéhez lásd: Szemák 1924, Drescher 1934, Komáromi 1998.

⁴ Lásd pl. Kiss Áron és Öreg János (1876, 1895) neveléstanában az egyes életkorok testi és lelki sajátosságait (Pukánszky 2005: 108–206 [193]), illetve Neményi Imre ifjúsági olvasmányokról szóló művét (Neményi 1902: 231–232). Vachott Sándorné Csapó Mária irodalmi munkássága az 1860-as évektől kezdve a hazafias nőnevelés szellemében éppen e fokozatosság elvének kialakítása jegyében telt. Vachottné gyerekirodalmi munkásságáról bővebben: Domokos 2020.

⁵ „[...] nemzeti irodalmunknak egyik életbevágó nagy hiánya az, hogy oly ifjúsági iratok nincsenek, melyek a 7[–]14 éves lelkeket szellemileg táplálhatnák, fejleszthetnék, s valami vezérelv szerint, fokozatonként további pályájukra előkészíthetnék.” (Engel, Mandello és Walzel 1860).

kednek: csak akkor hajoltunk meg a hon e kiválólag szent érdekének, miután a nemzeti Akadémiánk érdemes alelnöke, b. Eötvös József ur, nekünk a vállalatot nemcsak ajánlotta, hanem azt, irodalmunk koszorús nestorával, Fáy András úrral egyesülten, pártfogása alá venni kegyeskedett. Ezen buzdítás következtében, s e hontisztelte két névnek tekintélye alatt neki bátorodván; de különben magunk is tehetségünk szerint a hazának szolgálni óhajtván: »Ifjusági Könyvtár« czim alatt 12 kötetnyi vállalatot indítunk meg [...]» (Engel, Mandello és Walzel 1860).⁶ A gyerek- és ifjúsági irodalom hazai hiányát Eötvös József, az Akadémia későbbi elnöke, vallás- és közoktatásügyi miniszter és a nőnevelés terén is elévülhetetlen érdemeket szerzett Fáy András ismerték fel, akik e könyvsorozat kezdeményezői és legfőbb támogatói voltak.⁷ Az analfabetizmus felszámolása és a népiskolai könyvtárak fejlesztése szervesen összekapcsolódott az eötvösi művelődéspolitikában. Az *Ifjusági könyvtár* is ennek a célkitűzésnek a jegyében az olvasás iránti fogékonyságot volt hivatott ösztönözni. Az előfizetési felhívásokhoz a kiadó a sorozat tervezett darabjairól is részletes leírást közölt, e szerint vegyes tartalmú, szépirodalmi és ismeretterjesztő műveket kínáltak tizenkét kötetben különböző életkorú közönségnek, az olvasni éppen csak tudó kisgyerekektől a serdülőkig. A sorozat egyes darabjait a kiadók az alábbiak szerint tematizálták: 1. könnyű eredeti olvasmánykák, kötetlen és kötött beszédben, képekkel, a kezdő olvasók számára 2. a világra szóló Grimm-féle népregék 3. kedély- s jellemképző elbeszélések 4. Robinson-félék, mikben az élet viszonyosságai az iparvilág s természet csodáival szövetkezők 5. jeles íróinktól, a nevezett kor érdekéhez szabottan összeszerkesztett olvasókönyv 6. természettan-félék és a növény-, meg állatvilág lényegessége s nevezetességei 7. embertan és népisme, világotutazási alakban 8. ég- és földisme 9-10. Magyarország és a világ története (Engel, Mandello és Walzel 1860). A sorozatot havonta tervezték megjelentetni. A prenumeráció közzététele mellett a még el nem készített, ám megjelentetni tervezett kötetekre pályázati felhívást hirdettek. A csillagászati és földrajzi,

⁶ A kiadó az előfizetési felhívásokat különböző karakterű periodikákban köröztette: lásd pl. *Pesti Napló* 1860. március 25. XI. (3036) o. n.; *Vasárnapi Ujság* 1860. április 1. VII. (14) 166.; *Divatsarnok* 1860. április 3. VIII. (14) 110.; *Nefejejts* 1860. május 13. II. (7) 82.

⁷ Fáy András nőnevelési reformmelképzeléseiről lásd Pukánszky 2006: 114–117, Fehér 2006: 157, Kéri 2018: 329–332.

valamint a magyar és a világtörténelmet bemutató kötetek (8–10.) elkészítésére a kiadók 50, 60 és 100 aranyas pályadíjat írtak ki, ezek a művek tehát biztosan nem álltak még rendelkezésre 1860-ban (Engel, Mandello és Walzel 1860). Nincs tudomásom arról, hogy végül készültek-e ilyen témában kéziratok, megjelenésüknek legalábbis nincs nyoma. A könyvsorozatnak pedig 1862-ben vége szakadt, közgyűjteményekben csupán az első hat darabja maradt fenn.⁸ A sorozat első három kötete egyszerre jelent meg 1860 novemberében a karácsonyi könyvvásárra, 1861-es év számmal. Az előfizetési felhívás szerint a sorozatindító mű könnyű olvasmányokat ígért kezdő olvasók számára.⁹ E kiadvány minden bizonnyal megfeleltethető az *Olvasó könyvecske. Kezdek számára* címen megjelent, verseket, meséket és találosokat tartalmazó antológiával (Fekete 1861). A mű szerzője Fekete Mihály (1820–1871), aki pedagógusként, költőként, íróként és lapszerkesztőként szerzett nevet magának. Fekete tanított Nagyenyeden, továbbá ifjúsági írásai szempontjából nem mellékes körülmény, hogy egy évtizeden keresztül nevelősködött gróf Bethlen János gyermekei mellett, később pedig ő lett Gyulai Pál utódja a kolozsvári főiskolán. Fekete barátja, a nagyenyedi Gáspár János biztatására kezdett gyerekeknek szóló művek írásába és fordításába, melyeket főként Gáspár olvasókönyveiben tett közzé. Az *Olvasó könyvecske* című műve az egyetlen ismert, önálló gyerekirodalmi publikációja, mely tehát az *Ifjúsági könyvtár* első köteteként jelent meg. A sorozat második és harmadik kötete, a Nagy István által magyarított, *Gyermek s házi regék* címen közzétett Grimm-mesék voltak, melynek részletes bemutatására a dolgozat második felében térek ki (Grimm 1861). A sorozat köteteiről a korabeli sajtóban számos híradás és recenzió jelent meg, ezek mindegyike arról tanúskodik, hogy a gyenge lábakon álló hazai gyerekirodalomban nagy esemény volt a korosztályonként megfelelő, igényes, hasznos és mulattató olvasmányokat kínáló sorozat megindítása.¹⁰ Kánya Emília, a népsze-

⁸ A sorozat később a Pollák testvéreknél indult újra szépirodalmi művek közzétételével a hatvanas évek közepén, Eötvös József irányítása alatt, Vachott Sándorné szerkesztésében. Bővebben lásd Domokos 2020: 141.

⁹ Vö. a felhívás 1. számmal jegyzett tételével.

¹⁰ *Családi Kör. Hetilap a művelt magyar hölgyek számára* 1860. nov. 25. I. (7) 110; *Pesti Napló* 1860. dec. 5. XI. (3247) o. n.; *Hölgyfutár* 1860. dec. 6. XI. (146) 1258; *Vasárnapi Ujság* 1860. dec. 9. VII. (50) 613; *Divatcsarnok* 1860. dec. 11. VIII. (50) 399; K. J. 1860, Emília 1860.

rú író és az első hazai női lap (*Családi Kör*) szerkesztője a sorozat három kötetéről készített recenziójában szabályos ismertetés helyett, az újonnan megjelent olvasmányok apropóján, annak veszélyére hívta fel a figyelmet, hogy ha a gyermek nem az értelmi képességeinek megfelelő könyvet olvas, akkor az a fejlődésére nézve káros hatásokat rejt magában. Érdemesnek tartom hosszabban idézni Kánya Emília gondolatait, ugyanis azzal, hogy milyen korcsoportokhoz rendelt bizonyos műfajokat, illetve olvasmánytípusokat, a kor ifjúsági irodalmának publikációs gyakorlatára vonatkozó konvenciókra is rávilágított: „Kétségtelen igazság tehát, hogy a mi felnőtteknek hasznos, üdvös, az a gyermeknek ártalmas, sőt veszedelmes lehet. [...] Legfőbb feladat, hogy gyermekeinknek mindjárt azon kortól kezdve, a melyben olvasni tudnak, és az olvasási vágy bennük ébredni kezd, »csakis olyan könyveket« adjunk kezébe, a melyek fölfogási képességükhöz legyenek mérve, és melyeket annál fogva tökéletesen nem csak érteni, de élvezni is tudnak: 6–7 éves gyermekeknek apró meséket, kivált versbe szedetteket; 8–10 éveseknek kisebb elbeszéléseket, melyeknek tanulsága az ő lelki világukból van merítve, 10–13 éveseknek történelmi elbeszéléseket, fölváltva a hazai és világtörténelemből, (kivált a görög és római korból); akkor kezd fakadozni a szív, és akkor fogamzanak meg benne a haza és emberiség iránti szeretet szent érzelmei. [1]3–16 évig végre természettudományi, történelmi és népismertetési leírásokat.”¹¹ Ez alapján úgy tűnik, hogy a Grimm-mesék célközönsége a tíz esztendőnél fiatalabb gyerekek lehettek. A sorozat egy másik recenzense a publikált kötetek alapján szintén megfogalmazta azon elveket, amelyeket a gyermek- és ifjúsági olvasmányok szerkesztése során követendőnek tekintett. Eszerint a megfelelő gyerekirodalmi kiadványnak elsősorban a fokozatosságot kell figyelembe venni, azaz szerzőjének-szerkesztőjének tudatában kell lenni annak, hogy a kiadvány melyik korosztályt célozza meg. A közölt szövegekkel szemben támasztott további követelmény, hogy azok nyelvi megfogalmazási módja egyszerű és világos legyen, melyeket ezáltal a célközönség tökéletesen érthet és élvezhet. A tartalmi elvárásokat a nagyfokú komplexitás jellemzi: az olvasmányoknak pedagógiai szempontoknak alárendelve nem csak tanulságosnak és erkölcsösnek kell lenni, de az is elvárás, hogy ifjú olvasóik számára hasznos ismerete-

¹¹ Emília 1860: 1608–1609. Az itt vázolt tematika gyakorlatilag az *Ifjúsági könyvtár* programtervével áll összhangban.

ket is nyújtsanak (K. J. 1860: 1642–1643). A sorozat negyedik és ötödik kötete az eredeti tervekhez képest jelentős késéssel, éppen egy évvel az első három kötet publikálása után, 1861 novemberében jelent meg.¹² A *Beszélyek* című negyedik kötetet a korszak hazafias szellemű nőnevelésének két elhivatott képviselője, a már említett Kánya Emília és egykori iskolatársa, Vachott Sándorné Csapó Mária jegyezték.¹³ A *Beszélyek* című kötet négy erkölcsnemesítő (*kedély- s jellemképző*) elbeszélést tartalmaz, kettő az előbbi (*Emma és Róza*, illetve a *Lóra*), egy az utóbbi szerző (*Jolán*) neve alatt jelent meg, míg a kötetzáró mű (*A kis kalandor*) szerzői név nélkül szerepel.¹⁴ A történetek a gyermek közvetlen környezetéből, a családi életből merítik tárgyukat. A bennük megfogalmazott erkölcsi üzenet leegyszerűsítve abban áll, hogy a szép és jó (szerető, engedelmes, takarékos stb.) elnyeri jutalmát, a rossz (lusta, kevély, önhitt stb.) pedig megbűnhődik.¹⁵ Vachottné a nemzeti irodalom megismertetését középpontba állító hazafias programjában a női- és gyerekolvasók recepciójára számítva több műfajban és számos irodalmi vállalkozásban is kipróbálta magát. Vachottné ez irányú tevékenységébe illeszkedik a *Chrestomathia. Az ifjuság számára* című olvasókönyvnek szánt költészeti antológia is (Vachot[!] Sándorné 1861), mely az *Ifjúsági könyvtár* ötödik kötete volt.¹⁶ A sorozat utolsó ismert, hatodik darabja *Népisme* címen jelent meg (Almási 1862).¹⁷ A mű megjelenéséről először 1862 januárjában adott hírt a *Szépirodalmi Figyelő*.¹⁸ A kötet szerzője Almási Balogh Tihamér (1838–1909) orvostanhallgató, később a homeopátia iránt elkötelezett gyakorló orvosként vált ismertté. Balogh Tihamér a nagykőrösi gimnázium egykori diákja volt, aki Arany János biztatására kezdett el orvosi tanulmányai mel-

¹² A K. J. monogrammal jelzett szerző az első három könyv után a IV. és az V. kötetről is közölt ismertetést: K. J. 1861.

¹³ Emília [Kánya Emília], Vahot[!] Sándorné 1861.

¹⁴ K. J. ismertetésének a IV. kötetre vonatkozó részét Kánya Emília átvette és saját lapjában leközölte, melyet szerkesztői jegyzetekkel egészített ki. Az egyik lábjegyzetben a *Lóra* című elbeszélésről a következőképpen nyilatkozott: „E beszélyre nézve kötelességünk megjegyezni, hogy az nem a mi lelkünk szüleménye, hanem egy angol könyvben olvastuk, és mert igen szép, hát lefordítottuk.” *Családi Kör* 1861. dec. 15. II. (50) 791–792.

¹⁵ Vö. az előfizetési felhívásban említett 3. számú tétellel: *kedély- s jellemképző elbeszélések*.

¹⁶ Vö. az 5. számú tétellel: *jeles írónktól, a nevezett kor érdekéhez szabottan összeszerkesztett olvasókönyv*.

¹⁷ Vö. a 7. számú tétellel: *embertan és népisme, világotutazási alakban*.

¹⁸ *Szépirodalmi Figyelő* 1862. jan. 30. II. (13) 208., *Családi Kör* 1862. febr. 2. III. (5) 77.

lett írással foglalkozni az ötvenes években.¹⁹ Számos lapban publikált, tárcái és novellái jelentek meg többek között a *Koszorúban* és a *Családi Körben*. Az *Ifjusági könyvtárban* kiadott kötete a tizenéves korosztálynak készült, melyet külföldi útleírások alapján állított össze. Az alapul vett művekre sajnálatosan nem utalt, a kötet alcíme mindössze annyit jelez, hogy a szerző a *legjobb források után* dolgozott. A kötet az öt földrészen vezeti keresztül az olvasókat, és mutatja be a világ különböző népeit. Ismeretterjesztő leírásokat olvashatunk például a lappokról és szamojédekről, a cserkeszekről, a beduinokról vagy a malájokról, Dél-Afrika népeiről, az amerikai indiánokról és a kreolokról is. Almási Balogh népszerűtlen könyvével az Engel és Mandello kiadó *Ifjusági könyvtára* megszakadt – ennek oka talán anyagi természetű lehetett.²⁰

A világra szóló Grimm-féle népregék

Az Engel és Mandello kiadó a sorozat programtervében a *világra szóló Grimm-féle népregék* megjelentetését is beharangozta. A sorozat egyetlen két kötetes kiadványa *Gyermek s házi regék* címen jelent meg 1860-ban, melyet Jacob és Wilhelm Grimm *Kinder- und Hausmärchen* című gyűjteményének egyik válogatott, kis kiadása alapján készített Nagy István (Grimm 1861). (*1, 2. kép*) Mint fentebb már szó esett róla, a kötet címlapján a kiadók az 1861-es évszámot tüntették fel, azonban a lapok már az előző év végén több ismertetést is közöltek az *Ifjusági könyvtár* első három kötetéről, köztük e kiadványról is. A fordító-átdolgozó, Nagy István saját szokásához híven, a sorozat többi darabjától azonban eltérően, feltüntette forrását is: *Grimm után*. Nagy István (1830–1896) költő, műfordító, hírlapíró, a *Pesti Napló*, később a *Nemzet* munkatársa volt.²¹ Az irodalomtörténet a *Faust* első fordítójaként tartja őt számon, Goethe

¹⁹ Arany János Balogh Tihamérnak. Nagykőrös, 1859. jan. 21., Balogh Tihamér Arany Jánosnak. h. n., 1862. nov. 11. Arany J. 2004: 268 (807–808), Arany J. 2014: 193 (794).

²⁰ Az 1860-as évek elején, több üzlettárs bukása után a kiadó pénzügyi zavarba került. Eredetileg az Engel és Mandello vállalkozott Pompéry János az *Ország* című lapjának kiadására, 1862 októberének végén azonban már e feladatot sem tudták tovább vállalni. (*Vasárnapi Ujság* 1862. okt. 26. IX. [43] 513.)

²¹ Életrajzához lásd Színnyei 1903. IX: 616–617., *Budapesti Hírlap* 1896. jan. 14. XVI. (18) 7., *Vasárnapi Ujság* 1896. jan. 19. XVIII. (3) 46.

művének első részét ültette át magyarra 1859-ben.²² Nagy az 1880-as évekig két évtizeden keresztül számos további népszerű szépirodalmi és tudományos ismeretterjesztő mű fordítását közölte, többek között francia regényíróktól (Jules Verne, Alexandre Dumas, Alphonse Daudet), valamint német természet- és társadalomtudósoktól (Adolf Knigge, Aaron Bernstein).²³ Ezen kívül Nagy István írt eredeti költeményeket, és tudunk arról, hogy tervezte lefordítani Milton *Elveszett paradicsomát* is.²⁴ Eddigi ismereteink szerint a *Gyermek s házi regék* a Grimm-névvel publikált első magyar nyelvű gyűjteményes mesekiadás, mely a Grimm-mesék hazai recepciójának kiindulópontjaként rögzült a köztudatban (Ortutay 1963: 330). Egészen bizonyos azonban, hogy nem Nagy István közölt először magyar nyelven Grimm-meséket, gyűjteménye tulajdonképpen nem is annyira a kezdeté, sokkal inkább egy hosszú évtizedek óta zajló adaptációs folyamat betetőzése volt. Nagy fordítását megelőzve ugyanis elszórtan és kötetbe rendezve is, számos alkalommal közöltek – jellemzően a szerzők és gyakran a fordítók feltüntetése nélkül – Grimm-mesefordításokat és magyarázókat, melyek nagy része még feltárássra vár (Domokos 2019a, 2019b, 2019c). A Grimm-mesékhez készített legismertebb nemzetközi jegyzetapparátus a német–cseh szerzőpáros által közzétett *Anmerkungen*. Ebben a szerzők a Grimm-mesék mindösszesen nyolc magyar fordítására hivatkoznak.²⁵ Vélhetőleg ennek nyomán, valamint Voigt Vilmos adatai alapján gondolhatta Ortutay Gyula úgy, hogy Nagy István 1861-es évszámmal megjelent *Gyermek s házi regék* fordítása volt az első magyar Grimm-kiadás (Voigt [1963] 2007–2009: 123). Ezt a feltételezést erősíthette, hogy Kozocsa Sándor németül kiadott kronologikus bibliográfiájában ugyancsak Nagy Istvánt jelölte meg az első Grimm-fordítóként (Kozocsa 1963: 559–560).²⁶

²² Megjelent: Goethe 1860. E mű Nagy István legkorábbi, ismert műfordítása volt, melyről Arany János és Szász Károly is közölt kritikát (Szász 1860, Arany J. 1968: 17).

²³ Többedmagával fordította le Bernstein, a korban Európa-szerte népszerű természet-tudományos ismeretterjesztő könyvsorozatát (*Aus dem Reiche der Naturwissenschaft*, Bernstein 1875–1876). Egyedül jegyzi Adolf Knigge leghíresebb művét, az *Über den Umgang mit Menschen* című magatartási szabálygyűjteményét (Knigge 1875).

²⁴ A fordítás tervéről lásd: *Hölgylutár* 1859. dec. 27. X. (154) 1256. A fordítás elkészültéről nincs tudomásom. Saját szerzeményeiről lásd: Szinnyi 1903. IX: 617.

²⁵ A 19. századból csak három fordítót említenek: Nagy Istvánt, Halász Ignácot és Zempléni P. Gyulát (Bolte–Polívka 1930. IV: 479).

²⁶ Kozocsa Sándor Grimm-bibliográfiájában 1861-től 1900-ig mindösszesen kilenc magyar nyelvű Grimm-kiadványt sorol fel: Kozocsa 1963: 561. Voigt Vilmos hat 19. századi kiadványt listáz: Voigt 2007–2009: 124.

A Gyermek s házi regék és korabeli recepciója

Nagy István ötven Grimm-mese magyarosított fordítását tette közzé könyvében, melynek alapjául a Grimm-meséknek hazájukban népszerűséget hozó, gyerekeknek válogatott kis kiadások egyike szolgált.²⁷ A Grimm-mesékből kifejezetten gyerekeknek szóló, illusztrált válogatáskötetet először 1823-ban, Angliában tettek közzé.²⁸ Edgar Taylor *German Popular Stories* című, 55 mesét tartalmazó kiadásának üzleti sikerén felbuzdulva a Grimm testvérek hamarosan németül is megjelentették a *Kinder und Hausmärchen* meséiből válogatott kis kiadásait. A fivérek saját meséikből először 1825-ben publikáltak egy képes, kommentárok nélküli válogatáskötetet. Az illusztrációk elkészítésére öccsüket, Ludwig Emil Grimmet kérték fel. Ez az ún. kis kiadás (kleine Ausgabe) hozta meg az igazi népszerűséget a Grimm-meséknek. Olyannyira sikeresnek bizonyult e vállalkozás, hogy még a fivérek életében tíz kiadása jelent meg, az utolsó 1858-ban.²⁹ A korabeli sajtóban több ismertetés is elismeréssel szolt a *Gyermek s házi regékről*. A gyerekeknek szóló olvasmányokat nevelési segédeszköznek³⁰ tekintő elvárások mentén megfogalmazódó recenziók a közölt meséket mint az ifjúság számára „igen ajánlható”³¹ „mulattatva oktató”³² olvasmányt tartják számon, melynél „alkalmasabbat nem igen tud hazai irodalmunk felmutatni.”³³ A *Hölgyfutár*ban kiemelték a mesék pedagógiai szerepét: „a gyermekek nem csupán gyönyörködtetést, hanem a szív, elme és lélek képzését is nyerendik általa.” Ugyaninnen értesülhetünk arról, hogy a kiadvány első kötete „igen csinos színes képekkel és rajzokkal van illusztrálva.”³⁴ E megjegyzés azért érdemel figyelmet, mert a fennma-

²⁷ Nagy István fordításai és az eredeti Grimm-mesék konkordanciáját bemutató táblázatot lásd a függelékben.

²⁸ Az illusztrációkat George Cruikshank készítette. Edgar Taylor angol fordításáról lásd Shacker 2005.

²⁹ A kis kiadások németül a következő években jelentek meg: 1825, 1833, 1836, 1839, 1841, 1844, 1847, 1850, 1853, 1858. Nem lehet véletlen, hogy a kis kiadások ugyanúgy ötven mesét tartalmaznak, mint a Grimm-testvérek számára kiemelkedően fontos, az európai mesehagyományt számottevően befolyásoló, 17. századi nápolyi mesegyűjtemény, a *Pentameron*. Magyar fordítása: Basile 2014.

³⁰ Erről bővebben lásd: K. J. 1860: 1642.

³¹ *Vasárnapi Ujság* 1860. dec. 9. VII (50) 613.

³² *Divatcsarnok* 1860. dec. 11. VIII. (50) 399.

³³ *Emilia* 1860: 1610.

³⁴ *Hölgyfutár* 1860. dec. 6. XI. (146) 1258.

radt példányok a címlapképet leszámítva (ma már) nem tartalmaznak illusztrációt.³⁵ A K. J. monogrammal jegyzett szerzőnek a gyűjteményről írott recenziójában a Grimm-mesék korabeli elterjedtségére vonatkozóan is olvashatunk egy igen érdekes utalást, mely alapján úgy tűnik, hogy nálunk a Grimm-mesék már a 19. század közepén olvasmányokból vagy hallomás útján ismertek voltak: „Lehet, hogy sok gyermek már egy részét részint hallás, részint más könyvekből olvasás után ismerendi e meséknek; de azért merjük hinni, hogy mindenik, ki e csinos gyűjteményt kezébe kaphatja, örömmel és mohó vágygal fogja újra olvasni a bűbajos királykisasszonyok, tündérek, boszorkányok, törpék és óriások e csudás történeteit, melyeket részint elferdítve, minden esetre pongyolább nyelven már a dajkák vagy cselédek mosdatlan ajkairól is oly érdekeltséggel hallgatott” (K. J. 1860: 1643). Az idézetből ugyan nem derül ki, hogy itt az eredeti német vagy a lefordított magyar nyelvű meseolvasmányok ismertségére történik-e utalás, annyi azonban kivüláglik, hogy a Grimm-mesék a magyar olvasóközönség előtt ekkor már nem voltak teljesen ismeretlenek. További elgondolkodtató szempont, hogy a recenzens a mesevándorlás kapcsán megemlíti a *dajkák vagy cselédek* szóbeli közvetítő szerepét, mely a 19. századi városi mesemondásra vonatkozóan lehet fontos adat. A magyar Grimm-recepcióhoz további érdekes adalék, hogy a *Pesti Napló* tudósítója szerint Nagy István gyűjteményét azért felesleges külön ajánlani az olvasóknak, mert ezek a *Grimm-mesék* magyarításai. Ugyanakkor a cikk szerzője szerint a letehetetlenül érdekes olvasmány nem is annyira fordításnak, mint inkább szabad átdolgozásnak, ily módon pedig Nagy István eredeti művének tekinthető.³⁶ Itt jegyezni meg, hogy

³⁵ Folklorisztikai berkekben sokáig tartotta magát az a képzet, hogy a könyvritkaságnak számító kiadvány Magyarországon nem érhető el, ugyanis az a nagyobb könyvtárak alap- és online katalógusaiban nem szerepel. Azonban az Országos Széchényi Könyvtár 1936 előtt beszerzett anyagainak egy részét tartalmazó, nagy formátumú, kézzel írt, ún. müncheni katalógusában a Paed. 4235 számú jelzeten mindkét kötet megtalálható. Budapesten kívül Bécsben is fellelhető a *Gyermek s házi regék* két kötetének egy-egy példánya (az ONB állományában e jelzeten: 110929-A.1.2.), melyet a Google Books projekt keretében az utóbbi években digitalizáltak, és ma már több helyen online is hozzáférhető. Ha voltak is képek e kötetekben, azokat rendre eltávolították. Ez az eljárás egyébként a korabeli, képes kiadványokat tekintve nem egyedülálló.

³⁶ „A 2-ik meg 3-ik kötetet felesleges ajánlanunk, mert ezek tartalma Grimm-féle »Gyermek és házi regék« Nagy Istvántól, Göthe Faustja fordítójától szabadon átdolgozva oly formán, hogy eredeti műnek bizvást tekinthetők. E munka végtelen érdekes olvasmány, melyet nagyon nehéz letenni, ha az olvasó egyszer belefogott; mintegy lebüvölve csüng rajta a gyermeki lélek s nem tud tőle elválni.” *Pesti Napló* 1860. dec. 5. XI. (3247) o. n.

a kötet nem utal sem Nagy István szerzői, sem pedig fordítói minőségére, ugyanis a cím mellett csupán a „Grimm után Nagy István” megjelölés szerepel. Nagy mesefordításainak utóéletét, Grimm-meseszövegeinek nyomtatott vándorlástörténetét önálló tanulmány tárgyalhatná. Jelen dolgozat a Nagy által közölt mesék ponyvanyomtatványokon való továbbélésére fektet nagyobb hangsúlyt,³⁷ azonban itt kell megemlítenünk, hogy Nagy Grimm-meseszövegei más kiadványok számára is forrásul szolgáltak. Ezt az állítást talán a legszemléletesebben egy Lauffer Vilmos kiadásában megjelent mesegyűjtemény támasztja alá. A *Legszebb regegyűjtemény. Tizenkét mese a jó gyermekek számára* című 44 lapos, eredetileg illusztrált³⁸ füzetecskét szerzői név és évszám megjelölése nélkül adták ki 1888-ban (sz. n. [1888], Bereghi 1889). Ahogyan a mesegyűjtemény alcíme is jelzi, a kiadvány tizenkét mesét tartalmaz, melyek többsége Grimm-mese. Az itt olvasható mesék kétharmada a *Gyermek s házi regék* két kötetéből származik, a forrásul használt Nagy-szövegekkel e meseközlemények szövegszerűen szinte teljesen azonosak – helyenként találunk csupán minimális, néhány betűnyi eltérést az Engel és Mandello, illetve Lauffer meseszövegei között, a szöveghűség a címekre is kiterjedt. 1888-ban Nagy István Grimm-meséi közül a következőket közölte újra Lauffer: *A furfangos kis szabó* (sz. n. [1888]: 3–7), *Hamupipőke* (8–12), *Hófehérke* (12–19), *Jancsika és Zsófia* (19–23), *Viola* (23–25), *A farkas és a hét gödölye* (25–27), *Rózsika* (27–30), *Palika és Hajnalka* (38–44).³⁹ Nagy István Grimm-meséinek népszerűségéhez a 19. század utolsó harmadában más populáris kiadványok mellett, minden bizonnyal a *Legszebb regegyűjtemény* című, gyerekeknek szóló Lauffer-kiadvány is hozzájárult.

³⁷ Erről bővebben lásd alább *A Gyermek s házi regék meséinek megjelenése ponyvákön című fejezetet.*

³⁸ Az általam használt példányban egyetlen kép sincs már, noha a kiadványt eredetileg a neves német mesekönyv-illusztrátor, Karl Offterdinger (1829–1889) tizenkét akvarelljével színesítették (OSZK 302.764).

³⁹ Ezekon kívül a füzetben szerepel még a következő négy, egyelőre azonosítatlan, hogy mely közvetlen magyar forrásból származó mese: *Ételt, italt, asztalkám! Nyújtózkodjál csacsikám! Ki a szákból virgács!* (sz. n. [1888]: 1–3), *A csizmás kandur* (30–32), *A nyúl és a sünn versenyé* (33–35), *Hüvelyk Matyi* (35–37).

A Grimm-mesék magyarítása. Nagy István szövegformálási eljárásairól

A gyerekeknek szóló olvasmányok nálunk az anyanyelvű gyerekirodalom kibontakozása előtt vagy a felnőtteknek szóló művek ad usum delphini átdolgozott, lerövidített és a kiskorú befogadók számára fogyaszthatóvá tett változatai, vagy pedig a külföldi (angol, német és francia) gyerekirodalmi művek adaptációi voltak. A gyerekeknek készített fordításokra általánosságban jellemző, hogy a fordítók/átdolgozók sokkal szabadabb szövegkezelési gyakorlatot folytatnak, mint az elit irodalmi kánonon belül elhelyezkedő művek esetében tennék (Shavit 1986: 17).⁴⁰ A nemzetközi gyerekirodalom-történeti kutatások fordításeleméleti reflexióiban az utóbbi időben éppen ezért egyre inkább előtérbe kerül a közvetítő, a fordító személye és szövegalkításban játszott szerepe. Mindezek mögött az a felismerés húzódik, miszerint a közvetítő egyének gyermek-, illetve irodalomfelfogása alapvető hatással van a mű adaptációjára, a fordító/átdolgozó a társadalmi elvárások keretei között egyedi módon formálja át az alapul vett szövegeket (Oittinen 2000). A *Gyermek s házi regék* a történetmesélést tekintve (tartalmilag) fordításnak tekinthető, azonban nagyon tanulságos az a mód, ahogyan Nagy István a Grimm-meséket magyarul újra-mondja, bizonyos fokig alkotóként módosítja a szövegeket a magyar nyelv és a folklór egyes elemeinek felhasználásával. Nagy főbb szövegformálási eljárásait a következő pontokban összegezhetjük: 1. versbetétek beillesztése 2. népiesítés, a magyar folklór jellegzetességeinek felidézése 3. idiómák, proverbiumok beillesztése 4. tulajdonnevek magyarítása 5. a negatív szereplők büntetésének módosításai. A továbbiakban e textológiai megoldásokat példákkal szeretném illusztrálni.

⁴⁰ Tóth Rezső, az ifjúsági irodalom-elméletének évtizedekig meghatározó szakembere a századforduló táján fogalmazta meg azt, hogy a gyerekirodalom fordításakor nem elvárás a szigorú és pontos tolmácsolás, hanem helyesebb a szabadabb átdolgozás alkalmazása. A szerző meglátása az, hogy „A Grimm-mesék, az Andersenek így átdolgozva, magyar nevekkkel, magyaros nyelvvel s fordulatokkal, jó író kezében azt a hatást kelthetik, hogy eredeti magyar művek” (Tóth 1905: 19–20).

1. Versbetétek beillesztése

A Grimm-mesék népszerűségéhez minden bizonnyal hozzájárultak azok a fivérek által gyakran alkalmazott ritmizált dialógusok, amelyek egyaránt szolgáltak poétikai és mnemotechnikai eszközökként. Nagy István általában e versikéket is következetesen magyarította, sőt olyannyira fontosnak tartotta a mesékben a versbetétek szerepeltetését, hogy több esetben az eredeti grimmi verzióban prózában közölt szövegrészeket is versben dolgozta át. Például a békakirályról szóló, ismert történetnek az az epizódja, amikor a királylány elmagyarázza az apjának, hogy miért keresi őt a béka, Márton László szövegű fordításában a következőképpen szól: „Óh, kedves atyám, amikor tegnap az erdőben a forrásnál játszadoztam, aranygolyóm a vízbe pottyant. S mert annyira sírtam, a béka hozta nekem, s mert annyira kívánta, megígértem neki, hogy a társam lesz, de kicsit sem hittem, hogy ki tud jönni vizéből. Mármost ő itt van és bekéredzkedik hozzám.» (Grimm 2009: 20). Ugyanez a rész Nagy István megszövegezésében:

„Tegnap az erdőben voltam,
Arany almácskával játsztam,
Az beleesett a kutba,
S ez a rút béka felhozta.
Akkor neki azt ígértem,
Hogy őt szeretőmmé teszem,
Az asztalomhoz fogadom,
A pohárkából itatom,
A tányérkából etetem,
Az ágyacskámba fektetem:
Jaj! talán el is visz engem?
Édes apám ments meg engem” (Grimm 1861. I: 5).

Ugyanennek a mesének az a része, amikor a béka a lány ágyába igyekezett bejutni, Márton László fordításában így hangzik: „Fáradt vagyok, ott akarok aludni, ahol te: emelj magadhoz, vagy megmondlak az apádnak!» (Grimm 2009: 21). Nagy István ezt is versben költötte át:

„Alhatnám, alhatnám
 Százsorszép királylány!
 Apád parancsolta,
 Fektes az ágyadba.” (Grimm 1861. I: 7)⁴¹

2. Népiesítés és a magyar folklór jellegzetességeinek beillesztése

A Nagy István által megszővegezett Grimm-mesék nem csupán magyaráítások, de az átdolgozó szövegformálásának eredményeként egyúttal népies színezetű szövegekké is váltak. A népi jelleget a népies beszédmódot idéző narrációs törekvésekben (pl. népies megszólítás és névhasználat) és a magyar folklór egyes elemeinek (hiedelemalakok, proverbiumok, mesekezdő- és záróformulák stb.) használatában ragadható meg. A mesehősök becéző formájú elnevezésére számos példát találunk (Miska, Böske stb.).⁴² A megszólításkor használt bizalmas nyelvi forma használata pl. *édes komám* (Grimm 1861. I: 20), *én galambom* (Grimm 1861. II: 18) ugyancsak népies jelleget kölcsönöz a meseszövegnek. A germán mitológiában gyakran szereplő óriást Nagy egy helyen a magyar népmesék tipikus szereplőjére, a *hétfejű sárkányra* módosította (Grimm 1861. I: 4). Vélhetőleg szintén a magyar népmesei elbeszélő-hagyomány felidézésének szándéka vezette, amikor az egyik mese főszereplőjét, Szűz Máriát *Tündér Ilonával* helyettesítette (*A tündér fogadott leánya*, Grimm 1861. I: 9–17), aki az eredeti mesével szemben nem a mennyországban, hanem a tündérek országában, egy *kakaslábon forgó kastélyban* lakik. Ugyancsak Tündérországba helyezi Nagy István a *Holle anyóként* közismertté vált Grimm-mesét (Grimm 1861. I: 137). Nagy István több Grimm-mese kezdetét és zárását módosította úgy, hogy a magyar népmesék jellegzetes kezdő- és záró formuláit illesztette a szövegekbe. Az apró főszereplőről szóló két, eredetileg önálló mesét (KHM 37 és KHM 45) Nagy István összekapcsolta, kötetében egymás után közölte a *Babszem Jankónak*

⁴¹ Az eredetiből hiányzó versbetétek más mesékben is szerepelnek, lásd pl. a *Viola* című mesét (KHM 26, mely a *Piroska és a farkas* címen vált közismertté: „Én vagyok én Violácska, Enned hoztam nagyanyácska” Grimm 1861. I: 148), vagy a *Palika és Hajnalka* című, *Bátyácska és húgocska* címen ismertebb mesét (KHM 11, Grimm 1861. I: 81).

⁴² Ez utóbbiról bővebben a tulajdonnevek magyaráztásánál lesz szó.

elnevezett főhős történeteit (Grimm 1861. I: 163–182), melyeket a következő tipikus magyar népmesei formula felhasználásából konstruált átvezető szöveggel kötött össze: „Elhagytuk Babszem Jankót midőn ismét haza került, folytassuk tehát – *Száz gallérú köpönyeg, Tódtitsuk a mesét, ha lehet [...]*” (Grimm 1861. I: 173. Kiemelés D. M.). A magyar népmesék más, ismertebb és kevésbé ismert kezdőformuláit több meséjénél is felhasználta: A KHM 3. számú mese Grimméknél Márton László fordításában így kezdődik: „Élt egy nagy erdő szélén egy favágó...” (Grimm, 2009: 24). Ugyanez Nagy Istvánnál: „*Hol volt, hol nem volt, volt egyszer egy nagy erdő, ennek az erdőnek a közepén lakott egy szegény favágó [...]*” (Grimm 1861. I: 9).⁴³ A KHM 50. sz. meséje így kezdődik: „Hajdanában volt egy király és egy királyné [...]” (Grimm 2009: 193). Ugyanez Nagynál: „*Hol volt, hol nem volt, hetedhét országon túl, élt egykor egy király a feleségével [...]*” (Grimm 1861. I: 200). A KHM 4. számú meséjének egyszerű „*Volt egy ember [...]*” mesekezdetése (Grimm 2009: 28) helyett Nagy István a mesét a következő, összetett formulával vezeti be: „*Hol volt, hol nem volt, az operenciás tengeren túl volt, az üveg hegyeken innen volt egyszer egy sziget, a sziget kellő közepén egy hegy, a hegynek csucán egy fenyőszál, a fenyőszál tetejében egy nádszál, a nádszálon lógott egy 99 rejtékű vén tarisznya, ezen kilenczvenkilencz rejtékű vén tarisznya kilenczvenkilenczedik rejtékében találtam ezt a mesét, melyet most elmondok.*” (Grimm 1861. I: 19). A bevezetőkhöz hasonlóan a záróformulák alakításában is szabadon járt el a *Gyermek s házi regék* fordítója. A békakirályról szóló mese eredetileg úgy végződik, hogy a hűséges szolgáló „*ura immár megszabadult, és immár boldog volt.*” Nagy verziója itt is jobban megközelíti a magyar népmesék stílusát: „*A királyfi és a szép királyleány pedig a kastélyba érvén, olyan lakodalmat csaptak, hogy hetedhét országra szólott a hire, s még most is élnek tán, ha meg nem haltak.*” (Grimm 1861. I: 8). A *három testvér* című (KHM 46) mese a boszorkánymester elégetésével végződik az eredetiben, Nagy István ennél is a magyar népmesékből ismert zárlatot használt: „*[...] lakodalmat tartottak, sőt tán még most is tartják, ha meg nem haltak*” (Grimm 1861. I: 189). A halász nagyravágyó feleségéről szóló mese vége Grimméknél: „*Ott ülnek azóta is, mindmáig*” (Grimm 2009: 90), Nagynál ez a rész a követke-

⁴³ A külön jelzés nélküli kurzivált kiemelések tölem származnak a továbbiakban.

zőképpen szerepel: „[...] tán még most is azt tisztogatná, *ha azóta régen meg nem halt volna*” (Grimm 1861. I: 124). A már említett *Babszem Jankó* című mesét ugyancsak egy tipikus mesei zárlattal egészítette ki Nagy István: „[...] *ha van valaki, ki ezt a mesét nem hiszi, hát menjen oda és kérdezze meg.*” (Grimm 1861. I: 172). Nagy István a *Perémke* című mese (KHM 65) végére illesztette a következő zárást: „*A ki pedig ezt nem hiszi, itt ez a dióhéj, üljön bele, s evezzen az operenciás tenger közepébe, ott van egy sziget, annak közepén van egy kápolna melynek ajtaját a hétfejű sárkány őrzi, a kápolna közepén van egy ezüstös könyv, abba az ezüstös könyvbe pedig aranyos betűkkel van beírva a történet.*” (Grimm 1861. II: 24), A *szegény molnárinas és a macska* című mesét pedig ezekkel a, grimmi verzióból hiányzó, záró sorokkal egészítette ki a fordító: „*Kidőlt, bedőlt kemencének egy csepp odala sem volt, még is abban süttötték a lakodalomra a pogácsát, úgy ettem belőle mint most.*” (Grimm 1861. II: 123).

3. Magyar idiómák és proveriális frázisok (szólások és közmondások) beillesztése

A Grimm-testvérek mesegyűjteményüket négy évtizeden keresztül alakították, csiszolgatták, annak érdekében, hogy a polgári olvasóközönség ízlésének megfelelő olvasmányanyagot hozzanak létre.⁴⁴ A szöveg-szerkesztés elveit Jacob Grimm alakította ki, azonban a gyakorlati megvalósításban Wilhelm vállalta az oroszlanrészt. A grimmi szövegalkítás egyik különlegessége az volt, hogy szólásokat, közmondásokat és egyéb, a népies beszédmódra jellemző idiomatikus frázisokat illesztettek be a meseszövegekbe. Különösen az 1850-ben kiadott hatodik kiadásban kötelezte el magát Wilhelm ezen eljárás mellett (Bluhm–Rölleke 1997). Ez a megkonstruált mesei nyelv nagy hatással volt az európai népmesegyűjtemények által megjelenített narrációs módra, többek között Arany László szövegformálási elképzeléseire is (Arany L. 1862). A *Gyermek s házi regék* fordítója, Nagy István is törekedett arra, hogy az állandó szókapcsolatok, proveriáriumok magyarításával közelebb hozza a német mesét a magyar olvasókhoz. A kakaskáról és a tyúkocskáról szóló mesé-

⁴⁴ A KHM keletkezéstörténetéről lásd Nagy 2015.

ben (KHM 10) a következő, az eredetiből hiányzó sorokat olvashatjuk: „Kakaska megengedte, hogy felüljenek [a kocsi]ra, de kikötötte, hogy neki, vagy tyukocskának valahogy a lábára ne hágjanak, mert akkor eldanolja nekik azt a nótát, hogy – Szállj le Balázs a hintórul, sat.” (Grimm 1861. I: 77).⁴⁵ Néhány példa arra, hogy milyen állandósult szókapcsolatokat használt Nagy István a Grimm-mesék magyarítása során: *tejben vajban fűröszötték* (I. 10),⁴⁶ *se több se kevesebb* (II. 82), *se hüre se hamva* (II. 18), *szinét se látta többé* (II. 31), *talpalatnyi birtok* (II. 81), *sírt keseresen* (I. 25), *járáskelesben* (II. 50), *ha az igazat meg kell vallani* (II. 40–41), *ki a manó is gondolhatta volna* (II. 59), *illaberek, nád a kert (futott értelemben, I. 148), a királyfit sem volt ám könnyű jégre vinni* (I. 44), *mit volt mit tenni* (II. 31, II. 104), *nyargalt mintha a tatár a háta megett lett volna* (I. 189), *nem hiszem hogy burokban nem születtem volna* (II. 48), *mint a kinek szénája legjobb rendén van* (I. 21), *nincs szebb hetedhét országon* (I. 28), *jó helyébe jót várj* (II. 211), *behívta hetedhét országról a vendégeket* (II. 17), *Nem oda Buda* (I. 32), *aludtam mint a tej* (I. 33), *majd meglássuk [...] hány zsákkal telik* (I. 35), *belőled már látom soha sem lesz predikációs halott* (I. 19), *itt hagylak mint szent Pál az oláho-*kat (I. 57).

4. Tulajdonnevek magyarítása

Mint már említettük, az idegen hangzású személynéveket Nagy István a magyar olvasók számára ismerősebb, többnyire népies hangzású névvaltozatokra cserélte, a meg nem nevezett szereplőket ugyanezen elvet követve azonosította: Vashenrikből (eiserne Heinrich) például *Miska* lett (KHM 1), csakúgy mint a zsidót megleckéztető szolgából (KHM 110) és a fehér menyasszony fivéréből (KHM 135), Elséből *Böske* (KHM 34), Lenchenből *Rózsika* (KHM 51), Hansból *Jankó* (KHM 83) vagy Jancsika (KHM 106), Ilsebillből *Ringy-rongy* (KHM 19), Rothkäppchenből *Viola* (KHM 26). A *Jancsi és Juliska* címen közismertté vált mese szereplőit Hänselnek és Grethelnek nevezték a Grimm testvérek, helyettük Nagy Istvánnál *Jancsika és Zsófi*ka bolyong az erdőben (KHM 15), Jorinde

⁴⁵ A *szállj le Balázs a hintóról* egy régies szólás, amely arra utal, hogy valaki nem a számára megfelelő helyen van (Szemerényi 2009: 106).

⁴⁶ A zárójeles számok a *Gyermek s házi regék* kötet- és oldalszámaira utalnak.

és Joringel (KHM 69) *Estike és Liliomfi* lesz, Rumpelstilzchen pedig *Világcsúfjaként* segít fogni a molnár lányának (KHM 55). A *Brüderchen und Schwesterchen* (Bátyácska és húgocska) című mesében a szereplőket Nagy Palikának és Hajnalkának keresztelte (KHM 11), egy másik mesében (*Der Frieder und das Catherlieschen*, KHM 59) Nagynál Tiszának hívják a kutyát, akinek eredeti szövegben nincs külön neve. A *Gyermek s házi regékből* vált ismertté és általánossá a *Hófeherke* név- és címváltozat (*Sneewittchen*, KHM 53), mely a 19. század utolsó harmada óta szinte kizárólag ebben az alakban rögzült, míg a korábbi szövegközlésekben a Hópehelyke, Hóleány, Feherke névváltozatokkal is találkozunk (Domokos 2019b: 252). A Grimm-mesékre nem jellemző a lokalizálás, ahogyan általában a mesei műfajokra sem, azaz a történet nem kötődik konkrét helyhez (szemben a mondával). Azon esetekben, amikor mégis szerepel a mesében földrajzi hely, Nagy István azt is magyarítja: pl. Bréma helyett nála Szebenben játszódik a gazdájuknál kegyvesztett állatok története, *A brémai muzikusok* címen közismert mese *A szebeni városmuzikusok* címen jelent meg nála (KHM 27). Előfordul olyan is, hogy az eredetileg helymegjelölést nem tartalmazó szövegbe illeszt Nagy városnév-utalást. A KHM 65. számú (*Allerleirauh*) mese Grimméknél úgy kezdődik, hogy volt egy király és annak volt egy aranyhajú felesége, „aki annyira szép, hogy hozzá hasonlót széles világon találni nem lehetett” (Grimm 2009: 261). Nagy Istvánnál az aranyhajú királyné olyan szép volt, hogy „széles e világon csak *Aradon* volt párja, azt is üveg alatt mutogatták.” (Grimm 1861. II: 1).

5. Záró epizódok (büntetések) módosítása

Nagy nem csak a kezdő- és záróformulákhoz viszonyult kreatív módon, de több esetben a mesék negatív hőseinek büntetését is alkotóként fogalmazta át. E módosítások eredményeképpen olykor az eredeti szöveghez képest az *Ifjusági könyvtárban* megjelent szövegváltozat kevésbé kegyetlen,⁴⁷ máskor azonban éppen ellenkezőleg, a magyar szöveg a kí-

⁴⁷ A KHM 46. számú, a *Fitchers Vogel* című mesében a boszorkánymester úgy hal meg, hogy rágyújtják a házat és bennég. Ehhez képest Nagy Istvánnál csak „összerogyott és kiadta a lelkét” (Grimm 1861. I: 189).

méletlenebb,⁴⁸ és van olyan változtatás is, amikor a módosított szöveg se nem enyhébb, se nem durvább a grimmi verzióhoz képest, egyszerűen csak más.⁴⁹

A *Gyermek s házi regék* meséinek megjelenése ponyvákon

A Grimm-mesék ponyvanyomtatványok útján való folklorizációjára Solymossy Sándor több mint egy évszázaddal ezelőtt hívta fel a figyelmet (Solymossy 1913). A kulturális termékekkel kevésbé ellátott társadalmi rétegek meseismeretére nagy hatást gyakorló, olcsó, tömegesen terjesztett, többnyire illusztrált kiadványokról azonban még mindig nem rendelkezünk átfogó ismeretekkel.⁵⁰ Bucsánszky Alajos az 1860-as évektől számos Grimm-mesét jelentetett meg magyarul ponyván, melyek egy része próza, más részük verses átdolgozás. 1874-ben több olyan, ismeretlen szerzőtől származó verses Grimm-mesészöveget is közölt Bucsánszky, melyek Nagy István Grimm-kiadványát vették alapul. A Nagy István-féle *Gyermek s házi regék*ben közölt mesék közül legalább három szöveg átdolgozása biztosan megjelent ponyván a hetvenes években, azonban nagyon valószínű, hogy az eddig azonosított meséken túl még több Grimm-

⁴⁸ A *Holle anyó* címen közismertté vált mesében (KHM 24) a lusta lány büntetése az, hogy a szurok „[...] rajta ragadt, és élete fogytáig sem jött le róla” (Grimm 2009: 110). Nagy Istvánnál ennél rosszabb sors jutott a lánynak: „A szurok pedig le nem ment róla teljes világ életében, akárhogy mosdott is; utoljára úgy akarta magáról leolvasztani, de akkor meggyulladt a szurok, és ő nyomorultul összeégett, s így mult ki a világból” (Grimm 1861. I: 139).

⁴⁹ A *tizenkét testvér* című mese végén a gonosz mostohát törvény elé állították, majd pedig bedugták egy hordóba, amely teli volt fortyogó olajjal és mérges kígyókkal, és így lelte szörnyű halálát (Grimm 2009: 53). Nagy magyarítása a következőképpen szól: „[...] a csunya mostohát megkellett büntetni, és a király parancsára szegekkel kivert hordóba fenekelték, és egy magas hegyről aláördítették. Úgy kellett neki.” (Grimm 1861. I: 74). Nem világos, hogy mi indokolta az olajos-kígyós hordó szegekkel kivert hordóra való lecserélését, minden esetre feltűnő, hogy egy másik mesében (KHM 13) éppen ezt a grimmi büntetés-verziót változtatta meg Nagy másra: „[...] hozott egy ilyen hordót, beléültette a vénasszonyt és édeslányát, majd beszögezték a hordót, és legurították a hegyről, ahonnan a folyóba gördült” (Grimm 2009: 67). Nagynál: „[...] megfogatta a mostohát s leányával együtt zsákba kötötte és a tengerbe dobatta.” (Grimm 1861. I: 101).

⁵⁰ *Grimm-mesék magyar ponyvák*on címen készül egy olyan forráskiadás, amely a 19. században magyar nyelvű ponyvanyomtatványként megjelent Grimm-mesékről kíván áttekintést nyújtani.

mese került magyar könyvpiaci forgalomba verses vagy prózai populáris olvasmányként Nagy fordítása alapján a 19. század második felében.⁵¹ Az eddig azonosított szövegpárok a gyűjteményes kötetben való megjelenésük sorrendjében a következők: I. sz. *A békakirály vagy az abroncsos szívű szolgálta* (KHM 1, Grimm 1861. I. 1–8), melynek ponyvai feldolgozása: *A békakirály, vagy: A királyleány arany almája és az abroncsos szívű szolgálta* címen jelent meg (*A békakirály...* 1874, újrakiadása megjelent Rózsa Kálmánnál 1886-ban). A II. sz. *A tündér fogadott lánya* (KHM 3, Grimm 1861. I. 9–17) című mese alapján készült *A tündér leánya vagy: A tizenharmadik szoba titka. Igen szép és érdekes tündéries történet* (*A tündér leánya...* 1874, újrakiadásai Rózsa, 1887, 1897), míg a IX. sz. *Palika és Hajnalka* (KHM 11, Grimm 1861. I. 80–92) című mese *Az elbűvölt őzike, vagy Pali és Hajnalka, a két hű testvér* (*Az elbűvölt őzike...* 1874, újrakiadása Rózsa, 1885) címen közölt ponyva számára

⁵¹ Közvetett forrásokból tudjuk, hogy Bucsanszkyknál a KHM 9. számú Grimm-mese is megjelent versben átdolgozva (*A tizenkét királyfi, vagy: A bűvös lilomszál[ak?]*. Igen szép tündéries történet. Pest, Bucsanszky, 1875), ugyanez a mese Nagy Istvánnál *A tizenkét testvér* címen jelent meg (Grimm 1861. I. 65–74). Ez idáig nem sikerült fellelnem a kiadvány egyetlen fennmaradt példányát sem, így sem bizonyítani, sem kizárni nem tudom a ponyvaszöveg és Nagy fordítása közti kapcsolatot. (A típus ponyvaváltozatairól lásd Domokos 2019c) Ezen kívül egy ötödik Bucsanszky-ponyva is kapcsolatba hozható Nagy István Grimm-kiadványával. Az 1877-ben megjelent *Kormoska, a csodaszép királyleány, története, vagy: A napruha, holdruha és csillagruha* című kiadvány két olyan Grimm-mese sajátos kombinációja, amelyek külön-külön szerepelnek a *Gyermek s házi regékben* (KHM 21 és KHM 65 a *Hamupipőke*, valamint a *Perémke* címenek, Grimm 1861. I: 125–134, II: 1–24). A ponyvaszöveg a két Grimm-mese alapul vételével íródott. A mese prózában van megszövegezve, azonban néhány versbetét egyezése valószínűsíti, hogy a ponyva szerzője közvetve vagy közvetlenül ismerte Nagy István fordításait. Két kiragadott példa: a *Hamupipőke*-történet végén Nagy Istvánnál a két galamb (az eredeti német mesétől eltérően) a hősnő vállára szállva azt dúdolja, hogy „Illik a papucs a lábára, / Ez már az igazi mátká” (1861. I: 133). A ponyvaszövegben a galambok ugyancsak a lány vállára szállva turbékolnak, az előzőhöz nagyon hasonló módon: „Illik a cipő lábára / Ez már az igazi mátká.” (1877: 23). E ponyvamesében a német verziótól eltérően két galamb szólítja meg a lányt: „Aranyhaju királylány / Mi az, a mi szived bántja?” (1877: 5). Nagy István kötetében szintén szerepel egy ezzel párhuzamba állítható formula, ugyan nem a *Hamupipőke*-történetben, hanem egy másik, a *békakirályról* szóló mesében: „Százszor-szép lány, király lánya! / Mi az, a mi szived bántja?” (Grimm 1861. I: 2). Nincs ehelyütt mód a ponyva és a Nagy-szövegek részletes egybevetésére, azonban a versbetéteken kívül a cselekményszöveg és a nyelvi megfogalmazásmód bizonyos részleteinek egyezése is azt a feltételezést erősíti, hogy a *Kormoska...* című ponyva Nagy István kötetében megjelent meseszövegek ismeretében fogalmazódott meg. E ponyva teljes szövegét lásd e kötet 294–309. oldalain.

szolgált forrásul. A ponyvaszerző(k) az említett meséket mondatról mondatra szedték versbe, a forrásul használt Nagy-meseszövegek tartalmilag nem változtak. Sok esetben sorokon keresztül szó szerint azonos a ponyva az ifjúsági mesegyűjteményben megjelent forrásával. A továbbiakban arra mutatok példákat, hogy a Nagy-féle Grimm-magyarításokat a ponyvaszerzők hogyan adaptálták a több kiadásban is terjesztett ponyvanyomatványokra. A Grimm testvérek *Brüderchen und Schwesterchen* (*Bátyácska és húgocska*, KHM 11) című meséjének Nagy-féle verses dialógusai minimális módosítással ismétlődtek meg a Bucsánszky-ponyvában:

Nagy István fordítása:

„Kis Palikám,
Jó bácsikám!
Ne igyál itt,
Hallgass reám,
Vad oroszlány lesz belőled
S széttéped kis testvéredet!”
(Grimm 1861. I: 82).

„Kis hugocskám várok, várok,
Míg egy más kutat találók!”
(Grimm 1861. I: 83).

Bucsánszky-nál ugyanez:

„Jó testvérkém, jó Palikám,
Ne igyál itt, hallgass reám:
Vad oroszlán lesz belőled
És széttéped kis testvéred!”
(*Az elbűvölt őzike...* 1874: 6–7).

„Kis hugocskám várok, várok,
Míg egy más kutat találók!”
(*Az elbűvölt őzike...* 1874: 7).

A békakirály történetének egyik központi jelenete, amikor a királyné a kútba ejti az aranyalmáját: „Történt azonban egyszer, hogy az alma nem a királyné ölébe esett, hanem mellé, a földre, és onnan egyenesen a kútba. Utána tekintett a királyné, de az alma csak sülyedt, csak sülyedt, egyszer már nem is látta, akkor utánna akart szállani, hanem eszébe jutott, hogy az a kut olyan kut, melynek fenéke nincsen” (Grimm 1861. I: 2).

Ponyvai átköltésben ugyanez az epizód:

„Hanem egy nap nagy baj történt,
A hűtlen arany alma
Nem esett a kötényébe,
Hanem be a mély kútba.

Szép királylány szomoruan
 Nézett az alma után,
 Mosoly helyett fájdalom nőtt
 Piczi piros ajakán.
 De az alma folyton folyvást
 Szállt le mindig mélyebbre,
 Nagyon mélyre, mert annak a
 Kútnak nincsen fekeke.” (*A békakirály...* 1874: 3–4).

Nagy Istvánnál Grimmék *Marienkind* (KHM 3) című meséje *A tündér fogadott lánya* címen jelent meg. A magyar fordításban Tündér Ilona a következő szavakkal adja át a hősnőnek a titkos szobák kulcsait: „Édes lányom, nekem nagy utra kell mennem, ime átadom tizenhárom titkos szobám kulcsát, tizenkettőt abból megtekinthetsz, de a tizenharmadikat ki ne nyisd, mert akkor örökre boldogtalan leszesz” (Grimm 1861. I: 10).

Ugyanez Bucsánszkyánál rímekbe szedve ekképpen hangzik:

„Édes lányom, énnekem most
 Nagy útra kell elmennem,
 S azt se tudom, onnét mikor
 Lehet majd visszatérnem;
 Im átadom tizenhárom
 Titkos szobámnak kulcsát,
 Azok közül megnézheted
 Mind a tizenkét szobát,
 De a tizenharmadikat
 Ki ne nyissad sohase,
 Mert akkor vége minden
 Boldogságnak örökre!” (*A tündér leánya...* 1874: 4).

A jól ismert történetben a lány nem bírta megállni, hogy a tiltott szobába be ne nézzen, amikor Tündér Ilona rákérdezett, hogy megszegte-e a parancsát, a lány letagadta. Az engedetlenség és a hazugság miatt a lánynak el kellett hagynia Tündérországot (az eredeti Grimm-mesében a mennyországot), és egy rengeteg erdő közepén találta magát: „Kiáltani akart, de hiába nyitotta fel száját; a tündér azzal átkozta meg, hogy egy hangot se tudjon kiereszteni rajta [...]” (Grimm 1861. I: 13).

Bucsánszkynál így szól ugyanez az epizód:

„Segélyt akart kiáltani,
Hanem nem tudott szólni,
A tündér azzal átkozta meg
Hogy ne tudjon beszélni.” (*A tündér leánya...* 1874: 8).

Nagy István a Grimm-mese keresztény szimbolikáját népmesei szereplőkre és motívumokra cserélte (Szűz Mária–Tündér Ilona, apostolok–drága kincsek, Szentháromság–színarany szoba), miközben a történet erkölcsi üzenete megmaradt a kereszténység értékrendjén belül (bűnbocsánat). A mese záróepizódjában a gyermekgyilkossággal vádolt ártatlan, néma hősnő végül feloldozást nyer:

„– Aki bűnét megbánja,
annak megvan bocsátva. –

A máglya pedig magától elaludt; a királyné elbeszélte sorsát, a király megbocsátott, és ezután nem zavarta boldogságukat semmi” (Grimm 1861. I: 17).

Bucsánszkynál ugyanez az epizód a *Gyermek s házi regék* szövegét követve így hangzik:

„A ki büneit megbánja,
Annak meg van bocsátva!“
S im a máglya ezen perczben
Magától kialudott,
S Juliska most már férjének
Mindent, mindent elmondott.
No lett aztán olyan öröm,
Hogy leirni nem lehet,
Tartottak is hét országra
Szóló örömmünnepet.
S aztán még sokáig éltek,
Folyvást boldogok voltak,
S bizony Isten most is élnek,
Ha eddig meg nem haltak.” (*A tündér leánya...* 1874: 16).

Az idézett szöveghelyek párhuzamos bemutatásával azt kívántam érzékeltetni, hogy a Bucsánszky-ponyvák szerzője (vagy szerzői) előtt a történetek megszövegezésekor bizonyosan ott kellett lennie Nagy István 1860-ban megjelent Grimm-fordításának, melyet forrásszöveggként használva szorosan követtek a mesék verses átköltéseikor.

Összegzés

A dolgozat az 1860-as években Engel és Mandello, pesti nyomdászok *Ifjusági könyvtár* című könyvsorozatának fennmaradt darabjait a magyar anyanyelvi gyerekirodalom kibontakozásának kontextusában vizsgálta. E könyvkiadói vállalkozás elméleti kereteit Eötvös József művelődéspolitikai és Fáy András nevelésméleti elképzelései határozták meg. A sorozat egyik legnagyobb hatásúnak bizonyult darabja a Grimm testvérek mesegyűjteménye alapján közölt *Gyermek s házi regék* című kétkötetes gyűjtemény volt, amelyet Nagy István ültetett át magyarra. E kiadvány az első, magyar nyelvű gyűjteményes Grimm-kiadás-ként rögzült a köztudatban. A fordító/átdolgozó a magyar olvasóközönség (6–10 éves korosztály és szüleik) elvárását figyelembe véve adaptálta a Grimm-meséket, melynek során arra törekedett, hogy magyaros és népies jellegű szövegeket hozzon létre. Szövegformálásának figyelemre méltó gesztusa, hogy a magyar folklór számos jellegzetességét illesztette be Nagy István a Grimm testvérek meséibe. Az első, Grimm névvel megjelent gyűjtemény szóbeliségre gyakorolt hatását nehéz volna pontosan meghatározni, tény azonban, hogy a század második felétől kezdve a *Gyermek s házi regék*ben közölt meseszövegek forrásként szolgáltak olyan népszerű, populáris kiadványok számára, mint amilyen Lauffer Vilmos mesegyűjteménye is volt. Nagy István több Grimm-fordítása az 1870-es évektől kezdve ponyvafeldolgozásokban is megjelent, melyek a század végéig számos újrakiadásban népszerűsítették magyarul a Grimm-meséket.

Szakirodalom

Almási Tihamér

1862 *Népisme. A legjobb források után kidolgozva Almási Tihamér által.* (Ifjúsági könyvtár, 6.) Engel és Mandello, Pest.

Arany János

1968 *Arany János Összes Művei XI. Prózai Művek 2. 1860–1882.* Keresztury Dezső (szerk.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

2004 *Arany János Összes Művei 17. Levelezés 3.* Korompay H. János (szerk.) Universitas, Budapest.

2014 *Arany János Összes Művei 18. Levelezés 4. (1862–1865).* Korompay H. János (szerk.), Új Imre Attila (s. a. r.) Universitas–MTA BTK ITI, Budapest.

Arany László

1862 *Eredeti népmesék.* Heckenast, Budapest.

Basile, Giambattista

2014 *Pentameron. A mesék meséje avagy a kicsik mulattatása.* Fordította, az előszót írta és a jegyzeteket összeállította Király Kinga Júlia. Kalligram, Pozsony.

Bereghi József

1889 *Magyar Könyvészet 1888.* Jegyzéke az 1888. évben megjelent új, vagy újjólag kiadott magyar könyveknek és térképeknek az alakok, lapszámok, megjelenési helyek, kiadók és árak fölemlítésével és tudományos szakmutatóval. (Bibliographia Hungarica, 13.) Magyar Könyvkereskedők Egylete, Budapest.

Bernstein, Aaron

1875–1876 *A természet könyve. Közérdekű olvasmányok a természettudományok köréből. 1–10.* Franklin, Budapest.

Bluhm, Lothar – Rölleke, Heinz

1997 *„Redensarten des Volks, auf die ich immer horche.” Märchen, Sprichwort, Redensart: zur volkspoetischen Ausgestaltung der Kinder- und Hausmärchen durch die Brüder Grimm.* Hirzel, Stuttgart.

Bolte, Johannes – Polívka, Georg

1930 *Anmerkungen zu den Kinder- u. Hausmärchen der Brüder Grimm.* IV. Neu bearbeitet von Johannes Bolte und Georg Polívka. Dieterich'sche Verlagsbuchshandlung Theodor Weicher, Leipzig.

Domokos Mariann

2019a A magyar Grimm-mesehagyomány. A Grimm-mesék megjelenése a magyar irodalomban és folklórban. In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 27. Kutatástörténeti, -szemléleti és -módszertani tanulmányok*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 195–224.

2019b A Hóleány története. Egy Grimm-mese megjelenése a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliségben és a folklórban. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok 7*. Reciti Kiadó, Budapest, 242–274.

2019c *A bátyjait kereső lány*-típus (ATU 451) a 19. századi magyar populáris olvasmányokban és a szóbeliségben. In: Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán – Borbély Sándor (szerk.): *Ethno-Lore XXXVI. A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve*, MTA BTK, Budapest, 303–330.

2020 Vachott Sándorné és a 19. századi gyermekirodalom. Magyar nyelvű Grimm- és Andersen-mesefordítások az 1860-as években. In: Török Zsuzsa (szerk.): *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság, 1820–1920*. (Reciti konferenciakötetek, 9.) reciti, Budapest, 133–163.

Drescher Pál

1934 *Régi magyar gyermekkönyvek 1538–1875*. A Magyar Bibliophil Társaság kiadása, Budapest.

Emilia [Kánya Emília]

1860 Ifjúsági iratok [ism.] *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* III. (49) dec. 10. 1607–1610.

Emilia [Kánya Emília]–Vahot[!] Sándorné

1861 *Beszélyek*. (Ifjúsági könyvtár, 4.) Engel és Mandello, Pest.

Engel, Mandello és Walzel

1860 Előfizetési fölhívás ifjúsági könyvtárra. *Politikai Ujdonságok* VI. (20) máj. 17. 318.

Fehér Katalin

2006 *„Neveljünk polgárokat!” Nyilvánosság és nevelés a reformkorban*. OPKM, Budapest.

Fekete Mihály

1861 *Olvasó könyvecske. Kezdők számára*. (Ifjúsági könyvtár, 1.) Engel és Mandello, Pest.

Goethe, Johann Wolfgang von

1860 *Faust. Írta Goethe.* Fordította Nagy István. Engel, Mandello, Walzel, Pest.

Grimm

1861 [1860] *Gyermek s házi regék I–II.* Grimm után fordította Nagy István. (Ifjusági könyvtár, 2–3.) Engel és Mandello tulajdona, Pest.

Grimm, Jacob & Wilhelm

2009 *Családi mesék.* Fordította és az utószót írta Adamik Lajos és Márton László. Kalligram, Pozsony.

Kéri Katalin

2018 *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzeti közikiteintéssel és nőtörténeti alapozással),* Kronosz Kiadó, Pécs.

K. J.

1860 Ifjusági könyvtár I–III. [ism.]. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* III. (50) dec. 16. 1640–1644.

1861 Ifjusági könyvtár IV–V. [ism.] *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* IV. (46) nov. 17. 1490–1492.

Knigge, Adolf

1875 *Érintkezés az emberekkel.* Írta Báró Knigge Adolf. A tizenötödik javított kiadás után Nagy István. I–II. Franklin, Budapest.

Komáromi Gabriella

1998 Ez is irodalomtörténet! Gyermekirodalmunk másfél évszázada. In: *Uó: Gyermekkönyvek titkos kertje. Tanulmányok, esszék, kritikák.* Pannonica, Budapest, 17–39.

Kovács Ágnes

1978 *A Flóri könyve és a Csemegék.* In: Zelnik József (szerk.): *Folklorizmus egykor és ma.* (Folklór, Társadalom, Művészet, 4–5.) Bács-Kiskun megyei Művelődési Központ, Kecskemét, 41–52.

Kozocsa Sándor

1963 *Grimmsche Märchen in Ungarn* In: Denecke, Ludwig – Greverus, Ina-Maria – Heilfurth, Gerhard (szerk.): *Brüder Grimm Gedenken I. Gedenkschrift zur hundertsten Wiederkehr des Todestages von Jacob Grimm.* Elwert, Marburg, 559–574.

Nagy Ilona

2015 A Grimm testvérek mesegyűjteményéről. In: *Uó: A Grimm-meséktől a modern mondáig. Folklorisztikai tanulmányok.* (Gulyás Judit szerk.) L Harmattan, Budapest, 15–63.

Neményi Imre

1902 *Iffusági könyvtárak és iffusági olvasmányok a nevelés szolgálatában*. Lampel, Budapest.

Oittinen, Riitta

2000 *Translating for Children*. Garland, New York, London.

Ortutay Gyula

1963 Jacob Grimm és a magyar folklorisztika. *Ethnographia* LXXIV. (3) 321–336.

Pukánszky Béla

2005 *A gyermek a 19. századi magyar neveléstani kézikönyvekben*. (Iskolakultúra-könyvek, 28.) Iskolakultúra, Pécs.

2006 *A nőnevelés évezredei. Fejezetek a lányok nevelésének történetéből*. Gondolat, Budapest.

Shacker, Jennifer

2005 The Household Tales in the Household Library: Edgar Taylor's German Popular Stories. In: Uő: *National Dreams. The Remaking of Fairy Tales in Nineteenth-Century England*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 13–45.

Shavit, Zohar

1986 *Poetics of Children's Literature*. The University of Georgia Press, Athens and London.

Solymossy Sándor

1913 Idegen mesék meghonosodása. *Ethnographia* XXIV. (1) 1–8.

(sz. n.)

[1888] *Legszebb regegyűjtemény. Tizenkét mese a jó gyermekek számára*. Tizenkét színnyomatú képpel Offterdinger K. tanár aquarelljei után. Lauffer Vilmos, Budapest.

Szász Károly

1860 *Faust. Szépirodalmi Figyelő* I. (3) nov. 21. 35–38.

Szemák István

1924 *A magyar iffusági irodalom története*. Neuwald Illés, Budapest.

Szemerkenyi Ágnes

2009 *Szólások és közmondások*. Osiris, Budapest.

Szinnyei József

1903 Nagy István. In: Uő: *Magyar írók élete és munkái*. IX. Hornyánszky Viktor, Budapest, 616–617.

Tóth Rezső

1905 *A magyar ifjusági irodalom s a népiskolai ifjusági könyvtárak.*
Athenaeum, Budapest.

Vachot[!] Sándorné (szerk.)

1861 *Chrestomathia. Az ifjuság számára. Szerkeszté Vachot Sándorné.*
(Ifjusági könyvtár, 5.) Engel és Mandello, Pest.

Vita Zsigmond

1968 *Gyermekirodalmunk bölcsőjénél.* In: Uő: *Tudománnyal és cselekedettel.* Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 243–281.

Voigt Vilmos

2007–2009 [1963] *A Grimm mesék magyar fordításai.* In: Uő: *Mesésző. Tanulmányok mesékről és mesekutatásról.* MTA-ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport, Budapest, 122–125.

A dolgozatban idézett ponyvanyomtatványok

A békakirály...:

A békakirály, vagy: A királyleány arany almája és az abroncsos szivű szolga. Igen szép tündéries történet. 6 szép képpel. Bucsánszky Alajos, Budapest, 1874.

Az elbűvölt őzike...

Az elbűvölt őzike, vagy Pali és Hajnalka, a két hű testvér, igen szép és mulattató tündéries története. 5 szép képpel, Bucsánszky Alajos, Budapest, 1874.

A tündér leánya...

A tündér leánya, vagy: A tizenharmadik szoba titka. Igen szép és érdekes tündéries történet. Öt szép képpel. Bucsánszky Alajos, Budapest, 1874.

Mellékletek

A *Gyermek s házi regék* meséi és a *Kinder- und Hausmärchenben* megjelent forrásaik

	Cím	Kötet/oldal- szám	KHM sorszám
1.	<i>A békakirály vagy az abroncsos szívű szolgáló</i>	I. 1–8.	KHM 1.
2.	<i>A tündér fogadott lánya</i>	I. 9–17.	KHM 3.
3.	<i>Mese egy furol, ki elbujdosott, hogy a félelmet megtanulja</i>	I. 18–37.	KHM 4.
4.	<i>A farkas és a hét gödölye</i>	I. 38–42.	KHM 5.
5.	<i>A hűséges János</i>	I. 43–55.	KHM 6.
6.	<i>A jó vásár</i>	I. 56–64.	KHM 7.
7.	<i>A tizenkét testvér</i>	I. 65–74.	KHM 9.
8.	<i>A jó madarak</i>	I. 75–79.	KHM 10.
9.	<i>Palika és Hajnalka</i>	I. 80–92.	KHM 11.
10.	<i>Három törpe az erdőben</i>	I. 93–101.	KHM 13.
11.	<i>A három fonónő</i>	I. 102–105.	KHM14.
12.	<i>Jancsika és Zsófi</i>	I.106–114.	KHM 15.
13.	<i>A halász és felesége</i>	I. 115–124.	KHM 19.
14.	<i>Hamupipőke</i>	I. 125–134.	KHM 21.
15.	<i>Csinos és szurkos</i>	I. 135–139.	KHM 24.
16.	<i>A hét holló</i>	I. 140–145.	KHM 25.
17.	<i>Viola</i>	I. 146–150.	KHM 26.
18.	<i>A szebeni városmuzsikuskok</i>	I. 150–156.	KHM 27.
19.	<i>Okos Böske</i>	I.157–162.	KHM 34.
20.	<i>Babszem Jankó</i>	I. 163–172.	KHM 37.
21.	<i>Babszem Jankó vándorlása</i>	I. 173–182.	KHM 45.
22.	<i>Három testvér</i>	I. 183–189.	KHM 46.
23.	<i>A boróka-fenyő</i>	I. 190–199.	KHM 47.
24.	<i>Rózsika</i>	I. 200–206.	KHM 50.
25.	<i>Madárfi</i>	I. 207–211.	KHM 51.
26.	<i>Páva</i>	I. 212–220.	KHM 52.
27.	<i>Hófehérke</i>	I. 221–235.	KHM 53.
28.	<i>A szalmából aranyat fonó leány</i>	I. 236–241.	KHM 55.
29.	<i>Az eb és a veréb</i>	I. 242–247.	KHM 58.

	Cím	Kötet/oldal- szám	KHM sorszám
30.	<i>Mire jó az okos asszony</i>	I. 248–255.	KHM 59.
31.	<i>Perémke</i>	II. 1–24.	KHM 65.
32.	<i>Estike és Lilomfi</i>	II. 25–35.	KHM 69.
33.	<i>Szerencsés Jankó</i>	II. 36–49.	KHM 83.
34.	<i>A szegény és a gazdag</i>	II. 50–63.	KHM 87.
35.	<i>A libapásztor</i>	II. 64–80.	KHM 89.
36.	<i>Az okos leány</i>	II. 81–91.	KHM 94.
37.	<i>A mindentudó doktor</i>	II. 92–96.	KHM 98.
38.	<i>Az ökörszem és a medve</i>	II. 97–104.	KHM 102.
39.	<i>Az okosak</i>	II. 104–112.	KHM 104.
40.	<i>Rege a házi kigyóról</i>	II. 113–115.	KHM105.
41.	<i>A szegény molnárinas és a macska</i>	II. 116–123.	KHM 106.
42.	<i>A zsidó</i>	II. 124–133.	KHM 110.
43.	<i>A furfangos kis szabó</i>	II. 134–143.	KHM 114.
44.	<i>Rózsapiros és Hófehérke</i>	II. 144–159.	KHM 161.
45.	<i>A négy testvér</i>	II. 160–171.	KHM 129.
46.	<i>Egyszemű, Kétszemű, Háromszemű</i>	II. 172–192.	KHM 130.
47.	<i>Fehér és fekete</i>	II. 193–203.	KHM 135.
48.	<i>A három rest</i>	II. 204–205.	KHM 151.
49.	<i>A tyukocska halála</i>	II. 206–209.	KHM 80.
50.	<i>A tallérok</i>	II. 210–212.	KHM 153.

Basmele Grimm preluate de István Nagy în seria Biblioteca Tineretului

Lucrarea analizează volumele păstrate dintr-o serie de cărți din secolul al XIX-lea (*Ifjusági könyvtár / Biblioteca Tineretului*), în corelație cu dezvoltarea literaturii pentru copii în limba maghiară. Cea mai titrată piesă a acestei serii fusese o colecție de basme Grimm în două volume, traduse în maghiară de István Nagy (1861). Traducătorul a transpus, adaptat basmele fraților Grimm având în vedere așteptările cititorilor maghiari ale vremii, având ca scop realizarea unor texte cu un iz maghiar și cu un caracter popular. Un aspect de notat în maniera sa de adaptare ar fi faptul că a introdus numeroase caracteristici ale folclorului maghiar în basmele fraților Grimm. Basmele din aceste volume au servit drept surse pentru diverse tipărituri populare, populiste, pentru copii, care au avut un impact major în răspândirea basmelor Grimm pe teritoriul de răspândire a limbii maghiare în secolul al XIX-lea.

Grimms' Tales by István Nagy in the Book Series 'Juvenile Library'

The article focuses on the 19th century Hungarian book series named *Ifjusági könyvtár* (*Juvenile Library*) in the context of the history of Hungarian children's literature. One of the most influential pieces in this series was the two-volume collection of the translation of the well-known tales of Brothers Grimm by István Nagy (*Gyermek s házi regék/Children's and Household Tales*, 1861). The translator/editor adapted the Grimms' tales, taking into account the expectations of the Hungarian reading audience while he tried to create both Hungarian and folkish texts. A remarkable gesture of this text-formation is that Nagy inserted many features of Hungarian folklore into the Grimms' tales. The interpretations of these tales by István Nagy have served as a source for popular publications such as chapbooks and children's storybooks, which significantly contributed to the spread of the Grimms' tales along the Hungarian language area in the 19th century.

Képek

1. kép. Az Ifjusági könyvtár elnevezésű sorozat külső, színes címlapja

2. kép. Nagy István Grimm-kötetének belső címlapja:
Gyermekek s házi regék I. kötet, Engel és Mandello, Pest, 1861. [1860].

Hermann Zoltán

A Grimm testvérek és Josef Haltrich „családi meséi”

I.

Josef Haltrich 1856-ban, Berlinben, a Grimm testvérek közbenjárásával megjelent erdélyi szász mesegyűjteménye az 1882-es bécsi kiadásal (Haltrich 1882) – ez még Haltrich életében jelent meg – „kanonizálódott”. Hanni Markel 1972-es, akkurátusan jegyzetelt bukaresti kiadásából (Haltrich 1972) és a bukaresti kötet utószavából kiinduló, 2010-es Végh Balázs Béla-tanulmányból (Végh 2010) tudhat meg a kutató vagy érdeklődő olvasó a legtöbbet a gyűjtőről és a gyűjteményről.

A gyűjtemény két ok miatt is szorosan kapcsolódik Grimmék 1812 és 1857 között hét kiadást megért *Kinder- und Hausmärchenjéhez*. Ahogy Nagy Ilona a Grimm-mesékről szóló tanulmányában is említi (Nagy 2015: 33), Haltriché volt az egyik első olyan európai, etnikus/regionális mesegyűjtemény, ami a Grimm-mesék szövegfilológiai koncepcióját követte. Grimmék filológiai háttérmunkája a mesék második, 1818–19-es kiadásához kapcsolódóan megjelent 1822-es kommentárkötetben vált publikussá (Grimm 1822), ezt a kommentárkötetet bővítette ki Jacob és Wilhelm az 1856-os kiadásban.¹

Az sem ismeretlen tény, hogy a Grimm-mesék végső változatának, az 1857-es, 7. kiadás második, a meséket tartalmazó, Göttingenben megjelent kötetének 191. meséje (KHM 191),² a *Das Meerhäschen*,³ Haltrich

¹ Grimm 1856, illetve vö. Grimm 2006.

² A *Kinder- und Hausmärchen* meséinek azonosítására a nemzetközi szakirodalomban bevett, az 1857-es kiadásra alapuló számozást (KHM) használom. Vö. a szövegek kiadásokénti változásával: Grimm/Rölleke 1856/2006: 545–558.

³ Grimm/Rölleke 1856/2006: 513. A mese címe magyarul: *a tengerimalac* (ATU 329). A magyar címeket és a Grimm-mesék magyar fordításait a továbbiakban Márton László és Adamik Lajos fordításából idézem: Grimm [2002]

*Von der Königstochter, die aus ihrem Schlosse alles in ihrem Reich sah*⁴ című meséjének átvétele.⁵

A két gyűjteménynek azonban más összefüggései is vannak. Haltrich szász mesegyűjteményéről az 1882-es bécsi kiadásban közölt két előszóból tudjuk,⁶ hogy a meseanyag nagy részét – a szászrégeni mesemondó aszszonytól, Anna Maria Stephantól, egy bolkácsi Schmidt nevű parasztembertől és az apoldi Martin Lautnertől gyűjtött mesék,⁷ továbbá a segesvári diákjaitól megismert néhány mese kivételével – szászrégeni családtagjaitól, nagyanyjától, anyjától és nővéreitől gyűjtötte.⁸ A Haltrich-gyűjtemény tehát igazodik egy nagyon érdekes, 19. század elejéhez-közepéhez kötődő gyűjtési hagyományhoz: nagyon sok ez idő tájt keletkezett mesegyűjtemény a családi, élőszóbeli mesélés ekkor még létező gyakorlatára hagyatkozik, és csak a könyvkiadásban jelentkezik átfogó, etnológiai háttérű gyűjteményként. Grimmék a meseanyaguk valamivel több, mint a felét (113 mesét) három kasseli család, a Hassenpflug, a Haxthausen és a Wild családok otthoni mesemondásából gyűjtötték. A 18–19. század fordulójának néhány magyar mesegyűjteményéről is tudjuk, hogy családi környezetből származik: a Szilcz-gyűjteményről ezt csak sejtjük, de az Arany család gyűjteményének – az új, kritikai kiadás tanúsítja – családi háttere pontosan dokumentálható.⁹ A Grimm-gyűjtemény címe – „Hausmärchen”! – is kiemeli ezt a „házi”, „otthoni” mesemondáshoz köthető gyakorlatot.¹⁰

⁴ Haltrich 1972: 198–202. A mese magyar fordítása: *Mese a királyleányról, aki a palotájából mindent látott, ami az országában történt*. Haltrich 1979: 110–114.

⁵ 1857. április 29-én írja Wilhelm Grimm Haltrichnak, hogy egy korábban a gyűjteményben szereplő, a Polüphemosz-mítoszra emlékeztető mese (*Der Räuber und seine Söhne*: Anh Nr. 28) helyére szánja a szász Haltrich-mesét. Vö. Grimm 2006: 513.

⁶ Haltrich 1882: I–VIII., a Grimm–Haltrich-levelezés: VIII–XII.

⁷ Lásd Kovács Ágnes a Markel-kiadásról írt recenzióját: Kovács 1974.

⁸ Az eredeti kéziratokat említi Markel, ezek alapján készült például az 1972-es bukaresti kiadás szöszedete is. A meséket ebből a szász dialektusban lejegyzett, de magyar és román szözelemeket is tartalmazó nyers szövegből stilizálta a „Gattung Grimm” német irodalmi nyelvére Haltrich. A kéziratok hollétééről nincs tudomásom.

⁹ Grimmék adatközlőit összesíti: Grimm–Rölleke 1856/2006: 559–574, Hermann 2006, Domokos–Gulyás 2019. *A meseszözegek közlésének szövegenetikai szempontjairól* című fejezetet Hermann Zoltán írta, lásd Domokos–Gulyás 2019: 145–160.

¹⁰ Adamik Lajos és Márton László fordításában valóban „családi mesék”. A német „Hausmärchen” szóösszetétel inkább jelenthetné a ’házi’, ’otthoni’ mesélést, de nem tartom kizártnak, hogy Grimmék szóhasználatá is a „családi” jellegre utal: egyfajta nyelvi purizmusra vall, hogy talán a „familiäre”, latin eredetű fogalmat igyekeztek német kifejezésre cserélni.

A *házi, családi* mesemondás azonban ennél több. A szóbeli mesélés formáinak az írásbeliségbe, a mesekönyv – szintén Grimmék és a kiadók által „feltalált” – új könyvműfajába való transzponálása szintén tartalmaz familiáris elemeket: a főleg Wilhelm Grimmhez köthető stilizációs–filológiai munka olyan sajátos, írott, irodalmi nyelvet hozott létre, amely fenntartja az élőszóban való mesélés imitációját: a hangosan felolvasott szöveg nagyon is alkalmas az élőszóban való megszólalás, intonációs játék utánzására. A mesekönyv olvasása ráadásul nem „felolvasás”, hanem az olvasni tudó családtag együtt nézi az esetleg még olvasni sem tudó gyerek(ek)kel a könyv lapjait. Ezt a „kis csoportos” olvasási gyakorlatot nevezi a nyugati pedagógiai irodalom *vezetett olvasásnak* (guided reading, geführte Lesen).¹¹

A Grimm-gyűjtemény 1819-es kiadásában és az 1825-ös, kifejezetten gyerekolvasóknak szánt válogatáskötetében szerepelnek először illusztrációk,¹² a vezetett olvasás ettől kezdve vizuális befogadói élménnyel is kiegészül. Ha belegondolunk, a mesemondás, a hangosan vagy némán olvasott, vagy az illusztrált mesék befogadásakor a hallgatóban/olvasóban megjelenő „mentális képek” természetük szerint mások és mások lehetnek, de közös bennük a képszerűség retorikája, azaz valamiféle fordított képleírás, fordított *ekphraszisz*.¹³ (És, persze, azt se felejtjük, hogy már a 19. században is van a mesének a könyvillusztrációnál régebbi vizualizációja: a gyerekrajztól a gyerekjátékokon, babákon át a bábszínházig.)

Ez az új 19. századi befogadói forma, a meseolvasás ugyanúgy társas műfaj, mint a családon belüli, szóbeli mesélés. Általában a család nőtagjai olvasnak fel meséket, de a családi mesemondásban is domináns a nők szerepe, Grimmék családjában, Haltrich családjában és Aranyéknál is (Arany János felesége és Juliska lánya)! A 19. század eleji „családi” gyűjtemények inkább a polgári környezethez, a polgári életmódhoz köthetők, a paraszti mesehagyomány többnyire nagyobb, több családból összeverődő közösségek munkaalkalmaihoz kapcsolódik.

Ez a családi előadói/befogadói közeg az említett mesegyűjtemények tematikájában is jelen van. A Grimm-mesék csaknem háromnegyedé-

¹¹ A fogalom tulajdonképpen már Martin Opitz (1597–1639) pedagógiai munkáiban megjelenik. Modern összefoglalója: Hasselmann 2015.

¹² Ludwig Emil Grimm, Jacob és Wilhelm fiatalabb testvére volt az illusztrátor.

¹³ A problémakör elméleti szempontjairól: Mitchell 2008.

ben mutatható ki, hogy a kiinduló szituáció alapvetően valamiféle családon belüli összeütközést, konfliktust, hiányállapotot ír le. Ez a *Kinder- und Hausmärchen* végső, 1864-es, már Wilhelm fia, Herman Grimm által szerkesztett változatának kétszáz meseszövegéből és tíz, úgynevezett *gyermeklegendájából* összesen 150 mesét jelent.

Ha Propp varázsmese-definícióját (*hiányállapot* → *feladatok/próbátételek* → *az ellenfél legyőzése* → *a hiányállapot megszűnik*) és az ezekhez a narratív lépésekhez kapcsolódó funkciókat (I. A család egyik tagja eltávozik hazuról (e), XI. A hős elhagyja otthonát (†), XXIX. A hős új alakot ölt (T), XXXI. A hős megházasodik és trónra lép (C**)) összevetjük, kiderül, hogy a hiányállapot létrejötté voltaképpen elég gyakran a családi állapotban, családi státuszban bekövetkezett változást jelenti.¹⁴ Hipotetikus, előre vetett definícióként úgy is átfogalmazhatjuk Propp hiányállapot-axiómáját, hogy: a varázsmesék/tündérmesékben (ATU 300–749)¹⁵ – de elsősorban az állatmesékben, a novella- és tréfás mesék jelentős részében is – *a hős célja az ellenfél beavatkozása, a szegénység, az otthonról való eltávozás vagy valakinek a halála által megváltozó családi státusz „helyreállítása”, a hiányzó, be nem töltött varázsmesei szerepkör átvétele.*

A Grimm-gyűjteménynek családszociológiai-történeti szempontból is az a sajátossága, hogy nagyon összetett családmodelleket, családi konfliktusképleteket jelenít meg, a 19. század eleji német, kisvárosi, polgári életmódhoz kötötten. Grimmék három adatközlő családja közül a Wild családnak patikája volt, a Haxthausen nemesi család volt, akik állami hivatalokat viseltek, akárcsak általában a Hassenpflug család férfitagjai is. Foglalkozásuk, kapcsolatrendszerük kapcsán mindhárom család a kasseli polgári közösség elismert és a közösség kapcsolatrendszerét jól ismerő család volt. Valószínűleg ebben a 19. század eleji, polgári közösségben is működni kellett – legfeljebb egy paraszti közösségénél sokkal összetettebb módon¹⁶ – a mesemondás közösségi normákat megerő-

¹⁴ Propp 1975: 44–45, 57–60, 90–91, 91–94. Propp *Az orosz mese* címen összegyűjtött feljegyzéseiben, befejezetlen monográfiájában egyébként is javasol egy férfi–női mesehősökhöz, sajátosan férfi és női hiányszituációkat leíró kapcsolódó tipológiát. Vö. Propp 1984: 183.

¹⁵ Az ATU rövidítés az Aarne–Thompson–Uther katalógusszám rövidítése, lásd Uther 2004.

¹⁶ Nagy 2015: 40–54. A paraszti közeg normáit alakító mesemondói intenciókról: Hermann 2011.

sító vagy átalakító funkcióinak.¹⁷ (Zárójelben szeretném megjegyezni, hogy azt gondolom, ezek a szociológiai, normatív funkciók a 19. század elején sokkal erősebbek lehettek, mint a meséknek a lelki – persze, gyakran családi eredetű – megrázkódtatásokat, traumákat, neurózisokat felismertető, feloldó funkciói, amikre a 19–20. század fordulójának pszichanalitikusai figyeltek fel.)¹⁸

A Grimm-mesék családi konfliktusainak alaptípusai a következők (jellemző példák!):¹⁹

Férj–feleség konfliktusok (19 ilyen Grimm-mese van a KHM-ben): *Die Hochzeit der Frau Füchsin/Rókané menyegzője* KHM 38/ATU 65, *Der Hund und der Sperling/A kutya meg a veréb* KHM 58/ATU 248, 223, *Von dem Tode des Hühnchens/A tyúkocska haláláról* KHM 80/ATU 2021 (mindhárom állatmese); *Von dem Fischer und syner Frau/Az halásZRÚL és az ő feleségiről* KHM 19/ATU 555, *König Drosselbart/Rigócsőr király* KHM 52/ATU 900, *Der Frieder und das Katherlieschen/A Fergyó meg a Katóca* KHM 59/ATU 1387 stb. (férj és bolond felesége: klasszikus német trufa, *Schwank*); *Die Nelke/A szegfű* KHM 76/ATU 652 (meddő házaspár konfliktusa); *Das Bürle/Fődi*, *Der alte Hildebrand/Az öreg Hildebrand* KHM 61, 95/ ATU 1535 stb., ATU 1360C (férj-feleség és az asszony szeretője, a pap); *Die Gänsehirtin am Brunnen/A libapásztorlány a kútnál* KHM 179/ATU 923 (férj–feleség–álfeleség konfliktus) stb.

Szülők–gyerekek közötti konfliktusok (házaspár több gyerekkel: 23 mese a gyűjteményben): *Die ungleichen Kinder Evas/Éva más-másrendű gyermekei* KHM 180/ATU 758, *Dornröschen/Csipkerózsika* KHM 50/ATU 410 (mind gyermektelen házaspárok); *Der Meisterdieb/A tolvajmester* KHM 192/ATU 1525 stb. (öreg szülők); *Ferenand getrü und Ferenand ungetrü/A hű valamint a hűtelen két Ferenándrúl* KHM 126/ATU 531 (szegény szülők), *Rapunzel/Raponc* KHM 12/ATU 310 (ellenséges szülők); *Der Herr Gevatter/Komám uram*, *Der Gevatter Tod/Akinek a halál volt a keresztapja* KHM 42, 44/ATU 332+334 (szülők–keresztapa/keresztanya-konfliktus); *Der undankbare Sohn/A hálátlan fiú* KHM

¹⁷ A Grimm-mesék erkölcsi és nevelési narratívájáról lásd Uther 2013.

¹⁸ Otto Rank és Carl Gustav Jung a mesékre vonatkozó, figyelemre méltó megfigyelései nyomán Bruno Bettelheim alapította meg a pszichoanalitikus meseértelmező iskolát. Alapműve, amelyben, klinikai tapasztalatai alapján, több Grimm-mesét is elemez: Bettelheim 1985.

¹⁹ A Grimm-mesék „szakozását” Hans-Jörg Uther kézikönyvéből vettem át: Uther 2013.

145/ATU 980D ill. Tubach 970, 4883, 4891; *Der gestohlene Heller/Az ellopott krajcár* KHM 154/Tubach 3508 (halott gyerek mint kísértet) stb.

Anyamostohaanya/gyámama-gyerekek konfliktusok: a Grimm-mesék között a szülőknek fiúgyermekkel, lánygyermekkel, fiú–lány testvérpárral, három testvérrel, hat testvérrel, illetve tizenkét fiútestvérral és a húgukkal van összeütközésük. (Összesen 45 mese tartozik a KHM-ben ehhez a típushoz.) Alaptípusként a szülők, az anya és az apa általában a mesehőst útnak indító proppi szerepkört töltik be. Szintén alap-típus, hogy a férfi mesehős leendő apósa ellenséges vagy semleges a hőssel. Ritkább, de érdekes esetek (ezeket nevezi Propp archaikusabb, a már nem élő szokásrendet szimbolizáló formáknak): az ellenséges apa az *Allerleirauh/Gereznabarkában* KHM 65/ATU 510B, az ellenséges anya, aki megátkozza a gyermekét a *Die Rabe/Hollólányban* KHM 93/ATU 400, de ilyen anya szerepel *Die Kristallkugel/A kristálygömb* KHM 197/ATU 552+518+302 című mesében is. A mostohaanya természetesen ellenséges a mostohalányával: *Aschenputtel/Hamupipóke* KHM 21/ATU 510A, *Schneewittchen/Hófejrke* KHM 53/ATU 709, *Von dem Machandelboom/Az gyalog fenyűről* KHM 47/ATU 720.²⁰

Vannak úgynevezett anya-szerep megosztások, amikor az édesanya „pszichológiai” értelemben vett rossz oldalát a mostohában, olykor pedig – egyidejűleg – a varázsmesei ellenfélben, a boszorkányban jeleníti meg a mese: ilyenek a *Hänsel und Gretel/Jánoska és Margitka* KHM 15/ATU 327A és a *Die wahre Braut/Az igazi menyasszony* KHM 186/ATU 313 című Grimm-mesék. Érdekes eset, amikor az anya a kísértetként visszajáró halott gyermekével kerül ellenséges viszonyba: *Das Totenhemdchen/A halotti ingecske* KHM 109/ATU 759.

Testvérek közötti konfliktusok általában a proppi hős–álhős konfliktusokat jelentik, vagy a jó–rossz, szegény–gazdag testvérek közötti összeütközéseket: 31 ilyen típusú mese van a KHM-ben. Talán nem kell további példákat hozni erre a típusra. A mostohatestvérek általában ellenségesen viselkednek egymással, de egy-két ritka kivétel azért akad: például a *Von dem Machandelboom/Az gyalog fenyűről* KHM 47-ben vagy

²⁰ Páratlanul bonyolult meseszűzsé: gyermektelen szülők, fiuk születik, meghal az anya, a mostohaanyának lánya születik, a mostohaanya megöli a fiút, belefőzi az ételbe, a fiú feltámad, a féltestvérek nem ellenségesek egymással, a segítőtárs (madár) elpusztítja az asszonyt, az apa boldogan él a gyerekeivel.

a *Fundevogel/Lelencfiók* KHM 51/ATU 313 mesében, ahol a mostoha-testvérek segítik egymást.

Vőlegény konfliktusa a jövendőbelijével és/vagy annak szüleiével: ebből 22 mese olvasható a KHM-ben. Az alaptípus, a proppi logikát követve a leggyakoribb, a 18–19. századi szociális viszonyokhoz leginkább illeszkedő típus „a szabadító hős vs. passzív menyasszony, passzív após” karakterpár. Ugyanakkor a Grimm-gyűjtemény ismer szabadító menyasszony/passzív vőlegény szüzsét is: *Der Ahe im Wald/Erdei anyó* KHM 123/ATU 442, ismeri az ellenséges menyasszony karakterét: *Vom klugen Schneiderlein/Az okos szabócskáról* KHM 114/ATU 850+1061+1159, és ilyen a Haltrichtól átvett *Meerhäschen/A tengerimalac* KHM 191/ATU 329 is (Propp 2005: 95–96). Ellenséges após és anyós jelenik meg a *Die sechs Diener/A hat szolgálja* KHM 134/ATU 513A meséjében. Ellenséges menyasszony, aki csak az anyja parancsára ellenséges: *Der Krautesel/A leveli számár* KHM 122/ATU 567, ellenséges anyós/após és segítő menyasszony van *De beiden Künigeskinner/Az keráloknek két gyermekekről* KHM 113/ATU 313 című mesében, és ellenséges vőlegény az *Oll Rinkrank/Vén ringyrongyban* KHM 196/ATU 530.

Néhány mesében, mintegy a vőlegény–menyasszony konfliktus ironikus metanarratívái, a feleségválasztás normái jelennek meg: *Hans heiratet/János nősül*, *Die Brautschau/Mátkanéző*, *Die Schlickerlinge/Csizladékok*, *Der Trommler/A doboslegény* című mesékben: KHM 84/ATU 859(3)+859(2), KHM 155/ATU 1452, KHM 156/ATU 1451, KHM 193/ATU 400, vagy mese helyett egyenesen a leánykérés tréfás dialógusát kapjuk: *Die schöne Katrinelje und Pif Paf Poltrie/Szép Katrinelje és Dirr-Durr Dörrege* KHM 131/ATU 2019.

Néhány olyan mese is van a Grimm-gyűjteményben, ahol távolabbi hozzátartozók, *keresztzülők/komák*, *sógorok*, *öreg*ek kerülnek konfliktusba a mese hőisével: ezek a távolabbi rokonok lehetnek segítők: *Das Lämmchen und Fischen/Báránka és Halacska* KHM 141/ATU 450, *Der goldene Vogel/Az aranymadár* KHM 57/ATU 550, vagy ritkábban ellenfelek: *Dornröschen/Csipkerózsika* KHM 50.

A családi konfliktustérképnek sajátos esetei is előfordulnak a gyűjteményben. Apa házasságra kényszerítené a lányát: *Allerleirauh/Gereznabarka* KHM 65, konfliktusok halott családtagokkal, meddő házaspárnak születik gyereke: *Von dem Machandelboom/Az gya-*

log fenyűről KHM 47, *Dornröschen/Csipkerózsika* KHM 50.²¹ Ismeri a Grimm-gyűjtemény a testvérek közötti konfliktusok különleges, generációkon átívelő feloldásait is: *De drei Vügelkens/A három madárkákrrúl* KHM 96/ATU 707, *Die Nixe im Teich/A tó tündére* KHM 181/ATU 316, *Ferenand getrü und Ferenand ungetrü/A hű, valamint a hűtelen Ferenándrrúl* KHM 126.

A Grimm-mesék között olyan is akad, ami elég bonyolult családi viszonyok leírásával kezdődik: *Die drei Männlein im Walde/A három erdei emberke* KHM 13/ATU 403:

„Es war ein Mann, dem starb seine Frau, und eine Frau, der starb ihr Mann; und der Mann hatte eine Tochter, und die Frau hatte auch eine Tochter. Die Mädchen waren mit einander bekannt und giengen zusammen spazieren und kamen hernach zu der Frau ins Haus. Da sprach sie zu des Mannes Tochter „hör, sage deinem Vater, ich wollt ihn heirathen...“²²

A KHM meséinek közel negyedében nincs szó a mesekezdő szituációk családi konfliktusairól. Egy-két esetben ezek idegenek, nem rokonságban állók közötti konfliktusok (ilyen például a nevezetes *Schlaraffenland*-trufa: *Das Märchen vom Schlaraffenland/Mese a lepénylesők országáról* KHM 158/ATU 1935+1930), a többi azonban állatmese.

Általános hipotézisként kell megfogalmaznunk, hogy a 19. század eleji, a német polgári mesekánont reprezentáló Grimm-gyűjteményben olvasható állatmesék – ha komolyan vesszük, hogy használata, közösségi funkciója valamiképpen a házi meséléssel, a család viselkedési normáinak rögzítésével/megújításával, a konfliktusok kezelésével foglalkozik – az idegenek, nem-családtagok közötti viszonyok didaktikus értelmezései. Ez lehet a voltaképpeni funkciójuk a 18–19. századi mesekánonokban.²³

²¹ A különleges konfliktustípusok többnyire bonyolult megoldásokkal párosulnak.

²² „Volt egy ember, akinek meghalt a felesége s egy asszony, akinek meghalt a férje, s az embernek volt egy leánya, s az asszonynak is volt egy leánya. A leányok ismerték egymást, és egyszer együtt sétáltak, és utána bementek az asszony házába. Az asszony pedig így szólt az özvegyember lányához: »Ide hallgass, mondd meg az apádnak, hogy feleségül mennék hozzá...«” Grimm [2002]: 67–70.

²³ „Die KHM zeigen [...] eine deutliche Tendenz zur Bewahrung des sozialen Status quo [...]. Ganz im lutherischen Sinn wird die unterschiedliche ordnung der Stände und die Verteilung von Armut und Reichtum als gottgegeben gerechtfertigt” (Uther 2013: 490).

Ezt csak árnyalja az állatmeséket illető közhely az állatkarakterek elvont jelleméről, felnagyított, karikatúrisztikus „emberi tulajdonságairól”.

II.

Haltrich mesegyűjteményére – bár nagyon érdekes lenne foglalkozni a gyűjtemény eredetével, a kéziratanyaggal és annak filológiai problémáival, Budapestről erre nem sok lehetőség adódik – a továbbiakban mint „családi” meseanyagra igyekszem rátekinteni. A gyűjtés családi kontextusát már említettem. A Haltrich-gyűjtemény ugyanúgy bővelkedik családon belüli konfliktusokat leíró mesekezdő szituációkban, mint a mintájául szolgáló Grimm-gyűjtemény. Érdekes azonban, hogy a 119 mesét tartalmazó alapgyűjteménynek – és ekkor a függelékben olvasható, kalendáriumi, anekdotaszerű történeteket, cigány-adomákat, voltaképpen vicceket összegyűjtő 19 „mesét” nem is számoljuk ide – legalább ötven olyan szövege van (állatmesék MSS 73–119, cigányokról szóló mesék MSS 19, rászedett ördög-mesék MSS 27–30),²⁴ amelyek nem családi, belső konfliktushelyzetekkel indulnak. A Haltrich-gyűjteménynek a KHM háromnegyedes arányához képest tehát csak a bő fele „családi” mese.

Ennek az arányeltolódásnak a megértéséhez nyilvánvalóan részletesebb, a 19. századi erdélyi százszokot érintő történeti-szociológiai, etnológiai ismeretekre lenne szükség.²⁵ Néhány elnagyolt megfigyelésre azonban így is szert tehetünk. Az állatmesék, cigánytörténetek felülreprezentáltsága Haltrichnál a családon kívüliség problémái mellett sztereotip, nemzetiség-karakterológiai okokból is eredeztethető. Ami a Grimm-állatmesék között elvont, antropológiai karakter, az a Haltrich-gyűjteményben, néha kimondva, néha kétértelműen, egyszerre általános emberi tulajdonságoknak, de a cigányok, románok, magyarok tulajdonságait szász fókuszról szemlélő előítéleteknek a megjelenítése is lehet.

²⁴ MSS-sel a továbbiakban a Haltrich-gyűjtemény 1882-es és Markeltől származó számítását követem. Sajnos sem Markel, sem a magyar nyelvű válogatást közreadó Kovács Ágnes nem jelölte az Aarne–Thompson-jegyzékszámokat a Haltrich-mesék esetében. Ehhez támpontot adhatott volna Adolf Schullerus 1928-as katalógusa: *Verzeichnis rumänischer Märchen und Märchenvarianten*. Lásd Schullerus 1928.

²⁵ Ehhez szintén Adolf és Pauline Schullerus munkáira vagyunk utalva, pl. Schullerus 1926.

A Haltrich-gyűjtemény ötven-egynéhány „családi” meséje nagyjából ugyanazt a konfliktustérképet mutatja, mint a KHM: a menyasszony–vőlegény, férj–feleség, szülő–gyerek, testvér–testvér konfliktusok mindkettőben jelen vannak.²⁶ A szülő–gyerek mesekezdő konfliktusoknak egyik sajátos változata, a mostohaszülő–árvagyerék konfliktus azonban arányaiban sokkal jelentősebb szerepet kap a Haltrich-gyűjteményben: a KHM közel százötven, a kiinduló hiányállapotot a családi státuszhiánnyal indító meséjéből tizenhatnak, a KHM 11, 13, 15, 21, 22, 24, 47, 49, 53, 56, 79, 105, 130, 135, 141, 186 meséknek, Haltrich – a KHM-ének harmadára rúgó – „családi” meséiből tíznek (!) árvagyerekek a hősei: MSS 10, 18, 20,²⁷ 24, 25, 32,²⁸ 35, 36, 40, 44²⁹.

További érdekesség, hogy a Haltrich-gyűjteményben is van olyan bizonyult, a mai „mozaikcsaládokéhoz” hasonlító,³⁰ kiinduló helyzet, mint amit a Grimm-gyűjteményből már idéztünk (KHM 13, *A három erdei emberke*).

„Es war einmal ein reicher Mann, dem starb seine Frau; die hinterließ ihm aber eine kleine Tochter mit Namen Gretchen, die hatte der Vater über alle Maßen lieb. Nun wohnte in der Nachbarschaft eine Witwe, die hatte auch eine Tochter, und zwar mit drei Augen. Eines Tages lockte die Witwe das kleine Gretchen zu sich und sagte ihm; »Siehe, wenn dein Vater mich zur Frau nimmt, so will ich dir eine gute Mutter sein; ich will mit einem goldenen Kamm deine Haare

²⁶ A Grimm-mesék általam összeállított, adatbázisként kezelt konfliktus-térképeiből itt most egyetlen táblázatra szeretnék hivatkozni: ebben a teljes Grimm-meseanyagban előforduló családi konfliktus-típusokat és a proppi szereplői funkciókat vetem össze: látványos, hogy a „mátrixnak” mely elemei fordulnak elő, és melyek nem. A táblázatot a tanulmány mellékletében közlöm.

²⁷ *A Der tausendfleckige, starke Wila* című mesében mostohaként viselkedő, gonosz anyós szerepel. (A mesének nincs magyar fordítása.)

²⁸ *A Die dunkle Welt* című mesében a gyerekek szülei ugyan nem halnak meg, de az új gondviselőikkel, a kereszt-/mostohaszülőkkel való konfliktus indítja el a keresési mesei funkcióját. (A mesének nincs magyar fordítása.)

²⁹ *A Das Borstenkind/A serteruhás gyermek* című mesében a gyereket megátkozó gonosz anya viselkedik a mostohákhoz hasonlóan: Haltrich 1972: 216–226, Haltrich 1979: 119–133.

³⁰ A budapesti Lendület Családtörténeti Kutatócsoport folytat a 18–19. századi középeurópai, polgári és nemesi mozaikcsaládokkal kapcsolatos vizsgálatokat. Vö. Erdélyi (szerk.) 2020.

strahlen, mit Milch dein Antlitz waschen und dir Wein zu trinken geben; meine Tochter soll dir, wenn du schläfst, die Fliegen jagen und wenn du wachst, mit dir spielen!« Das gefiel dem kleinen Gretchen, und es bat seinen Vater so lange, bis er die Nachbarin zur Frau nahm.” (*Das Zauberhorn*, MSS 36.)³¹

De hasonlóan kezdődik egy másik Haltrich-mese is:

„Einem Manne war die Frau gestorben und hatte ihm ein Töchterchen hinterlassen. In der Nachbarschaft lebte aber eine Witwe, die hatte auch eine kleine Tochter, die spielte immer mit jenem Mädchen. / Da sagte die Witwe eines Tages zu dem Töchterchen des Mannes: »Sage deinem Vater, er solle mich zur Frau nehmen, dann will ich dir eine gute Mutter sein; ich will dir jeden Morgen ›Biegelchen‹ zum Frühstück geben.« / Das kleine Mädchen bat nun seinen Vater so lange, bis er die Nachbarin nahm.” (*Die Geschenke der Schönen*, MSS 40.)³²

Elképzelhető, hogy ennek a családi helyzetnek az összetettsége összefügghet a Kassel környéki német és az erdélyi szász városi életmód 19. század első felére jellemző, hasonló fejlettségével; de az sem zárható ki, hogy a KHM valamelyik 1850-es évek előtti kiadása³³ eljutott Szászrégenbe, Haltrichékhoz, és ebből a Grimm-mesekönyvből olvasott változat variálódott a helyi/családi szóbeliségben. Akárhogy is van, csak azt a mesekezdő konfliktust alkalmazza egy mesélő közösség, amely tapasztalja is ennek a szituációnak a gyakoriságát.

Haltrich gyűjteményének árvákról szóló meséihez feltétlenül fel kell lapoznunk Haltrich 1856-ban, Bécsben megjelent, *Die Stiefmütter*,

³¹ Haltrich 1972: 184–187. (A mesének nincs magyar fordítása.)

³² Haltrich 1972: 202–209. Magyarul: „Egy férfinak meghalt a felesége, és ott maradt elárvult kislányával együtt. Élt azonban a szomszédságukban egy özvegyasszony, annak is volt egy kis leánya, s a két gyermek mindig együtt játszott. / Egy napon aztán az özvegyasszony így szólt az ember kislányához: – Mondd meg édesapádnak, hogy vegyen el engem feleségül, s én jó anyád leszek, majd meglátod! Minden reggel kalácsot kapsz. / A kislány addig-addig kérlete az apját, míg az valóban feleségül vette a szomszédasszonyt.” *A tündérek ajándéka*. Haltrich 1979: 115.

³³ A KHM 13 az első, 1812-es kiadás óta szerepel Grimmék gyűjteményében!

Stief- und Waisenkinder in der siebenbürg[ischen] sächsischen Volkspoesie című közleményét ([Haltrich] 1856)! Haltrich a bevezetőben Oskar Ludwig Bernard Wolff *Hausschatz der Volkspoesie* című, európai anyagból szemezgető gyűjteményéből idéz a mostoha/árva témához kapcsolódó szövegeket (Wolff 1850: 123–124, 276, 320, 448), majd Albert és Arthur Schott román meséi közül (*Walachische Märchen*, 1845) négyet.³⁴ Haltrich a tanulmánya egyik lábjegyzetében sorra veszi a Grimm-gyűjtemény mostoha- és árvameséit: „Nr.11: *Brüderchen und Scwesterchen*; Nr.13: *Die drei Männlein im Walde*; Nr.15: *Hänsel und Grethel*; Nr.21: *Aschenputtel*; Nr.22: *Das Räthsel*; Nr.24: *Frau Holle*; Nr.47: *Von dem Machandelbom*, Nr.49: *Die sechs Schwäne*; Nr.53: *Schneewittchen*; Nr.56: *Der Liebste Roland*; Nr.105: *Märchen von der Unke*; Nr.130: *Einäuglein, Zweiäuglein und Dreiäuglein*; Nr.135: *Die weisse und schwarze Braut*; Nr.141: *Das Lämmchen und Fischchen*; Nr.186: *Die wahre Braut*” (vö. Haltrich 1856: 7). Haltrich – úgy látszik – óvatos, a háttérben maradó „konfliktus-típológiai” módszerrel is közelíti a témájához (Haltrich 1856: 8): a tanulmánya címét is kommentálva („*Stiefmütter...*”) jegyzi meg, hogy az általa megismert népköltészeti anyagból csak egyetlen svéd népdalt ismer, amelyben gonosz *mostoha-apáról* szól a történet.

A tanulmánya következő részében, szerénységből(?) saját nevének említése nélkül közli a Berlinben, Julius Springernél frissen megjelenő mesegyűjteménye nyolc meséjét, rövidítve, de a forrásai, a gyűjtés helyének megjelölésével. Ezek a *Die beiden Goldkinder* MSS 1 (Segesvárt, Szászsebest, Szászrégent említi, ahonnan a forrásszövegei vannak, de utal arra is, hogy Schotték román gyűjteményének 8. darabja, a *Die goldnen Kinder* is nagyon hasonlít erre a meseszüzsére), a *Das Hirsekorn* MSS 8 („In Sächs. Regen, Rode, Zuckmantel, Pruden”), a *Das Zauberroß* MSS 10 („In Peschendorf, Sächs. Regen, Zuckmantel.”), a *Goldhaar* MSS 11 („In Schässburg, Pold bei Schässburg, Sächs. Regen.”), *Das Rosenmädchen* MSS 23 („Pold bei Schässburg, Radeln, Zuckmantel.”), *Die beiden Mädchen und die Hexe* MSS 34 („Schässburg, Mühlbach, Feldorf.”), *Das Zaubernhorn* MSS 36 („Schässburg, Radeln etc.”)

³⁴ Schott 1845. A Haltrich által hivatkozott mesék: Nr.4 *Die Kaisertochter Gänsehirtin*, Nr.5 *Der Zauberspiegel*, Nr.8 *Die Goldnenkinder*, Nr.10 *Petru Firitschell*.

és a *Die Geschenke der Schönen* MSS 40 („In Mühlbach, Schässburg, Sächs. Regen.”) című mesék.³⁵

Ezután következnek a témához kapcsolódó népdalok, köztük például az Eötvös József által is „megénekel” daltípushoz tartozó, az édesanyja sírjánál imádkozó *megfagyott gyermekről* szóló dal (Haltrich 1856: 27).

Talán a leginformatívabb azonban a szólások, mondókák és az árvákkal kapcsolatos hiedelmek és szokások rövid gyűjteménye (Haltrich 1856: 32–34). A mondókák, virág- és rovarnevek (Stiefmütterchen = *Viola tricolor*, ez magyarul is *(vad)árvácska*, Waisenkind = *Noctua sponsa*, egy éjjeli lepkefaj) témája mindig a szájalom, együttérzés. Egy a Haltrich által alkalmazott kiejtés szerinti átírásban lejegyzett szólás szerint: „*stefkänyd ôrm känyd, wîsekänyd härrgottskänyd*” (Stiefkind ist ein armes Kind, aber das Waisenkind – ist des Herrn Gottes Kind, azaz: ‘a mostohagyerek szánni való, szegény gyerek, de az árvagyerek az Úr gyermeke’).³⁶

Haltrich pontokba szedve sorol fel fontos szokás- és hiedelem-leírásokat az árvákról:

- „1. A megszikkadt kenyeret kenyérvéget nem szabad eldobni – az az árvagyereké.
2. A durva őrlésű »kőlisztet« (Steinmehl), az *árvagyerekek lisztjé*-nek nevezik.
3. A szombat este a szegényeké és az árvaké, ilyenkor szokás az árvagyerekeket étellel kínálni, a malmokban egy kis lisztet adni nekik.
4. Ünnepekre, lakodalmakra szokás meghívni az árvákat is.
5. Aratáskor, szüretkor megengedik az árvagyerekeknek, hogy a tarlón vagy a tőkéken maradt termést összeszedjék.

³⁵ Haltrich 1856: 10–24. Haltrich meséinek gyűjtőhelyei: Feldorf – Fületelke, Mühlbach – Szászsebes, Peschendorf – Bese, Pruden – Pród, Radeln – Rádós, Rode – Zágor, Sächs[isch-]Regen – Szászrégen, Schässburg – Segesvár, Pold (Puult?) – Apold(?), Zuckmantel – Cikmántor.

³⁶ Haltrich 1856: 32. A szólás persze kétértelmű, mert ugyan az árvák isteni patrónusa „magasabb személy”, mint a mostohaszülő, akinek a gondjaira bízták a gyereket, de ez azt is jelentheti, hogy a mostohagyermekkel még csak-csak törődik valaki, de az árvák sorsa a gondviselésre van bízva.

6. A földieper-veteményt az *árvagyerekek asztalának*, a földiepret magát pedig az *árvák kenyérének* nevezik.
7. Szombatonként a Napnak legalább egyszer ki kell bukkannia a felhők közül, hogy a templomi kántor és az árvagyerekek megszáráthassák a nedves ingjüket.³⁷
8. Aki egy árvát vesz a házához, annak odakészítenek egy széket a Mennyekben; aki megtagadja egy árvától a segítséget, elkergeti az ajtajától, azt egész életében éhség és szomjúság fogja gyötörni.
9. A tavaszi-nyári harmatot a *szegény árvagyerekek könnyének* nevezik.
10. A szegény, ártatlan árvagyerek megvéd a rontástól és képesek lenni a rontást, megtörni a varázslatot; meglátja a kincset az erdőben; a boszorkányok nem tudnak elrejtőzni előlük és nem tudnak ártani nekik; árvagyereket befogadni – szerencsét hoz a családoknak.”³⁸

Haltrich leírásai azt tükrözik, hogy – bár szociológiailag ez nem feltétlenül igazolható, de – az erdélyi szász közösségek íratlan szabályai, viselkedési normái szerint viszonylag fejlettek lehettek a 19. század közepén az árvákról való gondoskodás virtuális intézményei. Az is lehetséges, hogy az 1848–49-es erdélyi, a szász vidékeket súlyosan érintő hádiállapot nyomán sok csonka család keletkezett, akik különös bánásmódot igényeltek. Elképzelhető tehát, hogy a Haltrich-gyűjtés évtizedének (az 1850-es évek első fele) egy akut társadalmi problémája került felszínre a meseanyagban.

A másik érdekes megfigyelés – és ez inkább a hiedelemrendszert érinti –, hogy az árváknak kitüntetett szerepük volt/lehetett az analógiás mágiában, kincskeresésben, rontáslevételben. Valóban lehetett ilyen szerepük az örökbe fogadott gyerekeknek, érthették őket valamiféle előnyök a gondviselőktől, de alighanem inkább a közösség büntudatát, az árvákkal való rossz bánásmód beismerését szólaltatják meg ezek a mesék, vagyis valamiféle ideálképet közvetítenek. Ha elemezzük a mesék konfliktus-

³⁷ A magyarázat talán az lehet, hogy a vasárnapi istentisztelet kedvéért a kántornak és az árváknak mindenképpen tiszta ruhába kell öltözniük, és ez semmilyen körülmények között sem maradhat el.

³⁸ Nyersfordítás – HZ

helyzeteit, nyilvánvaló, hogy a mesék árváinak mindig valami, a családi státuszukban meglévő hátrányos helyzetet kell kiigazítaniuk, a mese voltaképpen a hátrányos családi státusz (a hiányállapot) előnyökkel teli állapotá, önállósággá, gazdagsággá változásának története, vagy a mesehős az új, általa alapított, immár nem csonka családra visel majd gondot.

Nagyon jellemző, hogy nemcsak a bonyolult, nyugati, polgári közösségi viszonyokat leképező Grimm-gyűjteményben, de Haltrich szász meséi között is van olyan kiinduló szituáció, amelyben a szülőket helyettesítő, a családi „konfliktustérkép” peremén elhelyezkedő keresztszülők, komák (Gevattersleute) veszik át jól-rosszul a szülők helyét: ilyenek Grimméknél a *Der Fuchs und die Frau Gevatterin* KHM 74/ATU 3* (ami egy állatmese), lényegében ilyen, jó és gonosz keresztanyák jelennek meg a *Dornröschen*ben KHM 50, ilyen a *Der Herr Gevatter* KHM 42, a *Der Gevatter Tod* KHM 44, a *Ferenand getrü und Ferenand ungetrü* KHM 126 és a KHM 141 *Das Lämmchen und Fischchen* című, korábban már említett mesékben (ez utóbbiban például a mostohaanyának van egy, a mesehőst segítő keresztanya karakterpárja); Haltrichnál pedig ehhez a konfliktustípushoz tartozik a *Die dunkle Welt* MSS 32 című mese (Haltrich 1972: 167–173).

Ebben a terjedelmes, összetett történetvezetésű mesében egy szegény családnak olyan sok gyereke van, hogy a falujukban már nem találunk keresztszülőket az újonnan született ikreiknek, Haninak és Susinak. Az apa elindul idegen faluba keresztszülőket keresni, összetalálkozik egy gazdag, gyermektelen, városi kereskedő-házaspárral, akik elvállalják a keresztszülőséget, és magukhoz veszik a gyerekeket. (A valódi szülők itt eltűnnek a történetből.) Idővel a fiú a kereskedő, a lány a háziasszony jobb keze lesz, megbíznak bennük. Amikor egyszer a nevelőszülők elmennek otthonról, Hani és Susi kártyázni kezdenek, Hani mindenét elveszíti, utoljára felteszi a bolt kulcsát, de Susi azt is elnyeri tőle. Ebben a pillanatban megjelenik egy szellem, aki magával viszi, elrabolja a lányt. Megjön a kereskedő meg a felesége, az asszony neheztel Hanira, azt mondja, hogy nem akarja látni, amíg vissza nem hozza a lányt, de a férje pénzt ad Haninak az útra. (Itt a keresztszülők is kiesnek a történetből, de az *útnak indító* szerepköre egyértelműen az övék.) Hani kertész lesz egy királyságban, egyszer kimegy a tengerre, ahol a vízből kiemelkedik egy szűzleány, akit szintén Susinak hívnak, és elmondja neki, hogy kilencvenkilencszer kell kijönnie a tengerpartra, mindannyiszor talál egy kő alatt egy ara-

nyat, s ha összegyűjti mind a kilencvenkilencet, megszabadítja őt a varázslattól. Hani az utolsó este nem tud kimenni a tengerhez, mert a palotában bál van, és a királynő Hanival akar táncolni. Amikor aztán kijut a tengerpartra, nem találja a pénzt a kő alatt, de a lány azt mondja neki, hogy az Üveghegyen álló palotában megtalálja. Hani a szolgájával a keresésére indul (a keresés második menete), eljut egy malomhoz, amiben egy boszorkány lakik. A boszorkány elárulja neki, hogy a malomnál indul egy lépcső az Üveghegyre, indulás előtt azonban a boszorkány ad a szolgának egy tút, és megparancsolja, hogy a harmadik lépcsőfokon a szolga szűrje a tút Hani köpenyébe. Hani ettől elalszik, és így nem találkozik a lépcsőn hozzá leereszkedő szűzleánnyal. A harmadik kudarcba fulladt találkozás után Hani megtudja, hogy a leányt a „sötét világban” találja csak meg, ahonnan még senki nem tért vissza, rájön a szolga ármánykodására is, levágja a szolga fejét, és továbbáll (a X–XV. proppi funkció harmadszorra indul újra). Eljut egy királyságba, kereskedőinasnak áll. A kereskedő rábízta, hogy díszítse fel a boltot, mert a királyné minden évben egyszer lejön a palotából a piacra, és amelyik boltba betér, ott annyit vásárol, hogy annak a kereskedőnek egy évig nem lesz gondja a megélhetéssel. Hani zöld kárpittal borítja be a boltot, de aznap a piacra összes kereskedője így tesz. A királyné mégis Hani boltjába megy be, és amint Hani meglátja a királynőt, felismeri benne a testvérét, Susit. Susi bevezeti a palotába, Hani pedig elmondja a történetét a királynak. A király, aki a világ összes szellemének parancsol, összehívja a szellemeket, csak egyikük késik, aki a „sötét világból”, hosszú útról érkezik. A király megparancsolja a szellemnek, hogy kísérje el a „sötét világba” Hanit (negyedik menet). Odaérnek, a szellem jó tanácsokkal látja el, hogyan jut be a három kapun. A harmadik kapu mögött Hani elbújik az első ágy alatt, megérkezik a szűzleány, lefekszik az ágyra és elalszik. Haninak éjfélkor kell előbújni az ágy alól, befeküdni az ágyba, szorosán átölelni a lányt, aki erre kigyóvá változik és rátekeredik Hani testére, Haninak ezt mozdulatlanul kell túrnie egy teljes órán át. Ekkor Susi, a lány megszabadul a varázslattól. A szellem hazaviszi őket a testvér-Susi országába. Lakodalom. A lakodalom után Hani és a lány visszamennek a „sötét világba”, ami a szűzleány-Susi apjáié volt, de Hani segítségével megszabadult az átoktól, és virágzó ország lett.

A mese, bár szigorúan véve nem tűnik árvákról szóló mesének, Haltrich nem is említi a tanulmányában megjelölt nyolc szűzséje között, különös

módon mégis az általa említett, az árvákkal, mostohákkal kapcsolatos közösségi normák, szokás- és hiedelem-leírások motívumait „használja”. Ilyen a keresztszülők pozitív és negatív szerepe (befogadják a gyerekeket, szerencse jár velük, a testvérek megszegnek egy fontos viselkedési normát, az asszony elüldözi, a kereskedő segíti Hanit, a mesehóst). Talán a legfontosabb motívum az, hogy a keresztszülő által elindított, a szüleit kétszer is elveszítő fiú törli meg a „sötét világot” sújtó átkot. A mesének szexuális utalásai is vannak, a szűzlány-Susit következetesen Jungfrau-nak hívja a mese; Haninak táncolnia kell a királynővel; a malomban, ami fontos eleme a szász hiedelmek árvákkal kapcsolatos előírásainak, de a malom az ördög lakóhelye is, sok esetben pedig a nemi aktust jelképező „gépezet”; Hani elalszik az Üveghegyre vezető lépcsőn (ez az Árgirus-típus fontos eleme, ahol – főleg a Gergei-széphistóriában – erotikus szimbolikája van a hős elalvásának) (vö. AaTh/ATU 400); az ikertestvér-Susi (az elsődleges *segítőtárs*) a város domináns női alakja, a boltok zöld kárpittal való díszítése is erotikus képzeteket kelthet; és Haninak a „sötét világi” palotában való ölelkezése (a másodlagos *segítőtárs*, a szellem tanácsát követve törli meg a szűzleányt és a birodalmat ért átkot) is nyíltan szexuális jellegű. (Nem lehetetlen, hogy a mesének volt Haltrich idején erotikus, utóbb le nem jegyzett változata is.)

A keresztszülők keresztgyerekeikről való, a szülők akadályoztatása, halála utáni gondoskodása biztosan komolyan vett közösségi intézménye volt az 1850-es években az erdélyi szász közösségeknek. A témakör meseanyagban való jelenlétét talán erősíti, hogy egy modern, polgári intézmény is betölthette a szegény családból származó gyerekekről, árvákról való gondoskodás intézményes szerepét: a szász közösségek által fenntartott bentlakásos iskolák, köztük például a Haltrich tanárságának színteréül szolgáló segesvári gimnázium is. Nagyon is elképzelhető, hogy az árvákról való gondoskodás narratívuma a diákközösségek mesemondói gyakorlatában, elvont értelemben, az iskola szociális biztonságáról is szólhatott.

Szakirodalom

Bettelheim, Bruno

1985 *A mese bővölete és a bontakozó gyermeki lélek*. Fordította Kúnos László. Gondolat, Budapest.

Domokos Mariann – Gulyás Judit (szerk.)

2019 *Az Arany család kéziratos mese- és találógyűjteményének, valamint Arany László Eredeti népmesék című művének szinoptikus kritikai kiadása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Erdélyi Gabriella (szerk.)

2020 *Érzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

Grimm, Brüder / Jacob und Wilhelm

1822 *Kinder- und Haus-Märchen*. Band 3. Gesammelt durch die Brüder Grimm. Große Ausgabe, 2. Vermehrte und verbesserte Auflage. Reimer, Berlin.

1856 *Kinder und Hausmärchen*. Band 3. Gesammelt durch die Brüder Grimm. Dritte Auflage. Dieterich'schen Buchhandlung, Göttingen.

[2002] *Gyermek- és családi mesék*. Fordította és az utószót írta Adamik Lajos és Márton László. 3. kiadás. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

1856/2006 *Kinder und Hausmärchen*. Ausgabe letzter Hand. Mit einem Anhang sämtlicher, nicht in allen Auflagen veröffentlichter Märchen und Herkunftsnachweisen. Herausgegeben von Heinz Rölleke. Philipp Reclam jun., Stuttgart.

Haltrich, Josef

1882 *Deutsche Volksmärchen aus dem Sachsenlande in Siebenbürgen*. Gesammelt von Josef Haltrich. Dritte, vermehrte Auflage. Carl Grafer, Wien.

1972 *Sächsische Volksmärchen aus Siebenbürgen*. Herausgegeben von Hanni Markel. Kriterion, Bukarest.

1979 *A csodálatos fa. Erdélyi szász népmesék*. Josef Haltrich gyűjtése. Válogatta Kovács Ágnes. Fordította Üveges Ferenc. Az utószót írta Hanni Markel. Európa Könyvkiadó, Budapest.

[Haltrich, Josef]

1856 *Die Stiefmütter, Stief- und Waisenkinder in der siebenbürg[ischen] sächsischen Volkspoesie*, Wallishausser, Wien.

Hasselmann, Irmgard

2015 *R3. Geführt Schreiben und Lesen lernen. Raum – Richtung – Rhythmus*. Pro Business, Berlin.

Hermann Zoltán

2006 Egy tanulságos példa: Szilcz István kéziratos mesegyűjteménye. In: Csörsz Rumen István – Hegedűs Béla – Tüskés Gábor (szerk.): *Historia litteraria a XVIII. században*. Universitas Kiadó, Budapest, 515–527.

2011 Morfológia és rítus. A csíkszentdomokosi lakodalmi szokáskontextus Albert András három meséjében. In: Benedek Katalin (szerk.): *A népköltészet terített asztalánál*. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest, 245–258.

Kovács Ágnes

1974 [Ism.] Haltrich, Josef: *Sächsische Volksmärchen aus Siebenbürgen*. Herasugegeben von Markel, Hanni. Kriterion Verlag, Bukarest 1972. *Ethnographia* LXXXV. (2–3) 554–556.

Mitchell, William John Thomas

2008 *Mi a kép?* In: *Uő: A képek politikája*. Szőnyi György Endre és Szauter Dóra (szerk.), fordította Szécsényi Endre. (Ikonológia és műértelmezés, 13.) JATE-Press, Szeged, 15–50.

Nagy Ilona

2015 A Grimm testvérek mesegyűjteményéről. In: *Uő: A Grimm-meséktől a modern mondákig*. L'Harmattan, Budapest, 15–64.

Propp, Vlagyimir Jakovlevics

1975 *A mese morfológiája*. Fordította Soproni András. Gondolat, Budapest.

1985 *Russzskaja szkazka [Az orosz mese]*. LGU, Leningrád. (Orosz eredetiben: *Русская сказка*, Издательство ЛГУ, Ленинград, 1984.)

2005 *A varázsmese történeti gyökerei*. Fordította Istvánovits Márton. Szerkesztette Hermann Zoltán. L'Harmattan, Budapest.

Schott, Albert und Arthur

1845 *Walachische Märchen*. Olms, Stuttgart.

Schullerus, Adolf

1926 *Siebenbürgisch-sächsische Volkskunde*. Quelle und Meyer, Leipzig.

1928 *Verzeichnis rumänischer Märchen und Märchenvarianten*. (FFC, 78.) Bookstore Tiedekirja, Helsinki.

Uther, Hans-Jörg

2004 *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography. Based on the system of Antti Aarne and Stith Thompson*. Vol. 1–3. (FFC, 284–286.) Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki.

2013 *Sittenlehre und Erziehungsbuch*. In: *Uő: Handbuch zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*. De Gruyter, Berlin–Boston, 488–492.

Végh Balázs Béla

2010 Josef Haltrich, a mesegyűjtő. In: Bálint Péter (szerk.): *A többes azonosága*. Didakt, Hajdúböszörmény, 225–231.

Wolff, O. L. B.

1850 *Hausschatz der Volkspoesie. Sammlung der vorzüglichsten und eigentümlichsten Volkslieder aller Länder und Zeiten in metrischen deutschen Übersetzungen*. Besorgt und herausgegeben von O[skar] L[udwig] B[ernard] Wolff. Otto Wigand, Leipzig.

Melléklet

A KHM családi konfliktustípusai és a proppi szereplői funkciók összefüggései:

	Hős	Álhős	Útnak indító	Adományozó	Segítőtárs	Ellenfél	Keresett személy 1. (királylány)	Keresett személy 2. (após-anyós)
Kind/gyerek(ek)	x							
Sohn/fiú	x	x					x	
Tochter/lány	x	x			x		x	
Stieftochter/mostohalány	x	x						
Mann/férj	x	x				x		
Weib/feleség	x	x				x		
Vater/apa			x	x	x			x
Mutter/anya			x	x	x			x
Stiefmutter/mostoha						x		
Grossmutter/nagyanya			x		x			x
Grossvater/nagyapa			x		x			
Schwiegervater/após						x		x
Schwiegermutter/anyós						x		x
Schwager/sógor					x			
Schwagerin/sógornő								
Gevatter/keresztapa					x			
Gevatterin/keresztanya					x			
Tante/ nagynéni					x			
Onkel/ nagybácsi					x			
Hüter/gyám				x				
Witwe/özvegyasszony			x					
Witwer/özvegyember			x					
Fremde/idegen				x		x		

„Basmeele familiale” ale fraților Grimm și Josef Haltrich

Lucrarea analizează diferitele conflicte de familie (situațiile inițiale și rezolvarea acestora) din cadrul colecției de basme populare ale fraților Grimm (*Kinder- und Hausmärchen*), respectiv basmele săsești din Transilvania, editate de Josef Haltrich în 1856. Pe baza tematicii *copiilor orfani*, *copiilor vitregi*, prezentă în colecția Grimm, dar suprareprezentată la Haltrich, se pare că obiceiurile comunităților urbane săsești de la mijlocul secolului al XIX-lea – despre care Haltrich a publicat un studiu separat –, sistemele lor sociale apar ca niște narative specifice în basmele populare culese de către Haltrich de la elevii săi și de la familia sa.

“Family Tales” by the Grimm Brothers and Josef Haltrich

The essay examines different types of family conflicts (depending on their initial situations and solutions) in the collection *Kinder- und Hausmärchen* by the Brothers Grimm, and in the Saxon folk tales of Transylvania published by Josef Haltrich in 1856. Looking at the themes of orphans and stepchildren, which also appear in Grimm’s tales but are overrepresented at Haltrich, it seems probable that the customs – which were also discussed by Haltrich in another essay – and social systems of Saxon urban communities in the middle of the 19th are represented as a special type of narrative in Haltrich’s tales collected from his students and family.

Landgraf Ildikó

Régi nyomokon és új utakon.

Hagyománykövetés és újszerűség

Vikár Béla folklórgyűjtéseiben és szövegzései

E kötet közreműködői, köztük ennek a tanulmánynak a szerzője is írásával Olosz Katalint kívánja köszönteni, akinek többek között Szabó Sámuel vagy Kanyaró Ferenc tevékenységéről készült munkái is rámutatnak arra, hogy apró mozaikdarabokból, lépésről lépésre miként rekonstruálható egy gyűjtői, kutatói életmű képe. Olosz Katalin kutatásai számos kiváló példával szolgálnak arra, hogy mennyire fontos az eleinte akár mellékesnek tűnő apróságokat is tisztázni, utánajárni az adatok hitelességének, az akár több generáción át is öröklődő tudományos megállapítások igazságtartalmának. Ahogy a vele készült életútinterjúban határozottan meg is fogalmazta kutatói ethosának egyik alapvetését: „...a jóhiszemű kételkedésnek igen nagy szerepe van a kutatásban, nem föltétlenül kell látatlanban mindent elfogadni, még ha a szakma kiválóságai mondják is. Utána kell nézni a dolgoknak, különösen, ha bizonyíték nélküli kinyilatkoztatásokkal találkozunk” (Olosz 2011: 13).

Iránymutatása – a régi nyomokat jól meg- és kiismerve új utakon elindulni – Vikár Béla folklórkutatásai kapcsán is fontos gondolat. A magyar szövegfolklorisztika kánonjába ugyanis sok esetben nem azok a Vikár-művek és felvételek épültek be, amelyek a leginkább újszerűek, sőt kimondottan újítóak voltak (vö. Küllös 2012: 290–291), amelyek nem csak, hogy érvényesek napjainkig, de rendkívül inspirálóak is. Remek folklorisztikai meglátásai nem mindig letek visszhangra a kortársak körében, felejtésbe merültek, esetleg később mások elméleteiként épültek be a szakirodalomba.

Habár Vikár folklorisztikai gyűjtéseinek rendezésében, feldolgozásában, az átfedések föltárásában hatalmas lépést jelentett Sebő Ferenc

Vikár Béla népzenei gyűjteménye című könyvének megjelentetése (Sebő 2006), illetve a *Vikár Béla népzenei és népköltési gyűjteménye* című DVD-ROM kiadása, az ott közzétett népköltészeti szövegek filológiai vizsgálatát Küllös Imola végezte el (Sebő 2009). Ezek a kiadványok a *Vikár Béla-bibliográfiával* (Terbócs 1999) egyetemben rendkívül sokat törlesztettek a magyar folklorzstika nyomasztó adósságából, amellyel kapcsolatban Katona Imre Vikár Béla születésének 120. évfordulója kapcsán írta, hogy: „A teljes Vikár-hagyaték feldolgozása azonban minden fáradtságot megérdemel, nemzeti-nemzetközi jelentősége pedig olyan nagy, hogy a munka nem várthat magára sokáig” (Katona 1981: 293).

Vikár szerteágazó, számos tudományzakot érintő, gazdag életműve, hagyatékának hányatott sorsa, gyűjtéseinek, kéziratának több intézményhez kerülése mind-mind hozzájárult ahhoz, hogy nem készült az életpályáját és a tudományos tevékenységét a maga teljességében és öszszetetttségében bemutató és értékelő monográfia.¹

Írásomban a *folklorista* Vikár tevékenységének két mozzanatára koncentrálok. Az egyik témakör terepmunka-felfogásának, gyűjtési elveinek újszerűsége. Működése jelentős mértékben hozzájárult a 19–20. század fordulóján a hazai folklorzstika *mit és hogyan gyűjtünk* kérdésének megváltozásához, a kortársi magyar folklörgyűjtési felfogás átalakulásához. A másik témakör, amit folklorzstikai munkái nyomán felvázolok, hogy a finn földrajz-történeti módszer miként épült be a kutatásiba. Egy majdani, monografikus igényű Vikár-életrajzban hangsúlyos szerepet kell kapnia Vikár gyűjtőútjainak, gyűjtői gyakorlatának, valamint a finn kapcsolatokat és tudományos hatásait feltérképező fejezetnek egyaránt. Ez nem csupán Kalevala fordításának háttéréhez, a magyar fordítás keletkezéstörténetéhez szükséges, hanem Vikár folklorzstikai kuta-

¹ Még Vikár életében született ugyan Ernst Jenő tollából egy életrajz (Ernst 1941), de ez a munka elsősorban a gyorsíró Vikárt mutatta be. Volly István Vikár Béla visszaemlékezéseinek felhasználásával, Schelken Pálma közreműködésével megkísérelt egy Vikár-monográfiát összeállítani (vö. Volly 1984: 31), ennek egy rövidebb változata *Somogyi „Kalevala”* címen 1959-ben meg is jelent. A bővebb életrajz gépiratát *„Ideje volna énekelni...”* címmel a Hagyományok Háza őrzi (Schelken Pálma – Volly István: *„Ideje volna énekelni...” Vikár Béla élete és munkássága*. Kézirat, Hagyományok Háza, 1960). A visszaemlékezéseket Volly István erősen átírta, stilizálta. A Vikár Béla születése és a halála kerek évfordulóin tartott megemlékezések, előadások is hozzájárultak az életmű teljesebb megismeréséhez (pl. Korompay 1959, Katona 1981: 291–293, Olsvai 1997, Küllös 2009: 20–35, Voigt 2009, további irodalmak: Terbócs 1999: 65).

tásainak megismeréséhez is elengedhetetlen, hiszen tudományos felfogását a finnországi szakmai tapasztalatok alapvetően befolyásolták. Ehhez szándékozom a következőkben néhány adalékkal szolgálni. Munkám forrásai: publikációin túl, gyűjtései és rendkívül kiterjedt levelezéséből az MTA Kézirattárában található levelei.²

Úgy vélem, Vikár terepmunkáról vallott elveit és gyűjtői módszerét 1889-es finnországi útja életre szólóan meghatározta. „Rég óta érlelődött bennem az a szándék, hogy Reguly, Hunfalvy, Budenz és Szinnyey példáját követve, ellátogassak finn rokonainkhoz” – írta Vikár Béla az úti beszámolójában (Vikár 1890: 231). Az utazás célja alapvetően a Kalevala fordításának előkészítése, a kalevalai runok világának nyelvi és gondolati megértése volt. Ezeken kívül meg akarta ismerni az Európa-szerte komoly tekintélynek örvendő finn folklorisztika eredményeit, betekintést nyerni a 19. század elejétől végzett intenzív népköltési gyűjtésekbe, az ot-tani rendszerezési, archiválási gyakorlatba, tájékozódni az 1831-ben alapított Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (Finn Irodalmi Társaság) archívumában.³ Utazása első, többetes tartózkodási helyeül Karjalát választotta, ahol ekkor még gyűjteni lehetett a kalevalai epikus énekköltészetet. Újszerű szemléletet tükröz, és mindenképpen összefügg Vikár tudósi alkataival, hogy fordítása elkészítéséhez Elias Lönnrot szövegén túl fontosnak tartotta megismerni az élő finn népköltészetet, hogy ezáltal jobban értse és érezze a Kalevala nyelvét és metrikáját.

Egész későbbi kutatásaira kihatott az élmény, amikor szembesült a finn példával, az országos kiterjedésű, intenzív gyűjtésekkel, amelyek a hallottak minél pontosabb rögzítésére törekedtek. Itthon szorgalmazója lett az összehangolt, nagy területen zajló gyűjtéseknek, annak érdekében, hogy a néprajzi tájak, az egyes népcsoportok sajátosságai láthatóvá

² Vikár kiterjedt levelezést folytatott, leveleinek csak egy része került a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárába (a továbbiakban: MTA Kézirattára) (Ms 5203/1–16; Ms 5204/1–98), más magyar és finn intézmények is őrznek Vikár-leveleket. Leveleinek egy jelentős gyűjteményét Varga P. Ildikó adta közre 2017-ben (Varga P. 2017).

³ „Czélom vala egyrészt a finn nyelv ismeretének azon mértékét, melyre könyvekből szert tehettem, magával a finn néppel való érintkezés útján följújtani, kiegészíteni s megszilárdítani, másrészt pedig a rendkívül gazdag és érdekes finn ethnographia körül tájékozást szerezni. Mind a kettő actualissá vált reám nézve akkor, midőn a finn nemzeti eposnak, az úgynevezett Kalevalának fordítására eltökéltem magamat” (Vikár 1890: 231–232).

váljanak.⁴ Valójában ez az utazás tette a folklór elkötelezett gyűjtőjévé és kutatójává.

Vikár Béla kilenc félévet töltött rendkívüli hallgatóként a Budapesti Tudományegyetemen (1877–1884 között). Nyelvtanári pályára készülve látogatta Budenz József óráit. Az ő hatására kezdett finnül tanulni, és készített próbafordításokat a Kalevalából. 1880 óta, így már az utazása idején is a Parlamenti Gyorsíró Iroda munkatársa, revizora volt. Vikár nagyon magas szinten művelte a gyorsírást, elméleti szakírója volt a témának, rendszeresen publikált a gyorsírói szaklapokban. Finnországi útjának idejére féléves szabadságot kért a Gyorsíró Irodától, és saját költségén utazott a terepmunkára első feleségével, Kerekács Júliával, aki aztán további gyűjtőutakra is elkísérte, több fényképnek ő volt a fotográfusa.

1889. július 20-án indultak útnak Szentpéterváron keresztül Sortavalaba. A Ladoga északi partján fekvő települést azért választotta karéliei gyűjtőútja központi állomáshelyéül, mert mint írja: „...vidéket Krohn is a Kalevaláról írt művében a legjobb lelőhelyek közé sorolja...” (Vikár 1890: 232). Feltehetően Julius Krohn⁵ egyik munkájára⁶ utalhatott Vikár, hiszen Kaarle Krohn Kalevala témájú publikációi csak később, Vikár finnországi útját és úti beszámolóját követően láttak napvilágot.

Sortavala városának akkori értelmisége elsősorban az ott található két tanítóintézet tanáraiból állt, közülük kerültek ki karjalai terep-

⁴ „Kell, hogy előbb összegyűjtsük országszerre népköltésünk hagyományait, egyes vidékek szerint. E részben még tömördek a tenni való; csak ha már nagyjából az egész országot felgyűjtöttük, akkor lesz időszerű, hogy az egész anyagot néprajzi szempontoknak megfelelően csoportosítva mutassuk be” (Vikár 1899: 34).

⁵ Julius Leopold Fredrik Krohn (1835–1888) folklorista, a Helsinki Egyetem finn nyelv és irodalom professzora, költő, műfordító, fia a nemzetközi híró folklórtudós, Kaarle Krohn.

⁶ Ez a kötet feltehetőleg Julius Krohn *Suomalaisen kirjallisuuden historia. I. Kalevala*. [A finn irodalom története I. Kalevala] (Weilin – Göös, Helsinki, 1885) című könyve, esetleg a *Kalevalan toisinnot (Les variantes du Kalevala): Suomen kansallisepoksen ainekset*. [A Kalevala változatai. A finn nemzeti eposz összetevői] (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 1888.) című munka. Vikár Béla magánkönyvtárának könyvei részben a Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár tulajdonába kerültek, többek között az elsőként említett Julius Krohn mű is. <https://webpac.lib.unideb.hu/WebPac/CorvinaWeb?action=onelong&showtype=longlong&recnum=541932&pos=141> (Utolsó megtekintés: 2020. dec. 5.)

munkájának legfontosabb segítői: Oskar Forsström,⁷ aki a helyi múzeumot is alapította, és nagyon jó karjalai helyismerettel rendelkezett, Oskar Relander és Kaarle Gustaa Samuli Suomalainen, utóbbi 1876-ban megjelent novellái közül addigra Vikár már néhányat lefordított. Két és fél hónapos útja során Sortavala és Suistamo körzetében elsősorban epikus énekeket, népdalokat, lakodalmi dalokat, siratókat, ráolvasásokat gyűjtött. Felkeresett több, a finn kutatók által jól ismert adatközlőt: mint pl. Rautalahtiban a híres runoénekest, Borissa (Ontrei) Vanninent, vagy Petri (Vaano) Semejkat Kokkariban. Ahogy Vikár írja, a „folklórgyűjtő” jól ismert az itt élők körében, „...a finn gyűjtők mindenütt megfordulnak, úgy hogy a nép kereskedőknek tartja őket és nem is hívja másképp, mint ezzel a névvel: virsi-saksa (tkp. verses német; azaz: verskereskedő)” (Vikár 1890: 238). A két és fél hónap alatt rengeteget utazott, sokat gyalogolt, igyekezett minél több helyre saját maga eljutni, de volt, hogy az énekes kereste fel őt egyik állomáshelyén. Volt, ahova valamelyik finn kísérőjével ment (pl. Rautalahtiba Oskar Relanderrel), volt, ahova egyedül jutott el (pl. Jalovaara).

Gyűjtött spontán módon, utazás közben, vagy a helyiek által javasolt jó énekesektől, vagy pl. a pitkärantai népünnepélyre távolabbról érkező látogatóktól is. Vikár Béla sem ekkor, sem később, Magyarországon soha nem gyűjtött levelezők vagy közvetítők közreműködésével, miként azt elődei közül többen tették, hanem mindig személyesen. Több hétig tartó gyűjtőútjait mindig előre gondosan megtervezte, hiszen hivatali munkája szigorúan kötött volt. Énekeseit szerette saját közvetlen lakókörnyezetükben felkeresni és ott gyűjteni tőlük. Nyelvtehetsége, a népnyelv sajátosságaira érzékeny füle, valamint fogékonysága a verselésre nagy segítséget adtak neki a magyar és a finn folklór gyűjtésében egyaránt. Parlamenti gyorsíróként a beszéd minél pontosabb rögzítésének mindennapi gyakorlata természetszerűleg adta, hogy ezt a képességét és igényét a folklorisztikai és a népnyelvi gyűjtések során is alkalmazza. Finn gyűjtései során figyelt fel arra, hogy a mondatolt és az énekelt szöveg eltér egymástól. „Míg az ének-előadásban a runók régi nyelve s pontos metrumba változat-

⁷ Oskar Forsström később felvette a Hainari nevet. Vikár egykori vendéglátójának halála után is tartotta a családdal a kapcsolatot, feleségével, Tilma Hainarival, aki a Finn Nőszövetség elnöke lett, évtizedeken keresztül levelezett (lásd MTA Kézirattár Ms 5204; vö. Landgraf 2010: 521).

lanul marad, mondatolás közben a közlő rendszerint érvényesíti saját mai dialektusának szabályait, tekintet nélkül a verstani alakra úgy hogy az utóbbi nagyon sok helyt megromlik” (Vikár 1890: 237). Észrevette, hogy amikor nem daloltatja, hanem mondatja az énekesekkel a dalt, akkor azok könnyen megakadnak. Az előadók az énekelt szöveg archaikusabb nyelvezetét saját nyelvhasználatuk szerint módosítják. Finnországi útja alatt értesült édesapja haláláról, adatközlői részvétüket kifejezve kezdtek neki siratókat énekelni. Már 1890-es beszámolójában megfogalmazta, hogy olyan nehezen lejegyezhető műfajok esetében, mint pl. a sirató, amikor az énekes zokogása miatt a szöveg szakadozott, nehezen érthető, különösen nagy segítséget jelentene a gépi hangrögzítés.⁸ Az újító gondolatot néhány évvel később, 1896 karácsonyán követte tett, ekkor készített első alkalommal hangfelvételt fonográfval, Edison 1877-ben megalkotott találmányával (Sebő 2006: 24–25). „1896 telén a Bükk aljában, Heves megyében, gyűjtöttem népdalokat özvegy Erdődy grófnő birtokán, a csincsei tanyán. Onnan átrándultam fonográfommal a borsodmegyei Mezőcsáthra” (Vikár 1905b: 273). Ez nem csak a hangrögzítés, hanem a folklorisztikai gyűjtések történetében is határkö.⁹ Vikárt követve kezdtek a magyar kutatók fonográfot használni, különösen népzenei gyűjtésekhez. De nem csak a magyar kutatók váltak e tekintetben a követőivé, hanem többek között Heikki Paasonen, finnugrista nyelvész és etnográfus is tőle tanulta meg miként használható a fonográf a terepmunka során. Vikár fonográfos gyűjtéseit az összehasonlító nyelvész Hugo Schuchardt és a nyelvész, turkológus Wilhelm Radloff is tanulmányozta.

Vikár finnországi terepmunkájának térben és időben egyaránt anyagi lehetőségei szabtak határt.¹⁰ A későbbiekben szinte a teljes magyar nyelv-

⁸ „A sirató énekek leírása vajmi nehéz, mert a közlő többnyire bizonyos megállapodott phrasiskészletből rögtönözve állít össze mindig más meg más egészet, a melynek ismétlésére aztán képtelen; minthogy pedig valósággal zokog hozzá vagy legjobb esetben síró hangon adja elé, annál fogva egyszeri hallásra igen sok hézag marad. Itt a phonograph igazi áldás lett volna” (Vikár 1890: 238).

⁹ Ehhez lásd többek között: Fewkes 1890a, 1890b; Sebestyén 1901: 251–253; Domokos 1997: 127–132; Voigt 1997: 103–107; Sebő 2006: 24–31, 2011: 56–60.

¹⁰ „Bármily örömet kiterjesztettem volna még vizsgálódásaim az északibb és északkeleti sokkal gazdagabb runó-területekre: Korpiselkä, Ilomantsi, Himola és Repola felé, anyagi erőm korlátoltsága jelenleg lemondanom kényszerített a költséges nagyobb kirándulásokról, de nem a reményről, hogy majd egy kedvezőbb jövő megadja erre a módot és alkalmat” (Vikár 1890: 243).

területen – kivéve Bukovinát és Moldvát – nagyon sokat gyűjtött. Finnországban viszont – bár rövidebb időkre megfordult az országban – hosszú gyűjtőútra többet már nem volt módja. Soha nem volt kutatói állásban, néprajzi gyűjtéseivel magának kellett időt és pénzt előteremtenie. A fonográfós gyűjtés drága volt, a 25 kg-os gép és a törekeny fonográf-hengek szállítása pedig nehézkes. Tulajdonságai, habitusa, a nehézségek ellenére soha nem lankadó érdeklődése mind alkalmassá tették, hogy jó érzékkel mozgott a néprajzi terepen.¹¹ Vikár gyűjtési naplóiban rögzítette az adatközlő lakóhelyét, foglalkozását, családi állapotát, közösségben elfoglalt helyét, sőt sokszor egyéb személyes észrevételeket is tett az előadóról. Már 1890-es finnországi gyűjtési beszámolójában is névvel, lakóhellyel, életkorral, foglalkozással szerepeltek a finn énekesek. A *Magyar Nyelvőr*ben 1899-ben látott napvilágot az első olyan népmeseközlés, amely információt tüntetett fel a mesemondó személyére vonatkozóan, ez Vikár Béla somogyi gyűjtésének egyik meséje volt.¹² A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* sorozatában Vikár Béla somogyi gyűjtése volt az első olyan kötet (Vikár 1905a), amely szinte minden közölt szöveg előadóját is megnevezte.

A magyar népköltési gyűjtések megindulásától kezdve egészen a 19. század végéig a gyűjtők a helyszínen készült jegyzeteik alapján adták közre a folklórszövegeket, segédeszközök nélkül képtelenség volt az elhangzottakat szó szerint lejegyezni, de nem is ez volt a cél, hanem a hallottak nyomán egy szerkezetileg teljes, esztétikailag értékes szövegváltozat közreadása. A gyűjtések leginkább gyűjtőhálózatok létrehozásával valósultak meg. A gyűjtés kezdeményezője, irányítója levelezés útján vagy egyre inkább a sajtón keresztül tette közzé gyűjtési felhívását. A helybeli értelmiségiek (tanítók, papok, diákok) által gyűjtött és elküldött szövegeket pedig megszerkesztve, a tudósi elvárásoknak megfelelően adták aztán közre (vö. Gulyás 2011: 130, 2015: 11–29). A folklórszövegek hiteleségének kérdése nyomán a 19. század második felében kezdtek jelentősen átalakulni a folklórgyűjtéssel kapcsolatos elvárások. A folklórjelenések mind pontosabb megörökítése, rögzítése, megőrzése lett a célkitű-

¹¹ Az adatközlőkkel való kapcsolatáról, különösen a női előadók megszólaltatásáról, a tőlük feljegyzett anyagokról legújabban lásd Mikos 2019: 337–354.

¹² Vikár Béla: A vasorú banya. *Magyar Nyelvőr* 1899. XXVIII. (1) 42–46. („Szent-Márton, Farkas Ferenc elbeszélése 1885.”) Vö. Gulyás 2019: 320.

zés, nem pedig a gyűjtő vagy a közreadó által kiigazított, javított szövegek megjelentetése. Vikár Béla mind képességei, mind folklórfelfogása által tökéletesen alkalmas volt e megváltozott gyűjtői, kutatói szerepre.

Vikár gyűjtéseinek kezdetétől fogva alkalmazta a gyorsírást, amelynek során követni tudta az élőbeszéd természetes sebességét. Vallotta, hogy „...a folklorisztikai gyűjtés nem lehet el azon eszköz nélkül, mely a legrövidebb idő alatt a legtöbb szöveg lejegyzésére képesít és egyszerűsmind lehetővé teszi, hogy a közlőt előadásában meg ne állítsuk...” (Vikár 1899: 26). A gyorsírás által lehetővé vált, hogy hosszabb lélegzetű epikus alkotásokat is szó szerint rögzítsenek, a gyűjtőnek nem a helyszínen lejegyzett szüzséből kellett utólag rekonstruálnia a hallott történetet. Összehasonlíthatóvá váltak az előadók egyéni, stílusbeli különbségei, kitűnt, hogy ugyanazt a mesét, dalt ki-ki a maga módján, saját személyiségétől függően adja elő. „Csakis ennek az eszköznek köszönhetem, hogy már első gyűjtésem során magából Somogyból 60 mesét írhattam le szó szerint, köztük nem egyet, melynek tárgya ugyanaz, csak közlője más, a melyek tehát szépen feltűntetik azt a jelenséget, hogy ugyanazon néphagyomány, ugyanazon helyen, vagy tőszomszédos helyeken, más-más egyének ajkán mennyire különböző lehet az előadás módjában érvényesülő egyéni sajátosságok miatt” – írta Vikár (Vikár 1899: 26). A gyorsírással, majd később a gépi hangrögzítéssel kiegészülve vizsgálhatóvá vált a folklór egyik alapvető sajátossága, hogy az változatokban él.¹³ Különösen a dallamok rögzítése miatt érezte fontosnak Vikár a fonográf használatát, ami lehetővé tette dallam és szöveg együttes rögzítését. A fonográf az énekelt műfajok dallammal együtt való közreadási gyakorlatát segítette.

Vikár nem válogatott a dallamok és szövegek eredete, műformája, előadója szerint. Tágan értelmezte a folklórt, gyűjteményében népi, félnépi és műdal, kéziratos vagy ponyvai hagyomány egyaránt megtalálható. Nem csak az esztétikailag szépet, emelkedettet, a polgári ízlés szerint elfogadhatót akarta megörökíteni. Más kérdés, hogy a kiadások, különösen a nagyközönségnek szánt kiadványok számára ő is szükségesnek találta megrostálni a szövegeit a következőképpen: „...a temérdek változat

¹³ „Számталanszor megtörtént, hogy könyv nélkül tudott szöveget vagy már ismert dalmakat véltem újra hallani, holott a fonográf csalhatatlanul bebizonyítja, hogy az első pillanatra ismertnek tetsző szöveg, vagy dallam fontos részleteket tartalmaz, a melyek azt új változattá minősítik” (Vikár 1901: 139–140).

közül a hasznavehetőnek kiszemelése, az értéktelennek mellőzése, az itt-ott esztétikai okokból a szövegen eszközölt módosítások megszüntetése s a hiteles eredeti szöveg helyreállítása, a népnyelvi sajátságok hú föltüntetése stb.” (Vikár 1896: 443). Vikár gyűjtései során többnyire gondos táj-szójegyzéket is készített magyarázatokkal.

Mindent a lehető legteljesebben igyekezett rögzíteni: „...a hol megfordultam, az illető helynek összes népköltészetét, annak minden hagyományát lehető teljességgel jegyzékbe venni, mindig azt is nyomozva, hogy honnan jutott, az illető néphagyomány ahhoz a közlőhöz, a kinél épen módomban volt azt megtalálni. Ez nagyon fontos, mert ezen az úton sikerül esetleg rájönni a néphagyomány szerzőjére, vagy legalább arra a helyre, hol az keletkezett s így adott esetben megjelölhetjük a népköltési termékek tovaterjedésének földrajzi vonalát, a mi viszont egyéb tanulságokra vezet” (Vikár 1899: 26).

A 19–20. század fordulójának európai folklór-kutatását alapvetően meghatározta és Vikár szövegfolklorisztikai kutatásaira is döntő módon hatott a kortársi finn folklorisztika, különösen a Kaarle Krohn¹⁴ szövegfilológiai kutatásai nyomán kibontakozó finn földrajz–történeti iskola történeti, összehasonlító módszere. A földrajz–történeti módszernek megkerülhetetlen szerepe volt mindenütt Európában abban, hogy a folklorisztika önálló diszciplínává vált. Az új tudományszak tárgyát: a folklórt, mint változatokban gyűjthető folklórszövegeket ragadták meg, módszert történetinek, összehasonlítóknak határozták meg (vö. Frog 2013: 18–34). A szövegközpontú módszer nem csak filológiai kutatásokat ösztönzött, hanem utat nyitott a folklór mint társadalmi jelenség kutatásához is. A változatok nyomán vizsgálhatóvá váltak a helyi és regionális sajátosságok, az egyéni előadói stílus és a közösségi elvárás kérdése. A módszer hatott a hitelesnek tekintett folklórlejegyzés kritériumaira. Fontossá vált az összehasonlítás szempontjából a szociális, kulturális környezet, hogy az adott variánst ki, hol, mikor, milyen iskolázottsággal, kitől tanulva adta elő.

Az a folyamat, hogy a magyar népköltészet-kutatásba miként épült be a módszer, még nem eléggé feltárt, pedig az európai szövegfolklorisztika műfajcentrikus kutatásai, szövegkorpuszai, típus- és motívumkataló-

¹⁴ Kaarle Leopold Krohn (1863–1933) folklorista, nyelvész, a Helsinki Egyetem finn és összehasonlító népköltészet-kutatás professzora.

gusai, rendszerezési elvei, fogalomhasználata sok szállal kötődik a földrajz–történeti módszer alapelveihez. Az összehasonlító módszer ösztönzőleg hatott a néprajzi gyűjtésekre, hogy minél több variáns alapján lehessen elemezni. Köztudott, hogy a magyar néphitkutatást Ipolyi Arnoldtól kezdve Kandra Kaboson, Kálmány Lajoson át egészen máig hatóan meghatározta az összehasonlító folklorisztika történeti, filológiai paradigmája. Az, hogy a magyar népköltészet-kutatásba miként épült be a módszer, sokkal kevésbé ismert. A földrajz–történeti módszer szöveggközpontú irányzat, a típusok és a motívumok elterjedését vizsgálja. A változatok összevetéséből, előfordulási gyakoriságából von le következtetést a folklóralkotások keletkezési helyére, idejére vonatkozóan.

Vikárra már 1889-ben nagy hatást tett a finn népköltészeti gyűjtések kiterjedtsége, az archívumok gazdagsága. A finn földrajz–történeti iskola követőjeként Vikár szerint a folklórtudós legfontosabb feladata egy-egy folklórműfaj minél szélesebb körű gyűjtése és a sok-sok változat összegyűjtésével kikövetkeztetni az adott szövegtípus eredeti formáját, keletkezési körülményeit, végigkövetni vándorlásának útját (Vikár 1899: 25–26). Vikár összehasonlító motívum- és variánsvizsgálatokra épülő kutatásaiban a finnugor, szűkebben a finn, észt párhuzamok, különösen a genetikus kapcsolatok kimutatásában mértéktartó volt. Bemutatta, pl. hogy az „égbe való elragadás”-motívuma a magyarhoz hasonlóan az észt folklórban is megvan, de nem állította, hogy ezek eredetüket tekintve rokonságban lennének.¹⁵ Sajnos tanulmányai kevés hivatkozása – ritkán hivatkozik konkrét művekre, többnyire csak a kutatók nevét említi – miatt nehéz nyomon követni, hogy a nemzetközi, szűkebben a finn folklorisztika pontosan mely műveit olvasta, melyek hatottak rá.

Vikár több változatban gyűjtötte *A meggyilkolt fonó lány (Szűcs Marcsa)* balladatípust, amelynek keletkezéstörténete összefügg egy az 1820-as években történt mezőcsáti gyilkossággal. Földrajz–történeti módszerrel elemezte a szöveg hagyományt (Vikár 1905b, 1905c). Nem a változatokból következtetett egy feltételezett alapszövegre, hanem fordítva, egy énekes által alkotott alapszöveg és a szövegvariánsok összehasonlításá-

¹⁵ „Nálunk a Julia szép leány teljesen egyedülálló jelenség. Pontosan megfelelő változata népköltésünkben nincs. Ellenben a finneknek olyan magas fokra fejlődött népköltés-tudomány, de méginkább a finn folklór tudományon nevelkedett észt kutatás több idetartozó példával szolgál” (Vikár 1938: 315).

val próbált a változatképződés mikéntjére, törvényszerűségeire megállapításokat tenni.¹⁶

Szorgalmazta a különböző folklórműfajok földrajzi változatait összegző gyűjtemények, különösen egy balladamonográfia kiadását, amelynek segítségével a különböző típusok ismertsége és terjedési útvonala válna nyomon követhetővé. Úgy vélte, hogy az egész nyelvterületre kiterjedő, rendszeres gyűjtésekre volna szükség, így lehetne a variánsokat összehasonlítani és a szövegromlásokat kiszűrni. Ez volna az alapja pl. a balladák kritikai kiadásának: „...végrevalahára lássunk hozzá népköltési hagyományaink rendszeres kodifikálásához, kritikai gyűjteményes kiadáshoz” (Vikár 1896: 443).

De nem csak a különböző műfajok monográfiáinak összeállítását tartotta fontosnak, hanem a helyi és regionális sajátosságokat reprezentáló folklórgyűjteményekét is. A Kárpát-medence egészére kiterjedő gyűjtéseiből azonban csak szülőföldje, Somogy megye anyagát adta közre tájmonográfiásként.

Vikár írásai a változatokról és a műfaji szabályokat betartató közösségi kontrollról, az egyén, a specialista szerepéről egy lokális folklórhagyomány alakulásában, a folklorizálódás mikéntjéről, a szövegromlás, a félrehallás nyelvi és poétikai törvényszerűségeiről napjainkig alapvető kérdésselvetései tudományunknak. Utalva a kötet címére („Tenger fenekéről gyöngyszemeket szednék”), ha gyöngyszemet nem is tudtam átnyújtani az ünnepeltnek és az olvasóknak, de remélem, sikerült néhány ponton rávilágítani Vikár Béla népköltési gyűjtéseinek és folklorisztikai kutatásainak hagyománykövetésére és újszerűségére.

¹⁶ „...a fejlett finn folklóre-tudomány követte jeles módszerrel, Krohn K. módszerével, [...] a megfordított úton haladtunk. Nem a változatokból állítottuk helyre az alapszöveget, hanem ebből ítéltük meg a változatokat. Így is rendkívül sok tanulságot nyújtott e költemény sorsa és még többet ígér, ha idővel talán pótoljuk azon hézagokat, melyek a gyűjtés körül ma még fennállanak” (Vikár 1905b: 289–290).

Szakirodalom

Domokos Mária

1997 Gépi hangfelvétel és népzenei lejegyzés. *Néprajzi Értesítő* LXXIX. 127–132.

Ernst Jenő

1941 *Vikár Béla élete, kora és a gyorsírástörténelmi szerepe.* (Az Egyetemes Magyar Gyorsírás Könyvtára, 203.) Gyorsírási ügyek m. kir. Kormánybiztossága, Budapest.

Fewkes, Jesse Walker

1890a On the Use of the Phonograph in the Study of the Languages of American Indians. *Science* XV. May 2 (378) 267–269.

1890b A Contribution to Passamaquoddy Folk-lore. *Journal of American Folklore* III. October–December (11) 257–280.

Frog

2013 Revisiting the Historical-Geographic Method(s). *The Retrospective Methods Network Newsletter* (7) 18–34.

Gulyás Judit

2011 A magyar folklorisztika előzményei (1782–1848). In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz* I.1. *Táj, nép történelem.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 127–142.

2015 A szóbeliség értéke, értelmezése és a folklorisztika önmeghatározása. In: Neumer Katalin (szerk.): *Médiák és váltások. Identitások és médiák.* MTA BTK Filozófiai Intézet – Gondolat Kiadó, Budapest, II. 11–29.

2019 Női műfaj volt-e a mese? Mesemondók, mesegyűjtők, meseírók. In: Török Zsuzsa (szerk.): *Nőszerzők a 19. században: lehetőségek és korlátok.* (Reciti konferenciakötetek, 4.) Reciti, Budapest, 293–335.

Katona Imre

1981 Vikár Béla kéziratos hagyatéka. *A Janus Pannonius Múzeum évkönyve* XXV. (1980) 291–293.

Korompay Bertalan

1959 Vikár Béla emlékezete. *Nyelvtudományi Közlemények* LXI. 388–391.

Küllős Imola

2009 Vikár Béla gyűjtéseinek szövegfolklorisztikai jelentősége. *Néprajzi Hírek* XXXVIII. (4) 20–35.

- 2012 Közköltészet Vikár Béla kéziratos népköltési gyűjteményében. In: *Uő: Közkezen, közszájon, köztudatban. Folklorisztikai tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 289–304.
- Landgraf Ildikó
- 2010 Vikár Béla tudományos pályája és hagyatéka. In: Bali János – Báti Anikó – Kiss Réka (szerk.): *Inde aurum – inde vinum – inde salutem. Paládi-Kovács Attila 70. születésnapjára*. ELTE BTK Tárnyi Néprajzi Tanszék–MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 513–526.
- Mikos Éva
- 2019 Fehérnéprajz. A női folklórelőadó helye az adatközlő emancipációjának folyamatában. In: Török Zsuzsa (szerk.): *Nőszerezők a 19. században: lehetőségek és korlátok*. (Reciti konferenciakötetek, 4.) reciti, Budapest, 337–354.
- Olosz Katalin
- 2011 „A fiataloknak is csak ajánlani tudom, hogy ne higgyenek egyik nagy tekintélynek sem. Nézzék meg, nézzenek utána!” A „levéltárakkal megáldott” Olosz Katalinnal beszélget Keszeg Vilmos, tanszékvezető egyetemi tanár. *Etnoszkóp online* <https://docs.google.com/file/d/0B4XpkZmal1QQdUtv0EzcHZUQ3IITXMzWVNiY2h5UQ/edit> (Utolsó megtekintés: 2020. dec. 5.)
- Olsvai Imre
- 1997 Vikár Béla népzene gyűjtésének és Kalevala-fordításának hatása. *Néprajzi Értesítő* LXXIX. 91–99.
- Sebestyén Gyula
- 1901 A párisi folklorista kongresszus. *Ethnographia* XII. 249–258.
- Sebő Ferenc
- 2006 *Vikár Béla népzenei gyűjteménye*. Hagyományok Háza–Néprajzi Múzeum, Budapest.
- 2009 *Vikár Béla népzenei és népköltési gyűjteménye*. A szöveget gondozta, a jegyzeteket és a szómagyarázatokat készítette Küllös Imola 1. munkafázis, szöveg-hang-kép DVD. Hagyományok Háza, Budapest.
- 2011 Vikár Béla fonográfus gyűjtése. Új módszerű népzenei gyűjtés a XIX. század végén. *Honismeret* XXXIX. (5) 56–60.
- Terbócs Attila (összeáll és szerk.)
- 1999 *Vikár Béla-bibliográfia*. (Budapesti Finnugor Füzetek, 13.) ELTE Finnugor Tanszék–Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest.

Varga P. Ildikó (s. a. r., a bev. tanulmányt és a jegyzeteket írta, a finn nyelvű leveleket fordította)

2017 „Finnország egyik leglelkesebb diplomatája itt több mint 50 éven keresztül”. *Vikár Béla levelei*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Vikár Béla

1890 Finnországi tanulmányutam. *Ethnographia* I. 231–245.

1896 Népballadánk összegyűjtéséről. *Ethnographia* VII. 441–447.

1899 Somogy megye népköltése. *Ethnographia* X. 25–34.

1901 Élő nyelvemlékek. *Néprajzi Értesítő* II. (8) 131–142.

1905a *Somogy megye népköltése*. (Magyar Népköltési Gyűjtemény, VI.) Athenaeum, Budapest.

1905b A „Szűcs Marcsa” balladáról. *Ethnographia* XVI. 273–290.

1905c Újabb adatok Szűcs Marcsáról. *Ethnographia*, XVI. 337–345.

1938 A Julia szép leány népballadánk problémája. *Ethnographia* XLIX. 315–327.

Voigt Vilmos

1997 Megoldott és megoldatlan kérdések hangrögzítésünk kezdetei körül. A kép- és hangrögzítés változó módszerei a néprajzi kutatásban. *Néprajzi Értesítő* LXXIX. 103–107.

2009 *Vikár Béla és a Kalevala*. Vikár Béla emlékülés. MTA 2009. október 27. http://mta.hu/fileadmin/I_osztaly/eloadastar/Vikar_emlekules_VoigtV.pdf (letöltés ideje: 2020. december 5.)

Volly István

1959 *Somogyi „Kalevala”*. *Vikár Béla Somogyban*. (Somogyi Almanach, 4.) Somogy Megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztálya, Kaposvár.

1984 A Kalevala új megközelítésben. („Ideje volna énekelni”) In: Laczkó András (szerk.): *Vikár Béla nyomában*. (Kaposvári Kiskönyvtár, 2.) Kaposvári Városi Tanács, Kaposvár, 31–38.

Archivális források

MTA KIK Kt. (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára)

Ms. 5203. Vikár Béla levelei

Ms. 5204. Vikár Béla levelei

**Pe tranșe vechi și căi noi. Urmarea tradiției și noutăți
în colecțiile de folclor și textele publicate de Béla Vikár**

În lucrarea de față autoarea focusează pe două aspecte. Una dintre acestea ar fi noutatea, inovația concepției lui Béla Vikár asupra muncii de teren, respectiv a principiilor sale privind culegerile de folclor. Activitatea sa la cumpăna secolelor XIX–XX a contribuit la modificarea concepției despre *ce și cum culegem*, dar și la transformarea concepțiilor folcloristice maghiare contemporane. Celălalt aspect creionat de către autoare în urma lucrărilor de folclor ale lui Vikár este modul în care metoda geografică-istorică finlandeză a fost încorporată în cercetările acestuia. Deoarece această metodă a determinat în mod fundamental și pe termen lung tematica, concepția și terminologia cercetărilor maghiare de folclor din secolul XX.

**On Old Traces and New Roads. Following Traditions and Novelty
in the Folklore Collections and Texts of Béla Vikár**

The author shall focus in her paper on two questions. One is the novelty of Béla Vikár's approach to fieldwork and his collecting principles. His activity contributed to the change that occurred around the turn of the 19th to the 20th century in the question of *what and how to collect*, to the transformation of the Hungarian approach at that time to collecting folklore. The other question she would like to outline in the light of his folkloristic work is how the *Finnish Historical-Geographic Method* was incorporated into his research. That method fundamentally determined over a long period the topics, approach and concepts applied in 20th century folkloristic research.

Szilágyi Márton

**Arany János és a nagyszalontai
epikus folklór kapcsolata
(Egy néprajzi forráskiadás
irodalomtörténeti tanulságai)***

Olosz Katalin 2018-ban tette közzé annak a nagyszalontai folklórgyűjtésnek a teljes anyagát, amelyet száz évvel korábban (1912 és 1919 között) a Szendrey Zsigmond főgimnáziumi tanár irányította, diákokból álló gyűjtőhálózat szedett össze, ám amely mind ez idáig kiadatlan volt. Pontosabban: csak egy kis része volt publikálva. Érdeemes ezt a fontos kötetet komolyan mérlegelni az irodalomtörténet oldaláról is, végiggondolva azokat az újdonságait, amelyek elsősorban az Arany-kutatás felől lehetnek izgalmasak. Ezeknek a sajátosságoknak a felmérésére a kritikai visszhang csak korlátozottan alkalmas: megítélésem szerint Olosz Katalin munkája megérdemli az elemző tanulmányokat is.¹ Ennek a munkának csak néhány aspektusára vállalkozik most ez a tanulmány, remélvén mindazonáltal, hogy csupán megnyitja, s nem lezárja a nagyszalontai gyűjtés anyagának irodalomtörténeti elemzését.

Ez a kötet archivális forrásból közzétett néprajzi gyűjtés, azaz kettős létmódja van: a levéltári források fennmaradásának elvei és kiadásának szabályai határozzák meg a sajtó alá rendező hozzájuk fűződő viszonyát, s ilyenformán „halott szövegek”-nek tekinthetők, hiszen az egykorú kontextusuk immár megszűnt és rekonstruálhatatlanná vált. Ugyanakkor viszont Olosz Katalin munkája egy régi néprajzi gyűjtés időpillanatát és szövegállapotát teszi megragadhatóvá, azt mutatja meg, száz évvel ko-

* A tanulmány az OTKA támogatásával (K 108.503) készült (témavezető: Korompay H. János).

¹ Ennek első alapos kísérlete a néprajz oldaláról: Küllös 2018: 305–335, különösen: 312–317.

rábban mit és hogyan tekintettek folklórnak, s ezáltal rögzítendőnek és közlendőnek. Ennek a vállalkozásnak a balladagyűjtés kontextusában is különleges helye volt és van, bár ezt nyilván a folklorisztika tudománytörténetének kell részletesen leírnia. Itt talán elegendő annak megállapítása, amelyet a könyvhöz mellékelte bevezető tanulmányban rögzít is a sajtó alá rendező, hogy más alföldi településről ilyen arányú epikus népköltészeti anyagot nem próbáltak meg felgyűjteni sem a 20. század elején, sem később, s Nagyszalontára sem eshetett volna ilyen kiemelt figyelem, ha nem lett volna a településnek (amely ráadásul nem is falu...) egy olyan nagy szülőtte, mint Arany János. Akit egyébként a gyűjtés időszakában az irodalomtörténet elsősorban mint epikus költőt láttatott, tehát a rá, illetve az életművére irányuló figyelem nagyban meghatározhatta a néprajzi gyűjtés műfaji preferenciáit is. A gyűjtés sorsa is jól mutatja ezt az eredetet: hiszen mindaz, ami végül is megjelent a gyűjtésből a *Magyar Népköltési Gyűjteményben* (mert egy kötet azért megjelent ebből az anyagból a sorozat XIV. darabjaként [Szendrey 1924]), egy olyan szelekció eredményét mutatta, amely Arany balladáinak az előképét akarta volna visszakeresni a népköltészeti anyagban, tehát csak az archaikumokra volt kíváncsi. Ez a folklórszemléleti alapállás sok mindent meghatározott. Ennek következtében maradt ki ugyanis a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* sorozatában megjelent kötetből az új stílusú balladaköltészet szinte teljes anyaga, fellelhető képet rajzolva Nagyszalonta folklórkincséről.² Ez az eljárás pedig mindmáig alapvetően határozta meg az irodalomtörténet Arany-képét is, s az Arany János és a folklórhagyomány kapcsolatáról feltett kérdéseket. Sőt, az Arany János és a nagyszalontai környezete közti szellemi interakcióknak a természetéről szóló vélekedések is jelentősen eltorzultak ennek következtében, s ennek csak részben volt az oka az Aranytól és Aranyról fennmaradt szalontai források csekély száma és igen kevésbé tartalmas volta, legalább ennyire a rosszul feltett kérdések okozták a félreértéseket.³

² Erről Küllös Imola a következőket írta: „[Szendrey Zsigmond – Sz. M.] [v]álogatásából kiteszik, hogy tulajdonképpen csak a régi réteg darabjait tartotta népballadának, ezért az újabb kori képződményeket – a betyárballadákat, új stílusú baleset- és bűntényballadákat – kihagyta a kötetből” (Küllös 2018: 316–317).

³ Volt olyan irodalomtörténész, aki – az Arany személyes ismerősei közé tartozó Rozvány György visszaemlékezéseinek hatására is – munkásságának jelentős részét ennek a kérdésnek szentelte (Gyöngyösy László), ám az ő kutatásai mutathatják talán a leginkább a kérdésirányok elrajzolását – később pedig már esély sem nagyon volt arra, hogy Arany egykori szalontai szellemi környezetét valaki megragadja (Vö. Gyöngyösy 1901).

Mondhatni, Olosz Katalin kötetéig rejtve maradt például az, hogy a folklórral való érintkezés lehetséges formái között nem elsősorban a „régiség” szempontjai lennének a meghatározóak. Miközben ugyanis a folkloristáktól publikált szöveganyag Arany bizonyos – elsősorban: epikus – műveinek esetleges folklórereditét firtatta csupán, azaz az Aranyra hatást kifejítő, régi stílusú rétegét keresték a balladáknak, a néprajzosok sem figyeltek arra, amit ez a kötet is ékesen bizonyít, hogy Nagyszalontán Arany egy eleven és produktív folklórtudásba nőtt bele. S mivel erre a problémára a folklorisztika nem mutatkozott érzékenynek, az irodalomtörténészek sem számoltak ezzel az eshetőséggel. Pedig nem hiányoztak azok a 20. század eleji gyűjtések, amelyek ezt bizonyíthatták volna, csak éppen a kiadatlan-ságuk miatt nem voltak szem előtt, s nem kerülhettek be a szakmai köztudatba. A nagyszalontai népballadák közül külön figyelmet érdemelnének azok a szövegek, amelyek persze Aranyra nem lehettek hatással, hiszen keletkezésük Arany halálával nagyjából egyidős (vagy már Arany halála utáni), mint például a cséplőgépbe esett lány balladája (Olosz 2018: 307–309), ám ezeknek az új stílusú népballadáknak a léte és század eleji felgyűjthetősége (ráadásul nem is a legidősebb adatközlőktől!) éppen a folklór elevenségének és alakulásának a folyamatát érzékeltethetik. S ez fontos következtetésekre ad alkalmat a korábbi, az 1820-as, 1830-as évekre, Arany gyermeksége időszakára is: Aranynak ugyanis ekkor a folklór világa nem egy idejétmúlt, produktivitását már elvesztő, csak az öregek meséiből kibányászható világ volt, hanem egy élő, folyamatosan alakuló és gazdagodó, recens tapasztalat. Ezért aztán nagyon fontos fejlemény, hogy Olosz Katalin nem egy – ideologikusan megalapozott – előzetes szűrőn keresztül mutatta most meg nekünk ezt az anyagot, hanem az egykori gyűjtés teljességét felvillantva. Vállalva azokat az esetlegességeket, amelyek az akkori diákgyűjtők tapasztalatlan-ságából – Szendrey ugyanis gimnáziumi tanítványait vetette be a munkára – és az őket irányító Szendrey 19. századi folklórszemléletéből következtek. Még akkor is nagyon komoly újdonság ez, ha érteni lehet, miért is maradt annak idején publikálatlan az anyag. Hiszen nem csak arról van szó, hogy a régies balladakincsre irányuló figyelem miatt csalódás ébredhetett a felgyűjtött anyag egy része miatt a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* szerkesztőiben (aligha erre számítottak...), hanem a lejegyzés szakszerűsége is hagyott maga után kívánnivalót, még ha a korabeli szakmai kritériumok oldaláról nézzük is. Olosz Katalin kísérőtanulmánya nagyon alaposan és meggyőző módon mutatja

be, hogy a gyűjtést kezdeményező Szendrey Zsigmond milyen, ekkorra már némileg elavult elvek alapján próbálta meg összeszedetni az epikus költészet anyagát Nagyszalontán, hogy diákgyűjtői milyen felkészületlenül és néha hibásan fogtak hozzá a munkához – s a gyűjtés korrekciójaként Nagyszalontára látogató Kodály egy egészen más gyűjtői koncepció jegyében miképpen szembesült ezekkel a fogyatkozásokkal. Hogy aztán a közte és Szendrey közt kialakuló konfliktus végül is az egész vállalkozást aláaknázza, s lehetetlenné tegye a teljes anyag közlését. Persze ebből még így is megszületett Kodály önálló nagyszalontai gyűjtésének az anyaga, amelyet nagyjából másfél évtizede – tehát elkészültéhez képest azért jókora késéssel – szerencsére kiadtak (Szalay–Rudasné Bajcsay 2001). S most, hogy a maga módszertani felemássága ellenére mégiscsak megjelenhetett Szendreyék gyűjtése is, végre teljesebb lett a kép. Olosz Katalin nagyon jól döntött, amikor a Kodálytól egykor joggal kritizált esetlegességeket is megtartva adta ki a gyűjtött anyagot: hiszen ma már ez így is pótolhatatlan, rég kiveszett folklórkincset jelent.

Az alapos szövegkiadás azt a szövegállapotot akarja visszaadni, amelyet a gyűjtő rögzített – noha Olosz Katalin felhívja a figyelmet arra, hogy egykoron Kodály kritikájának igaza volt, amikor a gyűjtés pontatlanságait panaszolta. Akár azért, mert a nyelvjárásiasság visszaadásában az amatőr gyűjtők pontatlanok voltak (részben talán épp azért, mert nagyrészüknél ez volt az anyanyelvjárásuk, s így nem érvényesült számukra az a kontraszthatás, amely egy ismeretlen dialektussal szembesülve érzékenyebbé teheti a gyűjtőt a sajátosságok iránt), akár azért, mert nem vették figyelembe a dallamokat, s ezeket nemcsak nem rögzítették, hanem a szöveget is diktálás után jegyezték le. Márpedig ebből komoly ritmikai hibák vagy szövegromlások adódhattak. Mindezt azonban a sajtó alá rendező nem próbálta meg korigálni – ez amúgy is reménytelen rekonstrukciós feladat lett volna száz év elteltével. Hiszen már a kortárs Kodálynak sem sikerült ezt a kiigazítást elvégeznie.

A kötethez egy igen részletes és alapos kísérőtanulmány társul, amely számos fontos és kevésbé (vagy pontatlanul) ismert tudománytörténeti körülményt ismertet, Szendrey Zsigmond státuszától kezdve egészen a Folklore Fellows mozgalom nagyigényű, de töredékesen megvalósult terveire, vagy éppen olyan érdekes dilemmákig, minthogy miért törhetett meg a gyűjtés kiadásában (illetve ennek elmaradásában) fontos szerepet játszó, a *Magyar Népköltési Gyűjteményt* is szerkesztő Sebestyén Gyula

szakmai karrierje oly látványosan. A tanulmány egyik legfontosabb elemzési szempontjára pedig már röviden utaltam: a Szendrey-féle gyűjtés kiegészítésére Nagyszalontára kiküldött Kodály Zoltánnak lett volna a feladata az elmaradt dallamgyűjtés pótlása, ám ez nem sikerült. Részben azért, mert ez már módszertanilag is igen kétséges vállalkozás volt (egy felgyűjtött balladaanyaghoz utólag megkeresni a dallamokat elég reménytelen küldetés), s az első világháború miatt az eredeti adatközlőket sem mind sikerült fellelni, másrészt pedig Szendrey és Kodály eltérő folklórfelfogása, habitusa is szinte lehetetlenné tette az együttműködést. Kodály önálló gyűjtése így egészen más arcát mutatta Nagyszalonta folklórkinésének, mint az ebben a kötetben megjelent anyag.

A kiadás komoly értéke, hogy Olosz Katalin adattári formában azonosítani tudta a gyűjtésben résztvevő diákokat, sőt, az adatközlők egy részéről is vannak információi. Ez a gyűjtemény beágyazásához nagyon fontos adalék, hiszen ezáltal a sajtó alá rendező mégiscsak képesnek mutatkozott arra, hogy ez egykori gyűjtés kontextusának bizonyos elemeit levéltári kutatás alapján visszanyerje, még ha ez némileg más típusú információkat jelent is, mint amire egy recens gyűjtés alkalmával a folklorista kíváncsi lehet. Ám ez is kontextus, amelyet a szövegkiadás felhasználója alapul vehet bizonyos következtetésekhez.⁴

A kötetnek Arany János felől nézve is nagyon komoly újdonságai vannak – csak persze egy kicsit máshol, mint ahol a korábbi kutatás kereste. Egy irodalomtörténész leginkább talán ezekre a tanulságokra figyel. Olosz Katalin jegyzetei majd mindenhol kitérnek az Aranyt érintő kérdésekre is – néhány ponton azonban tán nem fölösleges ezekhez némi kommentárt fűzni, mert az irodalomtörténeti szakirodalom körültekintőbb és naprakészebb bevonásával még gazdagabbá lehetett volna tenni ezeket a megjegyzéseket.

A nagyszalontai gyűjtésben benne van *A halott vőlegény* című népbalada, amelyet hiedelembaladaként lehet azonosítani, s csak részben verses szöveg, amely prózai átkötésekkel is operál (Olosz 2018: 115–116). Ez szüzséjét tekintve a *Bor vitéz* egyik fontos előképe – kár, hogy ez a mozzanat egyáltalán nincs megemlítve a jegyzetekben. A szöveg azért lényeges újdonság, mert az eddigi, a *Bor vitéz* szakirodalmában kimutatott párhu-

⁴ Olosz Katalin korábbi szövegkiadásaiban is hasonló erények figyelhetők meg, mint például a következő kötetében: Szabó 2009.

zamok mind irodalmi (sőt, kifejezetten világirodalmi) eredetűek voltak, ám egy helyi népballadai párhuzam érthetővé teszi Arany érzékenységét a téma iránt. Azt tudjuk, hogy a kifinomult, a magyar költészetben előzmény nélküli versformát, az ún. *maláj pantumot*, amelyet ez a ballada alkalmaz, Arany egy világirodalmi minta, Chamisso versei alapján ismer- te (azaz egy német irodalmi mintát követett), s meg sem próbálta a tör- melékes formában fölgújtott, de egykor akár épebb formájú népballada verses formáját követni vagy bármilyen, a magyar folklórból ismert for- márt imitálni – vagyis a költő kiindulásnak tekintette csupán a populáris szöveget, s nem megvalósítandó végcélnak. Kritikusabb kommentárt igé- nyelne annak kifejtése, hogy Arany verse vajon valóban besorolható-e az ún. Lenore-típusba, ahová általában be szokták illeszteni.⁵ A Bürger ne- vezetes verse (*Lenore*) nyomán folklorisztikai típusná vált *Lenore* ugyan- is csak nagyvonalakban rokonítható Arany-versével (a „halott vőlegény” típusba tartozó balladák esetében az elhunyt kedves visszatér a túlvilágról egykori menyasszonyáért), s ezeket az eltéréseket érdemes alaposan megfontolni. Hiszen éppen ezáltal lesz megragadható a *Bor vitéz* egyéni, a folklórtól függetlenedő karaktere, s így juthatunk közelebb Arany poétikai felfogásának működéséhez.⁶ Egyébként a népballada felbukkanása éppen azért jelentős újdonság, mert eszerint valószínűsíthető lehet, hogy Arany ismerhette a téma feldolgozásának azt a szűzséjét is, amelyet Lenore- változatnak szokás nevezni, tehát Bürger verse mellett ez a hagyomány is rendelkezésére állhatott – s éppen erre reagálva alakíthatott ki egy tel- jesen egyedi, saját magától sem ismételt balladaszerkezetet. Azaz annak tudatában tért el tőle, hogy minden bizonnyal ismerte.

A *Három árva* című népballadából hét változatot közöl a kötet (Olosz 2018: 101–106). Ez több Arany-vershez is kulcsot jelenthet, pontosabban a Szendrey Júliával kapcsolatba hozható szövegek lélektani háttérét segí- tethet megvilágítani. Aranynak a Szendrey Júliával kapcsolatos véleményét részleteiben és árnyalataiban igen nehéz rekonstruálni, ám annyi bizo- nyosan kijelenthető, hogy őt is a Petőfihez való viszony tükrében ítélte meg a költő: komoly rokonszenvvel fogadta barátja menyasszonyaként és hitveseként, s csalódottan ítélte meg második házasságát, s nem is próbál- ta meg megérteni az asszony – egyébként a nyilvánosság előtt s alighanem

⁵ Vö. például: Imre 2006: 164–165.

⁶ Erről bővebben: Szilágyi 2017c: 233–243.

Arany számára sem kifejtett – érveit az újbóli férjhez menetel mellett. Mindazonáltal Arany a Szendrey Júliával való szembefordulásig (vagy annak nyilvános megjelenítéséig) soha nem jutott el.⁷ Hagyományosan a házasság hírére adott költői reakciónak tekinti az irodalomtörténet (és a szélesebb irodalomértő közönség) *A honvéd özvegye* című verset; ám ennek kapcsán fontos számon tartani, hogy ezt a művet Arany egykorúan sem folyóiratban nem publikálta, sem életében egyetlen kötetébe nem vette föl. Arany teljes életművében viszont van még két olyan verses szöveg, amely kapcsolatba hozható ezzel az élménnyel. Egyrészt az *Árva fiú* című vers (ez már benne volt a *Kisebb költemények* 1856-os, első kiadásában is), valamint *Az özvegy ember árvái* című töredék. Olosz Katalin kötetében a *Három árva* címen egyesített hét különböző változat azt valószínűsíti, hogy Nagyszalontán ismert szöveg volt az újabb házasságkötés miatt árván maradt gyermekekről szóló népballada. Ezeknek a szövegeknek a birtokában jól megragadható Arany szövegalkotási módszerének egyik aspektusa is. *Az özvegy ember árvái* töredéke ugyanis azt mutatja, hogy Arany kísérletet sem tett a népballada formájának az imitálására, inkább a tőle a verses mesefeldolgozásokból ismert részletezőbb, epikus elbeszélés megvalósítására törekedett; az a műve viszont, amely formailag, retorikai felépítésében erős rokonságban látszik lenni ezekkel a szövegekkel, az az *Árva fiú*, amely viszont tartalmilag csak lazábban kötődik a népballada szüzséjéhez (ezt a szöveget a recepció tanúsága szerint senki nem olvasta Szendrey Júlia ellenes versként, részben talán a folklórelőzmény felismerhetősége miatt sem). Vagyis Arany éppen nem a minél pontosabb imitálást próbálta meg ebben az esetben sem, hanem rögtön elmozdította a készen kapott verses szöveget egy új poétika irányába. Alighanem egyébként egy ilyen, az orális tradícióból ismerős szüzsé sokat segíthetett az erős morális elítélést tartalmazó ballada megfogalmazásában.

A férjgyilkos asszony címmel közölt szöveget (Olosz 2018: 205–206) már korábban is ismerni lehetett, éppen Szendrey Zsigmond közölte annak idején (Szendrey 1920). Ebben a népballadában egy bizonyos Sára asszony az, aki megpróbálja a végtelen mosás révén tisztára mosni a férje meggyilkolásakor beszennyeződött lepedőt. A ballada szüzséjében nem nehéz felismerni az *Ágnes asszony* előképét. De csak ezt, mert ez esetben

⁷ A kérdésről bővebben lásd Gyimesi 2018: 129–152, Szilágyi 2019: 3–16.

is Arany artisztikus, s egyáltalán nem imitatív szövegalakítása tűnik a szemünkbe. Sőt, innen nézvést még az Arany-ballada címadása is jól mutatja a végiggondolt metaforikus szerkesztést: mert talán az sem véletlen, hogy a Sára név helyett itt Ágnes lett a ballada címszereplője. A név kiválasztása összefüggésben lehet a név etimológiájával, a 'bárány' jelentésű latin *agnus* szóval, amely a címszereplő bűnösségét és áldozatiságát egyszerre képes érzékeltetni.⁸

S hogy visszatérjünk ahhoz, hogy Arany számára egy eleven hagyomány volt adva Szalontán: a 124. számú szöveg, a *Rózsa Sándor, Rózsa Sándor hova lettél* című egy folklorizálódott Arany-vers (Olosz 2018: 233–234) – ezt a sajtó alá rendező nem ismerte fel, ezért ez az összefüggés nem szerepel a jegyzetekben. Pedig a helyzet nagyon érdekes. Ezt a verset Arany ugyanis nem vette fel egy kötetébe sem, viszont 1848-ban megjelent ponyván. Benne volt abban a kiadványban, amelyet Arany terjesztés végett följajánlott Szemere Bertalan belügyminiszternek.⁹ Ebben a nyomtatványban két vers jelent meg: a [Haj, ne hátra...] és a [Rózsa Sándor, Rózsa Sándor...] kezdetű szöveg. A füzet és a benne közölt versek Arany életében (újraközlés híján) gyakorlatilag kiszorultak az életműből, de egykorú publikálásuknak lehetett jelentősebb hatása (Seres 2012: 168–170). A Szemerének küldött autográf levelet és ennek mellékleteit a legutóbb én közöltem, bár egyes elemei már korábban sem voltak ismeretlenek (Szilágyi 2018: 205–216). Vagyis ebben az esetben félszázados távlatból egy ponyva hatását lehet bizonyítani Nagyszalonta folklórája. S ezáltal azt is valószínűsíthető lehet, hogy – legalábbis lokális formában – lehetett értelme annak a népművelői gesztusnak, amelyet Arany ekkor igyekezett megvalósítani: igényes irodalmi szövegekkel hozzájárulni az 1848-as forradalom és az utána következő szabadságharc propagandájához. Érdemes arra is felfigyelnünk, hogy ami egykorú gesztusként aktuális közlés volt (Rózsa Sándor, egy sajátos, s persze csak átmeneti „pályafordulat” után, törvényen kívüliből szabadságharcossá válik), néhány évtized alatt mint kvázi-betyárvers épült be a folklórra, hozzákapcsolódva az alföldi betyárromantika időközben kiépült műfaji repertoárjához, meg persze Rózsa Sándor időközben kiteljesedett és legendásított élettörténetéhez. Ezen a

⁸ A versről bővebben lásd Szilágyi 2017a: 227–229.

⁹ *Szabadság zengő hárfája*. A magyar fiatalságnak Arany János. Debreczenben Telegdy Lajosnál 1849.

ponton kiváló lehetőség kínálkozna arra, hogy tüzetes, szövegszerű elemzéssel lehessen megragadni Arany versének folklorizálódását: hogyan válik az epikus menetű vers inkább lírai szöveggé, milyen kihagyások jellemzik a létrejött új kompozíciót, s melyek azok a nyelvi sajátosságok, amelyek fél évszázad elteltével is felismerhetően megőrződnek Arany verséből.

S ez a kérdés már átvezet a Fábíán Pista köré szerveződő szövegekhez, amely a kötet másik filológiai érdekessége. Fábíán Pista Nagyszalonta legnevezetesebb betyárja volt, akinek az élete és halála köré folklóralkotások és népi elbeszélések szerveződtek. Életrajzáról ugyan nem sok konkrétumot tudunk, de kétségtelenül történeti személy volt, mi több, Arany is kortársa, akivel személyesen is találkozhatott a költő, s talán találkozott is (Küllös 2018: 317–330). Olosz Katalin teljes joggal hívja fel a figyelmet annak jelentőségére, hogy Arany 1851-ben Fábíán kapcsán „folklorgyűjtőként” is megmutatkozott a nyilvánosságban (Olosz 2018: 349). *Fábján Pista nótája* címen ugyanis közzétett két szöveget a Vahot Imre alapította, majd az év második felétől Vahot és Jókai Mór közös szerkesztésében megjelent, rövid életű *Remény* című folyóirat utolsó számában.¹⁰ Meglehetősen nehéz datálni ennek a számnak a megjelenését, de a 6. füzet élen olvasható Jókai-szöveg, a *Solimán álma* segíthet ebben: a Jókai-kritikai vonatkozó novellakötete szerint ugyanis a *Remény* 6. száma június 17-én jelent meg.¹¹ Ennek a dátumnak a későbbiek szempontjából is érdemes jelentőséget tulajdonítani. A verses szövegekhez fűzött jegyzetben Arany teljes tudatossággal nyilatkozott arról, hogy ezek a versek a magyar folklór anyagához tartoznak: „Népi költészetünk koszorúja nagyrésztben ily virágokból van fűzve, s habár ez, mit itt közlünk, nem tartozik is a jelesbek közé, annyit mindenesetre megérdemel, hogy a népdalok gyűjteményébe valamikor felvétsék” (Olosz 2018: 339). Ennek a kijelentésnek akkor láthatjuk a jelentőségét, ha Kölcsey Ferenc néhány évtizeddel korábban keletkezett, *Nemzeti hagyományok* című értekezéséhez mérjük, amelyben a szerző voltaképpen kiutasítja a hagyomány világát megtestesítő közösségi emlékezetből a „felfüggesztett rabló”-ról

¹⁰ *Remény*. Szépirodalmi és művészeti folyóirat. I. kötet (1851), 6. szám, 334–336. A folyóiratról lásd még Miklóssy 1985: 426–427.

¹¹ A lap nem folyóirat-formátumban jelent meg, hanem füzeteként, s így nem volt rajta feltüntetve az egyes számok megjelenési időpontja. Az utolsó szám a 305. lapon, az ekkor már társszerkesztővé előlépett Jókai Mór *Solimán álma* című elbeszéléssel indult. A megjelenés idejét lásd Jókai 1973: 356.

szóló énekeket, azaz az új stílusú betyárballadákat.¹²

A szövegekhez való hozzájutásról, mondhatni, a gyűjtés módszertanáról Arany úgy nyilatkozott, hogy a második szöveget maga Fábíán diktálta le elfogása után egy „városcselédnek” (értsd: városi alkalmazottnak), „mint ezt közlő bizonyosan tudja” (Szilágyi 2012: 95–113). Olosz Katalin ebből arra következtetett, hogy ez alighanem Aranyt magát jelentheti, azaz a „közlő” és a lejegyző „városcseléd” ugyanaz a személy lehet. Valóban, a szöveg megengedi ezt az értelmezést, s mivel Arany a saját neve alatt közölte a szöveget (Arany neve teljesen az éves tartalomjegyzékben van kiírva, a szövegközlésnél csak A. J. monogrammal jelzik), a kijelentést illik komolyan venni. Ez azonban egészen különleges státuszt kölcsönöz a jegyzetnek folklórisztikai szempontból.

A Fábíán Pistához kapcsolódó szöveget illetően Küllös Imola hívja fel a figyelmet arra, hogy Aranynek a szövegközléshez csatolt kommentárjából következtethetően: „ő is helyt adott annak a közhiedelemnek, miszerint a betyárdalokat maguk az elítélt betyárok költik, illetve kivégzési búcsújukat a börtönben maguk az elítélt betyárok diktálják le egy írástudónak” (Küllös 2018: 324). Az eredet (vagy éppen: az eredetiség) kérdésében nyilván teljesen igaza van a betyárfolklórral behatóan foglalkozó néprajzkutatónak: „Az azonban bizonyos, egyik Fábíán »nóta« sem volt a nagyszalontai betyár saját alkotása” (Küllös 2018: 330). Ezt a megállapítást azonban sajátos fénybe állítja Arany jegyzete. Ha ugyanis igaznak fogadjuk el azt az állítást, hogy legalább a második szöveget maga a költő írta le, s éppen azon a módon, ahogyan ezekben a sorokban rögzítette, azaz diktálás útján, akkor adódik a következtetés: ebben az esetben mégiscsak maga az elítélt betyár alkalmazhatta magára egy komoly tradícióval rendelkező folklórműfaj adott toposzait, s így akkor viszont a kivégzés előtti búcsúversek lehetséges keletkezésének egy eddig jószerivel hozzáférhetetlen körülményéhez jutottunk közelebb. Hiszen eszerint megtörténhetett az is, hogy a kivégzés előtti búcsúvers, még ha nem volt is a delikvens saját alkotása, az élettől búcsúzó betyár applikációjának tekinthető, a hagyomány szentesítette elemek kompilálásával kialakított módon. Ezen szövegeknek ugyanis ugyanaz volt a funkciója, mint a kivégzés előtti személyes viselkedésnek: a halálra ítélt személy ilyenkor és ily módon tudta

¹² Kölcsény tanulmányának folklórszemléletéről lásd Szilágyi 2012: 95–113.

egy nagyobb közönség számára utoljára megjeleníteni saját viszonyát a halálhoz, s felmutatni ennek a leginkább példaértékű elemeit.¹³ A halálra való felkészülés helyes (vagy éppen helytelen, s ezért kárhozzátandó) változatai a szűkebb és tágabb környezet reakcióitól visszaigazolt módon az erkölcsi hatás, a példaadás lehetőségét adták meg a halálraítélteknek, s ennek nyilvánvalóan tudatában voltak azok, akik ebbe a szituációba kerültek. Ez a körülmény is magyarázhatja Fábíán Pista verses szövegeinek a lediktálását (már ha elhisszük persze Arany jegyzetét), s az akasztófa alatti viselkedését is (amely viszont a nevéhez hozzákapcsolt, későbbi, Olosz Katalin kötetében szereplő prózai emlékezésekből lehet ismert).¹⁴

Az Arany nevével megjelent közlés felfogható egy, a folklórköltés születésének a pillanatát rögzítő adatként, s aztán ezekhez lehet mérni a közösségi használatba került szövegek későbbi életét, amelyet aztán éppen a későbbi nagyszalontai gyűjtés anyaga dokumentálhat – márpedig ez még akár a folklórköltések egyébként igen ritkán megragadható kronológiájához is adatot jelenthet, hiszen nyilván az 1851-es közlésű, Aranyhoz köthető szövegek tekinthetők a legkorábbi, Fábíán Pista életéről szóló folklórszövegeknek. Ha azonban Arany jegyzetét nem fogadjuk el tartalmilag hitelesnek, azaz nem tételezzük föl a szövegek lejegyzőjének és a közlőnek az azonosságát, a közlő személyéhez való eljutás során fel kell tételeznünk egy közbülső, számunkra ismeretlen személyt, aki lejegyezte Fábíán Pista szövegét, s aztán juttatta el a verzetet Aranyhoz – ám még ebben az esetben is csak egyetlen közvetítő léteire következtethetünk. Küllös Imolának a betyárhagyományról szóló könyve egyébként több esetben rögzít igen gyors reagálást egy-egy betyár halálára vagy valamely nevezetes bűntettére, ám arra nemigen van példa, hogy a róla szóló verzeteket egy olyan jelentős költő nevéhez kapcsoljuk, még ha áttélesen is, mint ez Arany esetében történt, aki persze nem szerzőként határozta meg magát a közleményben (vö. Küllös 1988). Ráadásul Fábíán Pista emlékére nem a ponyva reagált, hanem egy olyan folyóirat, amely saját magát irodalmi tartalmúként határozta meg, tehát nem a popularitás, hanem az elkülönült irodalmiság igé-

¹³ Ez megtörténhetett a kivégzésről szóló egykorú beszámolók megörökítette módon is, nemcsak a saját név alatt terjedő szépirodalmi szövegek révén; ennek egy 18. századi, jól dokumentált változatát lásd a Martinovics-összeesküvés utáni kivégzések leírásaiban: Szilágyi 2017b: 83–103.

¹⁴ Ezeket lásd Olosz 2018: 341–343.

zetében működött. Persze ettől még valóban lehet – Küllős Imola megálapítása szellemében – tipikus a szövegekben megjelenített helyzet, s nem egyedi alkotás a Fábíán Pistához kötődő két szöveg, ám akkor is számolni lehet a korábbi következtetéssel, azaz a személyes applikáció lehetőségével. Legalább a másodikként közölt szöveg esetében.

Már önmagában ez is Arany jegyzetének és szövegközlésének páratlan interpretációs lehetőségét mutatja. Ehhez pedig érdemes hozzászámítani a kísérőszöveg másik, explicit állítását. Arany ugyanis azt állítja, a versezetet Fábíán Pista „lediktálta” a lejegyzőnek. Küllős Imola kutatásaiból tudjuk, hogy ez persze toposz a kivégzés előtti búcsúversek fennmaradása kapcsán. Csakhogy a korábban elmondottak alapján itt az első közlés tényleg olyan gyorsan követte Fábíán Pista kivégzését (a betyárt 1851. február 20-án akasztották fel (Küllős 2018: 317), a *Remény* című kiadványban pedig június 17-én már meg is jelent Arany közleménye),¹⁵ hogy ez még aligha lehetett a hagyomány hatása csupán, s Arany egyébként is azt sejteti, hogy ő mint közlő legalábbis igen közel volt az eseményekhez (s ez valószínűsíthető is: Arany ekkor annak a Kenyeres János szolgabírónak az írnoke volt, aki Fábíán Pista üldözésében és elfogásában a kulcsszerepet játszotta).¹⁶ Márpedig a diktálás alapján történő lejegyzés, amelyet a komment-

¹⁵ A *Remény* első számáról Tompa Mihály 1851. jan. 10-én azt írta Aranyak, hogy „Vahot *Reménye* még eddig nem mozog”. Tompa Mihály Arany Jánosnak. [Kelemér], 1851. jan. 10. = Ld. Arany János *Összes Művei*. XV. kötet [a továbbiakban: AJÖM XV.], 322–325. Az idézet: 323. Vahot Imre egy elveszett, Aranyhoz intézett levelében 1851. jan. 10-e táján kért a költőtől írásokat a *Reménybe*: AJÖM XV. 325. Tompa február 10-i levelében is úgy nyilatkozik Vahot folyóiratáról, hogy „Vahot *Reménye* nyugszik”: Tompa Mihály Arany Jánosnak, Kelemér, 1851. febr. 10. = AJÖM XV. 337–340. Az idézet: 340. Arany szövegközlése aztán a 6. számban jelent meg. Arról, hogy mikor juttatta el szövegét a szerkesztőhöz, a levelezés fennmaradt anyaga nem tartalmaz konkrét adatot.

¹⁶ Az életrajznak erről a korszakáról lásd Voinovich 2019: 159–160. Voinovich ezekben a soraiban egyáltalán nem utalt arra, hogy ezzel a hivatalvállalással Arany a „Bach-huszárok”-nak is nevezett, új szolgabírói garnitúrába illeszkedett bele; erről lásd Szilágyi 2017a: 21–22. Ennek pedig az Aranyra is kiterjesztett kollektív megbélyegzés lehetett a következménye, ahogyan ezt a Keresztury Dezsőtől közreadott, eredetileg K. Nagy Lajos zsadányi református lelkészről származó gyűjtés egyik részlete valószínűsíti: Keresztury 1974: 1048–1054. Az adat: 1049. Kenyeres nagyszalontai megítéléséhez és népszerűtlenségéhez érdekes adalék, ahogyan Arany sógora, Ercsey Sándor az éppen Nagykovársra költözött Aranyt tudósítja róla: „Különben nincs semmi egyéb ujság, mint az, hogy Kenyeres most építette házát, természetesen a régít, új formátumban. Egy darabig kedvezett is neki Jupiter, minden becsületes ember méltó boszankodására, a mennyiben illy késő őszi időben módja van kedvezni, hanem most már egy pár nap óta paskolja az eső. Hogy a tűz igesse meg.” Ercsey Sándor Arany Jánosnak, Szalonta, 1851. nov. 15. = AJÖM XV. 412–413. Az idézet: 413.

tár hangsúlyoz, a folklórgyűjtés egyik, a korszakban jelenlévő, de ritkán megragadható módszeréhez közelíti Arany gesztusát: hiszen a szöveg el-sajátítása és utólagos, emlékezetből történő leírása is a lehetséges lejegyzési módok között szerepelt a 19. század közepén. A közlés gesztusának fontos tanulsága lehet az is, hogy Arany éppen a betyárballadákhöz való közvetlen viszonyát tette ezzel nyilvánvalóvá – noha ennek életművében alig maradt nyoma. Persze érdemes nem elfelejteni egy kései, jelentős balladáját, a *Vörös Rébét*, amelyben a betyárrá züllött és végül fölakasztott Pörge Dani sorsának ábrázolásában ott rejtezhet ez a tapasztalat is, immár nemzedéknyi távolságban.¹⁷ Olosz Katalin kiadása azzal, hogy itt egyszerre és összefüggésében vált olvashatóvá maga a versszöveg és Arany hozzákapcsolt kommentárja, olyasmit végzett el, amelyet a kritikai kiadás korábban elmulasztott. Ott csak egy meglehetősen eldugott helyen lehet rábukkanni Arany jegyzetére (s csak arra, a közölt szövegekre nem), az első levelezéskötet adattárában.¹⁸ A készülő, új kritikai kiadásnak ezt mindenképpen korrigálnia kellene, s fel kell majd vennie a verses szövegeket is, kronológiai okokból a versek első kötetébe, legalább függelékben. Annál is inkább, mert az ehhez fűződő jegyzetek arra adhatnak alkalmat, hogy Arany és a számára adva lévő folklorisztikus hagyománynak új rétegeit próbáljuk megragadni.

Az Olosz Katalintól gondozott forráskiadvány – szűkebben vett folklorisztikai jelentőségén túl – tehát számos, az Arany-életmű fontos, irodalomtörténeti kérdéséhez tartalmaz máshonnan nem ismeretes adalékokat. Remélhetőleg ezekkel számot fog még vetni a filológiai kutatás.

¹⁷ Ennek kapcsán érdemes hangsúlyozni, hogy a versnek, amely a Kapcsos Könyvben megőrződött *Őszikék* ciklus darabja, más nagyszalontai vonatkozása is van. Vörös Rebeka 1808 és 1812 között lezajlott nagyszalontai boszorkánypere ugyanis csak néhány évvel előzte meg Arany János születését, tehát a boszorkány neve és tevékenysége a szülők nemzedékének lehetett személyes emléke, s Aranyhoz a szóbeli hagyományból juthatott el; vö. Béres 1971: 731–735. A boszorkányság lokális kontextusára, s a Nagyszalontán korábban lezajlott boszorkányperekre összefoglalóan: Kristóf 1998.

¹⁸ AJÖM XV. 887. Korábban a szöveg és a kommentár megjelent: Kodály–Gyulai 1952: 169, 171.

Szakirodalom

AJÖM XV.

1975 *Arany János levelezése (1828–1851)*. (Arany János Összes Művei XV. kötet) Sáfrán Györgyi – Bisztray Gyula – Sándor István (s. a. r.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

Béres András

1971 Arany János „Vörös Rébék”-je és a nagyszalontai Veres Rebeka boszorkánysága. *Irodalomtörténeti Közlemények* LXXV. (6) 731–735.

Gyimesi Emese

2018 Szendrey Júlia és Arany János kapcsolata. In: Szilágyi Márton (szerk.): „Ősszel.” *Arany János és a hagyomány*. Universitas, Budapest, 129–152.

Gyöngyösy László

1901 *Arany János élete és munkái*. Franklin-Társulat, Budapest.

Imre László

2006 *Arany János balladái*. Savaria University Press, Szombathely.

Jókai Mór

1973 *Elbeszélések (1851)*. (Jókai Mór Összes Művei. Elbeszélések 3.) H. Törő Györgyi (s. a. r.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

Keresztury Dezső

1974 Adalékok Arany életrajzához és munkáihoz. *Irodalomtörténet* LVI. (4) 1048–1054.

Kodály Zoltán – Gyulai Ágost (közéteszi)

1952 *Arany János népdalgyűjteménye*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kristóf Ildikó

1998 „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”: A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében. *Ethnica*, Debrecen.

Küllös Imola

1988 *Betyárok könyve*. Mezőgazdasági Könyvkiadó, Budapest.

2018 Arany János *Dalgyűjteménye* és Fábíán Pista „nótái”. In: Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán – Borbély Sándor (szerk.): *Ethno-Lore* XXXV. A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve, MTA BTK, Budapest, 305–335.

Miklóssy János

1985 Irodalmi lapok. In: Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története II/1. 1848–1867.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 417–442.

Olosz Katalin (s. a. r.)

2018 *Nagyszalontai népballadák és epikus énekek 1912–1919.* A Folklore Fellows magyar osztálya nagyszalontai gyűjtőszövetségének hagyatékából összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Seres István

2012 *Karikással a szabadságért: Rózsa Sándor és betyárserege 1848-ban.* Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, Békéscsaba.

Szabó Sámuel

2009 *Erdélyi néphagyományok 1863–1884.* Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórta hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Olosz Katalin. Európai Folklor Intézet–Mentor Kiadó, Budapest–Marosvásárhely.

Szalay Olga – Rudasné Bajcsay Márta (szerk.)

2001 *Kodály Zoltán nagyszalontai gyűjtése.* (Magyar Népköltési Gyűjtemény. Új folyam. XV.) Balassi Kiadó–Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.

Szendrey Zsigmond

1920 Sára néném. *Ethnographia* XXXI. (1–6) 59–60.

Szendrey Zsigmond (szerk.)

1924 *Nagyszalontai gyűjtés.* Gyűjtötte a Folklore Fellows magyar osztályának nagyszalontai gyűjtő közössége, Kodály Zoltán közreműködésével szerkesztette Szendrey Zsigmond, kiadja a Kisfaludy Társaság. Athenaeum, Budapest.

Szilágyi Márton

2012 A „pórdal” státusza a *Nemzeti hagyományokban.* In: Fórizs Gergely (szerk.): *Szívből jövő emlékezet: Tanulmányok Kölcsey Ferenc Nemzeti hagyományok című írásáról.* reciti, Budapest, 95–113.

2017a „Mi vagyok én?” *Arany János költészete.* Kalligram Kiadó, Budapest.

2017b Hogyan írható le egy kivégzés? In: Uő (szerk.): *Forrásérték és poétika (Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója)* (Irodalomtörténeti füzetek, 177.) reciti, Budapest, 83–103.

- 2017c Arany, Chamisso, Bürger (Arany János: Bor vitéz). In: Korompay H. János (szerk.): „*Óhajtom a classicus írók tanulmányát*”: *Arany János és az európai irodalom*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Universitas, Budapest, 233–243.
- 2018 Egy többször elfelejtett (s újrafölfedezett) Arany-levél és vers-mellettei. *Irodalomtörténeti Közlemények* CXXII. (2) 205–216.
- 2019 Arany János és Szendrey Júlia (Textuális nyomok az Arany-életműben Szendrey Júlia második házasságáról). *Tanulmányok*. Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Tanszak, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék. (1) 3–16.
- Voinovich Géza
- 2019 *Arany János életrajza*. Török Lajos (s. a. r.) Universitas–MTA Könyvtár és Információs Központ, Budapest, 159–160.

János Arany și folclorul epic din Salonta (Referințe de istorie literară despre un volum de etnografie)

Studiul se ocupă de volumul redactat de către Katalin Olosz cu privire la materialul arhivistic, needitat al unei culegeri pe poezie populară epică din Salonta de la începutul secolului XX. Această culegere de odinioară avuse o importanță deosebită datorită faptului că în această localitate s-a născut și a trăit o bună perioadă de timp unul dintre cei mai mari poeți maghiari ai secolului al XIX-lea, János Arany (1817–1882), astfel că s-a dorit descoperirea aceluia material folcloric, care ar fi avut o influență directă asupra operei sale. Volumul redactat de către Katalin Olosz într-adevăr reușește să ofere noi reflexii asupra acestei opere din mai multe puncte de vedere. Studiul demonstrează faptul că toate acestea sunt importante nu datorită elementelor arhaice, ci mai degrabă cunoștințelor folclorice vii contemporane lui Arany, cu un accent deosebit pe prezența poeziei populare haiducești din secolul al XIX-lea, a cărei paralelisme apar în mod constant în opera lui Arany. Totodată lucrarea argumentează îmbogățirea reciprocă a gândirii, abordării folclorice și de istorie literară.

János Arany and the Epic Folklore of Salonta (References of History of Literature on an Ethnographic Volume)

The study deals with a volume edited by Katalin Olosz, regarding a previously unpublished archive material consisting of a collection of epic folk poetry from the beginning of the 20th century from Salonta. The collection had an outstanding relevance

due to the fact that in this settlement was born and had been living for a long time one of the most eminent Hungarian poets of the 19th century, János Arany (1817–1882), thus the expectations were regarding a folklore material that should have influenced him. The volume edited by Katalin Olosz succeeds in offering new reflections on the oeuvre of Arany: the study demonstrates that all this is not relevant due to the archaic elements, but because of the living folkloristic knowledge contemporary to Arany, with special accent on the 19th century bandit folk poetry, with its parallels discovered along the works of Arany. The present study argues on the mutual enrichment of folkloristic and literary approach.

Chikány Judit

Adalékok Kanyaró Ferenc folklórszemléletéhez. Kanyaró Ferenc és a ponyva

„Egy-szóval áldásid olly sokak légyenek,
Nyárban mennyi füvek a’ mezőn teremnek,
Azok közt virágok szépen tündöklenek,
Annyi áldást szívem kíván személyednek.”¹

Olosz Katalin egyik legnagyobb forrásfeltáró munkája egy kolozsvári unitárius főgimnáziumi tanár, Kanyaró Ferenc (1859–1910) és diákjainak folklórgyűjtését feldolgozó kötet (*Erdélyi népballadák és epikus énekek [1892–1905]*). Ez a 19. század végi gyűjtőmunka mennyiségi, tematikai szempontból is kiemelkedőnek tekinthető, és a korabeli „gyűjtési gyakorlatokhoz” képest több aspektusban is eltérő koncepcionális szemléletmódot tükröző gyűjteményt eredményezett (Kanyaró 2015: 130–133). Erre jó példa, hogy Kanyaró ponyvanyomatványon megjelent szöveget is feljegyzett. Tanulmányomban ehhez kapcsolódva azt a kérdést próbálom meg körbejárni, hogyan viszonyult Kanyaró Ferenc a ponyván megjelent alkotásokhoz, valamint az általa „képviselet” szemléletmód hogyan értelmezhető a 19. században megfigyelhető gyakorlatokhoz képest.

Ehhez elsőként azt vizsgálom, hogy a ponyvairodalom termékei milyen szerep(ek)ben jelent(ek) meg, mind az irodalmi, mind a bontakozó folklorisztikai szemléletmódban. Egy teljes, átfogó áttekintésre jelen tanulmány keretein belül nincs mód, ezért a főbb vélekedéseket, „irányultságokat” néhány példán keresztül szeretném érzékeltetni. Ezt köve-

¹ Igen szép Tangredus historia, 1751. (Függelék, 1. sz., 11. versszak.) Közli: Csörsz (szerk.) 2018: 20, 211, 268. Eredeti forrás: Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca [a könyvtár nem hivatalos magyar megnevezése: Román Akadémia Kolozsvári Könyvtára], jelzet: R 121124 – 1, 2.

tően Kanyaró Ferenc ponyvatermékekkel kapcsolatos attitűdjét mutatom be publikált tanulmányai, illetve az ünnepelt, Olosz Katalin által összegyűjtött hagyatéka alapján.

A 18–19. századi ponyvanyomtatványok forrásként való figyelembevétele nem újkeletű, de nem is tekinthető általánosnak a különböző diszciplínák gyakorlatában. Az irodalomtudomány elsősorban tárgy történeti kutatások során próbálta számba venni eme népszerű kiadványok szerepét, hatását; a néprajztudományon belül a folklorisztika pedig főleg a népdal, a népmese, valamint a vallási élet vizsgálata kapcsán foglalkozott e kiadványtípus népeletben betöltött funkcióival. Az utóbbi évtizedekben a két tudományterület módszereinek és eredményeinek ötvöztetésével folyó *közköltészeti* kutatások által kapott kitüntetettebb szerepet mint forráscsoport. A fentiek mellett a művelődéstörténeti (például könyvtörténeti) irányú, illetve a művészettörténeti (például grafikatörténeti) elemzések vizsgálati korpuszában fordulnak elő gyakrabban ponyvák. Az utóbbi közel kétszáz évben eme népszerű nyomtatványok megítélése folyamatosan két éles pólus, a hitvány, hiába való, alantas és az értékes között ingadozott, bár többnyire inkább az előbbi jelzőkkel illették. Ennek fényében érdekes vizsgálatnak ígérkezik, miként lehet egy ponyvanyomtatvány „a tiszta magyarság hordozója”² vagy éppen a magyar nyelv „régikincsének” őrzője (Ipolyi 1855: 262).

A ponyváról való beszéd

A *ponyva* fogalmi meghatározása nem egyszerű kérdés,³ egyrészt az eltérő századokban – különösen a 19. század közepétől – ráragódott jelentés-tartalmak, másrészt a homályos fogalmi keretek miatt, ti. a ponyvák alatt eltérő olvasmánykorpust értenek az egyes írások. A ponyváról való beszéd kezdeteitől érzékelhető egyfajta kettős (támadó – védő) hangnem, és a ponyvanyomtatványokról szóló diskurzusok többnyire magukban foglalnak egy explicit módon megfogalmazott (elsősorban esztétikai) érték-

² Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fol. Hung. 16: 16r.

³ Ezt a problémát már Pogány Péter is rögzítette, nem is adott deklarált ponyvadefiníciót (Pogány 1978: 7–12). Napjaink folklorisztikai kutatásaiban egyre inkább Rudolf Schenda *populáris olvasmány (populäre Lesestoffe)* kifejezése használatos.

ítéletet is.⁴ Hiszen a ponyván megjelent alkotások az elit irodalom kanoizált műalkotásaihoz képest általában valamilyen oppozícióban definiálódnak (szép – szenny, centrális – marginális, magas – alacsony, elit – populáris/triviális, kultúrtermék – kultúrszemét). A minőségi eltávolítási gesztus mellett a *ponyva* tartalma (műfaja) miatt is kirekesztésre kerülhetett. Ahogy napjainkban az irodalom határterületeiként (néha ponyvaként) emlegetjük a krimi, fantasyt, sci-fit, thrillert stb., a 19. században például a ponyván megjelent bűnügyi történetek, betyárhistóriák sem kerülhettek az irodalom belső köreibé. A formátum iránti bizalmatlanságot erősítette, hogy ezek voltak a tömegtermelés, az irodalom áruvá válásának egyik első példányai; olcsó, könnyen hozzáférhető, szórakoztató, népszerű olvasmányt ígértek.⁵ A dolgozatban a ponyvát olvasmánytípusként, valamint formai jelzőként használom: olyan nyomtatványok gyűjtőfogalmaként, amelyek műfaji és tematikai szempontból változatos tartalommal széles társadalmi kör számára készültek, kivitelezésük igénytelenebb, kis méretűek (nyolcad-, hatod- vagy negyedréteg nagyságúak), kis oldalszámúak, többnyire vásárokon vagy hálalás útján terjesztették őket (vö. Négyessy 1897, Katona–Szemerkenyi 1981, Katona–Voigt 1981, Katona 1986, Csörsz–Balázs–Hajdu 2009). Úgy vélem, a ponyva-irodalmi termékekről nem lehet éles, általánosító megállapításokat tenni, mivel mind az olvasóközönségük, mind a hatástörténetük, mind a tartalmuk tekintetében meglehetősen sokszínűek. Vizsgálódásom a 18–19. századra fókuszál, ezért az újabb lektúr és populáris irodalom műfajai-val nem kíván számot vetni, bár némely megállapítások igazak lehetnek az „újkori” ponyvákra is.

⁴ Azonban felmerülhet a kérdés, hogy vajon minden esetben fenntartható-e ez az értékítélettel övezett kategorizálás? Esztétikai értéket egy alkotásnak kizárólag magaskulturális státusz adhat? Ezen kérdésekről való gondolkodás e tanulmány keretein kívülre vezetne: ezzel kapcsolatosan lásd Bárány Tibor művészetfilozófiai értekezéseit (pl. Bárány 2014).

⁵ A kritikával élők nemigen foglalkoztak azzal a tényezővel, hogy a nyomdák csupán a kis példányszámú „minőségi” irodalom kiadásából nem tudták volna finanszírozni az előállítási költségek megtérülését, saját fennmaradásukat, továbbá az el nem adott könyvek veszteséget jelentettek a saját költségen működő nyomdákknak. (A jelenség nem volt újkeletű, a problémára és az elítélő hangokra már Tótfalusi Kis Miklós is reflektált a kalendáriumnyomatás kapcsán 1698-ban. Lásd Tótfalusi 1940: 46–47, 51, 82). A korszak egyik hasonló módon termelésorientált – ezáltal befogadástörténetileg sem problémamentes – műfaja a *tárcaregény*, amelynek nagy szerepe volt a napilapok tömegmédiúmá válásában (lásd Hansági 2009).

A ponyva mint olvasmány(élmény)

A 18–19. századi magyar kulturális életben meghatározó szerepet játszó társadalmi réteg tagjainak (írók, költők, ügyvédek, papság stb.) korai olvasmányai között sok esetben a ponyván árult füzetek, népkönyvek, vallási olvasmányok is szerepeltek, tehát nemcsak a paraszti közösségek olvasmánya volt a ponyva, hanem akár nemesi vagy olykor főúri olvasókkal is számolni lehet.⁶ Ezekről levelezések, visszaemlékezések vagy épp könyvjegyzékek tanúskodnak, bár ez utóbbiak esetében ritka, hogy a ponyvairodalmi tételeket is felvezették volna (vö. Monok 2013: 449–450). Az értelmiségi réteg ponyvairodalmi olvasmányait kevésbé szokták számba venni a magyarországi kutatások,⁷ s bár megragadásuk sok nehézségbe ütközik, ennek ellenére érdekes vizsgálatot jelentene, hogy olvasmányélményként ezen nyomtatványok milyen hatással lehettek az olvasóikra. Például tapintható befolyással bírhattak valakinek a későbbi alkotói életművében, vagy mélyebb benyomásként maradhattak meg valakinek az emlékezetében, vagy éppenséggel ezen nyomtatványtípusoktól való elhatárolódásban ragadható meg az élmény. Az alábbiakban egy-egy konkrét példával is szeretném ezeket illusztrálni.

A kettős (írástudó és szájhagyományozó) kulturális mezővárosi közegben nevelkedő Arany János Gyulai Pálhoz írt önéletrajzi levelében így emlékezik vissza a legelső olvasmányaira: „A zsoltárokat, a biblia vonzóbb történeteit – emlékezetem meghaladó idő előtt, hallásból már elsajátítottam, – alig 3–4 éves koromban apám, ki értelmes, írástudó paraszt ember volt – hamuba irt betűkön megtanítva olvasni, úgyhogy mire iskolába adtak, hova mód nélkül vágym, s a mi nem erős testalkatom s a szülék féltékenysége miatt csak 6-ik esztendőskoromban történt, már nemcsak tökéletesen olvastam, de némi olvasottsággal is bírtam, természetesen oly könyvekben, mellyek kezem ügyébe kerültek s mellyekhez inkább vonzódtam, mint bibliai történetek éneke, a ponyva irod[alom] némelly termékei etc. [...] de a mellett minden könyv, a mi kezem ügyébe került, mohó vágygyal lón fel-

⁶ Nagyobb arányú paraszti olvasóközönséggel leginkább a 19. század közepétől lehet számolni (vö. Kovács 1989: 77–111, Domokos 2017: 464–468).

⁷ A népi, paraszti közösségek olvasási szokásainak vizsgálatával, olvasmányaik befogadástörténetével sem bővelkedik a szakirodalom, de akad pár fontos kezdeményezés (vö. Domokos 2017: 463–465).

emészte. Gvadányi, a Hármass historia (Halleré), Erbia, s több e féle dolgok, Decsi Osmanographiája, Fortunatus s mit én tudom miféle grapsák⁸ a ponyva irodalom egész özönével együtt, az egész városban felkutatva, elkölsönözve, és megéve lőnek” (Arany 1982: 555–556).⁹ Arany életművében a „ponyvairodalom egész özönének” olvasmányélménye gyakran rejtve szövődött be a különféle szövegahagyományok hálózatába (Hász-Fehér 2012, Szilágyi 2017), és néha csak nyomokban, apró utalásokban bukkant fel (pl. Scheiber 1952, 1957), de mindenképpen meghatározó hatással bírtak ezen nyomtatványok. A hasonló olvasmányokkal induló unitárius székely nemesi családból származó Bölöni Farkas Sándor (1795–1842) Aranyéhoz hasonló életrajzi beszámolójában azonban így fogalmaz Kazinczy Ferencnek: „Nem tudom mikor s hogy ébredt bennem a Poézis szenvedelme; Szülőjím házánál csak *Argirus, Magdaléna s a Hármass-istoria voltak kézi könyveim* [kiemelés tőlem – Ch. J.], ezeket repetitive tudtam. A Bibliát 11 Esztendő s koromig már végig olvastam vala az Anyámnak s sokszor imádkozám, hogy az Isten illy kicsin koromban elvegyen s Angyal legyek; Kollégiumba létembe semmit lelkenek nem kaptam, vadon, társaságtalan nevedve, mint egy bérczre esett fa, míg Schiller *Tolvajait* játszódni nem láttam a Theátrumon” (Kazinczy 1903: 370).¹⁰ Arany és Bölöni is egy életrajzi összefoglalást írt a címzettnek, ráadásul Arany tudatában volt írása irodalmi célú felhasználásának – mégpedig, hogy Gyulai Pál és Toldy Ferenc is hivatalos életrajzhoz kérték (lásd Arany 1982: 1016) –, mégis Arany szinte lelkesedve írt az olvasási éhségét csillapító ponyvákról, melyek az életművét is minduntalan behálózták, míg Bölöniének nem voltak meghatározóak a gyermekkori olvasmányai.

Egy másféle típusú visszaemlékezés Zalka János (1820–1901) egyháztörténeti professzoré (majd később győri püspöké), aki Jacopone de Todi életéről és költeményeiről írt rövid esszéjében az alábbi érdekes adatokkal szolgál: „Mielőtt Jacopon egyéb verseit érinteném, felemlitem itt, miszerint magyar nyelven is van írva olly mysterium, minőről itt szóltam. Igaz, csak vásári nyomtatvány, de mégis nagyon szívhez szóló. Gyermek koromban vett Istenben boldogult jó édes anyám illetén vásári nyomtatványt,

⁸ Grapsa: elavult irat (Ballagi [szerk.] 1867: 469).

⁹ Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. (Arany 1982: 554–565). Vö. Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1855. január 16. (Arany 1982: 526).

¹⁰ Bölöni Farkas Sándor Kazinczy Ferencnek, Kolozsvár, 1815. december 26. (Kazinczy 1903: 369–371).

mellyet én olvastam előtte, s tudom, mind rá, mind rám milly hatást gyakorlott. A mysterium a szent Szüzet írja, miként jár ő egyik műhelyből a másikba s kérdezősködik, valljon nem hallottak-e valamit az ur Jézusról. Először a kovácsműhelybe megy s kérdi: »Mit csináltok ti kovácslegények, az ur Jézusról mit értettetek?« Amazok pedig válaszolnak, miszerint éppen most csinálnak szegeket, mellyekkel fel fog feszítettetni. Innen elmegy az ácsokhoz, ezeket is megkérdezi; ezek szinte olly leverő választ adnak, miszerint ime a kereszten, mellyet most faragnak, fog felfeszítettetni stb. Szűz Maria kesergő éneke Urunk temetésekor szinte ismeretes. Ez éneknek leirhatlan szép dallama a sziveket és veséket áthatja, különösen ha ügyes énekesek ajkairól hangzik. Az esztergomi érseki papnöveldeiben nagybőjtben tartatni szokott keresztúti ajtatosság alkalmával utolsó állomásnál énekeltetik négyesben majd 30 növendékpap által, ép olly épületesen mint tökéletesen. A kesergő ének első versszakasa így hangzik: »Nyugodjál már virágom, meghervadt aranyágom, Jézus fényes csillagom. Árván maradt édes anyád, a ki gondot viselt reád. Jaj, jaj édes magzatom.« (Erdélyi »Népdalok és mondák« gyűjteményében is olvasható. I. k. 304. lapon.) De menjünk vissza Jacoponhoz.” (Zalka 1854: 551) Zalka János nemes iparos család gyermekeként (Szinyei 1914: 1725) találkozott vallási ponyvanyomtatványokkal, amelyek megítélése szintén felemás volt a korban,¹¹ ezért is figyelemre méltó, hogy egy egyházi lapban (*Religio*) ezen olvasmányra meghatározó vallási élményként utal. Jelen esetben a ponyvának nemcsak a szövege, hanem az általa rögzített szokáscselekvés (misztériumjáték) is fontos eleme az emlékeknek, így a ponyva egyfajta referenciapont lesz Erdélyi János *Népdalok és mondák* című kötete mellett.

A ponyvagűjtés

A vásári ponyvafüzetkéket értéktelennek tartó vélemények ellenére néhány magánszemély, könyvgyűjtő úgy vélte, hogy ezen kiadványoknak – legyen az a nyomtatvány akármilyen kis apróság is – érdemes helyet szorítani a gyűjteményükben. Az ilyen típusú nyomtatványok jelenléte egy házi könyv-

¹¹ A vallásos ponyvanyomtatványok használatáról, funkciójáról, elsősorban a népi valláosságból betöltött szerepéről lásd Erdélyi Zs. 1999: 30, Tüskés–Knapp 1985, továbbá Lengyel Ágnes e témában írt tanulmányait.

tárban még nem feltétlenül bizonyíték is azok olvasottságára (Monok 2013: 454), viszont már a gyűjtés gesztusa is figyelemre méltó, hiszen a ponyvát is gyűjtők kilétének, motivációinak kutatása, a gyűjteményükben fellelhető ponyvafüzetek tematikai elemzése szintén hozzájárulhat ezen apró iratkákról kialakult kép továbbrajzolásához.¹² Monok István a 17–18. századi magyarországi és erdélyi főnemesi könyvtárak állományában vizsgálta a „mindenkihez szóló könyvek” jelenlétét (Monok 2013). Ez a kategória tágabb kiadványkört jelöl a ponyvanyomtatványoknál, de némileg átfedést is jelent (például kalendáriumok, széphistóriák, sorsvető vagy álmoskönyvek, vallásos olvasmányok), ezért Monok azon megállapítása, hogy a főúri réteg számára politikai kulturális eszközként, mecénási termékként jellemezhető ezen (elsősorban vallási, erkölcsnemesítő) kiadványok (Monok 2013: 454), részben magyarázatot adhat a ponyvák főúri könyvtárakban való léte is. Vélhetően azonban egy másfajta motiváció, az anyanyelvű emlékek összegyűjtése, mentése, egyfajta értékmentés is feltételezhető. Ezért az attitűdért hálás lehet az utókor, hiszen a napjainkban kutatható közkönyvtárak ponyváit nagyrészt például Jankovich Miklós, Szüry Dénes, Ballagi Aladár, Széchényi Ferenc, id. Szinnyi József gyűjteményének köszönhetjük (Csörsz 2018, Pogány 1959: 96–102, Szentkúty 1943: 412, Vasné 2020). Az egyéni gyűjtők mellett az apró nyomtatványok gyűjtését szorgalmazó vélekedések is olvashatók a 19. század elejétől, majd a tudományos igényű, intézményekhez köthető gyűjtési felhívások némelyike is ráirányítja a figyelmet ezen kiadványokra. Ezen felhívások célkitűzései az alábbi pontokban foglalhatók össze: a) fontos a régi magyar anyanyelvű munkák összegyűjtése, ezen apróbb nyomtatványok is, amelyek közül némely könyvészet ritkaságnak is tekinthető (pl. Sándor 1803: A4r–v¹³, Mátyási 1806: 53–

¹² A gyűjtők kilétének kiderítése meglehetősen időigényes és nem is feltétlen eredményel kecsegtető munka. A possessor-bejegyzések vagy tulajdonos pecsétek feltüntetése a könyvtári leíró cédulán, digitális adatbázisban nem általánosan bevett gyakorlat – bár van rá példa, lásd Petőfi Irodalmi Múzeum. Így ezek ellenőrzéséhez a ponyvafüzetek darabonként való kézbevétele szükséges, amennyiben a kutató konkrét címek (vagy más paraméterek) ismeretében ezen kiadványokat ki tudja varázsolni a raktárak rejtekéből. Külön kihívás külföldi könyvtárak katalógusából előhívni a magyar vonatkozású ponyvanyomtatványokat (lásd Lengyel 2016: 477, a katalógus alapján azonosítható, közel 40 ponyvából négyet közöl Csörsz [szerk.] 2018).

¹³ Amellett, hogy Sándor István fontosnak tartotta a „vakarékok” összegyűjtését is, minőségében továbbra is „hitványságnak” tartotta ezeket (például a *Cisiot* vagy a *Salamon-nak Markalfal* való *tréfás Beszédit*. Lásd Sándor 1803: 164, 238).

55, Vörösmarty 1828: 125), b) egy minél teljesebb ponyvairodalmi gyűjtemény létrehozása (Greguss 1863: 319, [Ipolyi] 1860: 139), c) népköltészeti antológiákhoz szolgálhatnak szövegbázisul (Greguss 1863: 319), továbbá d) a népnemzeti irodalom részeként kívánatos a minél alaposabb megismerésük ([Ipolyi] 1860: 138–139).¹⁴ Sajnálatos módon még a 20. század első felében megjelenő néprajzi gyűjtési útmutatók, felhívások sem tudtak mozgósítani szélesebb kört a ponyvafüzetek gyűjtésére (Bán–Sebestyén 1912: 206, G[unda] 1939, Dégh 1947: 316),¹⁵ csak kisebb-nagyobb kutatói magángyűjtemények gyarapították tovább a 19. században megalapozott, ma is hozzáférhető, kutatható ponyvakorpuszt (például a vallásos ponyvairodalomból Bálint Sándor és Erdélyi Zsuzsanna, valamint Békési István elsősorban a bűnügyi históriákból rendelkezett nagyobb gyűjteménnyel.)¹⁶

A ponyva mint forrás

A ponyván megjelenő, különböző műfajú szövegek (például a verses epikus műfajok, úgymint széphistória, históriás ének, ballada, elbeszélő költemény) többféle minőségben tűnnek fel a szépirodalmi és szakirodalmi recepcióban. Már a 16. század végén Bornemissza Péter „álnokul költött fabuláknak, trágár és penészes csúfságnak” tartotta az ördögtől való hitvány mulatságot ígérő történeteket (Bornemissza 1955: 98–99, 160, 177), majd a gúny tárgyaivá, az irodalmi érték ellenpontjaivá válnak Bessenyei György *A filozófus* (1777), Virág Benedek: *A' Poéta, és Pontyi* (1799), Csokonai Vitéz Mihály *A méla Tempéfői* (1793) című műveiben azok, akik a ponyváról sze-

¹⁴ A 16–19. századi népkönyvi ponyvairodalomnak egy kis alfejezetet szentel Sebestyén Gyula is *A magyar népköltészet és gyűjtői* címmel, a reformkori nemzeti irodalom ki-fejlődéséről szóló tematikus részben, a Beöthy Zsolt szerkesztette *A magyar irodalom története* című összefoglaló munkában (Sebestyén 1896: 497–498).

¹⁵ Viski Károly a 20. század eleji (1902–1909) gyűjtése során a ponyvaballadákat is regisztrálta (Olosz 2011: 9–70). Kodály Zoltán a népdalkutatás szempontjából gondolta elengedhetetlenek a világi és a vallásos ponyva, valamint a verses irodalom alapos ismeretét (Kodály 1915: 309). A 20. századi magyar népmesekutatók közül például Ortutay Gyula és Dégh Linda hangsúlyozták a ponyvák fontosságát a szájhagyomány és az írott nyomtatványok kölcsönhatásainak megismerésében. Újabban Domokos Mariann foglalkozik a népmesék, ponyvamesék (írásbeli) hagyományozódásának kérdésével.

¹⁶ Bálint Sándor gyűjteményének egy részéről katalógus is készült, jelenleg a szegedi Móra Ferenc Múzeum és a Szegedi Egyetemi Könyvtár őrzi. Békési István hagyatéka a Petőfi Irodalmi Múzeumban található.

dik tudományukat.¹⁷ A 19. század első felében már ugyanezen – elsősorban esztétikai szempont szerint – negatív példaként szerepeltetett, a populáris irodalmi regiszter megvetett szöveghagyományának darabjai ihletői lesznek például Vörösmarty Mihály, majd Arany János számára a *Csongor és Tünde* (1831) és a *Toldi* (1846) írásakor (Zentai 2007: 171–172).¹⁸ A 19. század közepének két reprezentatív és a tudományos életben is meghatározó kiadványa Erdélyi János *Népdalok és mondák* I–III. (1846–1848), valamint Ipolyi Arnold *Magyar mythologia* (1854) című munkája szintén forrásként kezelte a ponyvákat (Erdélyi J. I. 1846: V–VI, 399, Csörsz 2014: 618, Ipolyi 1854: XXVII).¹⁹ Ez a gyakorlat azonban egyáltalán nem meglepő, ha számításba vesszük, hogy a *népköltészet* vagy maga a *nép*, *népesség*, *nemzet*, *nemzeti irodalom* fogalma sem egy egységes, jól körülhatárolt fogalom, még egy-egy életművön belül sem (Korompay 1998: 427–470, Kőszeghy 1989, Küllös 2004: 11–30), hasonlóan a *népdal*, *pórdal* kifejezéshez, amely gyakorta a közköltészeti populáris szöveghagyomány darabjait is magában foglalta (vö. Csörsz 2013, 2014, Küllös 2014: 595–600, S. Varga 2003: 402–404, Szilágyi 2012, 2014). Főként a népiből megújuló nemzeti költészet koncepcióját valló, hagyományelvű nyelv- és irodalomszemlélet követői tekintettek a ponyvákra, mint a régi magyar nyelvű költészeti emlékek egy lehetséges konzerváló forráscsoportjára. A ponyva tehát kínálhatott tárgyat főként az epikus művekhez, lehetett a lírai (nép)dalok hordozóeszköze, magyar nyelvű szövegek őrzője vagy épp a szövegek terjesztésében, népszerűsítésében lehetett szerepe. Sajátos funkciót töltött be a szóbeli, a kéziratos és a nyomtatott kultúra összetett kapcsolatrendszerében (vö. Küllös 2004: 31–40, 56–62).²⁰

¹⁷ Az idézett művekben az alábbi történeteket említik cím szerint: *Álmos-könyv*, *Apolóniusz hísztörője*, *Argirus*, *Kádár vitéz*, *Káriklika*, *Király fia Kis Miklós*, *Nyúl históriája*, *Péter sármalmai*, *Salamon és Markalf*, *Stilfrid*, *Trágár Balázs*, *Trója veszedelme*, *Toldi Miklós*.

¹⁸ Vö. a ponyváról vett tárgyat a *Pesti Napló* egyik színikritikusa sem tartotta megvetendőnek: „Nem szólunk a ponyvairódalom ellen. Olly eszmék hevernek ott néha, a nép szelleméből eredetiek, melyeket felkarolni s díszes öltözetben műveit közönség elé állítani, akármelyik költő sem tarthatja szégyenének.” (sz. n. 1851: [2])

¹⁹ Ipolyi Arnold folklorisztikai munkássága során mindvégig fontosnak tartotta a ponyvák figyelembevételét, gyűjtését is (lásd Ipolyi 1855, 1860; Kovács Ágnes közel 15 ponyvai eredetű mesét azonosít: Ipolyi 2006: 42–43, 993–1013; valamint Domokos 2015: 45–72), azonban tág forrásértelmezését és -kezelését többször is felrötták a kritikák.

²⁰ Küllös Imola és Csörsz Rumen számtalan munkájában rámutatott a közköltészeti források – így a ponyvanomtatványok – médium és mediátori szerepére.

Kanyaró Ferenc és a ponyva

A ponyvanyomtatványokról való vélekedések ismertetésével azt kívántam röviden bemutatni, hogy ezen kiadványtípusokkal szemben tanúsított magatartás már első megjelenéseik óta mennyire széles – néha szélesőséges – skálán mozgott: a heves, indulatos ítésektől a ponyvában valamilyen értéket látó gyűjtőkig vagy éppen gyűjtést szorgalmazóig, a lelkes ponyvaolvasóktól az elhatárolódókig vagy teljesen figyelmen kívül hagyókig. A 19. századra a ponyvanyomtatványok szerepének erősödése figyelhető meg a magyar nyelvű kulturális értékeket keresők körében. Kanyaró Ferenc folklórgyűjtő és irodalomtörténetési tevékenysége a 19. század végére, a 20. század elejére datálható, kis híján száz évvel a ponyvanyomtatványok megőrzését sürgető, gyűjtésre buzdító első „felhívásokat” követően. Az alábbiakban munkásságának azon szegmensét érintem, amely valamilyen módon kapcsolódik a ponyvákhoz.

Kanyaró Ferenc folklórgyűjtő munkásságának kezdetét 1892-es székyeföldi körútjától számíthatjuk. Olosz Katalin véleménye szerint Kanyaró elsősorban kéziratos énekeskönyvek gyűjtését tervezte, amelyekben a népies költészetünk régi termékeit remélte felfedezni (Kanyaró 2015: 28, 69, 82–83), és csak útközben szerzett tapasztalatai alapján fordította figyelmét az élő epikus népköltészeti hagyományok felé is. Az utazást követően diákjait is bevonta a későbbiekben közel tizenhárom évre bővülő gyűjtőmunkába, amelynek eredményei Kanyaró további tudományos tevékenységét is alakították (Kanyaró 2015: 83–88), a gyűjtött anyagoknak köszönhetően folklorisztikai jellegű és irodalomtudományos munkássága minduntalan összefonódott. Több, mint húsz rövidebb közleménye jelent meg közköltészeti források (kéziratos énekeskönyvek, daloskönyvek, kalendáriumok, ponyvanyomtatványok) tanulmányozása során felfedezett újabb adatokról, szövegvariánsok ismertetéséről (például Kanyaró 1892, 1893a, 1897, 1898, 1903).²¹ A kéziratos énekeskönyvekből gyakran közölt dalszövegeket, és ezekhez sok esetben Erdélyi János: *Népdalok és mondák*, Kriza János: *Vadrózsák* (1863) és Thaly

²¹ Vö. Olosz Katalin tájékoztatósi céllal (jelzetten nem a teljesség igényével) készített Kanyaró-bibliográfiáját: Kanyaró 2015: 844–851. E tanulmányban található újabb tétel: Kanyaró 1897.

Kálmán: *Vitézi énekek* (1864)²² című gyűjteményeivel vont párhuzamot (például Kanyaró 1892, 1893b, 1893c, 1903), és eme hivatkozási körrel részben kijelölte a szövegek létmódjának közköltészeti kontextusát is. A régi magyar nyelvű nyomtatványokról (naptárakról, népkönyvekről) szóló közleményeiben jellemzően a minél régebbi (16–17. századi) kiadásokról tudósított. Például az unitárius főiskola könyvtárában 16. század végi erdélyi magyar és egy töredék szász kalendáriumra bukkant (Kanyaró 1897, 1898). A leggyakrabban emlegetett ponyván is terjedő népszerű olvasmányok, népkönyvek közül háromról is jegyez publikációt Kanyaró. A *Kádár István éneke* és a *Salamon és Markalf* című történetek szövegvariánsait vizsgálva szintén a lehetséges legrégebb példányokról értekezett (Kanyaró 1893c, 1896). A történeti énekhagyomány egyik népszerű darabjának, a *Kádár Istvánnak éneke* kapcsán Kanyaró irodalomtörténet-szi textológiai elvárások szerint fogalmazott: „e híres, országszerte ismert éneknek máig sem bírunk hiteles, ép szövegével” (Kanyaró 1893c: 284). A fennmaradt szövegeket variánsoknak tartotta, és egy frissen közölt legrégebbnek vélt változatról²³ próbálta bizonyítani, hogy nem lehet *editio princeps*nek tekinteni: „A fennebb elsorolt megjegyzések kapcsán csaknem kedvünk támad a Kádár István énekének variánsaiból egy újabb, a Mihál Farkasénál sokkal igazabb *editio princeps*-et összeállítani. De hát helylyel és hitellel gazdálkodni kell!” (Kanyaró 1893c: 292). Négy évvel halála után (1914) jelentette meg az *Ethnographia* szerkesztője, Sebestyén Gyula Kanyaró egy korábban megküldött kéziratának (1908) rövid részletét, egy 1618-as versgyűjteményből másolt *Árgirus históriája* töredékét (Kanyaró 1914). Sajnos a terjedelmesebb tanulmány többi részlete ismeretlen,²⁴ Sebestyén így indokolta döntését: „Mivel tárgya irodalomtörténeti természetű volt, kidolgozása pedig nagyon szétfolyt s több tekintetben zavaros is volt, azzal a kéréssel terheltem meg már nyuga-

²² Thaly munkájának teljes címe: *Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok XVI-ik, XVII-ik és XVIII-ik századbeli eredeti kéziratokból, régi szétosztott nyomtatványokból egybegyűjté és jegyzetekkel ellátta Thaly Kálmán.* (I–II. kötet, Lauffer Vilmos, Budapest).

²³ Erdélyi Pál (1893) Adalékok a régi magyar irodalom történetéhez. Kéziratos emlékek a XVI–XVII. század költészetéhez. *Egyetemes Philológiai Közlöny* XVII. 91–100, 172–185.

²⁴ Olosz Katalin több publikációra beküldött Kanyaró-tanulmány kapcsán is hasonló esetről számol be, Sebestyén Gyulánál több elfekvő írás is lapult (Kanyaró 2015: 72–74). Lehet, hogy ezen tanulmánya is a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában található, sajnos a Múzeum költözése miatt nem volt módomban ellenőrizni.

lomba vonult és állandóan betegeskedő munkatársunkat, hogy az értékes abosfai másolathoz néhány lapnyi tájékoztatást írjon. Mivel levelem válasz nélkül maradt, a másolat közlésére nem vállalkozhattam.” (Kanyaró 1914: 305, 1. lábjegyzet). Kanyaró másolatáról még egy érdekes adalékkal szolgál Sebestyén: „szabad átírás, egyébként pontos” (Kanyaró 1914: 305, 2. lábjegyzet). Sajnálatos módon azonban nem fejt ki bővebben, mit jelent a szabad átírás, és milyen tekintetben pontos a szövegközlés.

Kanyaró Ferenc e fent bemutatott néhány irodalomtörténeti munkájában a régi magyar nyelvű nyomtatott emlékek összegyűjtéséhez járult hozzá újabb példányok felkutatásával, s adataiknak ismertetésével. A kéziratban és a ponyván maradt énekek közlésével a nemzeti nyelv megőrzésének és a nemzeti irodalom reformálásának programjaihoz csatlakozott. Emellett tanulságos a *Kádár István énekéről* írt cikkében olvasható véleménye, miszerint: „igénytelen vers” ugyan, de figyelmet érdemel művelődéstörténeti szempontból, hatástörténetét tekintve fontos a szöveg, hiszen „a népnek egész a legújabb időkig kedves olvasmánya volt.” (Kanyaró 1893c: 289). Kanyaró nem kizárólag irodalomesztétikai szempontok alapján értékelt. Hasonlóan Sándor Istvánhoz vagy Vörösmarty Mihályhoz nem ignorált egy-egy népszerű olvasmányt csupán esztétikailag értéktelen volta miatt,²⁵ hanem más aspektusok szerinti vizsgálatot is lehetségesnek vélt (például olvasói, befogadói szempontokat).²⁶

Kanyaró Ferenc és a körülötte szerveződő diákok népköltészeti gyűjtőmunkája gazdag korabeli népballada és epikus énekanyag feljegyzését eredményezte. Olosz Katalin sokéves munkájának köszönhető, hogy ez a korában is egyedülálló kéziratban maradt gyűjtemény a széles olvasóközönség számára is hozzáférhető (Kanyaró 2015). Kanyaró a millennium alkalmából a Kisfaludy Társaság számára, a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* szöveggondozói gyakorlatát követve állította össze *Székely nép-*

²⁵ Sándor István kapcsán lásd a 13. lábjegyzetet, Vörösmarty véleménye: „[...] hova lenének mai köznépdalaink is, ha idegentől föl nem jegyzetnének? senkinek sem juthat eszébe azokat össze gyűjtve kiadni; szét szórva, Kalendáriumokban, ponyvákön hevernek, de nagyobb részént föl sem jegyezve nép' szájában élnek, változnak, 's mulnak, a' mint az idő magával hozza. Pedig bár mily csekély lenne is költői értékök, nemzeti maradványaink szűk voltában ezekre legalább gondot viselhetnének [kiemelés tőlem – Ch. J.], 's falusi jegyzőink, mestereink sőt papjaink is mi könnyen munkálódhatnának az illy darabok' össze gyűjtésében” (Vörösmarty 1828: 125).

²⁶ A nem esztétizáló irodalomtörténeti megközelítésre lásd például Czintos 2017, Hász-Fehér 2000: 57–66.

balladák és románcok címen az 1892 és 1896 között összegyűjtött anyagot, amely soha nem jelent meg, s kéziratban lapult (Kanyaró 2015: 33, 73, 88–94),²⁷ azonban a gyűjtés a későbbiekben is folytatódott (Kanyaró 2015: 94–98). Olosz Katalin megannyi típusú kéziratot hagyatékból (diákok feljegyzéseiből, Kanyaró levelezéséből, feljegyzéseiből, másolataiból stb.) rekonstruálta az unitárius tanár és diákjainak közel másfél évtizednyi gyűjtőmunkáját (Kanyaró 2015: 28–44). Kanyaró gyűjtési módszereit, elvárásait és a szöveg gondozói elképzeléseit fennmaradt útmutató híján Olosz Katalin rekonstruálta a kéziratot hagyatékból található elszórt adatok, feljegyzések, gyűjtési lejegyzések és a majdani nyomtatásra előkészített kézirat összehasonlításai alapján (Kanyaró: 2015: 119–129). Az egyik fontos momentum, hogy a variánsok, akár töredékes formában való jegyzése, számbavétele nemcsak irodalomtörténeti írásában, hanem folklórgyűjtői és gyűjtemény összeállítói szemléletében is meghatározó volt (Kanyaró 2015: 91, 101, 127), sőt a korabeli népköltési gyűjtemények összeállítási gyakorlatához képest meglepő újításnak is számított (vö. Kanyaró 2015: 91).²⁸ Kanyaró szerfelett tág keretek között értelmezte a népballadák és epikus énekek kategóriáját, ez tette lehetővé egy szöveganyagában meglehetősen sokszínű gyűjtemény létrejöttét. Szövegváltozat ponyváról is kerülhetett a gyűjteménybe (Kanyaró 2015: 265–266, 660). *A pávás leány balladájához* írt jegyzetében a ponyvaváltozat egyik érdekességként azt emeli ki, hogy ez szolgáltatta a „legrégebbi dallamot” a néprománchoz: „Nem számítva a helyesebb ritmust, s a szövegbeli kisebb-nagyobb javításokat, mindezek után már csak nyereségnek kell tartanunk, hogy megjelölhetjük az előkerült *Új világi énekek* nyomán e csinos néprománc legrégebbi dallamát [Ad Notam: *Én vagyok az halász leány* – Ch. J.] is.” (Kanyaró 2015: 266). Ponyva forrásként való használatára csupán az említett egy eset ismert a gyűjteményből, azonban a szájhagyományban ponyváról származó szövegek bekerülhettek, így például a korban gyakran kárhoztatott bűnügyi ponyvahistóriák hatására született költemények is (Kanyaró 2015: 12, 101, 509–515, 785).

Összegzőként úgy vélem, Kanyaró Ferenc ponyvanyomtatványokkal kapcsolatos hozzáállásáról elmondható, hogy egyfajta kettőség jellemzi. Ez a vélemény egybecseng Olosz Katalin megállapításával, amelyet az unitári-

²⁷ Jelenleg a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma őrzi, jelzete EA 2276.

²⁸ Későbbi összehasonlító vizsgálatok szempontjából is jelentékeny, figyelemre méltó eljárás.

us tanár egész gyűjteményi koncepciójáról tett (Kanyaró 2015: 130). Egyfelől hagyománykövető, a 19. század eredményeire visszatekintő, aki részben követi a korábbi népköltészeti gyűjtemények gyakorlatát (ponyván található szöveg forrásként kezelése), másrészt egy újabb, 20. századi (népmese- és népdalkutatói) folklorista attitűddel is rendelkezik, aki a gyűjtés során számol az újkori (akár bűnügyi) ponyvanyomtatványok közvetítő funkciójával, és a folklórtudás szerves összetevőjeként tekint ezen termékekre.

Szakirodalom

Arany János

1982 *Arany János levelezése (1852–1856)*. Sajtó alá rendezte Sáfrán Györgyi, a Tompa Mihállyal folytatott levelezést kiad. Bisztray Gyula, a Kertbeny Károllyal és Szilágyi Istvánnal folytatott levelezést kiad. Sándor István (Arany János Összes Művei, 16.), Akadémiai Kiadó, Budapest.

Ballagi Mór (szerk.)

1867 *A magyar nyelv teljes szótára*. 1. Franklin Társulat, Budapest.

Bán Aladár – Sebestyén Gyula

1912 Tájékoztató a Folklore Fellows magyar osztályának országos gyűjtéséhez. *Ethnographia* XXIII. (4) 200–213.

Bárány Tibor

2014 Magasművészet és tömegkultúra: a nem létező értékkülönbség nyomában. In: *Uó: A művészet hétköznapijai*. Műút, Miskolc, 62–82.

Bornemisza Péter

1955 *Ördögi kísértetek*. A kiadást gondozta és jegyzetekkel ellátta Eckhardt Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Czintos Emese

2017 *Példától az olvasmányig*. A (szép)história a 16. század magyar irodalmában. (Irodalomtörténeti Füzetek, 179.) reciti, Budapest. https://www.reciti.hu/wp-content/uploads/CzintosIF179_vn.pdf (Utolsó megtekintés: 2020. ápr. 4.)

Csörsz Rumen István

2013 Kultsár István és a Hasznos Multságok „köznépi dall”-ai (1818–1828). In: *Uó* (szerk.): *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 2. reciti, Budapest, 143–204.

- 2014 A Népdalok és mondák közköltészeti forrásai. *Irodalomtörténeti Közlemények* CXVIII. (5) 611–628.
- 2018 Aranka György közköltészeti gyűjteményei az Országos Széchényi Könyvtárban. In: Biró Annamária – Egyed Emese (szerk.): *Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 133–154.
- Csörsz Rumen István (szerk.)
2018 *Magyar világi ponyvairodalom. 1700–1820. I. Lírai dalok és versek*. (ReTextum, 8.) reciti, Budapest.
- Csörsz Rumen István – Balázs-Hajdu Péter
2009 Ponyva. In: Kőszeghy Péter (szerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*. 9. Budapest, 224–227.
- Dégh Linda
1947 Faragó József: Betlehemezők és kántálók Pusztakamaráson. [Könyvismertetés] *Ethnographia* LVIII. (3–4) 316–318.
- Domokos Mariann
2015 *Mese és filológia: Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből*. (Néprajzi tanulmányok) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- 2017 Olvasástörténet és folklorisztika. Közelítések a ponyvamesék 19. századi paraszti recepciójához. In: Sasfi Csaba – Ugrai János (szerk.): *Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei*. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 463–478.
- Erdélyi János
1846 *Népdalok és mondák*. I. Beimel József, Pest.
1847 *Népdalok és mondák*. II. Beimel József, Pest.
1848 *Népdalok és mondák*. III. Magyar Mihály, Pest.
- Erdélyi Zsuzsanna
1999 *Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok*. Harmadik, bővített kiadás. Kalligram, Pozsony.
- G. B. [Gunda Béla]
1939 Felhívás a népi ponyvairodalom gyűjtésére. *Néprajzi Értesítő* XXXI. (2) 421.
- Greguss Ágost
1863 A népköltészet ügyében. *Vasárnapi Ujság* X. (36) szept. 6. 319.

Hansági Ágnes

2009 A mediális környezet hatása az elsődleges kanonizációra. A Jókai-regények folytatásos közlése a Pesti Naplóban (1851–1857). *Irodalomtörténet XL/XC.* (3) 291–317.

Hász–Fehér Katalin

2000 *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében. Fáy András irodalomtörténeti helye.* (Csokonai Könyvtár, 21.) Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.

2012 Szövegihletek Arany költeményeiben. In: Pusztai Bertalan (szerk.): *Médiomok, történetek, használatok. Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére.* Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Szeged, 156–178.

Ipolyi Arnold

1854 *Magyar mythologia.* Kiadja Heckenast Gusztáv, Pest.

1855 Vizsgálatok a régi magyar népkönyvek felett. I. Salamon és Markalf. *Uj Magyar Muzeum V.* (1) 261–303.

2006 *A tengeri kisasszony. Ipolyi Arnold kéziratos folklórgyűjteménye egész Magyarországról 1846–1858.* Közreadja Benedek Katalin. (Magyar Népköltészet Tára, 6.) Balassi Kiadó, Budapest.

[Ipolyi Arnold]

1860 Fehérhegységi utiképek. (A Csallóközi utiképek írójától.) Második rész. Lefelé Szokolcától Dévényig. IV. (Folytatás) *Vasárnapi Ujság VII.* (12) márc. 18. 136–139.

Kanyaró Ferenc

1892 Virágénekek a XVII. és a XVIII. századból. *Erdélyi Múzeum IX.* (9) 546–557.

1893a Balla Imre éneke. *Keresztény Magvető XXVIII.* (2) 114–117.

1893b Régi magyar virágénekek (Sólymosi József daloskönyve). *Erdélyi Múzeum XX.* (2) 69–101.

1893c Régi magyar vitéz Kádár István éneke. *Irodalomtörténeti Közlemények III.* (3) 284–292.

1896 Salamon és Markalf legelső kiadása. *Magyar Könyvszemle XX.* (3) 269–275.

1897 Néhány szó régi naptárainkról. *Magyar Könyvszemle XXI.* (2) 180–183.

1898 A legrégebb erdélyi magyar és szász Kalendárium. *Erdélyi Múzeum XV.* (1) 58–59.

- 1903 Tréfás versek és gúnyénekek a régi magyar népies költészetből. *Erdélyi Múzeum* XX. (9) 494–516.
- 1914 Árgirus históriájának 1618-i kézírata. *Ethnographia* XXV. (5–6) 305–312.
- 2015 *Erdélyi népballadák és epikus énekek 1892–1905. Kritikai kiadás.* Kanyaró Ferenc szétszóródott hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. Online változat: http://kjnt.ro/szovegtar/pdf/2015_KanyaroF_Erdelyi-nepballadak-es-epikus-enekek (Utolsó megtekintés: 2020. márc. 28.)
- Katona Imre
- 1986 Ponyva. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi Lexikon*. 10. Akadémiai Kiadó, Budapest, 743–744.
- Katona Imre – Szemerkenyi Ágnes
- 1981 Ponyva. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. 4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 260–261.
- Katona Imre – Voigt Vimos
- 1981 Ponyvairodalom. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. 4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 261–264.
- Kazinczy Ferenc
- 1903 *Kazinczy Ferenc levelezése (1815. július 1. – 1816. február 29.)*. Sajtó alá rendezte Váczy János. (Kazinczy Ferenc összes művei, 13.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Kodály Zoltán
- 1915 Három koldus-ének forrása. *Ethnographia* XXVI. (4–6) 307–309.
- Korompay H. János
- 1998 *„jellemzetes” irodalom jegyében. Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása.* Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, Budapest.
- Kovács I. Gábor
- 1989 *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kőszeghy Péter
- 1989 A népiesség fogalma az irodalomtudományban. In: Jankovics József – Kósa László – Nyerges Judit – Wolfram Seidler (szerk.): *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében. I. kötet. Kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. század fordulóján.* Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Budapest–Wien, 183–189.

Küllös Imola

2004 *Közköltészet és népköltészet. A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata.* L'Harmattan, Budapest.

2014 Szikra? Fatörzs? Forrás?: adatok Erdélyi János néphagyomány-felfogásához és népköltészet-ismeretéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények* CXVIII. (5) 595–610.

Lengyel Réka

2016 A visszanyert könyvtár. A Széll Farkas-gyűjtemény feldolgozásának lehetőségei a 21. században. In: Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina (szerk.): *Monographia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára.* Kossuth Kiadó, Budapest, 472–478.

Mátyási József

1806 *Vélekedés, mellyet a' magyar nyelv eránt ország eleibe tétetett tudós kérdésre rövid és együgyű feleletül adott Mátyási József.* N. Kiss István, Pesten.

Monok István

2013 A magyarországi és erdélyi arisztokrácia és a „mindenkinek szóló könyv” a 17–18. században. *Magyar Könyvszemle* CXXIX. (4) 449–455.

Négyessy László

1897 *Ponyvairóadalom.* In: *Pallas Nagy Lexikona.* 14. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 109.

Olosz Katalin

2011 *Fejezetek az erdélyi népballadagyűjtés múltjából.* (Krizsa Könyvtár) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Pogány Péter

1959 *Folklór és irodalom kölcsönhatása. A régi váci nyomda működése nyomán (1770–1823). I. Vásári ponyvairatok (A nyomda történetével és kutatási módszertanával).* Akadémiai Kiadó, Budapest.

1978 *A magyar ponyva tüköre.* Magyar Helikon, Budapest.

S. Varga Pál

2003 A hagyomány elvének érvényre jutása Kölcsey Ferenc gondolkodásában. *Irodalomtörténeti Közlemények* CVII. (4–5) 399–441.

Sándor István

1803 *Magyar Könyvesház, avagy a' magyar könyveknek kinyomtatásuk ideje szerént való rövid említésök.* Streibig József, Győr.

Scheiber Sándor

1952 Arany János „Senki Pál”-ja. *Irodalomtörténet* XL. (1) 99–101.

1957 Adatok Arany János ifjúkori olvasmányaihoz. *Irodalomtörténeti Közlemények* LXI. (1–2) 99–111.

Sebestyén Gyula

1896 A magyar népköltészet és gyűjtői. In: Beöthy Zsolt (szerk.): *A magyar irodalom története. Képes díszmunka két kötetben. II. Bessenyey felléptétől a kiegyezésig (1772–1867)*. Athenaeum, Budapest, 481–507.

(sz. n.)

1851 Heti szemle a Nemzeti Színházról II. *Pesti Napló* II. (249) jan. 8. [1–2].

Szentkúty Pál

1943 A Fővárosi Könyvtár Szüry-gyűjteménye. *Magyar Könyvszemle* LXVII. (4) 407–412.

Szilágyi Márton

2012 A „pórdal” státusza a Nemzeti hagyományokban. In: Fórizs Gergely (szerk.): *Szívből jövő emlékezet. Tanulmányok Kölcsey Ferenc Nemzeti hagyományok című írásáról*. (Hagyományfrissítés, 1.) reciti, Budapest, 95–114.

2014 Erdélyi és az irodalmi népiesség. *Irodalomtörténeti Közlemények* CXVIII. (4) 519–525.

2017 „Mi vagyok én?” Arany János költészete. Kalligram, Budapest.

Szinnyei József

1914 Zalka János. In: Uő (szerk.): *Magyar írók élete és munkái*. 14. Hornyánszky Viktor, Budapest, 1725–1728.

Tótfalusi Kis Miklós

1940 *M. Tótfalusi Kis Miklósnak maga személyének, életének és különös cselekedeteinek mentsége melyet az irégyek ellen, kik a közönséges jónak ezaránt meggátolói, írni kénszerítettett Kolozsváratt*, 1698. Esztendőben, mellyet most ujjolag kinyomtattak Tolnai Gábor bérekesztő-beszédével. Kner Izidor Könyvnyomdája, Gyoma. [facsimile kiadás]

Tüskés Gábor – Knapp Éva

1985 Fejezet a XVIII. századi vallásos ponyvairodalom történetéből. *Irodalomtörténeti Közlemények* LXXXIX. (4–5) 415–436.

Vasné Tóth Kornélia

2020 Ponyvák Széchényi alapkönyvtárából az Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtár gyűjteményében (1770–1820). In: Dóbék Ágnes (szerk.): *Könyvek magántulajdonban (1770–1820)*. Reciti Kiadó, Budapest, 45–59.

Vörösmarty [Mihály]

1828 „3. Jelességek. Külföldön a' magyar Literaturának terjesztése.” *Tudományos Gyűjtemény* XII. (5) 122–125.

Zalka János

1854 Szerencsés költők V. Stabat mater dolorosa. *Religio* I. (69) 549–552.

Zentai Mária

2007 Álmodók hármasságján. Vörösmarty Mihály: Csongor és Tünde. In: Szegedy-Maszák Mihály – Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig*. Gondolat Kiadó, Budapest, 169–183.

Archivális források

Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár = OSZK Kt.

Fol. Hung. 16. Mi hir Budán? vagy Fancsali Feszület Fabchich József által.

Contribuții la viziunea lui Ferenc Kanyaró asupra folclorului. Ferenc Kanyaró și literatura populară de consum

În studiul de față autoarea analizează atitudinea istoricului literar și culegătorului de folclor maghiar Ferenc Kanyaró (1859–1910) față de tipăriturile de consum. Încearcă să relateze modul în care Kanyaró a luat în considerare în cadrul culegerilor sale populare texte provenind din produse ale paraliteraturii, acest aspect fiind ceva nou, care nu prea era agreat în practicile literare din secolul al XIX-lea. Pentru a clarifica aceste aspecte autoarea însușește pe scurt concepțiile față de paraliteratură, respectiv funcțiile posibile ale acestor tipărituri de consum (lectură, trăirea lecturii, sursă, păstrător al textelor în limba maternă, un canal de transmitere între tradiția literaturii scrise și a folclorului oral). Apoi prezintă concepția lui Ferenc Kanyaró ca istoric literar și culegător de folclor cu privire la literatura populară de consum, pe baza publicațiilor acestuia și a manuscriselor sale culese și publicate de către Katalin Olosz.

Contributions to the Folklore Mindset of Ferenc Kanyaró. Ferenc Kanyaró and the Chapbook

In her study, the author examines the attitude of Ferenc Kanyaró (1859–1910) – a literary historian and folklore collector – towards chapbooks (cheap prints). She intends to investigate the question of how original it was on the part of Kanyaró that he also took into account texts related to chapbooks (cheap prints) when collecting folk poetry. She also looks into the extent to which it was related to contemporary (19th century) practices. To answer this question, first, she will briefly consider the opinions about the products of chapbook literature and the possible functions of chapbooks (reading, reading experiences, source, guardian of Hungarian texts, one of the mediating channels of the written literary and oral folklore tradition). Finally, she presents the opinion of Ferenc Kanyaró about chapbooks, based on his published studies and his manuscript legacy, collected and published by Katalin Olosz.

Berki Tímea

„Jakata prikulics”.

Anekdoták és Brassai Sámuel-biográfiák

Olosz Katalinnal csupán szakmai közösségekben, konferenciákon találkoztam, emlékszem egy Moldován Gergelyről szóló előadásomhoz fűzött hozzászólására is, mégis megtisztelő számomra, hogy e kötet szerkesztői rám is gondoltak, és írásommal köszönhetem őt születésnapján. Gondolatmenetemet egy Jókai-idézettel indítom, amely a népszerű regényíró saját akadémiai pályafutásával kapcsolatos vallomásából származik, és amely éppen arra a népköltészeti munkára hívja fel a figyelmet, amely az ünnepelet életművét is jelenti:

„Ha engem valaki számadásra talál vonni: mi jogon foglalom a helyet derék szaktudósaink nagy tekintélyű sorában; nem fogom neki azt felelni, hogy íme írtam kilencvenegy kötet regényt és egyebet, de fogom mondani azt: íme kötetekben gyűjtöttem össze a magyar néphumor elszórt adalékait, ezeket hagytam az utókornak; és ezek a kötetek élni fognak és tanúskodni, míg a magyar él; az pedig él – míg a világ áll” (Jókai 1860: 25).

Jókai a magyar néphumorról értekező akadémiai székfoglaló beszédéből származnak e sorok, amely 1860 januárjában hangzott el. Nem áll módunkban rekonstruálni a beszéd körülményeit: például azt, hogy milyen hangleyttel beszélt ekkor Jókai, hogy hova estek a hangsúlyok, hol nyomatékosított, ironizált-e, mint ahogy azt sem tudjuk, hogy a közönség soraiban váltott-e ki bármiféle reakciót, gesztust, hogy az humorosnak találta-e vagy sem ezt a felvezetést, elmosolyodott-e a beszélő vagy a közönség. Ellenben a regényei jövőjén élcelődő író szerepet vált, és tudósi tevékenységének jelentőségét hangsúlyozza, annak megközelítése pedig a retorikai fogáson túl is illeszkedik értekezése témájához. E rövid idézetet olvasva, úgy tűnik, hogy az utókor számára a kötetekben megjelenített népköltészeti gyűjtés értékesebbként tételeződött, mint a számtalan

szépirodalmi mű, mert kézzelfogható bizonyítéka és dokumentuma a magyar nép humorának.¹

Az alkalomhoz illően, jelen írás Olosz Katalin szakmai életútja előtt tiszteleg, amely a magyar népköltészet fontos szövegeinek, gyűjtőinek kutatását tartotta és tartja szem előtt. Ehhez az érdeklődéshez kapcsolódik írásom. A népi kultúrában megjelenő komikum, az anekdota sajátos formáját keresem és vizsgálom Brassai Sámuel kapcsán, aki népszerű szereplője ennek a forrásanyagnak.² A kérdés szakirodalma történetileg is jelentős (vö. Landgraf 2013b), nem térnék ki rá, csak röviden vetném fel azokat a szempontokat, amelyek ezt a vizsgálatot mozgatják.

Az anekdota a népi kultúra tréfás műfajai sorába tartozik, feljegyzői a gyűjtők, kutatók vagy tudósok, és olyan szépírók is (mint Jókai vagy Mikszáth), akik saját szépirodalmi szövegeikbe mentik át azokat (vö. Hajdu 2007, Landgraf 2013a, A. Jászó 2017, illetve Gintli 2019). Az anekdota az emlékirat-irodalom kapcsán is hasonló, termékenyítő funkcióval bír, hiszen egy, a szóbeliségben létező kispikái hagyomány rögzül Hermányi Dienes Józseftől kezdődően (Gyenis 1970). Emellett a szerzői életrajzok sajátos elemévé is válik, például Mikszáth Jókai-életrajzában (Mikszáth 1970) vagy Fitz József (Fitz 1911), illetve Boros György Brassai-monográfiájában (Boros 1927). Ezekben az egyes írói, tudósi életművet összefoglaló életrajzi művekben még ötvöződik a szépirodalom és az irodalomtörténet-írás, annak ellenére, hogy már a tudományosság igényével íródnak. Joggal fogalmazható meg tehát az a kérdés, hogy miként illeszkedik az anekdota műfaja a történeti szempontú szaktudományos diskurzusba, és milyen funkcióval rendelkezik. Néhány Brassai-életrajz alapján a tudós személyéhez köthető anekdotákból válogatok, megvizsgálva azok felbukkanásának kontextusát és funkcióját, illetve érintek egy az anekdota és biográfia-írás kapcsolata által felvetett kérdést is.

Brassai Sámuel közismert anekdota-figuraként a különc, szórakozott vagy dohogó tudós szerepébe kerül, de a gúny, humor neki is kedvelt eszköze. Éppen Jókai Mór az, aki K–s M–n³ álnéven *Üstökös* című lapjában miközben Brassai tudósi tájékozottságán élcelődik (az Akadémia osztá-

¹ Nem hagyhatjuk szó nélkül az értekezés és a szépirodalom emlegetése rendjén, hogy Jókai Mór alkotói gyakorlatának szerves részét képezték élclapjai is.

² Mátyás király, Kinizsi Pál, Csokonai Vitéz Mihály vagy Deák Ferenc mellett.

³ [Kakas Márton]

lyai számára kérdés, hogy melyiknek legyen tagja, hiszen számos tudományágban jártas), annak vitatkozó természetét a fűvészetből kölcsönzött fogalmakkal írja le: „A rossz világ aztán rájuk fogja, hogy félnek a polemiaitól [ti. az akadémikusok – B. T.]. Bizony félhetnek is. Alig van köztünk élő ember, a kinek egy bokréta ne jutott volna azokból a csalánokból, a miket Brassay [sic!] herbariumából poéták, muzsikások, kritikusok, philosophusok és mathematicusok számára időnkint ajándékozni szokott” (Jókai 1865: 154). Jókai szerint Brassai polémiái csalánbokrétaik tehát, és az élcen túl is felháborodáshoz, sértődésekhez vezethettek. Ezt érinti majd a vizsgált anekdota is.

A Kriza János gyűjtőjeként ismert Tiboldi István által a 19. században fellelt, valamint általa írt adomákat és tanítómeséket közlő kiadvány előszavában olvasható egy Brassai Sámuelnek tulajdonított meghatározás: „Az adoma⁴, ha jó, mindig embert jellemez, s az egyénben egyszersmind az emberiségnek egy kis vonását láttatja” (vö. Brassai 1860: 279). Brassai e rövid kijelentése eltér Jókai részletes értelmezésétől, aki történeti és összehasonlító szempontokat alkalmazva különíti el a magyar néphumor sajátosságait és annak jelenségeit. Aránytalan és problematikus lenne összevetésük, mégis Brassai általánosító és egyetemesnek tűnő álláspontja felől nézve a Jókaié teljesen más diskurzusba íródik. Erre világít rá a következő idézet: „Semmi népleírás oly jól nem rajzolja egy nemzet életét, jellemét, uralkodó eszméit, mint ahogy képes az önmagát rajzolni adomáiban. Minden adoma egy kerek történet, mely egyént, osztályt, népfajt, kort és néha egész nemzetet jellemez; annyira, hogy akármit lehet travesztálni, csak adomát nem, anélkül, hogy észre lehessen venni, hogy ez más nemzet életéből van átvéve; vagy korábban történtet az újabb korba áttenni; igen nehéz pedig újat teremteni, ami meg nem történt [...] Ez adomákban él a nemzet kedélye. Aki ez adomák után a magyart nem tudja megismerni, annak gyöngye a feje, aki meg nem tudja szeretni, annak rossz a szíve” (Jókai 1860). Ez a diskurzus a herderi romantikus szemléletet képviseli, az anekdotákat a népdalokhoz, népmesékhez hasonlóan a néplélek megnyilvánulásaként, a nemzeti önreflexió lehetőségeként látja (vö. Hajdu 2007). Brassai ehhez képest az adomában az egyes ember felől vél rálátni az emberiségre, etnikai, nemzetkarakterológiai előfeltevések nélkül.

⁴ Erdélyi János adomaként magyarázza az anekdotát. Erdélyi 1851: 447.

Vizsgálatom tárgyára térve, Brassai Sámuel életművét tekintve, léteznek vele egykorú, például általa szolgáltatott adatokból készített életrajzi ismertetések, illetve későbbi, főként halála után publikált összefoglalók vagy monografikus igénnyel megírt emlékezések, kötetek, amelyek a vele kapcsolatos anekdotákat sem felejtik el meg- vagy átörökíteni. A tudósi attitűd és anekdota kapcsolatára már az egyik első életrajz is rávilágít, amely a Pákh Albert-féle *Újabb Kori Ismeretek Tárában* olvasható, és amelyet Gy. szignóval jegyeztek.⁵ Az említett enciklopédikus munkában fellelhető Brassai című szócikkből idézem: „olyly különös jelenet volt e' democrata és cinikus férfiú Erdély salonaiban [...] Számatlanszor beutazta ezért Erdély 's Magyarország e' tekintetben [flóra] nevezetesebb helyeit 's a' havasok lakóinál nem egy anekdota él róla. Egyszer mint garabonczás diákot épen megkötözték. A' forradalom legyőzése óta senki sem tud róla semmit. Él-e vagy megholt? nem bizonyos. Külsejére nézve magas, száraz férfiú, nagy ősz hajjal és szakállal. Öltözete elhanyagolt, modora feszes nélküli, természetes, a' nélkül hogy nyers legyen. A' világ őt különcz tudósnak gúnyolta, pedig ha valaki hazánkban megérdemli a' practicus democrata tudós nevét, úgy leginkább ő az” (Gy. 1850: 649–650). Ugyanez a forrás konkrét anekdotát nem mesél el, és nagyon szűkszavú e tekintetben, mégis számos olyan elemet tartalmaz, amelyek Brassai társadalmi és tudományos közmegítélésével kapcsolatosak. A népi hiedelemvilághoz tartozó garabonciás diákra való utalás nem teszi lehetővé olyan átfogóbb vizsgálat elvégzését, mint amilyenél Szilágyi Márton Csokonai-monográfiájában találkozunk. Szilágyi ezt, a Csokonai kapcsán felbukkanó anekdotatípust a debreceni református kollégium narratívum-hagyományaihoz és vonzaskörzetéhez sorolja (vö. Szilágyi 2014: 409–423), rámutatva a folklór és az irodalom kapcsolataira. Mégis megfontolandó, hogy Brassait ehhez a hagyományhoz csatolja az anekdota, mi több, munkatársával, Herman Ottóval is ez történik. Hermant egy madárles alkalmával furcsa öltözete miatt vélik garabonciás diáknak a somogyi juhászok és kanászok (Mikszáth 1917: 133–135). A Mikszáth által közölt anekdota *Herman Ottó lenyíratásáról* a tudós hosszú haján és szakállán humorizál, amelynek – az őt garabonciás

⁵ A Gy. szignó minden bizonnyal a Gyulai Pálé, ő volt a vállalkozás társszerkesztője Pákh Albert mellett. Brassai személyesen ismerte kettejüket, és két évvel később, 1853-ban, már Gyulai és Pákh közös vállalkozásába, a *Szépirodalmi Lapok*ba küldi cikkeiket.

diáknak vélők – gyógyhatást és emberfeletti erőt tulajdonítanak. A hasonló külső megjelenés avatja anekdotikus szereplővé e két természettudóst, és az anekdoták a népi hiedelemvilágból az irodalmi szöveggyűjteménybe átkerülő motívum bizonyítékai lesznek. A külső megjelenés más szempontból is izgalmas. Az imént ugyan Brassai kapcsán a furcsa, elhanyagolt öltözetet emelte ki a forrás, ellenben egy a Herman Ottó ikonográfiát vizsgáló tanulmány éppen azt mutatja meg – igaz, hogy csak feltételeken –, hogy nem véletlen Herman külső megjelenése: „egy tévesen Hermannak beletárolt egészalakos ülő figurát mutatok. [...] Hamar rájövünk, ez nem lehet más, mint Brassai Sámuel! A sok tekintetben példaképnek, atyai barátoknak tartott kolozsvári professzorhoz lehet, hogy Herman próbált külsőségében is igazodni, de ha jól belegondolunk, Lev Tolsztoj, vagy akár a természettudósok közül csak egy példa, Darwin is hasonló megjelenésű volt” (Goda 2006: 32). A Goda Gertrúd által vizsgált fotón (*1. kép*) Herman Ottót vélték felfedezni korábban, holott, amint azt a tanulmány állítja, az Brassai Sámuelt ábrázolja: „Herman és Brassai között lényeges természetbeli különbség volt. Ezen a nyugodtan szipkázó, elegáns idős úrról ültében is látszik, hogy szálfatermetű. Herman alacsony volt és izgága, ami a pillanatkepeken meg is mutatkozik, nem helyezkedik el kényelmesen, éppen a szék, a pad hegyére ült még idős korban is!” (Goda 2006: 32). (*2. kép*)

Az Országos Széchényi Könyvtár Erkel Ferenc életművének szentelt online „kutatószoba” fotóanyagában⁶ látható egy ún. cabinet portrait Brassai Sámuelről (*3. kép*), amely a Goda Gertrúd által vizsgált fényképnek a társa, ugyanakkor készülhetett Veress Ferenc műtermében, és minimális az eltérés a beállítások között.

A korszak természettudós-képe felől szemlélve, Brassai és Herman külső megjelenése konvencionálisnak hatott. A köztük lévő korkülönbség, munkatársi viszony és hasonló természettudományos érdeklődés miatt akár mintakövetésként is értelmezhető. Másfelől, az anekdotában előforduló hétköznapi emberek (juhászok, kanászok) számára magyarázatra szorulhatott a hosszú haj és szakáll, kevésbé szokványos öltözet, illetve a természetjárás és -figyelés. Ezt a tudományos és a hiedelemvilágból táplálkozó populáris értelmezés közötti különbséget hidalja át az

⁶ Veress Ferenc felvétele Brassai Sámuelről. OSZK Zeneműtár. <http://erkel.oszk.hu/kut/elete> (Utolsó megtekintés: 2020. jún. 8.)

anekdota. Fontos felismerni egyszersmind azt is, hogy nem csak a tudományos és népi kultúra különbsége élesedik ki az anekdotában, hanem a társadalmi csoportok és regionális identitások közötti is.

A társadalmi és etnikai különbségek nagyon egyértelműek egy másik Brassai-anekdotában, amelyet Fitz József könyvtáros, művelődéstörténész (Fitz 1911: 48), Boros György unitárius lelkész, majd püspök (Boros 1927: 182) és Mikó Imre író, műfordító (Mikó 1971: 102–107) is közöl. Az anekdota szerint a botanizáló Brassait prikulicsnak nézik: Fitznél a mezősegi oláhok, Borosnál a mezősegi románok, Mikónál a mezősegi parasztok, és vasvillával (Fitz 1911: 48) vagy kaszával (Mikó 1971: 103) akarják agyonütni, ő pedig elmenekül (Fitz 1911: 48 és Mikó 1971: 103) vagy a jó székely-magyar gazdatiszt menti meg (Boros 1927: 182). Az anekdoták közös helyszíné tehát a Mezőség⁷, ahol a 19. században nagy számarányban éltek románok a nemesi birtokokon. A társadalmi rétegzettség ebben a régióban az etnikai különbségek is árnyalták.⁸ Ezt leginkább a Boros-féle monográfia hangsúlyozza. Mikó Imre csak egyszerűen közli, hogy Gaál Elek birtokára járt botanizálni Brassai, a kájáni tóhoz, de a parasztok nemzetiségi identitásáról külön nem tájékoztat.

Ami a prikulicsot illeti, Fitz József az ördög megnevezésére utal, és időzőjelesen használja azt („jakata prikulics”⁹), majd csúfnévként említi. Ehhez képest Boros György fontosnak tartja lábjegyzetben közölni a szó jelentését is: „prikolics név alatt az erdélyi román hitlegendákban¹⁰

⁷ A Mezőségen a 13. századtól a százszok és magyarok által üresen hagyott területeken telepednek meg a románok, és a 17–18. századtól jelentős népességgyarapodás figyelhető meg körükben. Lásd erről bővebben: Varga 2011.

⁸ Pakots József *Prikulics az ördög* c. novellája a *Nyírvidék* 1904. évi 34-es száma tárcarovatában olvasható, ahol a címbeli szerepet Trifán tölti be, aki félig cigány, félig oláh. Ezen értelmezés szerint a prikulics nem csak a románsághoz köthető.

⁹ Román kijelentés, helyesen románul: lefordítva: ’nézd csak, prikulics’. [Fordítás általam – B. T.]

¹⁰ A Mezőségen ismert hiedelemlynre vonatkozó kutatások közül lásd például Moldován 1895, Keszeg 2006 vagy újabban Gatti 2009. Vetési László egy aranyosszéki református férfitől gyűjtötte az alábbi hiedelemmorzsát: „egy asszony mesélte, hogy ment a szekérel... és egy kicsi fekete kutya elejibe állott... Seggre ült, fényes volt a szeme... nem távozott el tőle... Ez az asszant mind izgatta... valamit elvett és megütette... Nem érte... keresztülszökött a vállán s odalett... Ember volt... prikulics... Aztán mondta apám, hogy ha bal kézzel üti meg az ember akkor rögtön, abba a percbe visszavátozik... csak hogy üsse meg” (Vetési 1997: 341). A gómöri néphagyományokban is megtalálható a prikulics mint farkassá változott ember.

bosszús, haragos, farkasbőrbe bújt embert értettek. A legenda keleti eredetű s kezdetben a halottakra volt alkalmazva¹¹ [...] A románoknál oda módosult, hogy élőember bújt farkas vagy kutyabőrbe, aki ha elérte titkos célját, levette a bőrt és emberré változott. A magyarok prikulicsnak mondták” (Boros 1927: 183).

A román és magyar nyelvi szóhasználat jelentéktelen különbségéről árulkodik Boros pontosítása, ellenben érdemes e meghatározás mellé állítani egy másik tudósítást. A Borbély György által alapított *Magyar Pajzs* címet viselő zalaegerszegi lapban ez áll: „A 94 éves Horváth Ignác, 1848–49-beli alezredes ugyanis egy olyan székely lámpást adott át az Ereklje Múzeum őrének, amelyet 48–49-ben esti és éjjeli lovaglásai alkalmával használt, amely miatt midőn az országúton ügetett, az oláhok messziről Prikulicsnak, a székelyek pedig Lidércznek nézték. E lámpás [...] kisebb zsebkönyv alakra összehajtható jószág, mely bármely oldalzsebben elhelyezhető. E vékony, bádognál készült lámpásnak üvegfala, fogantyúja van, összeállítása a székely ipar 60 év előtti leleményességét dicséri. Ily helyesen szerkesztett lámpa ma is nélkülözhetetlen azoknak, kik alkonyat után gazdaságba, vagy ide-oda kénytelenek sötétben menni” (sz. n. 1908). A zalaegerszegi lap hírovatába került prikulics-történet azt erősíti meg, hogy ugyanazt a jelenséget eltérő módon nevezik meg a románok és magyarok, ez pedig arra is utalhat, hogy a vele kapcsolatos hiedelem is különböző lehet (prikulics versus lidérc). Tovább folytatva ezt a kérdésselvetést, Dr. Oroszhegyi Józsa arannyal jutalmazott, Girókúti *Képes Naptár*ában közölt pályaműve (Oroszhegyi 1860) bevezető részének prikulics-történetére utalnék. Ebben az olvasható, hogy 1850-ben egy idegen vándor, Bánati Kelemen, a természetet járva érkezik Dés környékére, ahol két gyermekkel elegyedik szóba. A párbeszédből a következő derül ki: „No lássa bácsi! hát mert meszszéről úgy látszott, mintha bácsi nem ember volna, azt találtam mondani, hogy ott jön a Prikulics ni!! aztán egyikünk sem mert jönni; csak úgy kergettük egymást, míg észre vettük hogy bácsi csakugyan ember, nem pedig kísértet” (Oroszhegyi 1860: 49). Ez a szövegrészlet a prikulicsot a kísértettel azonosítja anélkül, hogy releváns lenne ebben az azonosításban az etnikai jelleg, és megerő-

¹¹ A román néphitben megtalálható szellemek egyike a prikulics, gonosz lélek, de hatalmas nem emberfeletti, mert tettenérés esetén az emberek agyon is verhetik. Vö. Moldován 1901: 423–424.

síti azt az érvet, hogy mindkét nép hiedelemvilágában létezik ez a természetfeletti lény. Fontos megjegyezni, hogy a népi kultúrában a prikulics, a garabonciás és a lédérc a banya, boszorkány, vasorrú bába, rézfaszú bagoly, bakaraszt, markoláb, manó, ördög mellett gyermekijesztő mesei és hiedelem alakok (vö. Hoppál 1979: 349). Az a tény, hogy az Oroszhegyi-írástól eltekintve, az említett anekdotákban „felnőttijesztőként” szerepel a prikulics, arra enged következtetni, hogy az anekdoták sugalmazása szerint a megijedt románok (vagy székelyek) gyermekként gondolkodnak, azaz tudatlanok. Ezért történhet meg, hogy az anekdoták értelmében prikulicsnak nézik a botanizáló tudóst vagy az éjjel lámpással vágató alezredest.

Jókai szerint a néphumor „csak szabadelmű és felvilágosult népek tulajdona. Nemzetek, akik szeretik kimondani az igazságot; mikor nyíltan nem lehet, képes beszédben, tréfa színe alatt is; akiknek szelleme azon önállóságra jutott, ahonnan a jót a rossztul nem csupán a hagyományos hit, hanem saját ítélőtehetség tudja megkülönböztetni, akik a világosságának szemébe mernek nézni, azoknál otthonos a humor” (Jókai 1860: 9). E Brassai-anekdoták illetően nacionalista poétikája másként értelmezhető, ha megnézzük azok előzményét. A Brassaira vonatkozó anekdotát Fitz József Szilágyi Ferencről eredezteti, aki egy Brassai által írt recenzió kapcsán vág vissza.¹² Boros György és Mikó Imre az anekdota előzményeként egy Mentovich Ferencsel folytatott vitára utalnak¹³, és Mikó így fogalmaz: „Én végére jártam, mint kritikushoz illik, a dolognak, s azt tanultam ki, hogy az adomát két valódi történetből szerkesztették. Egyik valóban Brassával történt a húszas években, de tó nélkül, a másik későbbre egy barátjával, de Prikulics nélkül. Dacára az adoma külső és belső valószínűtlenségének – csak azt említtem meg, hogy a mezősegi parasztok sok-

¹² Klio-perként ismert a *Nemzeti Társalkodóban* 1833-ban folytatott vitájuk, amelynek apropója Szilágyi Ferenc *Klio. Historiai zsebkönyv* című, 1832-ben Kolozsvárt megjelent munkája.

¹³ 1862-ben a *Korunk* folyóiratban egy kritika apropóján alakul ki vita közöttük. A szópárbaj metatextuális szöveg olyan értelemben, hogy a kritika kritikáját érintik a felek, ugyanakkor a személyeskedés, egymás tudományos pozíciója, tájékozódása (pl. az új szemléletként jelentkező materializmus) kifigurázása is része lesz a tárca-rovatban közölt szövegeknek. A rovat és a vitázó felek személyeskedése teszi lehetővé azt is, hogy poetizálják állásfoglalásaikat, és (Mentovich) a tragédia, illetve (Brassai) a komédia műfaji sajátosságait alkalmazzák szövegeikre, színekre, illetve szakaszokra tagolva célzásoktól és allúzióktól, iróniától és gúnytól sem mentes írásukat (vö. sz. n. 1862a, 1862b).

kal kevésbé csudálkoznak azon, ha valaki fűvészkedni járt, mint annak a művelt társasági teremnek a látogatói, hol a szóban forgó adoma koholódott” (Mikó 1971: 105).¹⁴ A prikulics-történet tehát szakmai viták kontextusában kerül elő, Brassai vitafelei érvként használják ellene, botanizálásán gúnyolódva.¹⁵ Mikó Imre nem csak közli, hanem értelmezi is Brassai állásfoglalását: „A tréfa azonban komolyra fordul, amikor Brassai arról ír, hogy a nép nem is olyan babonás, amilyenek a felső körök gondolják, s a fűvészkedésen nem ütközik meg. Abban az időben ugyanis a cigányok és a pásztorok is gyűjtöttek gyógynövényeket. Brassai fűvészkedése legfeljebb azért kelthetett feltűnést, mert szokatlan dolog volt, hogy nadrágos ember is gyűjtsön burjánokat. Az urak csak nagy ritkán jártak ki a határba vadászni, földet mérni, így aztán a Prikulics-vicc nem csak Brassait teszi nevetségessé, hanem a mezőségi parasztokat is, együgyűségük miatt” (Mikó 1971: 105). Brassai, állítása szerint, kritikusan viszonyul az anekdotához, természetesen ezt vitapozíciója is befolyásolja, amelynek vizsgálata további kutatásokat igényel. Mindenesetre Szilágyi Ferenc és Mentovich Ferenc a Brassaival folytatott vita során hozakodik elő az anekdotával, létrehozva, illetve átörökítve azt, miközben vitapartnerük történései, illetve matematikusi megnyilatkozásának legitimitását annak botanikusi érdeklődésén való tréfálkozással problematizálják. Hogy eljárásuk miként nyer jelentőséget, azt jól példázza Fitz József megállapítása: amit Brassai vágott Szilágyi fejéhez, azt hamar elfelejtették. Szilágyi azonban maradandóbb dolgokat jelentett ki Brassairól, ami aztán szájról szájra terjedt. Klavier-mesternek titulálta, és ez a csúfnév Brassain ragadt. Mikor Káli Nagy Lázár Brassait tanárnak ajánlja, mentegeti, hogy igaz, azelőtt klaviert is tanított, de azért mégis igen tudós férfiú (Fitz 1911: 47–48).

¹⁴ Mikó kötetéből idéztem, mivel az megadja a felhasznált szakirodalmat, ellentétben Boros Györggyel. Vö. Mikó 1971: 331–332. Továbbá, fontos összehasonlítani a két szövegközlést: amíg Boros egyszerűen románokat szerepeltet, addig Mikónál mezőségi parasztokról olvashatunk. A *Korunkban* a vita részeként használt prikulics-történet a kájáni tóban műkedvelő fűvészként szerepelteti a botanizáló kritikust, akit prikulicsnak vélnék: az oláhok sietnek csépekkal és vasvillákkal, botokkal és füstélyokkal a képzelt Prikulics agyon verésére (vö. sz. n. 1862a: 2).

¹⁵ Szilágyi Márton Csokonai-monográfiájában a visszaemlékezéseket, anekdotákat is a forráskritikai művelet részeként tekinti, ahonnan az író életpályájának konfliktusos fordulópontjai, népszerűsége és kultikus aspektusai is újszerű módon láthatók be.

Az emlékezet működésének is érdekes példái ezek a történetek, miközben az értelmiségi pálya alakulását is illusztrálják. Szilágyi Ferenc történelmi munkáját a pályakezdő Brassai recenzálja, ez ad lehetőséget a vitára, amely a történelmi munka mellett a szakmai megszólalás legitimitására is kitér, és az anekdotagyártás és emlékezetben tartás a szakmai hierarchia magasabb szintjén helyet foglaló tudósi pozícióból sikeresebb műveletnek bizonyul. Ehhez nyúl vissza Mentovich Ferenc is, amikor két évtized távlatából az anekdota felidézésével már mellékvágányon vitatkozik Brassai-val. Boros Györgynél azt olvashatjuk, hogy ez az anekdota az, amely „legtovább keringett” (Boros 1927: 182).¹⁶ Brassai a fenti állásfoglaláson kívül érzelmileg is rezonál a vele kapcsolatos tréfálkozással, gúnyolódással, amint az a róla szóló irodalomból kiderül: megharagszik.¹⁷ Ezzel ellentétben – miként Mikó Imre állítja – egyéb, vele kapcsolatos anekdoták fel-emelegetésekor csak mosolyog, nem cáfolja azokat (Mikó 1971: 106).

Eltérő jelentéseket nyer a Herman Ottóval kapcsolatos prikulics-történet, amely a két tudós életpályájának párhuzamosságaira világít rá. Hozzátehetjük azonban, hogy a fűvészkedés/természetjárás/-figyelés a korban ismeretlen gyakorlatával kapcsolatos a tréfás történet, és vándoranekdotaként is értelmezhető. Herman Ottó hetvenedik születésnapja alkalmából eleveníti fel a szóban forgó anekdotát a *Magyar Földművelő* című szatmári lap: „A kitűnő magyar természettudós nyaranta, úgyszólván, a hegyek között lakott. Turista ruhában barangolt szerteszét, kísérelés nélkül s gyakran akadtak veszedelmes kalandjai. Nem utolsó ezek között az, hogy egy ízben három román suhanc támadt reá az erdőben s a turistaruhát látván, ezt kiabálták: – Itt a prikulics! (Az ördög.) Szegény Herman váltig erősítette, hogy ő nem az, de nem hittek neki. Az egyik suhanc ki is jelentette: – A héten megdöglött három bárányunk, mindjárt tudtuk, hogy a prikulics jár errefelé.”¹⁸ Most pedig agyon fogunk ütni. Azzal tényleg nekimentek ketten, az egyik pedig elszaladt, hogy a falut

¹⁶ Függetlenül az életrajzírásoktól, az anekdota, más Brassai-anekdóták társaságában, bekerül a Tóth Béla anekdotagyűjteményébe (Tóth 1935).

¹⁷ Intze Béla Szatmár megyei orvos az *Unitárius Közlöny* Brassai-émlékek rovatába küldi el a prikulics-történettel kapcsolatos írását. Ebben az áll, hogy az éppen Bécsben (Intze tanulmányai helyszínén) tartózkodó Brassai a hordárral üzen: hogy Intzét a császári udvari könyvtárba várja Der Herr Prikulics. Azaz Brassai magát Prikulics úrként nevezi meg, Intze pedig rögtön tudja kilétét (vö. Intze 1922: 89).

¹⁸ Egy az állattartással és a prikulicstól való félelemmel kapcsolatos anekdotát olvashatunk Tiboldi István gyűjteményében is (Tiboldi 1988: 238).

odacsóditse. Herman ugrált a fütykösök elől s a nagy szorultságban mentő gondolata támadt. – Mennyibe kerül az a három bárány? – kérdezte. Megmondták neki, mire ő sietve kifizette a bárányok árát, kijelentvén, hogy ezt még behajtja a prikulicson. Ezt pedig olyan módon tette, hogy bejelentette az esetet a csendőröknek, akik valószínűleg bő oktatást adtak a legényeknek arról, hogy prikulics nem jár turistaruhában” (sz. n. 1906). A *Mi újság*-rovatban megjelent történet szintén a románsághoz köti a prikulicsot, ördöggként értelmezve azt. A narratívum eltér a Brassai-anekdotától, hiszen Hermannak sikerül ellenfeleivel párbeszédbe elegyednie, és túljár azok eszén, mi több, a csendőrséget bevonva igazságszolgáltatás és felvilágosítás történik, ez utóbbi a prikulics és turista közötti különbség tisztázása érdekében. Amíg a hírlap szerint Herman Ottó a csendőrségen jelenti a vele történeteket, addig Brassai későbbi állásfoglalása mintha menteni szeretné a pásztorokat (a Mikó által idézett gondolatmenet szerint értsd: románokat) és cigányokat a babonáság vádjá alól, mivel a fűvészkedéshez hasonló gyógynövénygyűjtés saját gyakorlatuk, és Brassai öltözete az, ami idegen és félelemkeltő számukra, akárcsak Herman turistaruhája.

Összefoglalva a fenti gondolatmenetet, a kulturális, szakmai, társadalmi és etnikai különbségek olyan tréfás helyzetekhez vezetnek, amelyek a vizsgált anekdoták mozzanatrugói, és a tréfa/gúny az anekdotaszereplők mindenikére vonatkozik. Emellett, például a Brassai Sámuel életpályájával foglalkozó irodalomban a műfajjal kapcsolatos reflexióikat is megtaláljuk, így közvetve annak összetett funkcionalitásáról értesülünk, vagyis kiderül egyfelől, hogy a vizsgált prikulics-anekdota a botanizáláshoz köthető ugyan, de a más szakterületek képviselőivel folytatott viták kontextusának része a Brassai-életrajzokban,¹⁹ másfelől, hogy hogyan működik vendégszöveggként az azt bemutató (tudományos)²⁰ diskurzusban.

Az anekdota funkcionalitása kapcsán meg kell említenünk Kőváry Lászlónak az *Erdélyi Múzeumban*, folytatásokban közölt írását is, amelyben – kevéssel Brassai halála után – áttekinti a tudós százéves pályafutását. Megjegyzendő, hogy a tudós százéves életkora a szóbeli közlések,

¹⁹ Az anekdota szerves része a Brassai életrajzát összefoglaló történeteknek, jelen írásban csak párat emeltem ki közülük.

²⁰ A tudós életrajzát összefoglaló munkák a velük egykorú tudományosság-fogalmat működtetik, és tükrözik a szerzői intenciókat is. Nem tekinthetők homogénnek ebből a szempontból, mégis, ezzel egyetemben, fontos forrásai a Brassai-kutatásnak.

visszaemlékezések és nem az írott források alapján nyer legitimitást.²¹ Ez a hosszú élet és szellemi frissesség a tisztelet mellett kíváncsiságot kelt kortársai körében, akik már a 19. század derekán Brassai bácsiként tekintenek rá. Kőváry László a tudós hosszú életének összefoglalásakor egyrészt azt tematizálja, másrészt hitelteleníteni igyekszik a hírlapokban megjelenő anekdotikus célzatú írásokat: „Halála alkalmából a lapokba került, mintha valaha oly öltözetet készítettett volna magának, mely tőtől-talpig egy darabból álljon s csak mikor kész volt és felvette, figyelmeztette a szabó, hogy hátul bizonyos hasítékra nem gondolt. Az eféléet a prikulics-féle adomák sorába kell útalnunk” (Kőváry 1897: 509). Úgy tűnik, az öltözet alakulásának történeti vizsgálata sok szempontból segíthetne Brassai megítélésének értelmezésén.²²

Nem tekinthetünk el attól a szóváltástól sem, amelyet a Non: quis? Sed: quid? álnévű hozzászóló²³ kezdeményez Kőváry írása kapcsán, pontosítva a Brassai egyetemi tanárságával kapcsolatos információkat, és felvetve két másik kérdést: az egyik a prikulics adoma, a másik Brassai életkora. Kőváry is Szilágyi Ferenchez nyúl vissza a prikulics gúnynév eredetét illetően, és az anekdota rövid ismertetése után azt hangsúlyozza, hogy Brassai az *Atheneumban* „poétikus cikket” ír a fűvész örömeiről,

²¹ Kőváry László Szabó Sámuel társaságában látogatja meg 1897 júniusában Brassai Sámuel, aki ekkor már kórházi kezelésre szorul. A látogatás és egy Brassaival folytatott beszélgetés következménye az lesz, hogy a kolozsvári *Ellenzék* c. folyóirat arról tudósít, hogy Brassai százéves, a látogatók pedig koronatanúi lesznek e hírnek (vö. Mikó 1971: 312). Vitatott ugyan a hír igazságértéke, hiszen maga Brassai is azt állítja, hogy elveszett az a kalendárium, amelybe följegyezték születésnapját, ráadásul a Szinnyei Józsefnek elküldött úrlap vonatkozó rovatába Brassai azt írja, hogy „1800. jun. havában valamikor.” (Vö. Brassai Sámuel levele Szinnyei Józsefnek. OSZK Kézirattár. Jelzete: Fond 36/1464.) Megjegyzendő, hogy Szinnyei 1885. február 10-én keltezte kérését, az arra írt válasz 1885. május 28-án érkezett meg, valamint ehhez az évhez, és nem 1797-hez képest ünneplik 80. születésnapját, amint arról a *Vasárnapi Újság* tudósít 1880. évi 26-i számában (sz. n. 1880). A 90. születésnapja alkalmából sem 1887-ben, hanem 1890-ben köszöntik a Magyar Tudományos Akadémián. (Vö. *A magy. Tud. Academia üdvözlő irata 90 éves kora alkalmából. Budapest 1890. május 30-án.* MUEKvGYLT. Brassai Sámuel-hagyaték.)

²² Brassai külső megjelenése az 1871-ben tett angliai látogatása alkalmával is furcsának hathatott, amint erről Kovács János unitárius kollégiumi tanár, Kriza János veje – szintén anekdotikus elemeket tartalmazó írásában – beszámol. (Vö. Kovács János előadása (1903) a kolozsvári angol társalkodó clubban Brassai Sámuel 1871. évi londoni útjáról. MUEKvGYLT. Kovács János-hagyaték 1. doboz Ms 5.)

²³ A latin nyelvű „álnév” jelentése: nem az a fontos, hogy ki mondta, hanem hogy mit mondott. Mögötte valószínűleg Szamosi János, az EME akkori alelnöke állt.

és kiadja *A fűvészet elveinek vázolatát Lindley János nyomán*²⁴ (Kőváry 1897: 360). Kőváry az anekdota élet próbálja tompítani, és ezt Brassai növényteni szakírói eredményeivel éri el. Ehhez képest a hozzászóló kérdésfelvetése a következő: „a béka és óra története”²⁵ költött, elismerem; de azt is tudom, hogy gyermekkoromban hallottam épen Brassairól elbeszélve a prikulics adomával együtt, tehát nem a Pesti Napló idei számából” (Non: quis? Sed: quid? 1897a: 583).

Ismét a szájhagyomány útján terjedő szóbeli műfaj megkerülhetetlenségével találkozunk a tudósról szóló irodalomban, és hogy ez a századvégen valóban problematikus kérdés, arról Kőváry válasza is meggyőz bennünket. Egyfelől számolnunk kell tehát e szöveghagyomány élő jellegével, jelenlétével a Brassaival kapcsolatos szóbeli (és nemcsak) diskurzusban, másfelől az életrajz-írás műfaji és módszertani dilemmáinak bizonyítékával találkozunk, hiszen, amint Kőváry állítja cikksorozatáról: az „nem egyéb, mint egy hosszú tárcza, tárczaczikk adomákban, Brassai-adomákban, melyekkel Brassai tiszteletre és szeretetre méltó alakját a prikulics és béka-adomák sarától kívántam megtisztítani. Az egész elmesztetés, mint megjegyeztem, nem életírat, még Brassai emlékezetének sem neveztem, mit majd megírnak mások. Ez egy szerény jellemrajz, az emlékiratok fajtájából, melynek történeti háttérét senki sem veszi történeti adatnak” (Kőváry 1897: 583). A történetként ismert Kőváry különbséget érzékel a prikulics-adomák és egyéb (például az egyetemi tanársággal, címkör-sággal, zenekedveléssel stb. kapcsolatos) adomák között. Ráadásul a vitapartnerre szempontjából saját szakmai identitása és presztízse válik kérdésessé, nem csak akkor, amikor a tudós születésnapját az írott források és megtörtént események figyelembe vétele nélkül módosítja, hanem akkor is, amikor Brassai egyetemi tanári pályázatáról, doktori címe vagy a „Nagyságos”-cím használatáról ír. Ezért zárja a vitát az álnév mögé bújt hozzászóló – jogosan –, hogy „a történetírás terén a *sine ira et studio* elvét vallom” (Non: quis? sed: quid? 1897b: 583). Számunkra az elfogultság az érdekesebb e vita perspektívájából, és Kőváry 1897-es Brassaira vonatkozó gesztusai kapcsán is. Harmadrészt, már a dolgozat egy előző

²⁴ Lásd: Brassai Sámuel: *A fűvészet elveinek vázolata Lindley János nyomán*. Kolozsvár, 1836. (Második kiadás: 1845.)

²⁵ Ez szintén egy Szilágyi Ferencről származtatott anekdota, és Brassai szórakozottságára vonatkozik: óráját a békával cseréli össze, azt dobja a vízbe, a békát pedig a zsebébe teszi. Lásd erről bővebben: Fitz 1911: 48, Mikó 1971: 292.

részében, a prikulics-anekdota első említésekor, Fitz József kapcsán is releváns lett volna megvizsgálni az anekdota szerzőségének kérdését, ami Kővárynál is előkerül. A Kőváryval vitatkozó hozzászóló is hallomásból ismeri a történetet, amely, mint már utaltam rá, a *Korunk* hasábjain 1862-ben írásban is megjelent, és a századforduló környékén sem feledték el, hogy később a Brassaival foglalkozó irodalomban válják visszatérő elemmé. A prikulics anekdotaszereplőként való megjelenése feltételezhetően a hiedelemmondák révén vált lehetővé, amelyhez megfelelő terepet szolgáltatott Brassai botanizálásának helyszíne, a Mezőség. Szilágyi Ferenc úgy vált az anekdota origójává, hogy megírta a prikulics-történetet Brassait szerepeltetve benne, mi több, e nevenségesnek ható történetet egy vitahelyzetben használta vitázó fele ellen, ezzel a tréfás történet másodlagos jelentést nyert, érvként funkcionált a vitában, sőt más vitában is, emblematikussá válva Brassai tudósi megítélése szempontjából. Az írott források pedig segítettek az emlékezetben tartásban, ráadásul az anekdota-irodalom és Brassai-irodalom egyaránt számon tartja.

Kőváry László adomákban írt tárcacikknek, történeti hitelességre nem törekvő szerény jellemrajznak tekinti *Brassai Sámuel százéves pályafutása* című szövegét, elhatárolva azt az életrattól, emlékezettől. Elképzelésében az életrajz-íráshoz használt vagy az az által létrejött történeti adatok legitimek, az adomák kevésbé, illetve megítélésük attól függ, hogy mivel kapcsolatosak, milyen életeseményre vonatkoznak. Kőváry meghatározása nem egyértelmű, és ez a kérdés sokkal bonyolultabb, mint ahogy e rövid vitában megmutatkozik, és amennyire itt kifejthető.

Ami viszont egyértelmű a fentiekből, hogy az emlékezetben tartás gesztusa ott munkál a Brassai adomák lejegyzőiben, őrzőiben, a hagyományozókban, és bármikor elővehető történetkonstrukció. Akkor használják – Brassai ellen –, amikor a vitahelyzet úgy kívánja, és az érvek mellett a személyeskedés eszközeként segít az ellenfél „legyőzésében”, álláspontjának hiteltelenítésében.²⁶ Az első élet- vagy jellemrajzírók (az itt nem tárgyalt Kozma Ferenc, Gál Kelemen, illetve Fitz József, majd Boros György) egyfelől dokumentálják a tudós életpályáját, amelyben az anekdoták fontos szerepet töltenek be, másfelől emlékéllítást végeznek, amely egyben kultikus gesztus

²⁶ A 19. század első évtizedei vitakultúrájának ez bevett módja volt, csak az 1861–62-ben, az Arany János által szerkesztett *Szépirodalmi Figyelő*ben zajló, ún. kritika-vita hoz változást ebben a tekintetben.

is. Brassai Sámuel anekdotákban bővelkedő élettörténete így válik elsősorban az unitárius közösség kommunikatív és kultikus emlékezete részévé.²⁷

Szakirodalom

- A.[Adamikné] Jászó Anna
2017 A beszéd humoráról. Az érvelés humora Jókai regényei alapján. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratórium, Budapest, 223–239.
- Bisztray Gyula
1972 *Jókedvű magyar tudósok*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Boros György
1927 *Dr. Brassai Sámuel élete*. A Magyar Unitárius Egyházi Képviselőtanács megbízásából. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, Kolozsvár.
- Brassai Sámuel
1860 A magyar mondat. *Akadémiai Értesítő* I. (1) 279–399. <https://mek.oszk.hu/02100/02152/html/07/369.html> (Utolsó megtekintés: 2020. máj. 3.)
- Erdélyi János
1851 *Magyar közmondások könyve*. Kozma Vazul, Pest.
- Fitz József
1911 *Brassai Sámuel. Monografia*. Németh József Könyvkereskedése, Budapest.
- Gatti Beáta
2011 „...aki hisz abban, csak az látja...”. A rontás hiedelemköre Visában. *Belvedere* XXIII. (1) 78–99.
- Gintli Tibor
2019 *Anekdotikus elbeszélésmód és modernség kapcsolata a 20. század első felének magyar prózájában*. Akadémiai doktori értekezés tézisei. Budapest. http://real-d.mtak.hu/1224/1/dc_1639_19_tezisek.pdf (Utolsó megtekintés: 2020. ápr. 29.)

²⁷ Elsősorban az Unitárius Egyház lapjaiban, a *Keresztény Magvető*ben és az *Unitárius Közlöny*ben jelennek meg Brassait méltató cikkek, rögtön halála után. Boros György az Egyházi Képviselő Tanács felkérésére írja meg Brassai Sámuel életét. A Brassai-irodalom megteremtői szintén unitáriusok, a tudós személyes ismerősei, emléke őrzői.

Goda Gertrúd

2006 A Herman Ottó ikonográfia. In: Hevesi Attila – Viga Gyula (szerk.): *Herman Ottó öröksége*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 27–35. [https://library.hungaricana.hu/en/view/MEGY_BAZE_Sk_2006_Herman/?pg=33&layout=s&query=brassai_\(Utolsó_megtekintés:2020.ápr.30.\)](https://library.hungaricana.hu/en/view/MEGY_BAZE_Sk_2006_Herman/?pg=33&layout=s&query=brassai_(Utolsó_megtekintés:2020.ápr.30.))

Gyenis Vilmos

1970 Emlékirat és anekdota. *Irodalomtörténeti Közlemények* LXXIV. (3) 305–321.

Gy. (Gyulai Pál)

1850 Brassai. In: *Újabb Kori Ismeretek Tára. Tudományok és politikai társas élet enciklopédiája*. I. kötet. Heckenast Gusztáv sajátja. Pesten, 649–650. <https://archive.org/details/ujabbkoriismeret01heck/page/648/mode/2up> (Utolsó megtekintés: 2020. ápr. 29.)

Hajdu Péter

2007 Az anekdota mint a magyar élet tükré. In: Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *A magyar irodalom története* II. Gondolat Kiadó, Budapest, 418–429. https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_542_04_A_magyar_irodalom_tortenetei_2/ch32.html (Utolsó megtekintés: 2020. máj. 3.]

Hoppál Mihály

1979 Gyermekekijesztő. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 349.

Dr. Intze Béla

1922 Brassai-émlékek. *Unitárius Közlöny* XXXII. (6) 89–91.

Jókai Mór

1860 A magyar néphumorról. *Akadémiai Értesítő* I. (1) 9–25.

1865 Brassay. *Üstökös* XVI. (20) 153–154.

Keszeg Vilmos

2006 *Mezőségi hiedelmek*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

2010 Komikum. In: *Erdélyi Magyar Lexikon*. Kolozsvár, Erdélyi Magyar Adatbank. <http://lexikon.adatbank.transindex.ro/mobil/tematikus/szocikk.php?id=29> (Utolsó megtekintés: 2020. ápr. 30.)

Kőváry László

1897 Brassai Sámuel százéves pályafutása. *Erdélyi Múzeum* XIV. (7) 349–361, (8) 444–456, (9) 505–518, (10) 550–560.

1897 Észrevételek a fentebbi „Megjegyzésekre”. *Erdélyi Múzeum* XIV. (10) 583.

Landgraf Ildikó

2013a Jókai anekdotái. In: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán (szerk.): *Jókai & Jókai. Tanulmányok*. L'Harmattan–Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 135–151. http://real.mtak.hu/10425/1/LandgrafJ%26J_pdfa.pdf (Utolsó megtekintés: 2020. ápr. 30.)

2013b Örök körforgásban. Az anekdota műfaja a magyar folklórban. In: Berta Péter– Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán – Szemerkenyi Ágnes (szerk.): *Ethno-Lore* XXX. A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve, MTA BTK, Budapest, 114–138. <https://nti.btk.mta.hu/images/evkonyv/2013/Ethno-lore-2013.pdf> (Utolsó megtekintés: 2020. ápr. 29.)

Mészáros József

1988 Hagyomány és humor százados sorsa. In: Tiboldi István: *Adomák és tanítómesék*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 5–52.

Mikó Imre

1971 *Az utolsó erdélyi polihisztor. Száz dokumentum és történet Brassai Sámuelről*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Mikszáth Kálmán

1917 Hermann Ottó lenyiratásáról. In: dr. Rubinyi Mózes (s. a. r.): *Mikszáth Kálmán munkái. Anekdoták* II., Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Budapest, 133–135.

1960 *Jókai Mór élete és kora*. (Mikszáth Kálmán Összes Művei. Regények és nagyobb elbeszélések, XVIII. 1905–1906) Akadémiai Kiadó, Budapest.

Moldován Gergely

1895 A román nép hitvilágából. *Magyar–Román Szemle*. I. (4) 106–109. http://dspace.bcucuj.ro/bitstream/123456789/51803/1/BCUCLUJ_FP_106398_1895_001_004supl.pdf (Utolsó megtekintés: 2020. ápr. 29.)

1901 A románok. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. XX. Magyarország VII. kötete. Délkeleti Magyarországa. Erdély és a szomszédos hegyvidékek*. Magyar Királyi Államnyomda, Budapest, 409–432. <https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/osztrak-magyar/ch18s07.html> (Utolsó megtekintés: 2020. máj. 19.)

Non: quis? Sed: quid? [Szamosi János]

1897a Megjegyzések „Brassai százéves pályafutásához”. *Erdélyi Múzeum* XIV. (10) 581–583.

1897b Végző az „Észrevételekre”. *Erdélyi Múzeum* XIV. (10) 583.

Oroszhegyi Józsa

1860 Derüre boru, borura derü. erdélyi életképek. *Girókúti Képes Nap-tára*. 49–74.

Pakots József

1904 Prikulics az ördög. *Nyírvidék* XXV. (34) 2–3.

(sz. n.)

1862a A kritikus tragédiája. *Korunk*. (31). 2–3, (32) 2–3, (33) 2–3, (34) 2–3, (35) 1–3.

1862b A kritikus komédiája. *Korunk*. (39) 2–3, (40) 2–3.

1880 Brassai Sámuel. *Vasárnapi Újság* XXVII. (26) 425.

1906 A hegyek ördöge és a három bárány. *Magyar Földmívelő* IX. (4) 31. https://library.hungaricana.hu/en/view/MagyarFoldmuvelo_1906/?query=prikulics&pg=31&layout=s (Utolsó megtekintés: 2020. máj. 5.)

1908 Magyar ipar 48-ban. *Magyar Pajzs* IX. (6) 5. https://library.hungaricana.hu/en/view/MagyarPaizs_1902/?query=prikulics&pg=364&layout=s (Utolsó megtekintés: 2020. máj. 3.)

Szilágyi Márton

2014 Irodalom és folklór összefonódása egy Csokonai-anekdota körül (Exkurzus). In: *Uó: A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*. (Ligatura) Ráció Kiadó, Budapest, 409–423.

Tiboldi István

1988 *Adomák és tanítómesék*. S. a. r. Mészáros József. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Tóth Béla

1935 *A magyar anekdotakincs*. Singner és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Budapest.

Újvári Zoltán

2002 *Gömöri magyar néphagyományok. Mondák, legendák, élménytörténetek*. Hermann Ottó Múzeum, Miskolc.

Varga Sándor

2011 *Az erdélyi Mezőség a középkortól napjainkig. Történeti áttekintés Visáról és környékéről.* http://acta.bibl.u-szeged.hu/5292/1/belvedere_2011_001_010-031.pdf (Utolsó megtekintés: 2020. máj. 18.)

Vetési László

1997 „Egy öregember mindent előidéz...” Egy aranyosszéki református férfi világlépe. In: S. Lackovits Emőke (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* II. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság Laczkó Dezső Múzeuma–Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, Veszprém–Debrecen, 320–345. https://library.hungaricana.hu/en/view/MEGY_VESZ_Nepivall_2/?query=priku&pg=342&layout=s (Utolsó megtekintés: 2020. máj. 18.)

Archivális források

Herman Ottó Múzeum = HOM

FN-24832. Herman Ottó otthonában (repro)

FN-51613. Herman Ottó (Lillafüreden horgászás után), készült: Lillafüred 1910. körül. Készítette: Leszih Andor.

Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára = MUEKvGyLt.

Brassai Sámuel-hagyaték. A magy. Tud. Academia üdvözlő irata 90 éves kora alkalmából. Budapest, 1890. május 30-án.

Kovács János-hagyaték 1. doboz Ms 5. Kovács János előadása (1903) a kolozsvári angol társalkodó clubban Brassai Sámuel 1871. évi londoni útjáról. (angol nyelvű kézirat)

Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár = OSZK

Fond 36/1464 Brassai Sámuel levele Szinnyei Józsefnek.

Zeneműtár 1/1 Brassai Sámuel. Cabinet portrait. Készítette Veress Ferenc.

„Jakata prikulics”. Anecdote și biografiile ale lui Brassai Sámuel

Scriitorul maghiar Mór Jókai în prelegerea susținută cu ocazia alegerii sale ca membru al Academiei de Științe Maghiare s-a ocupat cu umorul poporului maghiar, dar tot el a fost cel care în revista sa *Üstökös* a publicat un portret ironic despre savantul Sámuel Brassai și polemizările acestuia. Interesat de botanică, savantul clujean devine personajul unei anecdote despre pricolici, și această narativă se perpetuează pe parcursul vieții sale, dar și după, în scrierile biografice. Această lucrare, scrisă cu ocazia împlinirii vârstei de 80 de ani a cercetătoarei Katalin Olosz, dorește a fi o felicitare și o conexiune la activitatea ei de folclorist. Ca specie a folclorului comic, în lucrare anecdota devine interesantă în relație cu umorul, ironizarea, cariera profesională și biografia, dar și contextul apariției și funcționării sale, implicând totodată și o problemă narativă.

„Jakata prikulics”. Anecdotes and Biographies of Sámuel Brassai

The Hungarian writer Mór Jókai in his lecture held after his election as a member of the Hungarian Academy of Sciences dealt with the humour of the Hungarians, but he was also the one who published in his magazine *Üstökös* an ironic portrait of the scientist Sámuel Brassai and his controversies. Interested in botany, the scientist from Cluj becomes the character of an anecdote about “prikulics”, and this narrative is perpetuated during his life, but also afterwards, in biographical writings. This study, written on the occasion of the 80th anniversary of the researcher Katalin Olosz, wishes to be a congratulation and a connection to her activity as a folklorist. Furthermore, the anecdote as a folklore genre becomes interesting in relation to humour, irony, professional career of Sámuel Brassai and related biographical literature, but also in the context of its appearance and functions, and involves a narrative problem, too.

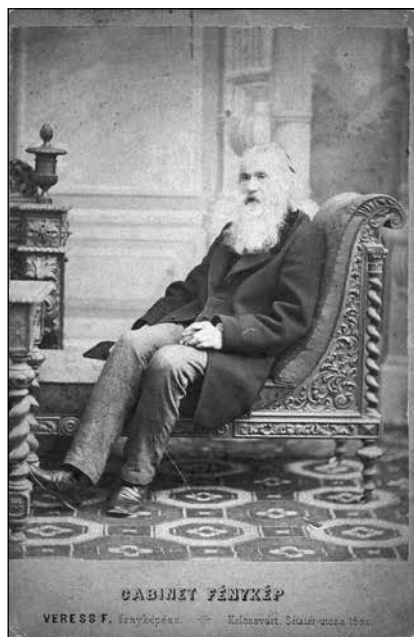
Képek

*1. kép. Brassai Sámuel.
A Herman Ottó Múzeum nyilvántartásában
így szerepel: Herman Ottó otthonában
[HOM FN-24832].*

2. kép. Herman Ottó Lillafüreden horgászás után
[HOM FN-51613]

3. kép. Brassai Sámuel [OSZK Zeneműtár 1/1]

Források, szövegek

Tánczos Vilmos

Egy Úz-völgyi csángó asszony folklórtudása: szövegtípusok és -funkciók

Özv. Fodor Andrásné szül. Póra Katalin (1926–2005) Úz-völgyi csángó asszony második házassága révén 1977-ben került Csinódból Csíkszentkirályra, ahol előbb a Bakóalja nevű csángó telepen élt, majd miután újra előzvegyült, 1996-ban beköltözött a faluba. 2005. január 7-én halt meg, életének 79. évében. A halálát megelőző két évben, 2003–2004-ben hat alkalommal folytattam vele hosszabb beszélgetést, amikor is az élettörténetek, igaztörténetek mellett nagyon sok kötött szövegű folklóralkotást (főleg népdalokat és műdalokat, balladákat stb.) és – kisebb számban – népi epikus műfajokat is előadott. Váratlanul bekövetkezett halála miatt a gyűjtést nem sikerült megfelelő módon lezárnom, de úgy vélem, hogy a mintegy 22 órányi vele készült videó- és hangfelvétel jól tükrözi az asszony folklórtudását. Továbbá még életében másolatot készítettem a több mint 500 népdal és műdal, balladát, ráolvasást stb. tartalmazó „énekesfüzetéről”, a külön lapokra feljegyzett népmeséiről és egyéb kéziratos feljegyzéseiről. Az interjúk során ezekről is beszélgettem vele. Videómagnóval rögzítettem azokat az énekeket, amelyeket még dallammal is elő tudott adni, és közben felidézte az egyes folklóralkotásokhoz kapcsolódó személyes emlékeit is. A gyűjtéshez hozzátartoznak még a mintegy 250 fényképből álló családi fényképgyűjtemény egyes darabjaihoz fűzött magyarázatai is.¹

¹ Ezt a gyűjtési anyagot az *Egy gyimesi csángó asszony folklórtudása és vilásképe* című, a Sapientia Alapítvány – Kutatási Programok Intézete által támogatott, 2004. november 1. – 2005. július 31. közötti időszakban zajló kutatási program keretében, három egyetemi hallgató segítségével lejegyeztem. A program résztvevői Tánczos Vilmos kutatásvezető mellett Bíró Katalin, Kovács Réka és Sipos Viola, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem marosvásárhelyi karának egyetemi hallgatói voltak. Lejegyeztük az időközben elhunyt csángó asszonnyal készült interjúkat, elvégeztük a beszélgetések keretében előadott különböző folklóralkotások szöveglejegyzését (560 000 betűileítés), betűhű másolatot készítettünk a több mint félezer éneket, saját szerzésű verset, meséket, önéletrást stb.

Az interjúk és a hátrahagyott kéziratos hagyatéék fényében nyilvánvaló, hogy özv. Fodor Andrásné Póra Katalin egészen kivételes tudású személyiség volt. Ilyen hatalmas mennyiségű kötött vagy félig kötött folklórszöveget még a hagyományos világ orális kultúrájában is kevesen memorizáltak. Ugyanakkor ezt a tudást képes volt a mindennapi élet különböző jelenségeire többé-kevésbé egyéni módon alkalmazni, azaz saját világképének szerves részévé tenni.

A továbbiakban azt próbálom meg vázlatosan összefoglalni, hogy milyen típusú szövegekből állt össze a csángó asszony folklórtudása, és egyszerűsre jelezni azt is, hogy milyen funkciókkal rendelkeztek ezek a folklórszövegek az ő egyéni világképében. Ezek a szövegtípusok és -funkciók valamilyen mértékben kétségkívül reprezentálják azt a közösséget is, amelyhez tartozott.

1. A közösség történelmi emlékezetének narratívái

A 20. század elején, főleg Gyimesből történt betelepüléssel létrejött Úz-völgyi tanyaszerű csángó települések² (Egerszék, Csinód, Lesőd, Aklos, Csobányos, Gyürke) lakossága – a köztük lévő viszonylag nagy földrajzi távolságok ellenére – egyetlen közösséget alkot, ahol mindenki mindenkit ismer, és mindenki mindenkivel kapcsolatot tart.³ A közösségi jelleg a történelmi tudat közös voltában is megmutatkozik. A Csinódban fel-

tartalmazó kéziratos hagyatékról (215 000 betűleütés), valamint adatoltuk a családi fényképeket. A program lezárásaként néhány kutatási tanulmányt is megírtunk. Az Úz-völgyi asszony folklórtudásából kötetet is terveztünk összeállítani, amely azonban (még?) nem készült el. A gyűjtés anyaga a személyes archívumomban található. (T. V.)

² A Csíki-havasok csángó telepeinek kialakulását a népi emlékezetre és levéltári adatokra alapozva kimerítő módon mutatták be a kutatók: Takács György *az Aranykertbe' aranyfa*. Gyimesi, hárompataki, úz-völgyi csángó imák és ráolvasók című könyvének (Takács 2001) bevezetőjében, Magyar Zoltán a *Csinódi népköltészet* című könyvének (Magyar 2009) bevezetőjében, Gyórfy Eszter pedig az *Átrajzolt határok. Felekezeti együttélés, vallási és etnikai kötődések Kostelekben* című PhD dolgozatában (Gyórfy 2020). Ezt a képet a csíkszentgyörgyi plébánia levéltári adatainak felhasználásával tovább árnyalja Bárh János az Úz-völgyéről szóló településnéprajzi monográfiájában, amikor a havasokat birtokló székely községek jogi szabályozásának oldaláról is megvilágítja a betelepülés kérdését (Bárh 2004).

³ Bárh János meglepőnek találja azt, hogy az itteni hegyi lakosság, a kapcsolattartást nehezítő minden külső körülmény ellenére intenzív társadalmi életet él, és hogy a közösség tagjai a környezetismeret terén meglepően tájékozottak a lakóhelyüktől távol lévő térségeket illetően is (Bárh 2004: 142–143. et passim).

nőtt Póra Katalin elbeszélései az Űz-völgyi magyarok történelmére vonatkozóan a lokális közösség narratívái is. Ezek a narratívátípusok a tájegységről származó eddigi néprajzi gyűjtésekből is jól ismertek.

A közösség múltjára vonatkozó történetek voltaképpen, igazi „értelme” mindig túlmutat a történetek elsődleges jelentésén. A történeti narratívumokban mindig megjelennek olyan, másodlagosnak is nevezhető jelentéselemek, amelyek a mához szólnak, valamilyen módon ma is aktuálisak, és ezért itt keresendők az elmesélt múltbeli történetek „igazi” jelentései. Ezek a másodlagosnak nevezett jelentéselemek éltetik tovább, mentik meg a felejtéstől a múlt történeteit. A forgalomban lévő történetek összessége valamiféle mitológiát, koherens világmagyarázatot terem, amelynek mentén a közösség mai helyzete értelmezhetővé válik.

Az Űz-völgyi telepek lakói tudnak arról, hogy a Székelyföldről előbb Gyimesekbe került, majd innen az Űz-völgyébe áttelepült őseik valamikor régen azért hagyták el a „rendtartó” székely faluk közösségeit, mert a katonai szolgálat elől menekültek, vagy mert „valami rossz fát tettek a tűzre”, és a törvény büntető keze elől kellett elbujdosniuk. (*„Általába nagyon sok vót odabé olyan menekült. Katonaság elől menekültek el, verekedtek, vagy megöltek valakit, vagy mi. Börtön... Valahova egy bokrosba belékucorottak, s a másíkok es elfelejtették, hogy a világon es vannak. Eltűntek. S osztán ott megakadtak. Minden esetre ott vót minden.”*) Az egyes nagycsaládok ma is pontosan ismerik eredeti származási helyüket, és meg tudják nevezni azt a falut is, ahonnan valamelyik ősök a 19. század folyamán, vagy esetleg még korábban elszármazott. (*„Azok a csinódiak olyan világosok, mind a vakablak! Azok mind tudják! Például a Fodrok izé Rákosról vagy Csaracsóból, vagy mit tudom én, honnat mentek. [...] Az edesanyám fajtája, anyai ágon, Szentdomokosról jött vót bé, mind vadór, úgy jött vót bé öregapó, s a másik pedig ízéből, Baconból.”*) A Gyimesből az Űz völgyébe való végleges, leginkább a 20. század első felében történt áttelepedések narratívái eltűnőfélben vannak már, az erre vonatkozó nagycsaládi emlékek egyre kopnak, töredezettké válnak.⁴

⁴ Ezzel kapcsolatosan Bárh János ezt írja: „A csinódi és egerszéki csángó családok aprajánagyja a 20. század elején is számon tartja gyimesi származását. Az idősebb havasi lakosok tanulságos történeteket tudnak gyimesi őseik Űz-völgyébe költözéséről. Idő haladtával ezek a történetek egyre kopnak és rövidülnek. Végül a harmadik, negyedik nemzedék csak egy-két szavas történetfoszlányokat, nevezetes mondásokat, bonyolult élethelyzetek emlékeztetői lerakódásait tudja felidézni, ha elődei nagy sorsváltozása kerül szóba” (Bárh 2004: 96).

A felejtésnek ez a formája természetes, hiszen a múltnak az a része, ami a jelen szempontjából kevésbé bizonyul fontosnak, lassan eltűnik a kollektív emlékezetből.

A székelyektől való különbözősége, az eltérő jogállásra, a havasok birtoklásában megmutatkozó előnytelen helyzetre vonatkozó történeti narratívák – lévén hogy ezeknek ma is van relevanciájuk – jelen vannak a közösségi tudatban. Amikor Póra Katalin arról beszél, hogy az élelme-sebb székelyek ősei az együgyűbb, elzártabb hegyi vidékeken élő csángók őseinek rovására tettek szert hatalmas havasi birtokaikra és előnyös jogi helyzetükre, akkor voltaképpen a csángóság eredendően hátrányos helyzetét megmagyarázó közösségi mítoszt fogalmazza meg. A mai jogi helyzetet meghatározó mitikus előidő „Mária Terézsia” császárnő kora – eddig nyúlik vissza a közösség történelmi emlékezete. *(„Hát a székelynek es csak azután lett olyan nagy birtoka, hogy Mária Terézsia valahol olyan nagyot segített vót rajtik. Met Mária Terézsia adta vót nekik, met addig királyi birtokok vótak ezek. Osztán akkor kapták ezt a jogot a községek. Melyik község, melyik hogy teljesítette vót az izét [a katonaságot]. De hát ezek a szerencsétlen csángók akkor es el vótak szóródva az erdők közt, s hát nekik eszikbe se jutott, hogy menjenek, s Terézsiának segítsenek.”)*

A csíki falvak havasi birtokaira történő letelepedések gyakran teremtettek konfliktushelyzeteket a székelyek („*falusiak*”) és a csángók („*telepesek*”) között, ugyanis a kiszolgáltatott helyzetben lévő utóbbiak gyakran hágták át a rendtartó székely falvak havashasználatra vonatkozó szabályozásait (pl. állatállományukat korlátozták, a havasok használatáért bért kellett fizetniük, stb.), erdőkihágásokat követtek el és így tovább. Ezeknek a történelmi feszültségeknek az emléke ma is elevenen él a Csíki-havasokban letelepedett gyimesi, ún. „hárompataki”⁵ és Úz-völgyi csángók közösségi tudatában, és a múltbeli szembenállások jelentősebb eseményeire vonatkozó narratívák nemzedékről nemzedékre öröklődnek. A narratívákban megfogalmazott üzeneteket az teszi ma is érvényesekké, hogy a havasok tulajdonjogának helyzete – az időközben megtörtént jelentős birtokvásárlásoktól eltekintve – voltaképpen nem változott. Póra Katalin idevágó történetei mindig egyértelműen a csángóságnak adnak igazat, bennük az ún. „*falusiakkal*” szembeszálló csángók hőssé válnak, személyük mitizálódik.

⁵ Kostelek, Gyepece és Magyarcsügés

A népi történeti emlékezetnek, illetve az emlékezetben megőrzött narratívumokból kirajzolódó múlt-tudatnak van néhány olyan sajátossága, amely az oralitás körülményei között élő közösségek vonatkozásában általános érvényűnek látszik:

1. A kollektív emlékezet nem a történelem egészét őrzi, hanem annak csak azt a részét, ami a jelen szempontjából fontos.
2. A múlt eseményeit a kollektív emlékezet nem helyezi kronologikus rendbe, illetve a múlt linearitása a népi történeti tudat számára irreleváns. Ebben a mítikus tudatban minden együtt és egyszerre van.⁶
3. A kollektív emlékezetben nincs jelentősége a tévesztésnek vagy az együvé nem tartozó jelenségek anakronisztikus megjelenítésének, a lényeg a történetek hitelességébe vetett hit, ami az elmesélt történeteknek funkciót ad, és a bennük megjelenő mítoszt érvényessé teszi. Az így megteremtett kollektív múlttudat koherens rendszert képez, ami mindenki számára elfogadható és könnyen továbbadható.
4. Egy-egy közösség történelmi emlékezete erősen lokális jellegű. Ezt jelzi az is, hogy a közös történeti emlékezet narratíváiban sűrűn bukkannak fel olyan konkrét adaptációs elemek (pl. helynevek, családnevek, egyéb ismert események stb.), amelyek a közösség minden tagja által ismertek.

2. Az emlékezés narratívái

2.1. Élettörténetek

Póra Katalin a beszélgetések során epizódyszerűen idézte fel életútjának legfontosabb eseményeit. Nem az események időrendi sorrendjében emlékezett, hanem asszociatív módon, a történetek „tanulságaira” (vagyis az előző alfejezetben is kiemelt *másodlagos jelentésekre*) alapozva: a felidé-

⁶ „A népi emlékezet a történelemnek mint lineáris folytonosságnak a teljességét sem kívánja tárolni. A történelem csupán azokból az eseményekből szelektálódik össze és konstruálódik meg, amelyek a tájegység, a falu, a család jelenlegi egzisztenciáját meghatározzák” – írja Keszeg Vilmos az aranyosszéki székelyek történelmi emlékezetének szerveződéséről szólva (Keszeg 2004. I: 55).

zett élmények újabb hasonló élményeket juttattak eszébe. Amikor életére emlékezik, érzi, hogy a múlt minden fontos történése együtt, egyszerre van jelen, és minden fontos dolog, ami kimondásra vár, bármikor felszínre törhet. Sokatmondó, hogy az eseményeket akkor sem tudja időrendbe állítani, ha az emlékezés nem szóban, hanem írásban történik. Élete vége felé megpróbált valamiféle „önéletírást” is készíteni, de ez a munkája csak néhány oldalasra sikeredett, és torzóban maradt. A harmadik személyben elkezdett vallomás („*Volt egy kislány, akit soha nem szeretett senki...*”) hamar első személyűvé válik. Az életút felidézését a hányatott gyermekkorral kezdi, de utána mintha „elveszítené a fonalat”, testvéreinek bántalmazása rögtön a világháború idején együtt átélt eseményeket, félelmeket, kiszolgáltatottságukat juttatja eszébe, majd elvész az idevágó események részletezésében. Ez a csapongó jellegű írásbeliség csak megerősít bennünket abban, hogy még az írás linearitása sem kényszerítheti a hagyományos világhoz tartozó emlékezőt arra, hogy kronologikus rendbe állítsa saját életútjának eseményeit. A hagyományos világban az egyéni életutat egy hagyományos közösségi rituális rend szervezi, ezért az életútra való emlékezésnek sem lehet valamilyen más elve, például irreleváns kronologikus rendben idézni fel az életút eseményeit. Az élettörténeti események orális, sőt írásos felidézésének rendszertelen jellege, a „csapongás” bizonyosság arra, hogy az ún. „paraszti élettörténet” nem egyéb, mint kutatói fikció, és a népi kultúra hagyományos rendjében élő embereknek voltaképpen nincs is saját „élettörténetük”. Amikor tehát alább időrendben vázoljuk az életút főbb eseményeit, meg kell jegyeznünk, hogy ezek a történetek nem lineáris egymásutánosságban hangzottak el.

Póra Katalin 1926-ban születik a Gyimesfelsőlökhöz tartozó Ugrapatakán, egy sokgyermekes csángó családban. A tizenkét testvér közül nyolcan érik meg a felnőtt kort. Édesapja, aki „elszállt legényként” került Ugrapatakára, részben önhibáján kívül, adósságba keveredik, és anyósa követelésére, valamint büszkesége folytán végleg elhagyja a családot. Édesanyja ismét férjhez megy egy többgyermekes özvegy férfihoz, akitől további gyerekei születnek, Póra Katalin és testvérei pedig rokonokhoz kerülnek. Iskolába alig jár, csak télen engedik tanulni, és csak három elemi osztályt sikerül elvégeznie. Később, a „magyar világ” idején a negyedik elemi tananyagából is levizsgázik, de továbbtanulni nem engedik. Egyik nagynénjének családjá veszi örökbe, és az Úz-völgyéhez tartozó Csinódban az Égettvész nevű határrészen nevelkedik. Az itteni szoci-

alízáció, az itt megismert népi kultúra döntően határozza meg személyiségét. A világháború végén, a front átvonulásakor nevelőszülei gyimesi háza a két arcvonal közé kerül, és ő maga is megsebesül. Édesapja 1944 végén, a háborúból való hazatérés közben Erdőszentgyörgyön meghal. A háború után Csíkszépvízen kényszerül szolgálni, ahol megalázó élményekben is van része. Párvalasztását megnehezíti, hogy környezete előítéletekkel viszonyul hozzá: gyimesi környezete mint elvált szülők gyermekét és mint olyan csángó leányt, aki a székelyek között szolgált, kiközösíti. Az 1950-es évek első felében a hargitafürdői kaolinbányában dolgozik, voltaképpen elmenekül korábbi környezetéből. 1955-ben hazatér Csinódba, és férjhez megy egy elvált csinódi férfihöz, Fodor Andráshoz. Harmonikus, szeretetteljes családi életet élnek. Örökbe fogadják nevelt lányukat, majd ki is házassítják. Férjét tiltott fegyverviselés miatt meghurcolják, börtönbe zárják, majd amnesztiával kiszabadul, de rövidesen megbetegszik, és a kezelések dacára végül meghal. Özvegysege idején „falusi” (értsd: csíki székely) kérők ostromolják, de ő sorra elutasítja őket, mert kizárólag csángó férfihöz hajlandó hozzámenni. („*Hogy mit látnak rajtunk, én nem tudom. Büdössek vagyunk-e? [...] Arról nem tehet az ember, azt nem ízéllem. De hát arról se tehettünk, hogy hát ilyenek születtünk, ilyenek vagyunk. Csak nekem, amíg él, nem veti, hogy mocskos csángó!*”) Végül megismerkedik egy Csíkszentkirályhoz tartozó csángó telepen, Bakóalján élő özvegyemberrel, és 1977-ben férjhez megy hozzá. Életét második férje, Gábor György családjának körében a békesség és megelégedettség jellemzi. Amikor másodszer is megözvegyül, 1996-ban beköltözik Csíkszentkirályra, ahol volt férje családtagjainak környezetében él, akik szeretettel befogadják, de önállóságát igyekszik megtartani. Kapcsolatokat épít ki a falusfeleivel, tanítja a néptáncsoport fiataljait, népszokásokat újít fel, templomi ünnepeken szaval, stb.

A vele készült beszélgetések során voltaképpen még az sem volt világos előttem, hogy a fenti élettörténeti eseményeket felidézve az emlékező kinek és mi célból beszél. A szobájában állványra felállított kamera vagy az asztalra elé helyezett magnó egyáltalán nem érdekelt, soha nem kérdezett rá arra sem, hogy milyen természetű rögzítés történik, és hogy mi célból készülnek a felvételek. Az bizonyos, hogy a hagyományos világ folklórszövegeit az őt felkereső folklorista számára mondta vagy énekelte el, de élettörténetét már nem tartotta „értékes”, tanulmányozásra érdemes műfajnak, ezért ez a típusú közlés részéről nem a megörökítés

szándékával történt. Amikor „csak az életről” beszélt, a szavak mintha maguktól törtek volna elő, és úgy tetszett, mintha a múltidézés kérdések nélkül is megtörténne, mintha a köztünk kialakult beszédhelyzet csak ürügye lenne az emlékezésnek. Úgy tetszik, hogy még a be nem fejezett önéletírásának sem volt önmagán kívül más címzettje. („*Csak úgy gondoltam valamit, s nem vót egyéb, amit csináljak valamikor. Unalmamba, minthogy bőgnék, valamit csinálok. Vasárnap nem dógozom, s akkor ha tévé sincs, akkor írok.*”) A fentiek alapján úgy tűnik, hogy egyszerűen csak szeretett emlékezni a múltra, és örült, ha beszélhetett önmagáról, ha meg tudta fogalmazni a vele történt események tanulságait. A folkloristával folytatott ilyen típusú beszélgetések számára mindössze olyanszerű „időtöltések” voltak, mint az írásban történő, de csak önmagának szóló és így valódi cél nélküli emlékezés, vagy a memóriájában tárolt dalok tömkelegének füzetben történő – voltaképpen ugyancsak céltalan – rögzítése.

2.2. Igaztörténetek

A népi epika magyar kutatói rendszerint az életút különböző epizódjait elbeszélő történeteket – vagyis az élettörténeteket – is az igaztörténetek közé sorolják, és ezektől elkülönítik a folklorizáció magasabb fokán álló, mások élményeit elmondó, szélesebb körben ismert történeteket.⁷ Póra Katalin elbeszélései esetében mindkét történettípusnál szembeötlő, hogy a narratívákkal rendszerint nem szórakoztatni akar,⁸ igaztörténeteinek célja egy-egy élethelyzet jellemzése, az életelek helyességének bizonyítása, az életút során nyert élettapasztalatok megmagyarázása stb. Ennek példázása végett a beszélgetések során elmondott rengeteg élménytörténet és „valódi” (értsd: másokkal megtörtént, már folklorizálódott) igaztörténet közül itt csak néhány olyan narratívára utalunk, melyeknek „tanulságai” az etnikai, illetve csoportidentitás kérdésével kapcsolatosak:

⁷ A műfajon belüli két alapvető altípus elkülönítése S. Dobos Ilonától származik, aki az „igaz” történetek műfajának kérdéséről írott összefoglaló tanulmányában Albert Wesselski német folklorista kategorizációját veszi át (Dobos 1964: 201).

⁸ A műfaj első kutatói, a magyar kutatók közül például Dobos Ilona, mindenekelőtt ezt a funkciót hangsúlyozták, és az igaztörténetet a modernitás körülményei között létrejött „mesének” tekintették (lásd: Dobos 1964, 1986).

- Egy idős, bölcs csíkszentgyörgyi férfival való régi találkozása azért maradt emlékezetes számára, mert beszélgetőpartnere a székelyektől, „a falusiaktól” való elhatárolódása kapcsán jószándékú provokatív kérdéseket tett fel neki („*maga a faluba es kapott vóna férjet*“, „*maga münköt gyűlöl*”), ami által saját, már jól kialakult álláspontja megmagyarázására készítette.
- A moldvai csángókhoz szolgálófogadás céljából tett utazása során felfigyel a magyar nyelv ottani pusztulására, a nyelvhalál jelenségére, továbbá tudatosan benne az, hogy van valami közös a moldvai és a gyimesi csángók elvándorlásában, „elcsángálásában”.
- Csinódon a budafoki lakodalmi vendégekkel való találkozás a magyar nyelvváltozatok különbözőségére és a román nyelvi hatás kulturális jelentőségére döbbsenti rá („*én egész éjen tolmácsoltam nekik*”).
- Egy csíkszentkirályi asszony szájából elhangzott epés megjegyzés („*[a férjemet] alig tudtam levakarni a csángó leányokról*”) és a rá adott válasz története azért lesz fontos, „emlékezetre” méltó esemény, mert benne sűrűsödik a csángó és székely nemi erkölcs és a csángókat sújtó előítéletek problematikája.

2.3. Hiedelmekről szóló igaztörténetek

A beszélgetések alkalmával ismételten bebizonyosodott, hogy az Úz-völgyi asszony mint „babonaságokat” utasítja el a hiedelemvilág jelentékeny részét, noha szemlátomást jól ismeri egy-egy hiedelemkör szerkezetét. Amikor az ördögről, visszajáró halottról, szépasszonyról, „hosszúleányról” stb. beszél, a hiedelmek kapcsán első személyben elmondott élménytörténetei azt a személyes meggyőződését hivatottak bizonyítani, hogy „boszorkányok márpedig nincsenek”, vagy legalábbis igen ritkán lehet találkozni a hiedelemlényekkel. Így aztán ezeknek a szövegeknek nemcsak a formája (első személyű emlékezés), hanem a funkciója is ugyanaz, mint az igaz-, illetve élettörténeteké: egy szilárd meggyőződést, élettapasztalatot hivatottak példázni. Ezért ezeket a narratívumokat – noha bőven tartalmazznak „szabályosnak” mondható hiedelemelemeket – mégsem tekinthetjük a hagyományos világ valódi hiedelemtörténeteinek, hanem csak az ezekről kétkedve szóló igaztörténeteknek.

Míndez azonban korántsem jelenti azt, hogy Póra Katalin egyáltalán nem hisz a hiedelmekben és a mágiában. A hagyományos hiedelemrend-

szer egyrésze (pl. a gyógyító célú ráolvasásokba, az áldozat által törté-
nő mágikus jóslásba, a különféle rontásformákba stb. vetett hit) érintet-
lenül van jelen világképében. Sőt, olykor még a hiedelmekről szóló igaz-
történetei is tartalmaznak élő hiedelemmozzanatot. A kísértet-hiedel-
met „leleplező” alábbi élménytörténet végső soron éppen arról tanúsko-
dik, hogy hisz a kísértetekben (ha életében ismerte volna az illető halot-
tat, akkor az valóban megkísérthette volna), akiktől csak azért nem hát-
rál meg, mert az ima kísértetűző mágikus erejében bízuk: *„Mentem hát-
ra Bánfalából a hegyre takarni, s egy helyt mutassák, hogy itt vágták le
Vitus nemtudommit, biztos Vitus Jenőnek az apját, s itt vót kiterítve, s
itt vették fel, s mittudomén, mindenfélét, s én biza megsetétedtem. Én
nem mondom, hogy na, én olyan betyár vótam, hogy nem féltem. Fél-
tem. Mejek, s mikor egy ilyen hajlat vót, bénézek, s há egy nagy véres le-
pedő oda ki van terítve, s ilyen formán lobog. (mutatja) – Édes jó Iste-
nem, há én Jenőt ismertem, de én az apját nem, hát nekem mit mutassa
azt a véres lepedőt?! – De én ugy imádkoztam, de én bé kell menjek! Ne-
kem olyan nem vót, hogy hát én ott nem mejek el, met hát izé! Mejek ott
bé, s mikor annyira béérek, hát a Hold jött fel, egy esztenának a tetejít
sütte, s egy fának az árnyéka, egy ilyen gyér fa vót, s ott reja izé, a fát a
szél lobogtatta. S én annyit imádkoztam!”*

3. Példázat értékű prózai szövegek. Proverbiumok

A mitikus gondolkodás egyik fontos jellemzője, hogy fogalomalkotása fej-
letlen.⁹ A világra vonatkozó ismeretek nem elvont, intellektuális fogalmak-
ban, hanem vizuális képekben és történetekben fogalmazódnak meg, ame-
lyek mindig konkrétak, és olykor személyesek is. Valaminek a helyességét,
igaz, érvényes voltát ebben a világszemléletben leginkább egy-egy szemlé-
letes szimbolikus képpel vagy történettel lehet igazolni. A világképek meg-
szerkesztése az emlékezés narratívumai nélkül elképzelhetetlen.¹⁰

⁹ A mitológiai gondolkodás általános jellegzetességeit áttekinthetően és sok példával foglalja össze Jeleazar Meletyinszkij *A mítosz poétikája* című munkájában (Meletyinszkij 1985).

¹⁰ Az emlékezés narratívumainak világkép- és világnézetformáló szerepét tág kultúrtör-
téneti összefüggésben foglalja össze Jan Assmann *A kulturális emlékezet* című könyvében
(Assmann 1999).

3.1. Prózai epika

Póra Katalin történetei között találunk olyanokat, amelyek műfajiságukat tekintve a hagyományos folklórműfajok közé sorolhatók – lehetnek például *anekdoták*, *viccek*, *eredetmondák* stb. –, de az elmondás szándéka, illetve a narratíva közösségi funkciója szerint inkább a fentebb említett műfajokkal állnak rokonságban, hiszen bennük egy-egy életigazság fogalmazódik meg, egy-egy élethelyzetet, jogállást jellemeznek vagy bizonyítanak.

Az alábbi anekdotaszerű történetek a csángó és a székely ember természetét és egymástól eltérő életvilágát jellemzik:

„Vót nálunk es az a beszéd, hogy: »Hol lakik a csángó?« »A hegyen.« »Mivel foglalkozik?« »Kertel.« »S a magyar mit csinál?« (kacagva) »Tarisznyacsakájával a vállán keresi a szőke tehenkéjét.« [De mért a szőke tehenkét?] Nem tudom, met ejsze azt keresték legtöbbit. [Jött a vásárba, hogy vegyen tehenet magának?] Igen. Ez így vót.”

„Fogadott a székely s a csángó, fogadtak vót ketten, met örökké csufolkodtak. Most es megvan ez. »Te nem tudod megállani, hogy a hegyre kiérsz, el ne kiájtssd magadot, fogadjunk egy tehenbe!« S amikor kiértek, hát csak elfelejtette, egyet olyant hüjditett¹¹. Aszondja [a székely]: „Elvesztetted a fogadást!« Aszondja [a csángó]: „Baszd meg a tehenedet!« [Ezt hogy mondták, hüjditeni?] Igen, ez vót nekünk a... Ugye, ugy tudom meg, hogy a tulsó hegyen ki van. Este setétben különöst. Az esztenáknál es ilyen vőgyek vótak, s ott es esztenák vótak, s egyet kiájtott az ember, s akkor ahhoz hezszóllott, s ott izélte [jelezte], hogy melyik szóllott hezsa.”

3.2. Proverbiumok

A beszélgetések során sűrűn elhangzó *proverbiumok* szintén bizonyító vagy magyarázó értékűek, mindig egy adott élethelyzetre vonatkoztatják őket. Funkciójuk szerint a példázat értékű narratívumokkal rokonít-

¹¹ A *hügetés* ~ *hüdítés* ~ *hüdítettés* ~ *hüjdités* a Gyimesek vidékén kiáltozással megvalósuló kommunikációt jelent, egyik hegyről a másikra. Bevett szokás volt, hogy a hegytetőre kiérve, a csángó ember *hügetett* ~ *hüjditett* egyet, amelyre válaszoltak azok, akik hallották, és így tájékoztak egymás jelenlétéről. Online felvétel a Hagyományok Háza archívumában 1998-ból, Juhász Zoltán gyűjtéséből: http://uo.hagyományokhaza.hu/mp3/F_0183_22_039.mp3 (Utolsó megtekintés: 2020. szept. 3.)

hatók. Gyakran fordul elő, hogy lezárnak, összegeznek egy-egy élettörténetet vagy igaztörténetet, mintegy megerősítve az ezekben foglalt tanítást, élet- és világszemléletet. Voltaképpen csak ezekkel a narratívumokkal együtt érvényesek, hiszen az a helyzet, amire alkalmazzák őket, hozzátartozik egy-egy proverbium lényegéhez, a helytelenül alkalmazott közmondások és szólások nevetségesek.¹²

Egy-egy kultúra proverbiumainak kétségkívül van valamiféle „szótározható” jelentésük is, de mivel konkrét használatukat és egy adott helyzetre vonatkoztatott jelentésüket mindig az adott kontextus határozza meg, ami olykor igen összetett is lehet, ezért nem célszerű a szövegtörnyezetből kiragadni őket és valamiféle „tipologizálásukkal” próbálkozni, ehelyett inkább – a kultúrán kívüliek számára – a helyzetek „sűrű leírása” a célravezetőbb, ott, ahol ez szükségesnek látszik. Póra Katalin gyakran alkalmaz proverbiumokat saját társadalmi helyzetének vagy pszichikai állapotának jellemzésére, olykor erősen önironikus felhangokkal: „*az omlandó várat nem ostromolják*”, „*a vénasszont nem lopja senki, azt ingyen adják*”, „*úgy el vagyok ereszkedve, mint egy ejter¹³ orda savóstól*”, „*aki sokat hányódott, annak mindenütt jó, mind Gyurkának*”, „*haragszik a disznyópásztor, s a falu nem tudja*”, stb.

Történeteinek tanulságai nemegyszer etikai imperatívuszok, saját magának és a világnak adott tanácsok, melyek egy-egy állandó szókapcsolatban összegződnek: „*Valamit kell hogy csináljon az ember, me ha beléfékszik a mocsárba, ő es utóvégül sár lesz.*” „*Ne menjünk az égig, met ugy es visszaesünk. Met a lajtorjának nincsen mindenütt foka. Izé az ember, azt mondják, hogy minél tetvesebb a világ, annál jobban vakarószik.*” „*Rettenetesen feljöttünk, mind a likas bili a viz tejire.*” „*Az ember ha erővel eszik, attól megcsemellik.*” „*Két bolond s két okos egy helyre nem jó.*” „*Egy sovány egyezés egy kövér veszekedésnél többet ér.*” „*A csángónak es van a szemetdombja, s a székelynek es, s a romának es, s a cigánnak es.*”

¹² Neil Postman amerikai médiászakember szerint a proverbiumok és parabolák tulajdonképpen csak aforisztikus (értsd: aforizmaszerű, töredékes, odavetett) leleményességről, ismeretekről tesznek tanúbizonyságot, nem pedig a dolgok közötti mély, lényegi kapcsolatok megragadásáról. Ugyanakkor elismeri, hogy ez a fajta intelligencia a kreativitás képességéhez is kötődik, ugyanis mindig adott helyzetre kell alkalmazni az ismereteket (Postman 1986).

¹³ Az *ejter* régi úrmértékegység, Erdélyben kb. másfél liter úrtartalmat jelentett.

Előfordul, hogy az állandó szókapcsolat csak megállapít, tudomásul vesz egy-egy kialakult helyzetet: „*Most lement az ideje, mind a szalma-kalapnak es.*” „*Több egy asszont őrzeni, mind száz bolhát.*” „*A magyar-nak jó esze van, csak hátul gondolja meg, hogy hogy kellett volna csinál-jalja elől.*”

A szóláshasonlatokban felvillanó, olykor meghökkentő, de a helyzet-re mindig találó képek az analógia bizonyító erejével és konkrét voltuk-kal hatnak. Ezért ezek a nyelvi kifejezések jellemzőnek mondhatók a ha-gyományos világ konkrét, képi gondolkodására. A vizsgált kultúrában ez a metaforikus szemlélet még ma is eleven, és rendkívül kifejező nyel-vi kifejezéseket hoz létre: „*Ugy ki vótak telelve, hogy hágóra huzni kel-lett, s lütőre béestek*” (ti. lesoványodtak, és gyengék, erőtlének voltak). „*A gyermekek szétszóródtak, mind a mogyórástyuk, mikor bécsap va-laki közikbe.*” „*Tudtam a barátnőimnek, hogy melyiknek hogy hol cse-peg az esső bé.*”

3.3. A hagyományos kultúra idézetei. Paródiaszövegek.

A folklórszövegek bizonyos szövegdarabjai elhagyhatják saját megszokott környezetüket, és egy másik kontextusban mintegy „idézetekké” válva, a proverbiumokra jellemző bizonyító, magyarázó, helyzetet jellemző, ta-nulságokat összefoglaló stb. funkciókra tesznek szert. Bármilyen közis-mert szövegrészletet lehet más helyzetre vonatkoztatni, a fontos csak az, hogy – akárcsak a proverbiumok esetében – az alkalmazás adekvát le-gyen. Proverbium-értékűvé válhatnak a népdalokból és műdalokból ki-ragadott idézetek („*Ritka az a búza, kibe konkoly nincsen, / ritka az a kislán, kibe hiba nincsen.*” „*Ahol én elmentem, ott a fák es sírtak.*”), tánc-szók („*Apró bingó pityóka, / megint megvót egy nóta!*”), mesei formu-lák („*Volt egy kislány itt valahol, akit akkor nem szeretett senki.*”) stb.

A mindenki által ismert folklórszövegekből való idézés sajátos meg-valósulását jelentik a *paródiaszövegek*. Az ilyen idézés lényege az, hogy egy parodisztikus mondanivaló, helyzet stb. megfogalmazása egy ismert folklóralkotás formai vagy tartalmi világának igénybevételével törté-nik. Tehát a gúnyos parafrázisok esetében is valamiféle „idézés” törté-nik, csak hogy az eredeti folklóralkotás vagy szövegrészlet jelentése köz-ben megváltozik. A paródia hatásának titka olykor épp a kiáltó ellentét a „rég” és az „új” alkotás mondanivalója között. A jelenség jellegzetes pél-

dái a kommunista diktatúra éveiben keletkezett viccek, gúnydalok, gúnyos proverbiumok stb., amelyek ismert folklórszövegek formai és tartalmi elemeiből építkezve, a politikai rendszer ideológiai tanításait parodizálták. („*Szánt a paraszt, recece, / csupa szar a gagyája...*”, „*Minél jobban meszelik a kertek ódalát, / annál jobban gyűlölük a demokráciát...*”)

4. A hagyományos életvilág felidézése a folklórszövegekben

A vele folytatott beszélgetések során Póra Katalin több száz olyan folklóralkotást, illetve folklórként terjedő műalkotást idézett fel emlékezetéből, amelyek a valamikori hagyományos népi kultúra részei voltak.¹⁴ Néhány folklórműfajt írásban is megpróbált rögzíteni, például több mint ötszáz népdalt, táncszót és magyar nótát jegyezett le emlékezetből, és megpróbálkozott néhány mese lejegyzésével is. A különböző műfajok szóban történő előadásának, illetve írásos lejegyzésének különböző indítékai lehettek, és a világképértelmezés szempontjából a felidézés körülményei sem mellékesek.¹⁵

Alább arra a kérdésre keressük a választ, hogy mi lehetett az egyes műfajok helye a világképében, és milyen egyetemes üzeneteket, tartalmakat fejeztek ezek ki. Úgy tűnik, a műfajokat vagy – esetenként – műfaji csoportokat külön-külön célszerű vizsgálni, hiszen az „üzenetek” különbözőségein túl a hozzájuk való viszonyulás is eltérő lehet.

4.1. Népszokásokra való emlékezések és rítusszövegek

A beszélgetések során – Póra Katalin hirtelen bekövetkezett halála miatt – nem került sor sem a kalendáris, sem az emberélet fordulóihoz kapcsolódó népszokásokra vonatkozó emlékek rendszeres kikérdezésére.

¹⁴ Az Űz-völgyi hagyományos folklór szövegvilágát részletesen bemutatja Magyar Zoltán *Csinódi népköltészet* című könyve (Magyar 2009).

¹⁵ A hagyományos folklórműfajok életét, azaz kulturális és társadalmi kontextusát, illetve közösségi pragmatikai használatát újabban vizsgálja a folklorisztika. Erdélyben ebben a vonatkozásban legjelentősebbek Keszeg Vilmos eredményei, aki sikerrel alkalmazta a Dell Hymes-féle „beszélés néprajza” módszerét (Hymes 1975, 1997, illetve Keszeg 2002), és több epikus műfajra (népmese, ballada, hiedelemtörténet, élettörténet stb.) vonatkozóan végzett kontextuselemzéseket (pl. Keszeg 2007, 2008, 2013 és mások) és narratológiai elemzéseket stb.

A spontán módon, nem irányítottan zajló beszélgetések során mégis több Űz-völgyi hagyományos népszokásra emlékezett, és a szuggesztíven, érzelmi azonosulással elmesélt szokásleírások kapcsán több rítusszöveget is elmondott.

A kalendáris szokások közül csak a téli ünnepekör szokásai kerültek szóba: beszélt a karácsonyi éneklés és betlehemes játék népszokásairól, felidézve a hozzájuk kapcsolódó rítusszövegeket. A betlehemes játék szövegét például elejétől végig betéve tudta, a játék előadásához szükséges „rendezői utasításokkal” együtt. A dramatikus játék szövegét, amit „pásztorjátéknak” nevezett, papírlapokra is feljegyezte, de nem a megőrzés végett, hanem azért, hogy a hozzá járó fiatalok is megtanulhassák.¹⁶ A karácsonyi éneklések alkalmával elhangzó *beköszönők* (összesen három rítusszöveg), az Erdély-szerte elterjedt, ún. „veszekedős versek” közé tartoznak, amelyeknek lényege a versenyszerű rituális hazudozás.¹⁷

Az emberélet fordulóinak szokásai közül szívesen beszélt a csángó lakodalom keretében zajló szimbolikus rítusokról (pl. avatás, káosz és rend szimbolikus megteremtése stb.) és a hozzájuk kapcsolódó rítusénekekről. Papírlapon őrizte, de könyv nélkül is ismerte az árva vőlegény/menyasszony búcsúztatóját („*Sóhajokkal könnyes a kenyerem...*”). A lakodalom keretében siratóparódia is elhangzott, amikor eljátszották az ittas emberek „cigánytemetését”. A halottas szokásokhoz kapcsolódnak a temetési és virrasztóénekek – például az árvák virrasztóbeli gyászéneke („*Hétéves koromba...*”), a gyermektemetések gyászéneke („*Rámlehel a halál...*”) stb.

Az esztendő folyamán ad hoc jellegű közösségi összejövetelekre is sor került: táncalkalmak, játékos szórakozási lehetőségek, közös éneklési, zenelési alkalmak bármikor adódhattak, és a fiatalok által kedvelt „szinda-

¹⁶ A csinódiak betlehemes játékát közli: Magyar 2009: 482–493, valamint lásd a melléklet 11. és 29. számú fényképét. A dramatikus játékról Bárh János azt írja, hogy szövegét 1943-ban Gyimesfelsőlokon másolta le egy csinódi asszony, majd hazatérve, az otthoni fiataloknak betanította. Az Űz-völgyében 1996-ig, tehát több mint fél évszázadon keresztül élt a népszokás. Amint Bárh adataiból kitétnik, a betlehemes játékot betanuló fiatalok között volt, a király szerepében, Fodor András is, aki később Póra Katalin férje lett. Póra Katalin csíkszentkirályi házában őrzött egy templom alakú betlehemet, amit a férje készített, és amit karácsonykor a betlehemesek házról házra hordoztak. Hasonló betlehemet talált Bárh János Órházpatakán a Fodor András testvérénél (Bárh 2004: 195–196).

¹⁷ Néhány hasonló szöveget közöl Keszeg Vilmos az *Aranyosszék népköltészete* című monográfiájában (Keszeg 2004. II: 110–114).

rabolások” is mindig közös mulatozással végződtek. A névnapok megülése is gyakorlatilag bármikor okot szolgáltatathatott egy-egy mulatozásra. A keresztelők a nagycsalád ünnepei voltak. A rokonlátogatások a temp-lombúcsúk alkalmával kötelezőek voltak, ilyenkor a távolabb lakó rokonokhoz – például Gyimes messze eső patakaiba, az alszíki falvakba, de még Sepsiszentgyörgyre vagy a felső-háromszéki falvakba stb. – is elmentek. Ezek a rokonlátogatások közös éneklési alkalmak is voltak, amelyekre olykor több napig tartó evés-ivás keretében került sor. Hasonlóképpen rituálisak voltak a beteglátogatások is, ilyenkor a távolról jött rokonokat megvendégelték, és ezek az alkalmak is gyakran végződtek közös éneklésekkel.¹⁸

4.2. Lírai műfajok, tánc, ballada

A közösségi rítusok keretei között elhangzó énekeknek és egyéb rítusszövegeknek nagy az érzelmi erejük. A vallomások szövegeivel igazolható, hogy Póra Katalin szereti ezeket a műfajokat, azonosul velük, mert úgy érzi, kifejezik a személyiségét. Egy-egy lírai dallal – népdallal vagy műdallal – való találkozás akkora élmény lehet számára, hogy még öreg korában is emlékezik ezekre az eseményekre: álom és ébrenlét határán is megjegyzi az utcán felhangzó éneket, ő maga is énekel álmában, később dalokat szerez, verseket zenésít meg, stb.

A lírának a személyiségre tett nagy hatását nem lehet mással magyarázni, minthogy ez a műnem olyan archetipikus tartalmakat fejez ki, amelyek az emberi lélek legmélyén rejtőznek, és amelyek a dalokban, táncokban, játékos közösségi rítusokban nyernek formát, illetve válnak mások felé is közvetíthetővé. A lírai alkotásokkal való lelki azonosulás kétségkívül hiteles. Ezért a népdaltémák, lírai képek belső pszichikai realitását a népi kultúrát vizsgáló kutatóknak is komolyan kell venniük.

A Póra Katalin által elénekelt és füzetbe lejegyzett *népdalok* között a legkülönbözőbb alműfajokat találjuk. Dalainak jelentős része gyimesi népdal, ezek között nagy súllyal vannak jelen a *szerelmi dalok*, a *keservesek*¹⁹

¹⁸ A gyimesi rokonsági és műrokonsági rendszer működéséről szóló újabb néprajzi szakirodalom: Csonka-Takács 2008, 2012; Balatonyi 2012, 2017.

¹⁹ Ezekről bővebben: Kallós 1960.

és a jellegzetes gyimesi csángó táncok²⁰ (pl. *lassú magyaros, lopós, hétlépés, polka, talján polka, csárdás* stb.) *táncdallamai*. Ez utóbbiak kapcsán beszélt a hagyományos táncszokásokról (pl. tánctanulás, rosszul táncoló legények stb.). Nagyon sok *táncszót* is ismert, de a „*bekijátások*” elmondásától – a műfaj erősen erotikus, sőt olykor egyenesen obszcén tartalma miatt („*nem es olyan csúfok, csak nem szépek*”) – eleinte ódzkodott, de kifejezett kérésre, több tucat táncszót is feljegyzett egy papírlapra, majd később azokat elő is adta. Amint később kiderült, a táncsoportban táncoló fiatalok kérésére is írt már le táncszókat, sőt az énekesfüzetébe is bekerült jónéhány változat.

A *katonadalok*nak több alműfaja is elhangzott a gyűjtés során. A régi székely katonadalok („*Huszárosra vágatom a hajamot...*”, „*Magyar huszár nem eszik vacsorát...*”) mint mulatónóták éltek az Űz-völgyében. Az első világháború veszteségeinek emléke népdalokban és műdalokban egyaránt fennmaradt. Póra Katalin édesanyjának több testvére is a székelyudvarhelyi 82-es székely gyalogezred katonájaként esett el a harcokban, ezt az első világháborús dalok (pl. „*Búcsúzik a nyolcvankettős ezred...*”, „*A gyimesi gyásztemető...*”) kapcsán mindig megemlíti. A történeti narratívák mellett több dal tanúskodik arról, hogy a második világháború Űz-völgyi harcainak emléke még évtizedek múltán is eleven volt ezen a vidéken („*Űz völgyibe van egy kopár legelő...*”, „*Megásták a honvéd sírját...*”). Népszerűek voltak a világháborús műdalok is („*Valahol a Kárpátokban...*”). A „*kicsi magyar világban*” Gyimesben állomásozó magyar katonák tréfás, olykor hetvenkedő műdalai szép számmal ragadtak meg az akkor fiatal nemzedék közösségi emlékezetében („*Vadász vót a szeretőm...*”, „*Hadi hidat vertünk a Szamosnál...*”, „*Katonának nem jó lenni...*” stb.).

A *gúnydalok*nak ugyancsak több alműfaja lehetséges: zsánerképszerű gúnydalok („*Megházasodtam, te Miska...*”, „*Esztendőbe egyszer esik Szent János...*”), táji-etnikai csoportokat gúnyoló dalok („*Gyimesi csángó vagyok...*”), a politikai rendszer parodisztikus kifigurázásai („*Kicsi liba, megeszem az édes májadot...*”, „*Szánt a paraszt, recece...*”) stb. A pajzán műdalok szövegeiben olykor ugyancsak előfordulnak politikai jellegű célzások („*Ez es szép nóta. Ez akkor vót új ének, amikor békollektivizálták a parasztot.*”)

²⁰ A gyimesi csángók tánc kultúrájának jelentős néprajzi irodalma van: Dincser 1943, Molnár 1947, Kallós–Martin 2005. Utóbbi munka ismerteti a táncalkalmakat és a tánc típusokat.

A folklorizálódott *Petőfi-dalok* közül mindössze kettő bukkan fel az előadott énekek között (*Alku, Ezrivel terem a fán meggy*), de vélhetően több ilyen dalt is ismert. A *műdalok, magyar nóták, kuplék* az erdélyi paraszti társadalomban a 20. század első felében terjedtek el tömegesen, és a század középső harmadában éltek virágkorukat. Póra Katalin gazdag énekreptóriumára arról tanúskodik, hogy a világháború utáni évtizedekben a műdal kezdte végleg kiszorítani a népdalokat. Ez a folyamat még a legelzártabb, legarchaikusabb vidékeken, így az Úz-völgyi csángóság körében is végbement (itt a villanyáram bevezetése is csak 2001-ben történt meg!), sőt úgy tűnik, hogy a Székelyföld más vidékeihez viszonyított fáziskülönbség sem számottevő. Sokatmondó, hogy az énekesfüzet darabjai között mintegy kétharmad arányban vannak jelen a műdalok, a gyűjtés során elénekelt dalok között pedig mintegy fele-fele a népi és a nem népi dalok aránya. A magyar nótákat és egyéb műdalokat Póra Katalin tréfásan „vendéges koszorúknak” nevezi, utalva arra, hogy ezek a dalok rendszerint vigasságok alkalmával – pl. kalákákat követő házi bálók, ún. „fogadott bálók”, lakodalmak, keresztelői ebédek, radinák²¹, disznótörök, névnapok, búcsús ebédek, roknlátogatások stb. során – hangzóttak el. A század utolsó harmadában az erdélyi magyar társadalom gyökeres átalakulása, a megváltozott kommunikációs viszonyok és egyéb akkulturációs tényezők hatására a közös éneklések Erdély-szerte jobbára megszűntek, így a fiatalabb nemzedékek által is ismert népdalok és magyar nóták száma erősen megcsappant, ami által egy gazdag kulturális örökség esett ki a közösségi hagyományozódás élő folyamatából.

A hagyományos népi kultúra gyökeres átalakulását jelzi az is, hogy az énekreptórium megismert több mint félezer dala között *népballada* alig fordul elő, tehát ez a műfaj a 20. század közepén már a csángók között is eltűnőfélben volt. A klasszikus magyar balladák közül *A halátra táncoltatott leány* („*Jó estét, jó estét, Székváriné hallja...*”) és *A haláraitélt húga* („*Fehér László lovat lopott...*”) balladatípusokat ép változatokban, *A szegyenbe esett lány* típust („*Aranyos Bözsikém, mi bajod érkezett...*”) pedig töredékesen ismerte. Az új stílusú balladák közül is csak három elterjedt típust, *A meggyilkolt szerető* („*Szabó Gyula Horvát Jolánt szereti...*”) balladáját, valamint *A bárókisasszony és a gulyás* („*Csendes este szállott*

²¹ A *radina* a gyermekágyas asszonynak vitt ételajándék.

le a pusztára...”) és *A megcsalt szerető mint gyilkos* („*Maros partján halászkunyhó...*”) ponyvaballadákat énekelte el. Két helyi ballada – *A apa-gyilkos fű* („*A gyimesi hegyek alatt hó van...*”) és *A meggyilkolt szerető* („*A gyimesi hegyek alján, ahol annyi gyöngyvirág van a rétben...*”) – jelzik azt, hogy a Gyimesekben egy-egy tragikus, a közösséget megrázó esemény nyomán még a 20. század harmincas éveiben is új balladák keletkeztek. *Úgy tűnik, hogy a ponyvaballadák is régóta jelen vannak a kultúrában, hiszen például A megcsalt szerető mint gyilkos balladát, a „Göndör Lili énekét” férje első feleségének édesanyjától tanulta.*

4.3. Vallásos közösségek és rítusszövegek

Az Űz-völgye településviszonyai – gyér lakosság, nagy földrajzi távolságok, nehéz közlekedési viszonyok – nem kedveztek a népi vallásos közösségi intézmények létrejöttének és működésének. Például a *Rózsafüzér Társulat* csak időszakonként működött, fel-felbomlott, majd újrászerveződött (Bárh 2004: 147–148). Póra Katalin egy időben az „olvasótársulat” vezetője volt. Az egyházi év időszakainak megfelelően minden hónap utolsó szombatján, amikor a csoporttagok összegyűltek és titkokat cseréltek, végezte az örvendetes, a fájdalmas és a dicsőséges olvasót, ismerte a tizedek közé „járó” énekeket. („*Jézusom vérontásának emlékezetére...*”)

A *templombúcsúk* a nagycsaládok találkozási alkalmai voltak, a pünkösdszombati *csíksomlyói búcsús út* pedig olyan közösségi esemény, amelynek fontos szerepe lett az Űz-völgyi csángó lakosság azonosságtudatának alakulásában.

Egyéb közösségi ima-öszejöveletekre is csak alkalmasszerűen került sor az egyházi év bizonyos időszakaiban, például nagyböjtben. A hivatalos egyházi szolgálatok ritkasága miatt az erősen vallásos Űz-völgyi csángók számára kiemelt fontosságúak voltak a közös *családi áhítatok*, amelyekre ünnepek alkalmával, esti imavégzéskor stb. került sor. Póra Katalin néhány régi *vallásos népénekekre* úgy emlékszik, hogy azokat családi körben is énekeltek („*A fényes nap immár lenyugodott...*”, *Űrangyala*), de az egyes énekeket hajnali templomi áhítatokon a kántor is énekelte. Vallásos népénekeinek felgyűjtésére – sajnos – nem került sor. Az említetteken kívül a gyűjtés során csak egy régi nagyböjti éneket („*Ó, szomorú Jézus öröme...*”) és egy Mária-éneket („*Régi magyaroknak királyné asszonya...*”) énekelte el, mindkettőt gyerekkorában Gyimesben idősz-

szonyoktól tanulta. Személyes használatú imádságai jobbra templomi-egyházi eredetűek, de ismert néhány apokrif imaszöveget is. Gyimesben gyermekkorában a nagyanyjától tanulta a „*Szombat Szűz Mára napja...*” kezdetű szombati imát, továbbá egy esti imádságot, amit egész élete folyamán naponta végzett („*Elődbe borulok, jó Istenem...*”), valamint egy defenzív célú esti *archaikus népi imádságot* („*Mivel már béesteledett, kérünk Teremtőnk tégedet...*”). Imatanulásának körülményeire csak halványan emlékezett, de a felidézett emlékek szerint a gyermekek imára való tanítása ugyanúgy történt, mint más csángó és székely vidékeken.²² Feltehetően több gyimesi eredetű *vallásos legendát* is ismerhetett, de ezek csak esetlegesen bukkantak fel a beszélgetésekben (pl. a húsvéti piros tojás jelképiségének magyarázata, Jézus képe a búzaszemen stb.), hirtelen halála miatt rendszeres gyűjtésre már nem került sor.

4.4. A mágikus világkép rítusai és szövegei

Póra Katalin több olyan vele megtörtént eseményt mesélt el, amelyek azal magyarázzák a hiedelmek kialakulását, hogy a „babonás” közösség félreértelmez bizonyos hétköznapi dolgokat. Ezek a történetek azonban nem azt hivatottak bizonyítani, hogy hiedelemlények egyáltalán nem léteznek, hanem csupán azt, hogy az embernek nem szabad hiszékenynek lennie, és meg kell próbálnia valós magyarázatot adni a világ dolgaira.

Ugyanakkor vannak „valóságos” *hiedelemtörténetei* is, például hisz az ördög, a visszajáró halott és más szellemlények megjelenésében. Anyai ági őseinek eredetmítosza például, amely szerint az Erdővidékről jött baconiak ördögöt hoztak magukkal Gyimesbe, amitől csak nagy nehézségek árán tudtak megszabadulni, számára egy hihető régmúltbéli történet.²³

Ugyancsak evidencia számára a mágikus erők világban való működése. Amikor sógoráéknál sorra hullanak el az állatok, ő maga az, aki követeli, hogy próbálkozzanak „miseszolgálattal” vagy a mágia valamilyen más formájával. A *mágikus jósláshoz* és az *áldozat* kényszerítő, ugyancsak mágikus erejéhez életében maga is többször folyamodott, például egy gyergyói jósasszony megmagyarázhatatlan képességeit tisztelte. Hisz

²² Erre vonatkozóan lásd: Tánczos 2001: 242–246.

²³ A hiedelemmonda öt szövegváltozatát közli Magyar Zoltán *A csángók mondavilága* című könyvében (Magyar 1999: 440–442).

abban is, hogy a jövő az *álomban* és a *látomásokban* előre megmutatkozik. A gyógyítás során a mágikus szövegeket és rítusokat hathatósaknak tartja, maga is több *ráolvasó imádságot* ismer. Tud „olvasni” torokgyík, szemfájás, „*szentantaltüze*” (orbánc) és „*igézet*” (szemmelverés) ellen, és ezeket a szövegeket a nagyobb biztonság miatt papírlapokra is följegyezi.

4.5. Szórakoztató célú narratívák

A hagyományos folklór több műfajának szórakoztató funkciója (is) volt.²⁴ Például az igaztörténet, az élettörténet, a hiedelemtörténet, az énekelt verses epika több műfajának előadása történhetett szórakoztató szándékkal is. Azonban a *népmese* az egyetlen olyan folklórműfaj, amelynek elsődleges funkciójaként Póra Katalin a szórakoztatást nevezte meg. („*Be bolond es az ember, mi hülyét kitalál!*”) Egy kisebb füzetbe 14 olyan anekdotikus történetet, novellamesét stb. jegyzett le, amelyeket egy csíkszentgyörgyi születésű kovácstól hallott, aki szénégetni járt a Csinód környéki bükkerdőkbe, és szabad idejében mesékkal szórakoztatta a köréje gyűlt gyerekeket.

Következtetések

Özv. Fodor Andrásné Póra Katalin Űz-völgyi csángó asszony világképét kizárólag a közösség folklór jellegű tudása alakította. A hagyományos világ közösségi rítusaiban való aktív részvétel igen fontos volt az életében, és sokszor a szervezői szerepet is magára vállalta (pl. „színdarabolás”, „olvasótársulat”). A közös táncban és éneklésben, a dramatikus játékokban, a hivatalos és népi vallásosság közösségi rítusaiban *az emberi lét igazi tartalmait* kereste, és öreg korában tragikusnak tartotta azt az elmagányosodást, amit a modernizálódó székely faluban, a város közelében fekvő Csíkszentkirályon megtapasztalt.

A modern világhoz tartozó tudást (iskolai műveltség, sajtó, elektronikus médiumok stb.) a hagyományos világ életelvei, normái szerint ítéli meg, azaz *a modernitásnak nincs igazán hatása a világképére.*

²⁴ A mítoszoknak erre a szórakoztató funkciójára irányítja a figyelmet G. S. Kirk *A mítosz* című könyvében (Kirk 1993).

Hisz a világot és az emberi életet meghatározó *sorsszerűség*ben, ami ellen nem lehet lázadni, amivel szemben az emberi akarat tehetetlen. Jó vagy rossz sorsunkat a csillagokban írják, és a megírt sors mindig bekövetkezik. Egész életét a fátummal szembeni harcnak tartja, és egyedül arra büszke, hogy ezt a harcot méltósággal, sértettség nélkül fel tudta vállalni, és hogy szabad akaratának, kialakult életelveinek mindig megpróbált érvényt szerezni. Az ember sorsa veleszületett jellemében van, de ebből számára még nem fatalizmus következik, hanem a jellemhibák korrigálásának etikai imperatívusza. A személyiség felelősségéről, a bűn és büntetés/bűnhődés viszonyáról vallott elképzelései egyszerre vallásos és mágikus jellegűek. Világképének alapvetően *vallásos jellegéhez* azonban kétség sem fér. Elég itt az ember szabad akaratába vetett hitére, vagy a Szent különféle megnyilatkozásaihoz – pl. a szent terek, a szent idő (ünnepek), megszentelt tárgyak (szentelmények) stb. – való ragaszkodására gondolni. A Szenttel való kapcsolatot a legfőbb metafizikai értéknek tartja, például ezért érinti mélyen a modern világban tapasztalható szekularizálódás is.

Mint a hagyományos világ embere *egységes világszemléletre törekszik*. Nem tudja elképzelni azt, hogy a világot ne egyetlen elv vezérelné, és hogy a világban működő törvényszerűségek lényegileg ellentmondának egymásnak. Az alapvetően vallásos világképben *a mágia is keresztény értelmezést nyer*, és ebben a szinkretizmusban nem éleződik ki a két rendszer ellentmondása. Noha a vallásos világkép jegyében elhatárolja magát a kifejezetten mágikus praktikáktól, a „megesináltatásoktól” stb., ez az elhatárolódás azonban csak a „fermekák” bizonyos részére érvényes. Saját maga vagy rokonai életének krízishelyzetében többször folyamodik például az ortodox „kalugyerpapok” mágiájához.

Ebben a vallásos-mágikus világban az idő és tér egésze „egyben van”, a múlt–jelen–jövő egyetlen természetes egységet képez. Ahogy a vallás nem különül el a mágiától, ugyanígy nincs különbség álom és ébrenlét, evilági és halál utáni között sem, azaz a világ minden vonatkozásban egységes. Az emberi személyiség transzcendens meghatározottága számára evidencia. A megtapasztalható reális világ a szellemvilágból nem szakítható ki, szembeállításuknak voltaképpen nincs is értelme, hiszen az utóbbi is létező valóság, csak éppen láthatatlan. Erre vonatkozóan rendkívül találó a következetesen használt „eléjön” nyelvi kifejezése, ami mindig a transzcendencia megjelenésére vonatkozik: „*te es eléjöttél, aszongya*,”

mikor nézett, kávéból nézett, az asszon”; „akkor az öcsém eléjő, Pista”; „s akkor eléjött vót az uramnak az első házasságából egy olyan ötéves gyermek”.

Sok története szól arról, hogy a szellemvilágba vetett hit felfüggesztődik akkor, ha egy jelenség a *tapasztalati valóság, a hétköznapi racionalitása* által megmagyarázható. *„Én magam es láttam sokszor sok mindent, csak én megnéztem, hogy mit láttam!”* – mondja önérzetesen a hi-delemlények kapcsán.

Természetesen úgy tűnik számunkra, hogy a világban működő – fentebb megnevezett – elvek és törvények egymással nem összeegyeztethetőek. Csakhogy amikor az eleve elrendelt sorsszerűség, mágia, a vallás és a hétköznapi racionális gondolkodás közötti lehetséges ellentmondásokat keressük, megfélekedünk arról, hogy ezeket az ellentmondásokat csak a mi „fejlett”, „iskolázott” gondolkodásmódunk élezi ki, amely ellentmondásmentes összefüggéseket keres, és a hagyományos ember gondolkodásmódját „fejletlennek” tartja. A hagyományos világ embere azonban *sokkal konkrétan szemlélte a világ dolgait*, az intellektuális fogalmak „logikája” iránt közömbös volt, mert nem is volt szüksége ezekre az elvont fogalmakra.

A világnak ez a fajta érzékelése azonban lehetővé teszi a világban való gyakorlati létezést. Egy konkrét világszemléletben még az egymásnak ellentmondó elvek, törvények is jól kiegészíthetik egymást, hiszen a gyakorlatias szemlélet lényege, hogy mindegyik elvet, törvényt a maga helyén kell alkalmazni. Amikor választani kell az adott helyzetre alkalmazandó törvények, lehetséges magatartások között, akkor mindig a konkrét helyzet, a megoldást igénylő probléma lesz a meghatározó. A hagyományos világnézetben minden elképzelhető élethelyzetre van előírt magyarázat és ritualizált megoldás, ami a problémahelyzet gyakorlati megoldását is mindig lehetővé teszi, és valamiféle „egyetemes” magyarázattal is szolgál. Így egyazon egységes világnézetben belül jól megférhet egymás mellett a mágikus kényszerítés és az isteni gondviselés, az élet végső céljait meghatározó vallásos metafizika és a hétköznapi gyakorlatias gondolkodásmódja.

Szakirodalom

Assmann, Jan

1999 *A kulturális emlékezet*. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

Balatonyi Judit

2012 „Boldogok vagyunk, mert tudtunk ma ünnepelni...” Közösségi ünnepek a gyimesi társadalom és helyi vallás kontextusában. In: Fenyvesi Kristóf (szerk.): *Átmenet és különbözőség. Magyarságtudományok kelet-közép-európai kontextusban*. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest, 315–329.

2017 *A gyimesi lakodalmak. Közös kultúra és különböző identitások?* (Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából, 5.) Balassi Kiadó, Budapest.

Bárth János

2004 *Úz-völgyi magyarok*. Településnéprajzi és népesedéstörténeti tanulmány. Bárth Társadalomtudományi Bt, Kecskemét.

Csonka-Takács Eszter

2008 Keresztelő Gyimesközéplekon. In: Pócs Éva (szerk.): *„Vannak csodák, csak észre kell venni.” Helyi vallás, néphit és vallásos folklór Gyimesben I.* (Studia Ethnologica Hungarica, VIII.) L'Harmattan Kiadó, Budapest, 113–162.

2012 A komasági rendszer kapcsolathálója Gyimesben. In: Landgraf Il-dikó – Nagy Zoltán (szerk.): *Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére*. PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék – MTA BTK Néprajztudományi Intézet – L'Harmattan Kiadó, Pécs–Budapest, 747–762.

Dincsér Oszkár

1943 *Két csíki hangszer. Mozsika és gardon*. Magyar Történelmi Múzeum, Budapest.

Dobos Ilona, S.

1964 Az „igaz” történetek műfajának kérdéséről. *Ethnographia* LXXV. (2) 198–217.

1986 *Paraszti szájhagyomány, városi szóbeliség*. Gondolat Kiadó, Budapest. Gyórfy Eszter

2020 *Átrajzolt határok. Felekezeti együttélés, vallási és etnikai kötődések Kostelekben*. Doktori disszertáció. Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Hungarológiai Doktori Iskola, Kolozsvár.

Hymes, Dell H.

1975 A beszélés néprajza. In: Pap Mária – Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Gondolat Kiadó, Budapest, 91–146.

1997 A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 458–489.

Kallós Zoltán

1960 Gyimesvölgyi keservesek. *Néprajzi Közlemények* V. (1) 3–51.

Kallós Zoltán – Martin György

2005 *A gyimesi csángók táncélete és táncai*. D'sign Kereskedelmi és Szolgáltató Kft., Szentendre (CD-melléklettel).

Keszeg Vilmos

2002 *Homo narrans. Emberek, történetek, kontextusok*. Komp-Press Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár.

2004 *Aranyosságok népköltészete*. I–II. *Népi szövegek, kontextusok. Monográfia*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

2007 A népmese előadásának módja és kontextusa. *Ethnographia* CXVIII. (1) 15–70.

2008 A lokális ballada: beszédmű és kontextus. In: Jakab Albert Zsolt – Keszeg Vilmos – Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Kultúrakutatások és értelmezések*. (Kriza Könyvek, 32.) BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 109–144.

2013 *Hiedelmek, narratívumok, stratégiák*. (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 8.) BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Kirk, G. S.

1993 *A mítosz*. Holnap Kiadó, Budapest.

Magyar Zoltán

1999 *A csángók mondavilága*. Gyimesi csángó népmondák. Balassi Kiadó, Budapest.

2009 *Csinódi népköltészet. Az Úz-völgyi csángók folklórhagyományja*. Balassi Kiadó, Budapest.

Meletyinszkij, Jeleazar

1985 *A mítosz poétikája*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

Molnár István

1947 *Magyar táncagyományok*. Magyar Élet, Budapest.

Postman, Neil

1986 *Amusing Ourselves to Death. Public Discourse in the Age of Show Business*. Penguin Books, New York.

Takács György

2001 *Aranykertbe' aranyfa. Gyimesi, hárompataki, úzvölgyi csángó imák és ráolvasók*. Szent István Társulat, Budapest.

Tánczos Vilmos

2001 *Nyiss kaput, angyal! Moldvai csángó népi imádságok. Archetipikus szimbolizáció és élettér*. Püski Kiadó, Budapest.

Cunoștințele de folclor ale unei femei ceangău din Valea Uzului: tipologia și funcțiile textelor

Studiul descrie cunoștințele tradiționale de folclor ale unei femei ceangău bătrâne din Valea Uzului cu o memorie excepțională pe baza unei colecții de folclor realizate în 2003–2004. Autorul prezintă cum se reflectă viziunea ei despre lume și despre valorile morale în genurile folclorice tradiționale (oral history, obiceiuri populare, proverbe, cântece populare, balade, povești și alte genuri epice, cântece și rugăciuni religioase etc.). Aceste tipuri de texte folclorice sunt reprezentative, într-o oarecare măsură, pentru toată comunitatea ceangău din Valea Uzului la care aparținut femeia respectivă.

The Folklore Knowledge of an Úz Valley Csángó Woman: Types of texts and Their Functions

The essay presents the traditional folklore knowledge of an Úz Valley Csángó old woman with exceptional memory based on a folklore collection made in 2003–2004. The author presents how the world view and system of moral values of this woman are reflected in each of the folklore genres (oral history, belief stories, folk customs, proverbs, folk songs, ballads, folk tales and other epic genres, religious songs and prayers, etc.). These texts are also representative, to some extent, of the Csángó community to which the woman belonged.

Vargha Katalin

Mailand Oszkár és a találósok¹

Az 1890 és 1920 közötti időszakot a kutatástörténet „a néprajztudomány és ezen belül a folklorisztika önálló tudományszakká válásának időszaka”-ként határozza meg (Landgraf 2011: 158). Ehhez kapcsolódóan az intézményes háttér kiépülése és a fogalmi rendszer megszilárdulása mellett a népköltési gyűjtések terén is fontos változások történtek, ezek egyike az egy területen végzett, intenzív népköltészeti szöveggyűjtések megindulása (Landgraf 2011: 158). Számos gyűjtésre a Kisfaludy Társaság támogatásával került sor, és ezek egy része a magyar folklorisztika reprezentatív sorozatában, a *Magyar Népköltési Gyűjtemény*-ben jelenhetett meg.

Azonban a Kisfaludy Társasághoz beérkezett számos gyűjteménynek, amelyek egy-egy terület vagy település népköltésének különböző műfajokhoz tartozó szövegeit foglalták magukba, csak töredéke jelent meg nyomtatásban. A fennmaradt kéziratok ma legnagyobb számban a budapesti Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában (a továbbiakban: NM EA) találhatóak, másokat a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Informatikai Központ Kézirattára (a továbbiakban: MTA KIK Kt) őriz.

Számos kéziratoss gyűjtemény alapos feltárására és – néhány esetben – kritikai kiadására sor került az utóbbi évtizedekben. A gyűjteményt vagy gyűjtőt középpontba állító munkák mellett az egyes műfajok monografikus feldolgozásához is szükséges a kéziratoss források használata. Jelenleg is folyamatban van a magyar találósok történeti adatbázisának összeállítása, amelynek keretében legteljesebben az Etnológiai Archívum találósokat is magába foglaló kézirateinak feltárása történt meg. Ilyen szempontból dolgoztam fel Mailand Oszkár kéziratban maradt, kiadás-

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

ra előkészített gyűjteményét is,² amelynek tizedik fejezetét több mint kilencven *találós mese* alkotja.

Mailand Oszkár (1858–1924) folklórgyűjtéseivel és különösen a Kisfaludy Társasághoz fűződő kapcsolatával legutóbb Olosz Katalin foglalkozott részletesen (Olosz 2019). Az erdélyi gyűjtő kisebb román közleményei mellett magyar nyelvű népköltési gyűjtéseinek egy jelentős része *Székelyföldi gyűjtés* címmel megjelent a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* VII. köteteként (Mailand 1905). Székelyföldi gyűjtésének második köteté azonban kéziratban maradt, és Sebestyén Gyula hagyatékából került a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumába.

Mailand Oszkár román népköltészetre irányuló munkásságát összegző cikkében Faragó József megállapítja, hogy „az apróbb műfajok közül legtöbbit a találós kérdéssel foglalkozott” (Faragó 1981: 492). Azonban Mailand Oszkár publikációit áttekintve csak néhány kisebb, a román találósok egyes jellemzőit ismertető közleményt találunk, amelyeket két helyen összesen hatvanöt szöveg egészít ki, a gyűjtő műfordításában. Magyar nyelvű találósok pedig egyáltalán nem jelentek meg tőle nyomtatásban. Kéziratban maradt népköltési gyűjteményében ugyanakkor nagy, a műfaj különböző szövegtípusait magába foglaló találós-fejezet található. Jelen tanulmány elsődleges célja Mailand Oszkár találósokra irányuló munkásságának és ezen belül kéziratostalálós gyűjteményének bemutatása. A főszöveget kiegészítő függelékben először olvashatók nyomtatásban a mindeddig publikálatlan szövegek.

Mailand Oszkár találósokkal kapcsolatos munkásságára vonatkozó adatok

Miként fent már kiemeltém, magyar találósok Mailand Oszkár gyűjtéséből nyomtatásban nem jelentek meg, sem a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* hetedik köteteként megjelent *Székelyföldi gyűjtés* (Mailand 1905) részeként, sem kisebb közleményeiben. Ugyanakkor több forrás megerősíti, hogy a műfaj összehasonlító vizsgálata már az 1880-as években foglalkoztatta, és a román találósok gyűjtését is megkezdte már ekkor.

² Mailand Oszkár: *Népköltészeti gyűjtés. Székelyföld.* (é. n.) Kézirat. Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, Budapest. Jelzete: NM EA 1944/B: 639–664.

A legkorábbi általam ismert adat szerint 1886 januárjában a Hunyad-megyei Történelmi és Régészeti Társulatban értekezett „a néptalányokról, különösen kiemelve a rumén nép talalós meséit” (Kun 1888: 122). Az értekezés szövege nem maradt fenn.

Két évvel később, 1888. május 17-én Kolozsváron, az Erdélyi Múzeum-Egylet Nyelvészeti, Bölcsészeti és Történelmi Szakosztályának ülésén Hegedüs István titkár olvasta fel Mailand Oszkár értekezését a talalósokról. Az értekezés szövege nem maradt fenn, tartalmáról viszont két forrás is tudósít, jelentősen eltérő hangnemben. A szakosztály titkára tárgyilagos hangvétellő beszámolójában (Hegedüs 1888) röviden összegezte az értekezés főbb témaköreit. E szerint Mailand a talalósok lélektani eredetét járta körül, és a műfajt a népi tudás fontos kifejezési formájaként írta le, bemutatva annak három csoportját (bölcseledő, természetmagyarázó és számtalányok/didaktikus talányok):

„Mailand Oszkár, dévai realiskolai tanár és szakosztályi tagnak: A néptalányok elmélete cz. értekezését olvasta föl a titkár. Ez értekezés kutatja azon pszichologiai mozzanatot a nép lelkében, mely a talányok eredetét ad és a székely, szász és román néptalányokból vett példákat (!) illusztrálja a nép pozitív és negatív alaku meghatározásait, melyekkel az előtte érthetetlen lényegét a körülötte lévő természeti és psychikusvilágnak megfejtteni törekszik. E talányok három nemét mutatja be: bölcseledő, természetmagyarázó és szám vagy inkább didaktikus talányokat. Kimutatni igyekszik, hogy a nép érzelmeit, indulatait a népköltésben rakja le, tudását, észleleteit a talányban. Ezért nép-pszichologiai szempontból fontos tanulmány-tárgynak tekinti. Ez értekezést a közönség szintén tetszéssel fogadta.” ([Hegedüs] 1888: 258.)

A ülésről beszámolt a *Kolozsvár* című lap is, azonban a fent idézett szövegtől eltérően éles kritikával illetve Mailand értekezését (sz. n. 1888). A kritika szerzője nem találta megfelelő színvonalúnak az előadást, és elégtelennek minősítette Mailand szakirodalmi tájékozottságát is:

„Értekező a talány elméletét igyekszik meghatározni; aztán összehasonlításokat tesz a román, magyar és a szász talányok között.

Mailand Oszkár ur azonban csak tárgyi összehasonlításokat tesz; munkáját nem képes tudományos színvonalra emelni, a mi a helynél fogva, a honnan az felolvastatott, okvetlenül szükséges lett volna. Ugy látszik, tárgyát kellően nem ismeri; erre vall azon állítása is, hogy az általa felölelt kérdéssel még nem foglalkozott senki. Ez nem áll; hisz a csak

kézügyben lévő adatokat is összefoglalva, tudni kell, hogy Meltzel [!] Hugó összehasonlító folyóirata³ e tárgygyal gyakran foglalkozott,⁴ Moldován Gergelytől több mint három dolgozat jelent meg az egyes lapok tárczáiban;⁵ a szász talányokról pedig Haltrich, *Deutsche Volksmärchen aus dem Sachsenlande in Siebenbürgen* című művében irt,⁶ eltekintve a román nyelven megjelent terjedelmes ismertetésekről.” (sz. n. 1888: [4])

A bírálat további része is az értekezés hiányosságait részletezi, hiányolva többek között a nemzetközi és a diakronikus kitekintést; „a talány eredetéről fennforgó szép legendák” bemutatását; a találósok előadási alkalmait jelentő társas összejövetelek ismertetését, valamint a „talány világirodalmának alapos ismeretét” (sz. n. 1888: [4]).

A beszámolókból kiderül, hogy Mailand Oszkár már ekkor összehasonlító igénnyel foglalkozott a műfajjal, és példaként magyar/székely, román és szász szövegeket is idézett, de arra nem történik utalás, hogy ezek közül mi az, amit ő maga gyűjtött. A kritikára Mailand nyilvánosan nem reagált, legalábbis nyomtatásban megjelent válasza nem ismert.

Mailand találósgyűjtésére vonatkozóan a legkorábbi adatokkal a *Kisfaludy Társaság Évlapja*iban közzétett jelentése szolgál, amelyben a Kisfaludy Társaság támogatásával az 1888. év nyarán Hunyad vármegyében végzett román népköltési gyűjtéseiről számolt be (Mailand 1890). Ebből megtudhatjuk, hogy útja során különböző népköltési műfajokból is lejegyzett prózai és verses, terjedelmesebb és rövid szövegeket egyaránt:

³ Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok = *Acta Comparationis Litterarum Universarum* (1877–1888).

⁴ Példaként hozható az alábbi két közlemény: (sz. n.): 1881 Die Rätsel- und Scherzfragenpoesie der Székler in Siebenbürgen. *Acta Comparationis Litterarum Universarum* V. (5) 3–10, 51–58, 133–135; V. (6) 17–21; (sz. n.): 1882 Magyarische Volksrätsel und Scherzfragen. *Acta Comparationis Litterarum Universarum* VI. (7) 143–144. Előbbi a *Vadrózsák* (Kriza 1863) 42 találós szövegének közölte szó szerinti és irodalmi német fordítását. Az utóbbi, rövid közleményben a *Magyar Nyelvőr*ben megjelent két szolnoki, illetve két debreceni találós jelent meg német fordításban.

⁵ Egyelőre nem sikerült azonosítanom, hogy milyen írókra céloz a kritika szerzője, Moldován Gergely későbbi publikációiból azonban kiderül, hogy valóban foglalkozott a témakörrel. Példaként említhető az Alsófehér vármegye román néprajzát bemutató összefoglalásából a találósokra vonatkozó fejezet (Moldován 1899: 988–991).

⁶ Lásd Haltrich, Josef: *Deutsche Volksmärchen aus dem Sachsenlande in Siebenbürgen*. Springer, Berlin, 1856. A kötet számos kiadásban jelent meg, pl. 1882-ben már a harmadik, bővített kiadását adták ki Bécsben.

„Kizárólagos kutatási szempontokat, noha tehettem volna, nem tűztem ki magamnak. Tanulmányoztam a népet úgy a mint élembe tűnt s a mint sajátos jellemvonásaihoz hozzáférhettem. *Gyűjtöttem mondákat, regéket, meséket, néptalányokat, varázsigéket és népdalokat.* Nem válogattam, nem kicsinyeltem semmit, mert tudom, hogy sokszor a legkisebb, legigénytelenebbnek látszó adat igen nagy szolgálatot tehet az ethnologusnak.” (Mailand 1890: 85, kiemelés: V. K.)

Beszámolója során az ’összehasonlító mitológiai megjegyzések’ és különböző népköltési műfajokra vonatkozó megfigyelések mellett külön szakaszban tért ki a korabeli szóhasználatnak megfelelően *néptalányok*-ként megnevezett találósokra. Ebből az derül ki, hogy a műfaj szövegeinek gyűjtését már korábban megkezdte („Gyűjtéseimet már régen kiterjesztettem ezekre is s úgy találtam, hogy kevés nép dicsekedhetik annyi néptalánnyal, mint az oláh.” Mailand 1890: 100). Gyűjteményét több mint hatvan szövegre becsülte, ezek közül tárgyevi gyűjtéséből közölt harmincat saját fordításában, külön szólva a „bölcseledő néptalányokról”, a mitologikus vonatkozással bíró szövegekről és a számtalányokról (Mailand 1890: 100–103). Itt sem utalt a téma összehasonlító szakirodalmára, azonban ez egy gyűjtési beszámoló esetében nem is feltétlenül róható fel hibaként. Következő évi beszámolójában csak egy rövid utalást találunk a néptalányokra vonatkozóan (Mailand 1891a: 80), azonban azok gyűjtéséről a továbbiakban nem írt. Harmadik jelentésében Mailand a korábbiakkal ellentétben a gyűjtés tudatos körülhatárolásáról számolt be: „Gyűjtéseimben határozott irányokat és szempontokat tűztem ki magamnak. Az ethnologia mezeje virágos rét, melyen marokkal szedni a virágot igen könnyű dolog. Súlyt fektettem azonban a lényegre s arra, a mi a *pusztulásnak leginkább ki van téve.*” (Mailand 1898: 103, kiemelés: V. K.)

1891 februárjában a Magyar Néprajzi Társaság ülésén olvasták fel *Rumén találós mesék* című értekezését, amely ugyanebben az évben meg is jelent a Társaság lapjában, az *Ethnographiában* (Mailand 1891b). A rövid közleményben Mailand harmincöt román találóst adott közre, eredetiben és saját fordításában, amelyeket „Petrozsény vidékén és a hunyadmegyei Erdőhátságon” jegyzett le (Mailand 1891b: 129–130). Értekezésének ezt megelőző része csak mintegy felvezetésül szolgál a szövegekhez, és meglehetősen általános megállapításokat tesz a műfaj feltételezhető eredetéről és funkciójáról (pl. „Nézetem szerint a találós mesék a tudás kifeje-

zésének legősibb alakjai. [...] léteztetett egy kor, a melyben a tudás eredményei a nép találós meséiben voltak lerakva” Mailand 1891b: 128). Itt sem találunk utalást a korábbi szakirodalomra, de még a szövegközlésekre sem.

Erre vonatkozóan csak a műfaj elhanyagoltságát emelte ki Mailand: „Kevés gondot fordítottak eddig a találós mesék gyűjtésére, még a magyar nép tanálgatós meséinek gyűjtése is el van hanyagolva, s még inkább hazánkban lakó némely más népé. Ily gyerekségekkel ki is foglalkoznék tüzetesen?” (Mailand 1891b: 129).

Megállapításában ugyan van igazság, hiszen a találósok nem tartoztak a korabeli kutatás által kiemelten vizsgált műfajok közé, ugyanakkor a népköltési és népnyelvi gyűjtések anyagából már az 1850-es évek közepétől rendszeresen jelentek nyomtatásban szóbeli rejtvények. A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* II. és III. kötetében (Török 1872: 347–372, Kriza–Orbán–Benedek–Sebesi 1882: 291–298) és más népköltési gyűjteményekben (pl. Merényi 1861: 204–224, Arany 1862: 318–325, 328, Kriza 1863: 337–352; Kálmány 1881: 161–168, 1882: 156–162, 1891: 188–192), valamint a *Magyar Nyelvészet* (1856–1861) és a *Magyar Nyelvőr* (1872–) lapjain ekkorra összesen már több mint 2100 magyar találóst adtak közre.⁷

Mailand a hiányosságok említése mellett személyes tapasztalatát is megosztotta a találósok gyűjtésének nehézségeivel kapcsolatban: „Igaz, hogy a találós mesék gyűjtése nem a legkönnyebb feladat a népvizsgálóra nézve. Tapasztaltam, hogy a nép kabátos embernek nem szereti elmondani találós meséit, részint álszégyenből, (van is sok kétértelmű rejtvény), részint a nevetségességtől félve. Csak hosszas meglesés, (a népvizsgálat e fontos postulatuma) juttat e röpke sphinxek birtokába” (Mailand 1891b: 129).

Összesen tehát a publikált anyag tanúsága szerint hatvanöt román találós gyűjtése és fordítása fűződik bizonyosan Mailand Oszkár nevéhez.⁸ Elméleti jellegű, illetve összehasonlító munkássága a megjelent publi-

⁷ A népköltési és népnyelvi gyűjtésen alapuló szövegközlésekben a hosszú 19. század során megjelent magyar találósokat összegző szövegkiadás: Vargha K. 2010.

⁸ További, Mailand Oszkár által saját fordításában közreadott találós-közlemény(ek)re hivatkozik Mailand–Soit 1981: XIII. Adatait azonban más források nem támasztják alá, és ahogy tanulmányában Olosz Katalin is utal rá, a szöveggyűjteményben és a bevezetőben sok téves adat jelent meg (Olosz 2019: 824).

kációk ismeretében nem nevezhető jelentősnek. A találósokra vonatkozó kutatásairól alkotott képet ugyanakkor tovább alakíthatja a magyar nyelvű gyűjtéséből kéziratban maradt kötet részét képző találós-fejezet.⁹

Mailand Oszkár székelyföldi gyűjtése

Olosz Katalin 2019-ben megjelent tanulmányában részletesen bemutatta Mailand Oszkár és a Kisfaludy Társaság kapcsolatát, feltárva székelyföldi gyűjtőútjainak történetét, megjelent és kéziratban maradt kötetének alakulását egyaránt. Ezért itt csak röviden szeretném kiemelni a jelen tanulmány szempontjából legfontosabb adatokat.

Míg 1900 előtt Mailand Oszkár elsősorban román népköltészetet gyűjtött a Kisfaludy Társaság támogatásával, a századfordulót követően a „székely népdalok és néphagyományok” gyűjtésére kapott megbízást a Társaságtól (Mailand 1905: V), amely három gyűjtőútját támogatta 1901, 1902 és 1903 nyarán.¹⁰ A földrajzilag nagy területet¹¹ bejáró gyűjtő anyagát rövid idő alatt sajtó alá is rendezte, így született meg a *Székelyföldi gyűjtés* című kötet, amely 1905-ben a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* VII. darabjaként jelent meg (Mailand 1905). A kötet legnagyobb terjedelemben népdalokat adott közre, emellett balladák, köszöntők és lakodalmi versek, táncszók és mesék kaptak benne helyet. Hogy e három székelyföldi gyűjtőútja során más műfajokba tartozó szövegeket is gyűjtött-e Mailand, azt jelenleg nem tudjuk, mivel anyagának kézírata, illetve a gyűjtésre vonatkozó részletes dokumentáció nem ismert.

Azt viszont több – mind nyomtatásban megjelent, mind kézíratos – forrás megerősíti, hogy a *Székelyföldi gyűjtés* megjelenését követően Mailand Oszkár tovább folytatta a gyűjtést, a Kisfaludy Társaság újabb felkérésére és támogatásával (Olosz 2019: 832–833). Erről Vargha Gyula, a Kisfaludy Társaság titkára és a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* szerkesztője a társaság Évlapjaiban is beszámolt: „A gyűjtés munkája is serényen folyik. Mailand Oszkár dévai tanár, e páratlan buzgóságú gyűj-

⁹ NM EA 1944/B: 639–664.

¹⁰ Gyűjtőútjainak alakulását és eredményeit kézíratos dokumentumok alapján részletesen bemutatja Olosz 2019: 827–832.

¹¹ A gyűjtés során érintett területeket lásd Mailand 1905: XIV–XX.

tónk, az erdélyrészi magyarság körében fáradozott már is gazdag gyűjteményének kiegészítésén” (Vargha Gy. 1909: 11). Egy évvel később már a gyűjtemény elkészültéről számolt be Vargha Gyula: „Sajtó alá van készítve Mailand Oszkár székelyföldi gyűjtésének második kötete [...]” (Vargha Gy. 1910: 19). Újabb egy év elteltével megismételte, hogy „[...] sajtó alá elkészítve várja a megjelenést Mailand Oszkár székelyföldi gyűjtésének második kötete [...]” (Vargha Gy. 1911: 14).

A *Székelyföldi gyűjtés* második kötete azonban nem jelent meg, ennek lehetséges okait és a kézirat sorsának alakulását is részletesen bemutatta Olosz Katalin (2019: 834–839). A kiadásra előkészített kézirat Sebestyén Gyula hagyatékában maradt fenn, majd onnan a budapesti Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumába került (leltári száma: NM EA 1944).

Az összesen 973 lapnyi kézirat az Archívumban két részre osztva található meg (1944/A és 1944/B). A találósok az anyag második részében, az 1944/B köteggben vannak, amely a 639–973. lapokat tartalmazza. A kéziratos gyűjteményben fennmaradt találósokról elsőként a műfajjal sokat foglalkozó Mándoki László tudósított gyűjtés- és kutatástörténeti összefoglalásában, az Ethnológiai Adattárban (ma Etnológiai Archívum) őrzött kézirat ismeretében: „*Mailand Oszkár Székelyföldi gyűjtés* című kötete 1905-ben jelent meg (MNGy VII.) [...]. A kiadott anyagon kívül még egy kötetre valót őriz a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára 1908-as dátummal (jelzete EA 1944), s ebben 93 talalós kérdést olvashatunk a 640–664. lapokon. Kár, hogy még mindég nem került sor kiadására” (Mándoki 1980: 320).

A kéziratos kötet a budapesti folkloristák egy része számára már ennél korábban is ismert lehetett. Az anyag második felét tartalmazó, tizenkilenc mesét is magában foglaló 1944/B köteg borítóján az 1949 és 1963 között a Néprajzi Múzeum munkatársaként dolgozó Kovács Ágnes mesékre vonatkozó jegyzetei olvashatók, 1955-ből, illetve 1960-ból.¹² A tizenkilenc mesét a későbbiekben feldolgozták a *Magyar Népmesekatalógus*

¹² A borítón található legkorábbi, datálatlan és név nélküli megjegyzés: „Az anyag egy része, – részben változtatásokkal a bevezető tanulmányban és a jegyzetekben – megjelent a Magyar Népköltési Gyűjtemény VII. köteteként a Kisfaludy Társaság kiadásában Budapesten 1905-ben.” A szöveg után zárójelben: „(Jav. K. Á.)”

A következő megjegyzés: „19 mesét tartalmaz, melyek közül egy sem jelent meg nyomtatásban. Jegyzéküket ld. a túloldalon KÁ 1955 III. 21.” Az utolsó: „Mailand O. a gyűjtést 1910 után nyújtotta be, tehát egyetlen szöveg sem jelenhetett meg a MNGy VII.ben. K.Á. 1960. II.”

munkálatai során,¹³ egy szöveget pedig Kovács Ágnes a *Magyar Néprajzi Lexikon* egyik meseszócikkében is idézett, „formai szempontból [...] figyelemre méltó” változatként (Kovács 1977: 165).

A kézirat kiadásának ötlete többször is felmerült, mind Kolozsváron, mind Budapesten (lásd Faragó 1981: 490, Voigt 1985: 148, Olosz 2019: 825–826), ám erre – néhány szöveg kivételével – mindeddig nem került sor.

Az NM EA 1944/B jelzésű kéziratot kötegben Mailand Oszkár kiadásra előkészített második székelyföldi népköltési kötetének az alábbi fejezetei találhatók: *X. Találós mesék. Fogas kérdések* [93 szöveg]; *XI. Gyűjtés közben feljegyzett nyelvtöredékek. (Beszédmondások)* [152 szöveg]; *XII. Mesék* [19 szöveg]; *XIII. Jegyzetek* [134 oldal]. A *Jegyzetek* terjedelmének túlnyomó részét a balladákhoz és népdalokhoz fűzött jegyzetek teszik ki, ezeknek csak egy része egybefüggő, a többi későbbi kiegészítés, betoldott lapokon. A találósokhoz nem tartozik jegyzetanyag.

Találósok Mailand Oszkár kéziratban maradt gyűjteményében

Mailand Oszkár kéziratának *Találós mesék és fogas kérdések* című fejezete kilencvenhárom számozott találós szöveget tartalmaz. A korabeli nyomtatásban megjelent szövegközlések és a mindeddig feltárt kéziratok ismertetében ezt viszonylag nagy egybefüggő szövegkorpusznak tekinthetjük.

A fekete tintával készült lejegyzés nagy része egy kéztől származik. Eltéréseket mutat a 93. számú szöveg, amelynél a tinta színe is kissé eltér a többi szövegtől, valamint egy lapszéli bejegyzés a 649. oldalon.

A szövegek lejegyzése 1901 és 1909 közé tehető, mivel Mailand Oszkár székelyföldi, magyar nyelvű gyűjtéseire 1901-től vannak adataink, második gyűjteményét pedig 1909-ben nyújtotta be közlésre a Kisfaludy Társasághoz (Olosz 2019: 834). A gyűjtés során rendkívül nagy területet járt be, ezen belül nem azonosítható pontosan, hogy hol került sor a találósok lejegyzésére. A kéziratot találós-fejezet hét lapjának jobb felső sarkában ta-

¹³ A Magyar Népmesekatalógus (MNK) köteteiben összesen huszonhat hivatkozás található a kézirat meséire (lásd MNK 2: 97, 150; MNK 3: 37, 108; MNK 4: 182, 201, 280; MNK 6: 81, 166; MNK 7A: 93, 99; MNK 7B: 117, 192; MNK 7C: 93, 162; MNK 8: 34, 36, 53, 54, 66, 91, 94, 159, 162, 180; MNK 9: 104).

lálhatók olyan helynevek, amelyek feltehetően a rögzítés helyére utalnak. Ilyen lokalizáló helynévként szerepel a 642. és 643. oldalon az udvarhelyszéki Nagyalambfalva, a 649. oldalon Zetelaka (áthúzva) és a 650. oldalon Oroszhegy, valamint a 640. és 641. oldalon a T. m. rövidítés. Ugyanakkor nem egyértelmű, hogy a gyűjtés helye az adott lapokon között valamennyi találásra vonatkozik-e. További lokalizáló adatnak tekinthető egy szövegrészlet: a 86. találós megfejtéseként szerepel a kis-küküllői *Pipe nevű falu* (662. oldal).

A kilencvenhárom számozott találós közül az ötödik hiányzik, mivel azt a 641. oldal aljából egy csíkot levágva eltávolították. A kézirat tartalmaz továbbá három számozatlan, kihúzott szöveget is (a 647, 654 és 657. oldalakon), amelyeknek közeli variánsa megtalálható a számozott találósok között. Ezen kívül néhány számozott szöveg is kihúzásra került (a 39, 40, 49, 50. számúak), amelyek a kéziratban szintén több változatban szerepeltek.

A kézirat tehát a variánsok figyelembe vételével nyolcvannyolc különböző találóst tartalmaz, amelyek a népköltési gyűjtemények általános gyakorlatának megfelelően rendezetlenül követik egymást. Nem különülnek el sem az egyes alműfajokhoz sorolható szövegek, sem a verses, illetve prózai találósok. Összetételében és arányaiban a fejezet jól reprezentálja a magyar találósok műfaját. A „klasszikus”, leíró találósok mellett számos tréfás kérdés, szójátékra épülő, illetve beugrató rejtvény olvasható, köztük egy kevésbé ismert „áttalálós”: *Jobb az ember az Istennél / Nincsen rosszabb a kenyéرنél / A bunda melegebb a tűznél. (Jobb, ha az ember Istennél, a menyországban van. A „Nincsen” rosszabb mint a Kenyér. A bunda is melegebb, ha a tűznél van.)*¹⁴

Öt narratív találóst is olvashatunk, ezeket nevezi a 20. századi kutatás szűkebb értelemben véve *találós mesének* (Kovács–Szemerényi 1982). Ezek közül négy (2/50, 3/39, 15, 16) a *Rabszabadító* típus (ATU 927) különböző altípusaihoz tartozik; egy pedig (66) a *Mátyás király és az öreg szántóvető* típus (MNK 921 I*) rövid, rejtvényformájú megfogalmazása. A talányos rövid történetek közül valamennyi ismert a magyar folklórgyűjteményekből, azonban Mailand gyűjtését megelőzően kevés változat jelent meg belőlük (lásd Vargha K. 2010: 118–132). A kéziratban maradt gyűjtések feltárása jelentősen bővítette az ismert variánsok számát.

¹⁴ NM EA 1944/B: 648. 34. szöveg.

Mailand gyűjteményében – szintén a korabeli gyűjtemények általános gyakorlatának megfelelően – megtalálhatók a közköltészeti eredetű, feltehetőleg a szóbeliségben is elterjedt szövegek is. Ezek eltérő mértékben csiszolódtak népnyelvi formájúra, egyes darabokon erősen érezhető a diákos eredet, pl.: *Négy szép atyafiú / Laktanak egy várba, / Ajtó s ablak nélkül. / Csinálatlan házba. / A ki kitalálja / Tallér a markába. / (Dió).*¹⁵

Viszonylag sok szövegnek nem találtam közeli rokonát a korabeli gyűjteményekben, vagy akár a későbbiekben sem. Ugyanakkor ezek formailag, nyelvileg és logikailag is teljesen beleillenek a magyar találósok korpuszába. Mindössze egyetlen szöveg tartozik tulajdonképpen más műfajhoz, egy mondóka (ezen belül kiszámoló), de ennek is elképzelhető találsóként történő használata: *Fát vágok fát, fái mogyarot, régi rakottyat. A ki velem vers, én is avval vers. Fogadok egy kupa borba hogy huszonkettő lesz. (22 szó).*¹⁶

Összefoglalás

Mailand Oszkár találósokra irányuló munkássága az eddig feltárt források alapján összességében nem nevezhető kiemelkedőnek. Bár egyes források szerint összehasonlító igénnyel foglalkozott ezzel a műfajjal, fennmaradt írásaiban csak felületes elméleti megállapításokat tesz, és nem hivatkozik sem a magyar, sem a nemzetközi szakirodalomra. Gyűjtőként ugyanakkor a műfaj és az egyes szövegek kiváló ismeretéről tesz tanúbizonyságot, és kéziratban maradt gyűjteménye figyelemre méltó. Ez különösen akkor szembevetendő, ha anyagát összehasonlítjuk az egykorú – publikált és kéziratban maradt – gyűjteményekkel. Erre itt csak egy rövid példát hoznánk.

Az Etnológiai Archívumban megtalálható egy másik kéziratban maradt erdélyi találsógyűjtemény a 19. és 20. század fordulójáról, Kanyaró Ferenc lejegyzésében.¹⁷ A Torda környéki, hetvenöt szöveget magában foglaló gyűjteményben jóval több a hiányos vagy pontatlan szöveg, mint Mailand székelyföldi korpuszában. Kanyaró rövid bevezetőjében utal rá,

¹⁵ NM EA 1944/B: 651. 45. szöveg.

¹⁶ NM EA 1944/B: 646. 18. szöveg.

¹⁷ Kanyaró Ferenc: *Találós mesék.* (é. n.) Kézirat. NM EA 2168.

hogy igyekezett a 'mesék megfejtésének utánajárni', és pontosan jelezte, „hol a megfejtés kétséges vagy ismeretlen”.¹⁸ A két kézirat eltér abban, hogy Mailandé már kiadásra előkészített, válogatott szövegeket foglal magába, míg Kanyaró a talált adatok teljeskörű rögzítésére törekedett. Ugyanakkor a tordai kéziratban a találósokhoz fűzött jegyzetek sem világítanak rá az adatközlők tévesztéseire, és több helyen a hiányos szövegeket sem tudta kiegészíteni Kanyaró Ferenc.

A kéziratban maradt gyűjtések anyagának minél teljesebb feltárása és számítógépes elemzésre is alkalmas adatbázisba rendezése a magyar találósok összehasonlító vizsgálatának lehetőségeit várhatóan jelentősen kibővíti majd. Addig is elmondható azonban, hogy a 19. és 20. század fordulójáról fennmaradt kéziratos találósgyűjtemények közül Mailand Oszkáré az egyik legnagyobb és legteljesebb. Kilencvenhárom találósát a Függelékben változtatás nélkül adom közre, emléket állítva az erdélyi népköltészet fontos gyűjtőjének.

Szakirodalom

Arany László

1862 *Eredeti népmesék*. Heckenast Gusztáv, Pest.

Domokos Mariann – Gulyás Judit (szerk.)

2018 *Az Arany család mesegyűjteménye. Az Arany család kéziratos mese- és találósgyűjteményének, valamint Arany László Eredeti népmesék című művének szinoptikus kiadása*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Universitas Kiadó–MTA Könyvtár és Információs Központ, Budapest.

Faragó József

1981 Mailand Oszkár és a román folklór. *Ethnographia* XCII. (2–3) 487–498.

[Hegedüs István]

1888 Értesítő. *Az Erdélyi Múzeum-Egylet Bölcsélet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának Kiadványai* V. (3) 258.

¹⁸ NM EA 2168: 1.

Kálmány Lajos

1881 *Szeged népe I. Ős Szeged népköltése*. Réthy Lipót és fia, Arad.

1882 *Szeged népe II. Temesköz népköltése*. Réthy Lipót és fia, Arad.

1891 *Szeged népe III. Szeged vidéke népköltése*. Bába Sándor könyvsajtóján, Szeged.

Kovács Ágnes

1977 az átkozott piperetyúk. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon I. A–E*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 164–165.

Kovács Ágnes – Szemerkenyi Ágnes

1982 találós mese. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon V. Sz–Zs*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 163.

Kriza János

1863 *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*. I. kötet. Stein János Erd. Muz. Egyleti könyvtárúrus bizománya, Kolozsvár.

Kriza János – Orbán Balázs – Benedek Elek – Sebesi Jób

1882 *Székelyföldi gyűjtés*. (Magyar Népköltési Gyűjtemény III.) Athenaeum, Budapest.

Kun Róbert

1888 A Társulat 1885. év 1886. évi működésének rövid vázlata. In: Uő (szerk.): *A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve az 1885-ik és 1886-ik évekről. Negyedik kötet*. Franklin-Társulat könyvnyomdája, Budapest, 111–126.

Landgraf Ildikó

2011 A folklorisztika önálló tudományszakká válása (1890–1920). In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz I.1. Táj, nép, történelem*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 158–174.

Mailand Oszkár

1890 Az oláh népköltészet fő jellemvonásai (Különös tekintettel az 1888. év nyarán, a Kisfaludy-Társaság segélyével eszközölt gyűjtésekre) (Bemutattatott 1889. ápril 24-dikén). *A Kisfaludy Társaság Évlapjai*. Új Folyam 24. (1889–1890) 85–113.

1891a Újabb adatok az oláh nép költészetéhez. Jelentés (Bemutattatott 1890. január 26.). *A Kisfaludy Társaság Évlapjai*. Új Folyam 25. (1890–1891) 75–106.

1891b Rumén találós mesék. (Felolvasatott a társaság 1891. február hó 28-iki ülésén.) *Ethnographia* II. (3–4) 127–130.

1898 Az oláh néphit és népköltészet jellemző vonásai (Ujabb adalékok) (Különös tekintettel az 1894–96 években a Kisfaludy-Társaság segítségével eszközölt gyűjtésekre). *A Kisfaludy Társaság Évlapjai*. Új Folyam 27. (1897–1898) 102–133.

Mailand Oszkár (gyűjt. és szerk.)

1905 *Székelyföldi gyűjtés*. (Magyar Népköltési Gyűjtemény VII.) Athenaeum, Budapest.

Mailand Oszkár – Őit, Ana

1981 *Poezii populare românești din Transilvania*. Ediție îngrijită de Ana Őit. Prefața de Ion Iliescu. Editura Minerva, București.

Mándoki László

1980 Szóbeli rejtvényeink gyűjtés- és kutatástörténete. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 24. (1979) 301–326.

Merényi László

1861 *Eredeti népmesék* I–II. Heckenast Gusztáv, Pest.

Moldován Gergely

1899 Alsófehér vármegye román népe. Néprajzi tanulmány. In: Alsófehér vármegye közönsége (kiad): *Alsófehér vármegye monográfiája* I/2. *Alsófehér vármegye néprajza*. Nagenyedi Könyvnyomda és Papírárugár Részvénytársaság, Nagy-enyed, 725–1048.

Olosz Katalin

2014 Népköltészeti gyűjtések Erdélyben a néprajz önálló tudományterületté válásának időszakában (1889–1914). In: Keszeg Vilmos – Szász István Szilárd – Zsigmond Júlia (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 22. *Néprajzi intézmények, kutatások, életpályák*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 15–39.

2019 Mailand Oszkár és a Kisfaludy Társaság. In: Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Aranymadár. Tanulmányok Tánzos Vilmos tiszteletére*. Kriza János Néprajzi Társaság–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 823–841.

(sz. n.)

1888 A Múzeum nyelv-, bölcs.- s tört. szakosztályának gyűlése. *Kolozsvár* II. (114) máj. 18. [4.]

1895 Román találós mesék. *Magyar-román szemle. „UNGARIA” melléklete*. I. (3) 87.

Török Károly

1872 *Csongrád megyei gyűjtés.* (Magyar Népköltési Gyűjtemény II.)
Athenaeum, Pest.

Vargha Gyula

1909 Titkári jelentés. *A Kisfaludy Társaság Évlapjai.* Új Folyam 43.
(1908–1909) 7–11.

1910 Titkári jelentés. *A Kisfaludy Társaság Évlapjai.* Új Folyam 44.
(1909–1910) 15–20.

1911 Titkári jelentés. *A Kisfaludy Társaság Évlapjai.* Új Folyam 45.
(1910–1911) 13–17.

Vargha Katalin (összeáll.)

2010 *Magyar találós kérdések. 19. századi szövegek antológiája.* Tinta
Könyvkiadó, Budapest.

Vikár Béla

1905 *Somogy megye népköltése.* (Magyar Népköltési Gyűjtemény VI.)
Athenaeum, Budapest.

Voigt Vilmos

1985 A Magyar Népköltési Gyűjtemény új folyamának megindítása.
Ethnographia XCVI. (1) 146–151.

Archivális források

Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma = NM EA

NM EA 1944 Mailand Oszkár é. n. *Népköltészeti gyűjtés. Székelyföld.*

NM EA 2168 Kanyaró Ferenc é. n.: *Találós mesék.*

Függelék

Találás mesék és fogas kérdések

(Mailand Oszkár é. n.: *Népköltészeti gyűjtés. Székelyföld*. Kézirat, Néprajzi Múzeum Etnológiai Archivuma, Budapest. NM EA 1944/B: 639–664.)

[639.]¹⁹

X. Találás mesék.

Fogas Kérdések.

[640.] Találás mesék és fogas kérdések.

i. T. m.²⁰

1. Sem egy ujjnyi, sem félujjnyi, mégis lesz belőle két tekenyő s két lapító s egy sapka.²¹

(Cseremakk. Csuklyájában van a subája. Mikor a cseremakk a fárúl le-esik, akkor marad a sapkája. A bele, ha megtöröd, kétfelé válik; ez a két lapító. A csuklyája kétfelé válik; ez a két tekenő.²²

2. Én is ettem, belőlem is ettek, alattam is ettek s fölöttem is ettek.

(Egy szegény asszony utazott. Férje el volt ítélve örökös rabságra. Egy tréfabeszédből azt hozták fel neki, hogyha olyan mesét tud fejteni, hogy azt nem tudják ott megmondani, akkor az urát kibocsássák. Isten sugárolta neki s ő ezt tette fel „Én is ettem, belőlem is ettek, alattam is ettek, felettem is ettek.”

¹⁹ A szögletes zárójelben lévő arab számok a kéziraton található, piros ceruzával írott és bekarikázott oldalszámokra utalnak. Ez a számozás feltehetőleg az archívum munkatársaitól származik. A lapok jobb felső sarkában egy korábbi, pecsételt számozás is található, amely a piros ceruzás számoktól eltér. Ennél is korábbi oldalszámozás nyomát találjuk a lapok tetején középen, azonban ez csak egyetlen lap esetében kiolvasható: a 646. oldalon felül középen a 266-os szám.

²⁰ A kézirat találás-fejezetének hét lapján (640, 641, 642, 643, 649, 650, 653) a jobb felső sarokban helynév vagy feltehetőleg szintén a gyűjtés helyére utaló rövidítés található.

²¹ Az egyes találások előtti számok a kéziraton feltüntetett sorszámozást követik. Utólagos számozásra utal a szövegektől kissé eltérő színű tinta, valamint a számok szabályos elhelyezése a szövegek előtt.

A szövegek eredeti írásképét csak részben őriztem meg. A sortöréseket csak a ritmikus találások esetében követem, valamint a megfejtések előtt. A hosszabb szövegek esetében az esetleges bekezdéseket megtartottam.

A kéziratos szövegek átírása során az *Arany család mesegyűjteménye* című kritikai szövegkiadás alapelveit és jelöléseit követtem (lásd Domokos–Gulyás 2018: 162): alsó indexben szerepelnek a kihúzott, felső indexben a javított, utólagos korrekciót tükröző szövegek. Amennyiben a kihúzás, illetve korrekció a lejegyzőtől eltérő kéztől származik, az adott szövegrészek *kurzíválva* szerepelnek alsó, illetve felső indexben. A sajtó alá rendező textológiai megjegyzései lábjegyzetekben olvashatók.

²² Vö. a 49. szöveggel.

(Hát ahogy az asszony ment, kis gyer^mekkel ment szoptatva. Hát ahogy egy hidhoz érkezett, megehült s hogy víz is volt közel elévette az eleségét s ott evett a kis gyermeket szoptatva.²³

[641.]²⁴

T. m.

A kenyérmorzsák hullottak le a vízbe s ott a halak ettek. A hid szögénél volt egy égőrfá s azon volt egy szarkafészek, s a szarka vitte a fiainak az ételt.)

Hogy senki sem tudta megfejteni, ő elmondá s férjét megszabadítá az nehéz rabságból.

3. Ettem sültet, főttet

Fa hegyin, föld alatt

Nem erre a világra lettet.²⁵

(Egy tehent megüttek egy bottal. A kis borjú akkorácska vót benne, hogy már nagy. A mézárósné a borjut megkévánta s ett belőle.)

4. A földön minden embernek vagyon, de Istennek nincs.

(Bűn).²⁶

[642.]

Nagygalambfalu

6. Kétször született a világra

Piros a szakálla

Kántorságot visel

Éltínek napjába.

(Kakas.)

7. Szántóvető ember mindennap lát ójat,

Császarok, kirájak ritkán látnak ójat,

Isten ő felsége sohase lát ójat.

(Olyant mint ő maga)

8. Kettő jól áll.

Kettő jól jár

Kettő nem szereti egymást.

(Ég – föld,

Nap – hóld.

Tűz víz)

²³ Vö. az 50. szöveggel.

²⁴ A lap aljából egy csík hiányzik, ezen lehetett feltehetőleg a kéziratból hiányzó 5. számú szöveg.

²⁵ Vö. a 39. szöveggel.

²⁶ Vö. a 40. szöveggel és a 657. oldalon szereplő számozatlan szöveggel.

9. Mikor van a mónár a malomban fej nélkül?
(Mikor a likon nézi a kerekeket)
10. Melyik ló lát hátul epp eg ojjan jól mint elől?
(A vak ló)

[643]

Nagygalambf[alu]

11. Asszony nem vót
Nem is lett,
Mégis tavaj
Szilvát ett.
(Vén leány).
12. Négy feje,
Negyven lába
Huszonhat fabocskora.
(Kerékfej
Fentők
Kerékfalak)²⁷
13. Négy esztendős borjú hányad fűre megy ki?
(Másodfűre.)
14. Mért tesznek az unitáriusok kakast a torony tetejére.
(Mert, ha tyúkot tennének, az asszonyok nem tudnának felmenni, hogy
megnézzék, hogy tojos e?)

[644]

15. Egész nyul,
Mért fél ez?
Tizenkettő,
Mért nincs ez?
Felül pecsét,
Alul likas.
Mért van ez?
(Az asszony férje a börtönben volt. Küld az asszony neki egy nyulat süt-
ve, tizenkét almát s egy kulacs bort lepecsételve. – A legény, a ki vitte,
megette a fél nyulat s a tizenkét almát is; a kulacsot pedig alul kifurta s
kiitta a bort.)

²⁷ Vö. a 62. szöveggel.

16. Kerek kövön állok
Kerek likon látok
Egy hétesztendő holtban
Hét elevent látok.
(Egy ember be volt zárva. Az ajtó küszöbe egy malomkő volt s az ajtóban egy lyuk. Azon kinézett a rab, s látott egy kocsuban egy lófejet; abba egy czienege beleköltött hetet.)

[645]

17. Virágzik és nem gyümölcsözik.
(Virágos kender)
Gyümölcsözik és nem virágzik.
Magos kender

[646]

18. Fát vágok fát, fáí mogyarot, régi rakottyát. A ki velem vers, én is avval vers. Fogadok egy kupa borba ^{hogy} huszonkettő lesz.
(22 szó).
19. Isten adta derekát, ember fúrta a likát.
(Lopótök).
20. Mér esik a hó
(Mert nem jöhet lajtorján)
21. Miért kapálják a szöllöt
(Mert nem szánthatják).
22. Hogy vetik a magyar „o”-t.
(Kereken).
23. Nekem is van, neked is van
Még a kis virágnak is van.
Csak Istennek nincsen.
(Árnyéka).

[647]

24. Erdőn vágják, réten hizik, falun dombérozik
(Szíta).
25. Szór maga, szór nadrágja
Szilágyi bársony szakállá
(Kecske).

26. Miért csinálják a kemenczét a házba?
(Mert nem csinálhatják a házat a kemenczébe):

27. A hótt lón a patkó mit ér?
(A ló körmét éri).²⁸

A döglöt lón mit ér a patkó, (A körmit)

28. Utón megyen, meg se áll
Hanyat fekszik, fel se száll
(Arnyék).

29. Vizen megyen, nem locsog,
Nádon megyen, nem koczog.
(Arnyék).

[648]

30. Erdőn vágnak, faluban lelket tartok
(Bölcső.)

31. Utak mellett urfiak állnak
(Kalangyák).

32. Az erdőkön vasvillák járnak.
(Kecskék).

33. Sárga apa, zöld anya
Aranygyermek alatta.
(Szólótó, gerezd).

34. Jobb az ember az Istennél
Nincsen rosszabb a kenyéرنél
A bunda melegebb a tűznél.
(Jobb, ha az ember Istennél, a menyországban van. A „Nincsen” rosszabb mint a Kenyér. A bunda is melegebb, ha a tűznél van.)

35. Nyargal a paripa a gyenge bárányon
Meg sem tántorodik, csak nyerit vastagon.
(A húron a nyirettyű.)

²⁸ Törölt szövegrész, a kéziraton átsatírozva.

[649]

Zetelaka.

36. Az ember haja mér szürkül meg előbb, mint a bajusza.
(Mert előbb nőtt)
37. Ki kakassa szól legelőbb a faluba
(A tyúké)
38. Hogy lehet egy tyúkot úgy megültetni, hogy vagy tyúk vagy kakassa legyen belőle.
(Hát csak egy tojást teszek alája)²⁹

[650]

Oroszhegy
?

39. Ettem sültet, főttet, nem a világon lettet.
(Egy mészáros megölt egy tehenet. Kis borju vót benne s ebből, a mészáros evett)³⁰
40. A földön minden embernek vagyon, de a jó Istennek nincs.
(Büne)³¹
41. Hogy tudnál száz darab marhát venni, hogy a marha is száz darab legyen, az ára is száz huszas legyen; de legyen abba borju és ökör es, tehén es.
(Kilencven borju negyvenöt huszas, kilencz tehén negyvenöt huszas, egy ökör tíz huszas.)
42. A temető zúgott, a koporsó úszott, a halott sírt.
(Mikor Jónást elnyelte a cethal)

[651]

43. Hosszu mint egy pácza,
Kerek mint egy alma,
Reczés a teteje
Háromözer benne.
(Mák).

²⁹ A szöveg mellett nehezen olvasható lapszéli bejegyzés: *Hasonló vmi. [?] Vikár 249. ol.* A megjegyzés bizonyára a Vikár Béla somogy megyei gyűjtéséből a Magyar Népköltési Gyűjtemény VI. kötetében megjelent szövegre utal: „Mikor van a kotlós tiknak mind egyforma csibéje? (»Mikor éppen ojjan, mind az anyja.« – »Nem hanem mikor éppen egyet költ.«)» (Vikár 1905: 249, 76. szöveg)

³⁰ A teljes szöveg áthúzogatva. Vö. a 3. szöveggel.

³¹ A teljes szöveg áthúzogatva. Vö. a 4. szöveggel és a 657. oldalon szereplő, szintén áthúzott, számozatlan szöveggel.

44. Fehér a kalapja,
Zöld a dolománya,
Vörös a nadrágja,
Fekete csizmája.
(Haricska)
45. Négy szép atyafiú
Laktanak egy várba,
Ajtó s ablak nélkül.
Csinálatlan házba.
A ki kitalálja
Tallér a markába.
(Dió).

[652]

46. Mikor ifjú valék,
Nagy várakat rakék.
Mikor megvénültem,
Roktön elrepültem.
(Hangya)
47. Mikor a szarka a két esztendőt eltöltötte, hua megy?
(A harmadikba)
48. Elment az asszony a komaasszonyához s mondja: „Adjon nekem komamasszony, ha kendnek nem kell!” Feleli a komaasszonya: „Én adnék es, csak nekem es kell. Ha nekem nem kell odadhatom, de ha nekem es kell nem adhatom.
Mi az a mit nem adhat?
(Bölcső)

[653.]

T.
Oroszhegy

49. Sem egy ujjnyi, sem két ujjnyi, mégis lesz belőle két tekenő, két lapító s egy sapka.
(Cseremakk. – Amikor a fáról leesik, akkor marad a sapkája; a bele kiesik kétfelé válik, ez a két lapító, a csuklyája is kétfelé válik s lesz belőle két tekenő.)³²
50. Én is ettem, belőlem is ettek, alattom is ettek s fölöttem is ettek.

³² A teljes szöveg áthúzogotva. Vö. az 1. szöveggel és a kézirat 654. oldalán található, számozatlan szöveggel.

(Egy szegény asszony utazott, hogy férjét felkeresse, a ki örökös rabságra vót ítélve. Mikor így kis gyermekével megérkezett volna a ferjihez, tréfabeszédből azt adják fel neki, hogy ojan mesét tudjon mondani, a mejjét ott megfejteni nem tudnak, akkor a ferjit kibocsássák.

Az Isten sugárolta neki, hogy elmondta azt a mesét.

Senki se tudta megfejteni, de ő megmondta: Ahogy az asszony ment a kis gyerekekkel szoptatva, megéhezett. Hogy víz is legyen közel, hát leült egy hidon s elévette az eleségit s ott evett a kis gyermeket szoptatva. A kenyérmorzsocskák hullottak bé a vízbe s ott a halak ették. A híd szegénéél volt egy egörfa s azon vót egy szarka fészek. Vitte a szarka az ételt a fiokoinok.)³³

[654]

51. Tiz egyenes, öt horgas
A közepe likas
(Kerék)

52. Két lyúk egymást nézi
(Cseber két füle).

53. Ingem, téged levágának
Ingem reád ragasztának.
Én is élek, te is élsz
Nálam nélkül semmit érsz.
(Fát, oltóágot megvágják. Oltóágot a fába beteszik).

Kitelik belőle két tekenyő, két lapító s egy sapka.
(Cseremakk).³⁴

54. Kétszer ketté = három.
(Ha valamit kétszer vágunk ketté, három részt kapunk).

[655]

55. Küjjel is szőrös, bejjül is szőrös, amire teszik az is szőrös.
(Sipka)

56. Hány kenyér sül esztendeig.
(Egy sem).

57. Mért száll a varju a boglyakaró tetejére.
(Mert nem szállhat a tövére)

³³ A teljes szöveg több vonallal áthúzva. Vö. a 2. szöveggel.

³⁴ Számozatlan szöveg. A teljes szöveg áthúzogatva. Vö. az 1. és a 49. szöveggel.

[656]

58. Száz uj megyen, öt fej, négy lélek
(Halott és négy vivő).
59. Erdön terem, mezőn legel,
Vas a szájá tüzet lehel.
Fuvó.

[657]

60. Ezer madár megreppen
Egynek szárnya szakad
Mind az ezer megáll.
(Fonál a szövőszéken).
61. Van egy tyúkom, a föld alá tojik. ott kőt.
(Foghagyma.)

Az embernek van, az Istennek nincs.
(Bűne)³⁵

62. Negyven lába, husz bocskora.
(4 keréknek van 40 fentője s 20. fala).³⁶
63. Hegyi virág, mezei virág, kerti virág mikor találkoznak.
(Mikor a kenderből szőtt abroszra ká poszta kerül s melléji bort adnak).

[658]

64. Ha egy csizmát a sokadalomba megveszünk, még mi kell hozzá, hogy fel lehessen huzni.
(Még egy csizma, hogy egy pár legyen.)
65. A református templom tetejére, miért tesznek gombot.
(Mert e'iszen nem tehetnek keresztet).
66. Hegyen hó, vőgyben tó.
Harminczketű közül egy se jó.
(Mikor az ember megöregszik fején fehér a haj, szája nyálas, fogai közül egy se jó).
67. Mindennek van, még egy hajszálnak es.
(Árnyék)

³⁵ Számozatlan szöveg. A teljes szöveg áthúzogatva. Vö. a 4. és a 40. szöveggel.

³⁶ Vö. a 12. szöveggel.

68. Tipeg topog a récze
Tojik tizet, kőt kilenczet
Nevel negyvenet, repit százat
(Ugorka. Lassan kikel, lassan nevelkedik. van sok virága, de csak egy rész terem, sok magja van.)

[659]

69. Egy kalap alatt ezeren is laknak.
(Mák)
70. Zöld a háza, négy szabája.
Nogy komondor ügyel rája.
(Dió)
71. Ha fölkelne éjig érne
Ha szeme és keze volna.
Mindent látna, megfoghatna.
(Az út).
72. Hova méssz te horihorgas?
Mi bajod vele te fekete likas?
Mikor az én farkam végig aranyos.
(A kemény kérdezi a lángot. (Első sor)
A láng felel (Második és harmadik sor).
73. Mijjen inget visel a násznagy?
(Férfiinget).

[660]

74. Milyen levest főzött Éva Ádámnak legelébb.
(A világ első levesét)
75. Egy koczának tíz malaccza,
Mínd a tíz a fejit szopja.
Tíz malacznak öt csizmája
Öt csizmának egy patkója.
(Kerék. Tíz fentő, öt keréktalp, egy ráf. (Vasabroncs).
76. A kenyérben sok a semmi
A mit nem lehet megenni.
(Likacsok)
77. Mit nem mos le a víz
(A bűnt.)

78. Vaslajtorján felhagék,
Bórszékembe felülék,
Csonttal vasat rágaték.
(Mikor az ember felszáll a lóra a kengyelbe teszi a lábát, beül a nyeregbe
s a kantárt meghuzza.)

[661]

79. Két tyúk hány pár.
(Egy sem, mert egy kakas és egy tyúk tesz egy párt).
80. Mije van a vilagon mindennek?
(Neve).
81. Mikor van a legtöbb fa az erdőn?
(Mikor legtöbb szekér van benne).
82. Hány betűből áll a biblia?
(Hat betűből).
83. Miben különbözik Ádám a többi férfióktól?
(Abban, hogy neki nem volt anyosa).
84. Kétszer születik a világra
Magától feláll a lábára
s kláris fityeg a nyakába.
(Pulyka. Egyszer mint tojás, másodszer mint pulykafioka jön a világra,
gyöngyös a nyaka.)

[662]

85. Halála után mit eszik az ember?
(Hát, ha a hal állat megette, megeheti a dörékát is, meg egyebet is.).
86. Több száz esztendősnél, még sincs anyatolla,
Sok ügyes embernek, vót már a hazája.
(Pipe nevü falu.)
87. Hogy lehet öt sing gyócsból egy inget, egy törölközőt és egy harisnyát
csinálni?
(Minden megvan az ingben, mert ezt törölközőül is használja a paraszt
s kebelébül harisnyát csinál).
88. Hogy lehetne hat veder bort elosztani két apa és két fiú közt, hogy mind-
egyiknek két veder jusson.
(Az apa kap két vedret, ennek fia (a ki fiu, de szintén apa) kap két ved-
ret s ennek fia kap két vedret).

[663]

89. Az ellenség a házamra jöve. A házam az ellenség szájából kifutott, Magam az ellenség szájában maradtam.
(A víz a hálnak háza. A víz a hálóból kifutott s a hal a hálóban maradt.)
90. A kerek ég alatt, kerek istenfája.
Kerek istenfának szép tizenkét ága
Szép tizenkét ágnek ötvenkét virága
Ötvenkét virágon három aranyalma.
(Ev, hónapok, hetek, három főünnep.)
91. Aranytőkén aranytál,
Aranytálban aranymáj
Abból eszik sok kis száj.
(Köpü, lép, méz).

[664]

92. Háromszáz karú, ötvenkét hattyu, tíz fészek s három tojás benne.
(Háromszáz hétköznap, ötvenkét vasárnap, tíz ünnepnap s a három nagy ünnep)
93. Erdőn lettem, megölettem,
Halva éneklové lettem.
(Hegedű).³⁷

Oszkár Mailand și ghicitorile

Studiul de față prezintă activitatea de culegere folclorică a lui Oszkár Mailand (1848–1924) cu privire la ghicitori, inclusiv colecția sa rămasă sub formă de manuscris. Mailand a fost culegătorul folclorului transilvănean la cumpăna secolelor XIX–XX, care a efectuat culegeri de folclor român și maghiar cu sprijinul Societății Kisfaludy. Prima parte a colecției sale, intitulată *Culegere din Secuime (Székelyföldi gyűjtés)*, a apărut în volumul VII al *Colecției de Poezie Populară Maghiară*, însă a doua parte s-a păstrat doar sub formă de manuscris. În cadrul acesteia s-a păstrat și colecția sa de ghicitori de diverse tipuri, care demonstrează o cunoaștere aprofundată atât a genului, cât și a textelor. În anexele studiului apar pentru prima dată sub tipar textele culese, needitate până în acest moment.

³⁷ A szöveget a többi szövegtől eltérő, a számozással azonos tintával írták.

Oszkár Mailand and His Collection of Folk Riddles

In this paper Katalin Vargha discusses Oszkár Mailand's (1858–1924) research on riddles, and his unpublished collection preserved in the Archives of the Museum of Ethnography in Budapest. Mailand was a collector of Transylvanian folklore at the turn of the 19th and the 20th century, who studied first Romanian, then Hungarian folk poetry supported by the Kiszaludy Society. The first volume of his *Collection from Szeklerland (Székelyföldi gyűjtés)* was published in the representative folklore series *Hungarian Folk Poetry Collection*. The second part however, including his notable collection of Hungarian riddles, remained unpublished. The manuscript gives evidence of Mailand's excellent knowledge of this folklore genre as well as the individual texts. The riddles from his collection appear in print for the first time in the Appendix.

Domokos Mariann

Kormoska, a csodaszép királyleány.

Szabó Sámuel egy meséjének ponyvaforrása

Szabó Sámuel (1829–1905) az erdélyi magyar népköltési gyűjtők 19. századi klasszikusai közé tartozik, munkásságának újrafelfedezése, szét-szórt hagyatékának összegyűjtése és közzététele Olosz Katalinnak köszönhető (Szabó 2009). Bár Szabó elsősorban balladagyűjtéseiről, illetve a marosvásárhelyi diákok 1860-as évekbeli gyűjtőmozgalmának szervezőjeként vált ismertté, Olosz Katalin ráirányította a figyelmet arra, hogy később, a kolozsvári református kollégiumban tanárként eltöltött évei alatt is foglalkozott folklórgyűjtéssel. Szabót 1868-ban nevezték ki a kollégium természetan és vegytan rendes tanárának, ahol kezdettől fogva magyart is tanított (Szabó 2009: 47). Szabó az ötödik középosztályosok (15–17 évesek) számára az 1880-as évek elején, két egymást követő tanévben iskolai feladatként tűzte ki népmesék gyűjtését,¹ az ennek során keletkezett, közel negyven darabos mesekorpuszt a diákok kéziratos kötetekbe rendezett magyardolgozatai őrizték meg.²

Az 1882/1883-as tanév dolgozatai között találjuk a kolozsvári születésű Vízi Dezső³ egy Háromszék helymegjelöléssel ellátott lejegyzését is. A mese *Kormoska* címen szerepel a kéziratos kötetben, melyet teljes terjedelmében közölt a Szabó Sámuel és diákgyűjtőinek hagyatékát bemuta-

¹ Az iskolában a folklórgyűjtésnek hagyománya volt, évtizedekkel korábban ugyanitt Gyulai Pál is a diákjai segítségével folytatott népköltészeti, elsősorban népmesegyűjtést. Gyulai kolozsvári mesegyűjtéséről részletesebben lásd Domokos 2015: 231–240, egy diákgyűjtőjével kapcsolatos polémiájáról: Olosz 2011.

² A két ötödik osztályból (legalább) harminc tanuló jegyzett le különböző folklórszövegeket, a meséken kívül népdalokat, mondákat és hiedelemtörténeteket. A kéziratokat a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár kézirattára (Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca) őrzi.

³ Olosz Katalin értesülései szerint Vízi 1867. szeptember 7-én született, halálzási éve ismeretlen (Szabó 2009: 683).

tó kötetében Olosz Katalin (Szabó 2009: 395–396). A közölt szöveghez fűzött jegyzetekben a sajtó alá rendező a mese eredetéről két feltevést fogalmazott meg. „A kolozsvári születésű Vízi Dezső háromszéki kapcsolatairól semmit nem tudunk. Meselejegyzésével kapcsolatban két lehetőséggel számolhatunk: vagy Kolozsváron cselédeskedő háromszékiektől hallotta a mesét, vagy családi, rokonsági kapcsolatok fűzték Háromszékhez, s így ismerhette meg *Kormoska* meséjét” (Szabó 2009: 560). Az alábbi szöveggözlés célja árnyalni a Szabó Sámuel kolozsvári diákjának lejegyzésében fennmaradt meseszöveg keletkezésének körülményeit. Bár arra a kérdésre a most bemutatásra kerülő forrásszöveg ismeretében sem tudunk válaszolni, hogy a gyűjtő hogyan jutott a háromszékinek tekintett mese birtokába, az azonban világos, hogy Vízi Dezső egy ponyvakiadványban megjelent meseszöveg származékát rögzítette iskolai füzetébe az 1880-as évek elején. A ponyvanyomtatvány 1877-ben jelent meg Budapesten, Bucsánszky Alajos nyomdájában a következő címen: *Kormoska, a csodaszép királyleány, története, vagy: A napruha, holdruha és csillagruha*.⁴

E ponyvamese a Hamupipőke-meseciklus két jól ismert, az európai mesehagyományban évszázadok óta jelen lévő történet kombinációjaként (ATU 510A+ATU 510B *Cinderella/Hamupipőke* + *Peau d’Asne/A kalapvári kisasszony*, Uther 2004. I: 293–296) jött létre.⁵ A szüzsé és az egyes motívumok alapján egyértelmű, hogy a ponyva a mesék Grimm-változatait vette alapul (*Aschenputtel*, KHM 21 és *Allerleirauh*, KHM 65).⁶ A szóbeliségből jegyzett magyar meseanyagra a nemzetközi párhuzamoktól eltérően ez az összekapcsolódás nem jellemző, a két típust egyszerre képviselő néhány regisztrált variáns is inkább olvasmányi hatást mutat (Dömötör 1988: 272–278). E típuskombinációnak a Bucsánszky-ponyvaszöveg az első ismert magyar nyelvű szövegváltozata, a típus-

⁴ A ponyva teljes címe: *Kormoska, a csodaszép királyleány, története, vagy: A napruha, holdruha és csillagruha. Igen szép, érdekes és mulattató tündéres történet. Négy szakaszban.* (Lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtár, OSZK Pny 1.124.) A ponyva népszerűségét jellemzi, hogy 1897-ben Rózsa Kálmán is megjelentette azonos címen (OSZK Pny 1.392).

⁵ A Hamupipőke-ciklus igen gazdag külföldi szakirodalommal rendelkezik, lásd pl. Rooth 1951, Lüthi 1980, Dundes 1982, Goldberg 1997.

⁶ Az ismeretlen ponyvaszerző a mese szövegét Nagy István 1860-ban (1861-es évszámmal) megjelent Grimm-szövegfordításainak ismeretében fogalmazta meg. A ponyvaszöveg keletkezéséhez lásd az e kötetben közölt *Nagy István Grimm-meséi és az Ifjusági könyvtár* című dolgozat 51. lánkjegyzetét.

kombináció szóbeliségből rögzített változatainak egy része közvetlenül e ponyvára megy vissza.⁷ Az alábbi forrásközlés célja annak bizonyítása, hogy Szabó Sámuel kolozsvári gyűjtőjének meséje is kapcsolatba hozható a Bucsánszky-ponyvával.

Vízi Dezső *Kormoska* című meséje a ponyvával azonos módon kapcsolta össze a két mesetípus cselekményét, e sajátos kontamináció mellett a hősnő elnevezése szintén arra utal, hogy a két szöveg egymástól nem lehet független. A diákgyűjtő által lejegyzett meseszöveg Bucsánszky változatánál lényegesen rövidebb, a mese szerkezete és megfogalmazási módja is egyszerűbb, az események a végkifejlet felé sietve haladnak, azonban a ponyva cselekményét főbb vonásaiban követi. Mindkét meseszöveg az 510B-típussal indul, majd az apja vérfertőző házassági szándéka elől menekülő hősnő az 510A-típusból ismert szokásos cselekménymenetet járja végig (gabonaszem-válogatás, bál, szurokba ragadt topánka). A két változat között a legfőbb szerkezeti különbség az, hogy a ponyva az ATU 510B típus III. epizódját is tartalmazza (melyben a lány a királyfi szolgálatába áll, lásd a ponyva *Harmadik szakaszát*), Vízi meséjéből ez a rész hiányzik, a mesék záróepizódja (cipőpróba) azonban ismét egyezik.

Az azonosságok és eltérések tételes kimutatása helyett teljes terjedelmében közöljük mindkét szöveget betűhíven, főszövegben az 1877-es kiadású Bucsánszky-ponyvát, lábjegyzetben a diákgyűjtő 1882/1883-as lejegyzésű meséjének párhuzamos szöveghelyeit. E párhuzamos szövegek közlés segítségével nem csak abba a szövegalakulási folyamatba pillantathatunk be, amelynek végeredményeként egy 19. századi ponyvamese néhány év leforgása alatt háromszéki népmeseként jelent meg egy diákgyűjtő iskolai füzetének lapjain, de a ponyvaszöveg alapjául szolgáló Grimm-mesék hazai folklorizálódásának is egy igen érdekes, korai példáját láthatjuk.⁸

⁷ Lásd pl. Kuntár Lajos Vas megyei gyűjtéséből a *Kormoska királyleány* című mesét (Kuntár 1959: 41–44).

⁸ A szövegek közlését az NKFIH a PD 124746 pályázat támogatásával végzett forrásfeltárás tette lehetővé. A ponyva szövege most kerül először közlésre, Vízi Dezső lejegyzését Olosz Katalin kötetéből közöljük (Szabó 2009: 395–396).

Szakirodalom

Domokos Mariann

2015 *Mese és filológia. Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből.* (Néprajzi tanulmányok) Akadémiai Kiadó, Budapest.

Dömötör Ákos

1988 *A magyar tündérmesék típusai. AaTh 300–749. Magyar Népmese-katalógus 2.* MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest.

Dundes, Alan (ed.)

1982 *Cinderella. A Folklore Casebook.* Garland, New York.

Goldberg, Christine

1997 The Donkey Skin Folktale Cycle (AT 510B). *Journal of American Folklore* CX. (435) 28–46.

Kuntár Lajos

1959 *A bűvös ládikó és más mesék. Vas megyei mesegyűjtés.* Móra, Budapest.

Lüthi, Max

1980 Der Aschenputtel-Zyklus. In: Janning, Jürgen – Gehrts, Heino – Ossowski, Herbert (eds.): *Vom Menschenbild im Märchen.* Röth-Verlag, Kassel, 39–58.

Olosz Katalin

2011 Gyulai Pál esete a kolozsvári diákkal (Gyulai Pál és kolozsvári diákgyűjtője közötti konfliktus.) In: Uó: *Fejezetek az erdélyi népballadagyűjtés múltjából.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 243–251.

Rooth, Anna Brigitta

1951 *The Cinderella Cycle.* Gleerup, Lund.

Szabó Sámuel

2009 *Erdélyi néphagyományok 1863–1884.* Szabó Sámuel és gyűjtői köreinek szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlést teszi Olosz Katalin. Európai Folklór Intézet–Mentor Kiadó, Budapest–Marosvásárhely.

Uther, Hans-Jörg

2004 *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography.* I. *Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales with an Introduction.* (Folklore Fellows Communications 284–286.) Suomalainen Tiedekatemia, Helsinki.

Forrásközlés

Kormoska, a csodaszép királyleány, története, vagy: A napruha, holdruha és csillagruha. Igen szép, érdekes és mulattató tündéries történet. Négy szakaszban. Bucsanszky Alajos, Budapest, 1877. (OSZK Pny 1.124)

ELSŐ SZAKASZ.

A csodaszép királyné és a csodaszép királyleánya. Mily esztelen vágya támad a királynak neje halála után. A csodaszép királyleány kívánságai. A napruha, holdruha és csillagruha. A csodaszép királyleány megszökik és egy másik országban szolgálatba áll. A három leány kívánságai. A fehér galambok.

Réges régen, nem csak évszázadokkal de évezredekkel ezelőtt, a világnak egyik szép országában élt egy hatalmas király, annak volt egy aranyhaju felesége, a ki olyan szép volt, hogy nemcsak abban az országban, sőt még nem is hetedhét országon, de az egész világon nem volt nálánál szebb asszony s éppen ezért nem is hívták másképpen, mint csodaszép királynénak. Hanem szerette is a király őt valósággal úgy mint a galamb a tiszta buzát. Volt egy leánya a csodaszép királynénak, annak is éppen olyan aranyhaja volt, mint az anyjának, ő is éppen [3] olyan szép volt s mint az anyját csodaszép királynénak őt meg csodaszép királyleánynak nevezték.⁹

A király a legnagyobb boldogságban élt szép nejevel és leányával, s boldogságukat semmi sem zavarta meg. Hanem egyszer aztán beteg lett a csodaszép királyné, még pedig olyan beteg, hogy érezte, miszerint meg fog halni. Tudára adta ezt férjének, ki vigasztalhatlan volt fájdalmában s sirva csókolta beteg neje kezét.

„Ne sirj kedvesem”, vigasztalá őt a beteg királyné, – „inkább ígérj meg valamit, hogy megkönnyebbítsd utolsó perczeimet!”

„Kivánj bármit”, mondá a király, – „s én megígérem, hogy teljesítem”.

A királyné erre mosolyogva mondá:

„Fogadd meg azt nekem, kedves férjecském. hogy halálom után, ha megházasodol is, de nem veszel el más nőt, csak a kinek éppen olyan aranyhaja van, mint nekem, és éppen olyan csodaszép is mint én.”¹⁰

A király könyes szemekkel ígérte azt meg. A csodaszép királyné aztán magához hivatva leányát s megsimogatva aranyfürteit így szóló:

„Kedves kis leányom, énnekem el kell mennem abba a másik szebb hazába s halálom óráján azt tanácsolom neked, légy ezentul is olyan jó és erkölcsös, mint eddig voltál; én majd onnan felülről vigyázni fogok rád s kérem a jó Istent, hogy segítsen meg és boldogítson téged.”

⁹ Kormoska (1882/1883, Gyűjtő: Vizi Dezső, Háromszék, Szabó 2009: 395–396): „Egyszer volt, hol nem volt, volt egy király, annak volt egy felesége és egy leánya.

¹⁰ Egyszer a királyné nagy beteg lesz, és azt mondja a királynak, hogyha ő meghal, addig ne vegyen senkit, míg nem kap olyat, mint ő.

A csodaszép királyleány szintén megigérte, hogy jó és erkölcsös lesz s a királyné most megcsókolta férjét és leányát, azután egészen megkönnyült lélekkel halt meg.

A csodaszép királyleány mindennap kijárt az anyja sírjához imádkozni. A sir mellett volt egy szomorufűz, arra pedig minden nap eljött két fehér galamb vigasztalni a csodaszép királyleányt. Azután leröpültek, egyik az egyik, másik a másik vállára, hófehér szárnyaikkal gyöngéden simogatták a királyleány arczát s így turbékoltak:

[4] „Ne sírj, ne sírj szép királyné!”

És a csodaszép királyleány megcsókolta a galambokat, azután megvigasztalódott szívvél tért haza.

A király is nagyon sokat búsult neje halála után s álló három esztendeig egyebet sem csinált, mint szakadatlanul sirt és sohajtozott. Tanácsosai azonban végre is megsokalták ezt s azt mondák a királynak, hogy ne eméssze magát hiába, a meghalt királynét már úgy sem támaszthatja föl, inkább házasodjék meg újra, mert az országnak királynéja van szüksége.¹¹

A király persze erről hallani sem akart eleinte, de tanácsosai addig kérték és sürgették, hogy végre is engednie kellett. Miután azonban haldokló nejének fogadást tett, ehhez képest követeket küldött mindenfelé, keressenek olyan nőt, a ki olyan csodaszép s a kinek olyan aranyfürtjei vannak, mint a meghalt királynénak, s azt aztán nőül fogja venni.

Bejártak a követek nem egy, nem is tiz, de száz országot, hanem bizony sehol sem találtak olyan aranyhajú, csodaszép nőt, mint a meghalt királyné volt. A király pedig azt mondta, hogy ő mást nem vesz el feleségül, mert megfogadta a nejének s fogadását meg is akarja tartani.

E közben a csodaszép királyleány is fölnevekedett s mikor tizenhét éves lett éppen olyan aranyhaja volt és éppen olyan csodaszép volt, mint az édes anyja.

Ezt észrevette a király s hogy hogy nem, lehet hogy talán a sok búbanat megzavarta a fejét, elég az hozzá, hogy belészeretett a leányába s így szólt tanácsosa-ihoz:

„Leányomat veszem feleségül, mert csak ő hasonmása boldogult hitvestársamnak s hozzá hasonlólyt úgy sem talállok.”

A tanácsosok elborzadtak ennek hallatára.

„Mit gondolsz uram király”, mondák, – „Isten megtiltá, hogy atya saját leányával lépjen házasságra, s nagy veszedelmet hozna országunkra, ha ilyen bolondot cselekednél.”

[5] Még jobban megrémült a csodaszép királyleány, mikor atyja szándékát megtudta. Térdreborulva kérte őt, verjen ki fejéből ilyen esztelen gondolatot, de a

¹¹ Nemsokára meghal a királyné, a király pedig ögyvez[!] volt, mert nem kapott olyan szépet, mint a felesége volt. De a népei nem engedték, hogy ögyvez[!] legyen, és azt mondták, vegye el a leányát, mert az is olyan szép, mint a királyné volt.

király már ugy a fejébe vette ezt, hogy hat ökörrrel sem lehetett volna kihuzni belőle s megmaradt határozata mellett.¹²

A csodaszép királyleány keservesen sirva ment ki a temetőbe anyja sirjához. Csakhamar megjelent a két hófehér galamb, turbékolva:

„Aranyhaju királylánya
Mi az, a mi szived bántja?”

„Oh hogy ne sírnék!” felelt sohajtva a szép királyleány s elmondá, hogy milyen esztelen szándéka támadt az apjának.¹³

A galambok erre így turbékoltak:

„Tudod mit, szép királylány,
Tanácsolunk valamit,
Kivánj olyat a királytól,
Mit talán nem teljesít,
Mondd neki, hogy kívánságát
Csak akkor teljesited,
Ha számodra tiz nap alatt
Egy oly ruhát készített,
A mely ugy ragyogjon mint az
Ezüst hold az égbolton,
S ha összehajtod elférjen
Egy diónak hajában.”¹⁴

Ezzel a két galamb elröpült, a csodaszép királyleány pedig jókedvűen ment haza, mert remélte, hogy ily ruhát nem lehet csinálni. Otthon elmondta a királynak, hogy hozzámegy, ha neki tiz nap alatt olyan ruhát csináltat, mely ugy ragyogjon mint a hold, s ha összehajtják elférjen egy dióhéjban.¹⁵

A király összeszedett minden ezüstöt kincstárában, aztán egybegyűjtette a leghiresebb művészeket országából. Éjjel-nappal dolgoztak ezek, hajszálfinom-ságu czérnaszálakat készítettek az ezüsből, szőtttek, fontak, s mire a tizedik nap elérkezett, már kész volt a gyönyörű [6] ezüst ruha. Éppen ugy ragyogott mint a hold s oly finom volt, hogy ha összehajtották elfért egy dióhéjban.

A „király ily szókkal átadta leányának az ezüst ruhát:

„Itt a holdruha, de most már legyél feleségem!”

¹² A király megmondja leányának, ez pedig nagyon búsult. Kiment a temetőbe, és az anyja sírján keservesen sírt.

¹³ Egyszer egy szép fehér [galamb] jelent meg s kérdi: – Miért sírsz, te kis leány? – Hogyne sírnék, mikor azt mondja az apám, hogy menjek hozzá feleségül.

¹⁴ – Sose búsulj, eredj, s mond meg apádnak, hogyha csináltat egy aranyköntöst, mely belefér egy dióhéjba, hozzámész feleségül.

¹⁵ A királyleány megmondja az apjának, és ez az arany köntöst másnapra megcsináltatta.

A csodaszép királyleány nagyon megijedt s még jobban sirva ment ki a temetőbe anyja sírjához. Megint eljöttek a fehér galambok kérdezve:¹⁶

„Aranyhaju királylánya,
Mi az, a mi szived bántja?”

A királyleány aztán elpanaszolta, hogy a király megcsináltatta a holdruhát s most már kívánja, hogy menjen hozzá feleségül.

A galambok így turbékoltak vissza:

„Ne sirj, ne ríj, szép királylány,
Kivánj olyan valamit,
A mit atyád, a király,
Ha akar se teljesít.
Csináltasson most számodra
Oly ruhát tiz nap alatt,
Mely oly vakitón ragyogjon
Mint az égbolton a nap.”¹⁷

Hazament a királyleány s elmondta a királynak, hogy csak úgy megy hozzá, ha neki oly ruhát csináltat, mely úgy ragyogjon mint a nap, s ennek is bele kell férni egy dióhéjba.

Megint összegyűltek a művészek, a király minden aranyat átadott nekik kincstárából, megint megindult a szövés, fonás, s tiz nap mulva készen volt az arany ruha.¹⁸ Éppen oly vakitón ragyogott mint a nap, s összehajtva belefért egy dióhéjba. A király ezt is átadta a csodaszép királyleánynak, így szólva:

„Hanem most már ne akadékoskodj ám tovább s gyere hozzám feleségül.”

Még jobban megijedt a szép királyleány s még jobban sirva ment ki a temetőbe. A galambok megint eljöttek, kérdezve:

[7] „Aranyhaju királylánya,
Mi az, a mi szived bántja?”

A csodaszép királyleány aztán elpanaszolta, hogy a király megcsináltatta a ragyogó napruhát is, és most már mindenáron azt akarja, hogy menjen hozzá feleségül.

A galambok megint így turbékoltak:

¹⁶ A királyleány újból kiment az anyja sírjára, és a fehér galamb újból megjelent és kérdezte, hogy miért sír?

¹⁷ A királyleány megmondja, és a fehér galamb most azt mondta, hogy most csak úgy menjen el feleségül a királyhoz, ha olyan ezüstköntöst csináltat, mely belefér egy dióhéjba.

¹⁸ A király ezt is megcsináltatta.

„Ne sirj, ne ríj, szép királylány,
 Hanem kívánj most olyat,
 Mit a király, bár hatalmas,
 Számodra meg nem adhat.
 Csináltasson most számodra,
 Oly ruhát, mely ugy ragyog,
 Mint az égnek boltozatján
 Valamennyi csillagok.”¹⁹

A királyleány hazament s ezt a kívánságot is elmondta a királynak. A király, bár már türelmét kezdé veszteni, de azért a mi drágakő, gyémánt, briliánt, rubin, smaragd volt kincstárában, mind összeszedte s átadta a művészeknek. Dolgoztak ezek éjjel-nappal, a drágakövek ragyogása oly nagy volt, hogy a művészek közül sokan szemük világát is elvesztették. Hanem azért tiz nap mulva mégis készen volt a gyönyörű ruha. Csakugyan úgy nézett ki, mintha az égről valamennyi csillagot le-szedtek volna s azokból varrtak volna össze egy ruhát. Szemképrázás nélkül ránézni sem lehetett. A király ezt is átadta a csodaszép királyleánynak, így szólva:

„No itt van a csillagos ruha. Hanem most már nem is engedem ám magamat tovább bolondíttatni. Holnap megtartjuk az esküvőt.”²⁰

De most már csaknem teljesen kétségbeesett a szép királyleány, zokogva ment ki anyja sírjához.²¹ A galambok most is eljöttek, kérdezve:

„Aranyhaju királylánya,
 Mi az, a mi szived bántja?”

A szép királyleány aztán elpanaszolta búbanatát. Megcsináltatta a király a csillagos ruhát is, de most már nem vár tovább, holnap meg akarja tartani az esküvőt.

[8] A galambok szomoruan turbékoltak:

„Szép királylány, szép királylány,
 Itt már nincs más segítség,
 Mihelyt eljő az éjszaka,
 El kell bujdosnod innét.
 De a három csodaruhát
 Is magaddal kell hoznod,
 Mert lehet, hogy a hová mégy,
 Valaha használhatod.

¹⁹ Harmadszor azt mondta a fehér galamb, hogy a király olyan csillagos köntöst csináltasson, mely belefér egy dióhéjba.

²⁰ A király ezt is megcsináltatta, de a király most már követelte, hogy a felesége legyen a királyleány.

²¹ Megint kiment a királyné sírjára a királyleány és keservesen sírt.

Mi leszünk kalauzaid,
 Idegen földre viszünk,
 Ne félj szép királylány, ott is
 Segítségedre leszünk.”²²

Ezzel a galambok elröppentek, a csodaszép királyleány pedig örvendve, hogy így megszabadul, sietett haza elkészülni a bujdosásra.

A szép királyleány, hogy sehol föl ne ismerjék, gyöngye piros arczait és kezét bekormozta, s selyem ruháit levevén magáról, a helyett egyik komornájának megfélemtetős foltos ruháját vette magára. Nem vitt magával semmit, csak azt a három diót, melybe a holdruha, napruha és a csillagos ruha volt téve. Azonkívül még édes anyjától kapott egy arany gyűrűt, egy arany függőt s egy kis arany keresztet, ezeket is magával vitte. Éjjel aztán, mikor a királyi palotában már mindenki aludt, ő fölkelt s csendesen kiosont. A palota előtt már ott lebegett a két galamb s előre indultak, a szép királyleány meg ment mendegélt mindenütt utánuk.²³ Ment egész éjjel és másnap is egész nap, míg végre estefelé egy nagy erdőbe ért. Itt a galambok eltűntek előle, ő pedig, miután nagyon elfáradt már a hosszú utban, lefeküdt s csakhamar el is aludt. Nem is ébredt föl csak másnap reggel, akkor is csak arra, hogy valaki a kezénél fogva rázta őt. Az a valaki egy jóarczu ember volt, a ki most így szól hozzát:

„Ejnye de mélyen aludtál te kormos. Nem is ébresztettelek volna föl, hanem nekem éppen egy cselédre volna szükségem; nem volna-e kedved hozzám beszélődni?”

[9] A szép királyleány előbb körültekintett. A galambokat nem látta sehol s miután nem tudta, hogy mittevő legyen, csakugyan beszélődzött szolgálatba.²⁴

Az ember aztán elvezette őt a közeli városba a házához. Volt annak az embernek egy felesége s két leánya, a kik ugyan szépek voltak, de e mellett nagyon kevélyek. Ezek a szép királyleányt, mivel hogy ruhája, arcza és kezei olyan kormosak voltak, elnevezték Kormoskának.²⁵

Kormoskának az volt a dolga, a két kisasszonyt segiteni az öltözködésnél.

Egyszer a két kisasszony apja valami hosszú utra ment s mielőtt elutazott volna, megkérdezte a leányait, hogy mit hozzon nekik ajándékba.

²² Megjelent a fehér galamb, és azt mondja, hogy öltözzék fel a királyleány a legromyosabb ruhájába és induljon el vándorolni, de a három szép ruháját is vigye el.

²³ Úgy is tett.

²⁴ Hét nap és hét éjjel ment a királyleány, míg egyszer találkozott egy úrral, aki azt kérdezte tőle, hogy mi járban van. A királyleány azt mondta, hogy szolgálatot keres. – Éppen jó – mondja az úr –, nekem szükségem van egyre; miféle kívánság? – nem kívánok én semmi pénzt – mondja a királyleány.

²⁵ Az úr megfogadta a leányt. Az úrnak volt egy felesége és két leánya, kik a királyleányt, mert mindig kormos volt, Kormoskának hívták.

„Hozz nekünk édes apánk szép ruhákat, gyöngyöket és ékszereket”, mondá a két leány. Az ember, ki Kormoskát szorgalma és szelidsége miatt szerette, őhozá is így szólt:

„No te is kívánj valamit Kormoska, mit hozzak neked ajándékba?”

Kormoska így válaszolt:

„Hozd el nekem, jó uram, az első zöld ágat, mely utadon ruhához dörzsölődik”.

Ugy is történt. Az ember, mikor utazásából visszatért, leányainak hozott gyöngyöket, ékszereket, szép ruhákat, Kormoskának pedig egy olajfaágat, mely útjában legelőször dörzsölődött ruhájához.

Kormoska aztán az olajfaágat a kertnek egyik sarkában a földbe dugta és ime! az ág gyökeret vert s olyan gyorsan nőtt, hogy néhány hét alatt terebélyes fává fejlődött. Estenden aztán, mikor a házban már mindenki aludt, Kormoska lement a kertbe, leült az olajfa alá s csendesen sirdogált elhagyatottsága miatt. Ilyenkor a két fehér galamb mindig eljött az olajfára, majd meg oda röptek Kormoska vállaira, szárnyaikkal simogatták s szeliden turbékolva vigasztalták őt:

„Ne sirj, ne ríj, szép királylány,
Földerül még életed,
[10] Majd fölleled nemsokára,
Ki megnyeri szerelmed.[”]

Egy este, mikor Kormoska megint ott ült az olajfa alatt, a két galamb így szólt:

„Az országnak leányai
Összegyűlnek egy bálon,
Hogy közülök az országnak
Királya párt válasszon.
Ezen bálra te is menj el,
Hold- nap-, csillagruháddal,
Bizonyos lehetsz, hogy ottan
Tied lesz a diadal.
De arra igyekezz, hogy mindig
Ugy eltűnjél a bálon.
Hogy a király, bármint keres,
Reád ne akadhasson,
Igy a királynak szerelme
Mindig nagyobb, forróbb lesz,
És nem nyugszik, a mig téged
Élte párjává nem tesz.”

Kormoska jól megjegyezte a galamboknak minden szavát.

MÁSODIK SZAKASZ.

A királyi bál. Hogy jelen meg ezen Kormoska is s mint lesz belé az ifju király halálosan szerelmes. A második és harmadik bál.

Csakugyan úgy történt, a mint a galambok megmondták. Harmadnapra a város minden utcáin megjelentek a hírnökök, dobszóval hirdetve, hogy a király fényes bált rendez, melyre az országnak minden leánya hivatalos, hogy a király aztán feleséget választhasson közülök magának.²⁶

Alig hallotta ezt meg Kormoska asszonya, nosza egyre-másra csináltatta a legszebb ruhákat két leányának s valamint ő egy a két kevély leány is meg voltak győződve, hogy ők lesznek a legszebbek a bálon s bizonyosan [11] öközülök választ a király feleséget magának. Hát egyszer csak bejön ám Kormoska is s kéri az asszonyát, ereszsze el őt is a bálra, nagyon szeretné megnézni, mert ő még sohasem látott olyan fényes vigalmat.²⁷

Az asszony elnevette magát s így szólt:

„Ugyan mit keresnél ott te kormos, hiszen ruhád sincs, bizony pedig ebben a kormos ruhában még a királyi palotába sem eresztenek be.”

De azért Kormoska csak nem szünt meg kérni az asszonyát, hogy hát ereszsze őt el. Végre az asszony türelmét vesztve így szólt:

„No jól van, nem bánom, eleresztelek, de előbb ott van tiz véka buza és árpa egy rakásra öntve az udvaron, azt külön kell válogatnod.”

Az asszony gondolta magában, hogy tiz esztendő alatt sem lehet azt külön választani, hadd bajlódjék vele Kormoska.

Ő pedig nem szólt semmit, hanem kiment az udvarra s elkezdte szemenkint külön választani a buzát az árpától. Még meg sem látszott a munkája, mikor két kisasszonya az anyjukkal elmentek a királyi bálra, nevetve mondva:

„No csak válogasd Kormoska, azután majd el jöhetsz.”

Mikor aztán Kormoska már csak egyedül volt otthon, egyszerre így szólt:

„Galambocskák jöjjetek,
Énrajtam segítsetek.”

A két galamb a másik pillanatban már ott termett, kérdezve Kormoskát, hogy mit kíván. Ő így felelt:

„Kérlek szépen galambocskáim, míg én felöltözöm válogassátok külön a buzát az árpától.”

²⁶ Egyszer ennek az országnak a királyfia nagy bált tartott, mert meg akart házasodni. Az úr leányai is készültek a bálba.

²⁷ Kormoska is el szeretett volna menni, de az úr felesége addig nem engedte el, míg tizenkét véka kását ki nem szemel. Kormoska most előhitta galambjait, és azok egy perc alatt kiszemelték.

A galambok megcsattogtatták szárnyaikat s azon perczen száz meg száz galamb jelent meg, sietve látva munkához. Mintha megelevenült volna az egész buzarakás, s nem telt bele félóra, már az árpa is meg a buza is külön rakáson volt.

[12] Ezalatt Kormoska magára vette a holdezüst ruhát, arczáról lemosta a kormot, s most már nem Kormoska volt többé, hanem a csodaszép királyleány. Hogy az utcán föl ne ismerjék, magára kapta a kormos ruháját is, úgy ment a királyi palotába. Ott a kormos ruhát eldugta egy sarokba, azután belépett a bálterembe. Hát alig hogy belépett, minden szem őfelé fordult s mindenki csak elámult e szépség láttára.²⁸ Azonnal elterjedt a hir, hogy ő valami hatalmas idegen király leánya. Persze hogy sem kisasszonyai, sem asszonya nem ismerték föl Kormoskát e ragyogó szépségű leányban. Az ifju király a mint meglátta azonnal halálosan belészeretett s azt mondta:

„Ily gyönyörű leányt nem láttam még soha életemben. Ez lesz az én tánczosném”.

És kézenfogva Kormoskát, nem is tánczolt mással csak szüntelenül ővele. A többi leányok még haragudni sem tudtak rá, mert érezték, hogy mennyivel szebb az őnáluk. A király aztán váltig iparkodott megtudni Kormoska kilétét, meg hogy hol lakik, de ő egyszer hirtelen kiosont a teremből, a sarokból elővette kormos ruháját, magára kapta s úgy ballagott hazafelé.²⁹ A királyfi azonnal embereket küldött, lessék meg, hová megy az a csodaszépségű leány, de biz azok semmit sem tudtak meg, mert nem is sejtették, hogy az alatt a kormos ruha alatt rejlik az a nagy szépség. Mikor Kormoska hazaért, megint összehajtotta holdezüst ruháját s elrejtette a dióhéjba. Nemsokára hazajött asszonya is két leányával s csak elbámultak, mikor a buzát meg az árpát külön válogatva látták.

„Hát te is voltál a bálban?” kérdé bámulva az asszony.

„Voltam bizony”, felelt Kormoska, – „s az ablakon keresztül láttam is, hogy a király mindig egy csodaszép királyleánynyal tánczolt.”

A király pedig nagyon búsult, hogy nem tudhatta meg lakását a szép leánynak, kibe halálosan szerelmes lett. Másnap megint bált adott, remélve, hogy imádotja is[13]mét eljön. Kormoska megint kérte az asszonyát, ereszsze őt is el a bált megnézni.³⁰

„Jól van”, mondá az asszony, – „de husz véka lencse és borsó van az udvaron egy rakáson, azt előbb külön kell válogatnod.”

Kormoska nem ijedt meg, hanem este, midőn az asszony leányaival elment a bálba, csak kisietett az udvarra, szólva:

„Galambocskák jöjjetek,
Rajtam segítsetek”.

²⁸ Most Kormoska felvette az aranyruháját és a bálba elment; itt mindenki bámulta, még a királyfi is.

²⁹ De a szép királyleány nem sokáig ült ott, és egyszer csak eltűnt szem elől.

³⁰ A királyfiúnak megtetszett Kormoska, és hogy láthassa, még egy fényesebb bált adott. Most is kérte Kormoska az asszonyát, hogy engedje el, de az azt mondta: ha ezt a huszonnégy véka búzát kiszemeled, elmehetsz.

A galambok eljöttek, munkához láttak s Kormoska most már arany ruháját vette föl, mely ugy ragyogott mint a nap, s e ruhában ment el a b[á]lba.³¹ Most még tiszszerte szebb volt mint előttevaló nap, s a jelenlevők is tiszszerte jobban bámulták szépségét.

A király arczán aztán öröm gyuladt ki, azonnal elébe sietett, megfogta kezét s megint csak nem tánczolt mással, hanem szünet nélkül övele. Virradatkor aztán megint ugy eltűnt Kormoska mint előttevaló nap s a király megint nem tudhatta meg, hogy kicsoda a szép leány és hol lakik.

Kormoska asszonya pedig még jobban elbámult, mikor a husz véka lencsét és borsót külön válogatva találta s most már a fejét is megcsóválta.

Harmadnap megint bált rendezett a király s Kormoska megint kérte az asszonyát, hogy ereszze őt el.

„Jól van”, mondá az asszony, „de az udvaron harmincz véka mák és köleskása van egy rakáson, előbb azt külön kell válogatnod”.

Este aztán Kormoska megint csak előhívta galambjait.

„Galambocskák jöjjetek,
Rajtam segítsetek”.

A galambok el is jöttek s munkához láttak, Kormoska pedig most már csillagos ruháját vette magára, mely ezer meg ezer gyémántból, briliántból, rubin- és smaragdból volt készítve. Most e ruhában ment el a bálba. [14] Még százszorta szebb volt s még százszorta jobban bámulták, mint előttevaló nap.³²

Tizezer gyertya égett a teremben, de azoknak világát szinte elhomályosította Kormoska ruhájának és szépségének ragyogása.

A király öröme kimondhatatlan volt, a szerelem szinte lánggal égett szemeiben s még eszébe sem jutott mással is tánczolni, mint a csodaszép királyleánynyal.

Hanem virradatkor megint ugy eltűnt a szép leány, mintha a föld nyelte volna el, pedig a király most már száz embert küldött a keresésére. Hanem persze ki gondolta volna azt, hogy az a kormosruhás leány volna az a csodaszépség.

Mikor aztán Kormoskának az asszonya hazament s látta, hogy a harmincz véka mák és köleskása is külön van válogatva, mérgesen így szólt:

[15] „Hallod-e te Kormos! te ördögös leány vagy, mert másként lehetetlen, hogy ily roppant munkát el tudtál volna végezni. Én pedig ilyen leányt nem tartok szolgálatban, azonnal takarodj a házamtól.”

Hasztalan sírt-rítt Kormoska, el kellett neki menni a háztól.

³¹ A galambok most is előjöttek, és kiszemelték a búzát. Kormoska most az ezüstös ruhájában ment el, és a királyfi igen megszerette.

³² Harmadszor a csillagos ruhájába ment fel a bálba, és most a legszebb volt; a királyfi pedig elhatározta, hogy megtudja, ki ő.

HARMADIK SZAKASZ.

Kormoska a királyi udvarhoz szegődik szolgálatba. Milyen levest főz a királynak. Hogyan menekül el a királyi udvartól. A király nagyon buslakodik az ismeretlen királyleány után. Hogyan találja őt a templomban s hogyan tűnik az el előle. Mit tesz a király, hogy a csodaszép leányt hatalmába kerithesse.

Kormoska most házról házra járt szolgálatot keresni, de sehol sem volt szükség szolgálóra s így végre is nem maradt más tennivaló, mint elnézni a királyi udvarhoz is. És itt mindjárt nagyobb szerencsével is járt. A szakácsnak éppen konyhaleányra volt szüksége és megfogadta őt. A király ezalatt folyton buslakodott ismeretlen kedvese után; annyit szomorkodott, hogy végre is ágybafekvő beteg lett.

A szakácsnak minden nap levest kelle főzni a királynak. Egy nap valami dolga akadt a szakácsnak, azért így szólt Kormoskához:

„Ma te főzd meg helyettem a levest, de vigyázz, hogy el ne sózd, mert akkor jaj neked.”

Kormoska olyan jó levest főzött, hogy igazán királynak való volt, elővette azt az aranygyűrűt, melyet még édesanyjától kapott s a leveses tálba dobta. Mikor a király a levest megette, azt mondta hogy:

„Még sohasem ettem életemben ilyen jó levest.” Nagy bámulatára az aranygyűrűt is megtalálta.

És azonnal hívatta a szakácsot. A szakács megijedt, mert azt hitte, hogy Kormoska bizonyosan elsózta a levest s őt most megszidja a király. No de akkor jaj ám Kormoskának is! Amint a szakács belépett, a király kérdé:

[16] „Kí főzte ma a levest?”

„Én uram”, felelt ijedten a szakács.

„Nem igaz, ne hazudj”, mondá szigoruan a király, – „te még sohasem főztél ilyen jó levest.”

„Mi tagadás uram”, mondá a szakács, – „megvallom, hogy ma dolgom volt, azért egy Kormoska nevű konyhaleány főzte helyettem.”

„Azonnal küldd őt hozzám!” parancsolá a király.

Kormoska eljött s szemlesütve közeledett a királyhoz.

„Ne félj Kormoska”, mondá a király, – „nem lesz semmi bajod, sőt megjutalmazlak, ha megmondod, ki adta neked ezt a gyűrűt s miért dobtad a levesbe?”

De Kormoska oly arcot mutatott, mintha az egész dologról mitsem tudna s azt mondta, hogy most látja a gyűrűt először. A király, miután mitsem tudott meg, szo[17]moruan bocsátá el Kormoskát, de azt megparancsolta, hogy ezentúl mindig ő főzze a levest, mert a szakács nem tud olyan jót főzni.

Másnap még jobb levest főzött Kormoska, s most arany függőjét dobta a tálba. A királynak megint nagyon izlett a leves s a mint az aranyfüggőt megtalálta, még jobban elbámult s megint hivatá Kormoskát.

„Nagy jutalmat kapsz leány”, mondá, – „ha megmondod, hol vetted ezt a függőt s miért dobtad a levesbe?”

De Kormoska megint csak azt mondta, hogy ő nem dobta, de nem is látta azt a függőt. A király még szomorubb lett.

Harmadnap még jobb levest főzött Kormoska s arany keresztcskáját dobta bele. A királynak olyan jól esett a leves, hogy egyszeribe meggyógyult tőle. A tál fenekén megtalálta az arany keresztcskét s mindjárt hivatá Kormoskát, így szólva:

„Hiába tagadod, mióta te főzöd a levest, már egy arany gyűrűt, egy arany függőt, ma meg egy arany keresztcskét találtam benne. Lehetetlen hogy te ezekről ne tudnál. Parancsolom, mondd meg, hol vetted ezeket s miért dobtad a levesbe.”

De Kormoska csak erősítette, hogy nem tud ő ezekről semmit.

„No” mondá a király, – „itt valami titoknak kell lenni a dologban, melyet én meg akarok tudni. Parancsolom, mosd le arczodról a kormot, hadd lássam, hogy ki vagy te?”

No bezzeg megjedte erre Kormoska s a mint a király még kezét is megfogta, hirtelen kirántotta, kiugrott a szobából s úgy elszaladt a királyi palotából, mint-ha soha ott se lett volna.

Szaladt vissza egyenesen ahhoz az asszonyhoz, kinél előbb volt szolgálatban, s azt addig kérte, rimáncokodott[!], még bért se kívánt, míg végre az asszony viszszafoogadta őt szolgálatába.

Ez időtől fogva a király mindennap elment a tem [18] plomba, azért imádkozva, hogy föltalálhassa azt a csodaszép leányt, kit halálosan szeretett s ki nélkül, érezte, hogy nem is élhet.

Egy este, mikor Kormoska szokása szerint ott ült a kertben az olajfa alatt, a két galamb eljött, egy pár arany czípőt tettek Kormoska ölébe, így szólva:

„Csodaszép királyleánya,
Huzd e czípőt lábocskádra,
Eredj holnap a templomba,
De ha feléd megy a király,
Akkor jöjj ki nyomba.”

Ugy is lett. Másnap, mikor a király javában sohajtozott és fohászzkodott, hát egyszer csak látja ám, hogy nyílik az ajtó s ki lép a templomba? nem más mint az ismeretlen csodaszép leány holdezüst ruhájában.

Képzeltetjük a király örömét. Alig várta, hogy elvégezze imádságát s akkor fölkelt, hogy a szép leányhoz menjen, de alig vette az ezt észre, gyorsan fölkelt, ki-sietett a templomból s mire a király kinn volt, a szép leányt már nem látta sehol, csak egy kormos ruhást, azt meg ugyan nem gondolta, hogy ez legyen a gyönyörű leány.

A király gondolta, hogy másnap megint eljön a szép leány a templomba s hogy ismét el ne szalaszsa őt kezéből, öröket bujtatott el, megparancsolva, hogy mi-helyt a csodaszép leány a templomba lépett, álljanak el minden ajtót s ha ki akar-na menni ne ereszsék.

Csak hogy ezen az estén a galambok is megintették ám Kormoskát.

„Csodaszép királyleánya,
Eredj ismét a templomba,
Ha majd kijösz a templomból
Az ajtónál állnak örök,
De te tűnjél el előlük.
Csak azt kell mondanod:
Köd előttem, köd utánam,
Senki engem meg ne lássson!“

Ugy is lett. Másnap arany napruhájában ment el [19] Kormoska a templomba. A király az egész imádság alatt nem az oltárképet hanem őt nézte s örült, hogy most már el nem szökhet a szép leány. A mint imáját végezte, fölkel, felé ment, a szép leány is azonnal kifelé indult s látta, hogy az ajtónál mindenütt örök állanak. Kormoska nem ijedt meg, hanem, a mint a galambok tanították, így szólt:

„Köd előttem,
Köd utánam,
Senki engem
Meg ne lássson!“

Azon pillanatban láthatatlan lett s úgy kiment az ajtón, hogy az örök mitem vettek észre.

A király nagyon elszomorodott, hogy a terve megghiúsult s most még jobban törte a fejét, mittevő legyen, hogy az a szép leány ismét el ne szökhessek. Végre sok gondolkozás után támadt jó gondolata. Ugyanis parancsot adott ki, hogy másnap, ha majd a csodaszép leány ismét eljön a templomba, mig odabent lesz, az alatt a templom ajtóküszöbét kenjék be szurokkal, a város minden utcáját meg hintsék be hamuval. Gondolta, hogy így majd csak nyomára akad.

Este Kormoska megint várta a galambokat, de hogy, hogy nem, azok most nem jöttek. Másnap Kormoska nem tudta többé mag[á]t visszatartóztatni s bár keblében valami nyugtalanságot érzett, mégis csak fölhuzta arany cipőcskéit, magára vette csillagos ruháját és elment a templomba.

Mig odabent volt, azalatt a király parancsa szerint az ajtóküszöböket beken-
ték szurokkal, a város minden utcáját meg behintették hamuval.

A király alig győzött betelni a szép leány nézésével s a mint imádságát végezte, mindjárt sietett feléje. Kormoska sietve kelt föl s elmondta a bűvös szavakat:

„Köd előttem,
Köd utánam,
[20] Senki engem
Meg ne lássson.“

Az igaz, hogy megint láthatatlan lett, de a mint a küszöbre lépett, arany cipőí oda ragadtak a szurokba s kénytelen volt selyem harisnyáiban hazaszaladni.³³

Otthon nem volt már annyi ideje, hogy csillagos ruháját levethette volna, hát csak annak tetejére vette föl a kormos ruhát.

NEGYEDIK SZAKASZ.

Az aranyos cipőcske. Mit énekelnek a galambok. Hogyan lesz Kormoska a király felesége s hogyan ér véget történetünk.

A király nagy örömmel találta meg az arany cipőcskéket a küszöbön, a szurokhoz ragadva. Azonnal letisztította a szuroktól. Bár a csodaszép leányt nem látta, de láthatók voltak picziny lábnyomai mindenütt a hamuban. A király aranyos hintájára ült s a lábnyomok után haladva, nemsokára csakugyan oda ért ahhoz a házhoz, melyben Kormoska szolgálatban állott.³⁴

A hiu asszony nagyon megörült, a mint a királyt házához belépni látta, mert nem gondolt egyebet, mint azt, hogy a király bizonyosan az ő leányai valamelyikét akarja feleségül venni s most annak kezét akarja megkérni.

A földig hajolva kérde:

„Miben lehetünk szolgálatjára felségednek?”

„Asszonyom”, mondá a király, – „e házban lakik az a leány, kit én halálosan szeretek s feleségül akarok venni. Az lesz az, kinek lábára ez a kicsi arany cipő fölmegey.”

Az asszony mindjárt fogta az arany cipőt s a nagyobbik leányával a másik szobába ment megpróbálni, fölmegey-e neki a cipő. Meg is próbálta a leány, de hasztalan erőlködött, mert a hüvelykujja csak sehogysem ment a cipőbe.

[21] „No azért ne busulj leányom”, mondá az anya, – „ezen könnyen segíthetünk. Levágom a hüvelyk ujjadat s majd ha királyné leszesz, csináltathatsz magadnak helyette aranyból.”

Mindjárt is vette a kést s levágta a leánya hüvelykujját. Így már aztán fölment neki a cipő.³⁵ Az asszony nagy diadallal vezette a királyhoz:

„Itt van uram király a leány, kit keressz.”

A király ugyan mindjárt látta, hogy ez nem a csodaszép leány, kit ő szeret, de miután megigérette, hogy azt veszi feleségül, kinek lábára a kis arany cipő fölmegey, hintájába ültette maga mellé a leányt s megindult vele hazafelé, a királyi palotába.

³³ Egyszer Kormoska elment a templomba, de a királyfiú a grádicsokat bekente szurokkal. Mikor a királyleány bement a templomba, a fél cipője ott maradt.

³⁴ A királyfiú most elindult a fél cipővel, hogy akinek a lábára talál, az lesz az ő felesége. Mindenütt próbálták a topánkát és eljöttek a Kormoska urához is.

³⁵ De a cipő nem talált és levágták az egyik leánynak a sarkát.

De a mint a királyi kert mellett elhaladtak, egy kinyuló faágon ült két fehér galamb, melyek a király nagy bámulatára érhetően így turbékoltak:

„Vérzik a menyasszony lába,
Nem ez az igazi mátka.”³⁶

A király odatekintett a menyasszony lábára s csakugyan megpillantá a vércseppeket. Mindjárt látta, hogy meg van csalva, de nem sokat cseremóniázott, hanem kapta, megfordította a hintót s vitte vissza a leányt anyjához.³⁷

„Nem ez az igazi menyasszony, ennek nem ment a cipő a lábára.”

Az asszony most fogta a kisebbik leányát, azt vezette a másik szobába, fölpróbálni neki az arany cipőt. De ennek meg a sarka sehogy nem akart belemenni a kicsi cipőbe.

„No ne búsulj leányom”, mondá az anya, – ”ezen segíthetünk. Majd levágok egy darabot a sarkadból s ha királyné leszel, csináltathatsz magadnak helyette gyémántból.” Mindjárt is vette a kést s levágott egy darabot a leánya sarkából, csak így tudta az arany cipőcskét felhuzni a lábára.³⁸ Látta a király, hogy ez sem az ismeretlen csodaszép, hanem azért mégis csak maga mellé ültette a hintóba s megindultak hazafelé.

[22] De a mint a királyi kert mellett elhaladtak, a kinyuló faágon még mindig ott ült a két galamb s megint így turbékoltak:

„Vérzik a menyasszony lába,
Nem ez az igazi mátka.”

A király odatekintett s megint észrevette a vércseppeket. Látta, hogy ismét meg akarták csalni, megint megfordult tehát hintajával s a leányt is visszavitte anyjához, így szólva:

„Ez sem az igazi. Nincs még egy leány a házadnál”.³⁹

„De van uram”, mondá az asszony, – „hanem az sem lehet, a kit keressz, mert az Kormoska, az én szolgálóm”.

„Mindegy”, mondá a király, – „vezesd őt is eléem”.

Az asszony mindjárt bevezette Kormoskát, ki szemlesütve jött be. A király azonnal fölismerte benne azt, ki neki olyan jó leveseket főzött; még most is nála volt az arany gyűrű, arany függő és arany keresztcske, melyek oly titokszerűen

³⁶ A cipő most talált és a királyfiú a leányt elvitte az országába. De mikor a Kormoska anyjának sírjához érnek, megjelent a fehér galamb és azt mondja a királyfiúnak: – Nem jó feleséget viszel, mert annak vérzik a sarka.

³⁷ A királyfi megnézte és visszaküldte a lányt.

³⁸ A másik leánynak a nagyujját vágják le, hogy találjon a cipő.

³⁹ De ezt is visszaküldte a királyfi, mert a fehér galamb megmondta, hogy ennek a leánynak a nagyujja vérzik.

kerültek a levesbe. Kormoskát leültették, hogy fölpróbálják neki a cipőket.⁴⁰ Az asszony bámulva vette észre, hogy Kormoskának milyen szép selyem harisnyája van. Hát még akkor bámult ám, mikor az aranyczipők egész könnyen felmentek a lábára.⁴¹ E közben a kormos ruha kissé félrelebbent s a király leirhatlan örömmel vette észre, hogy a kormos ruha alatt ott ragyog a tündöklő csillagraha.

Kormoskának azonnal le kelle mosni arczáról és kezeiről a kormot, a kormos ruhát is levetette s most ott állt a király előtt csillagos ruhájában a csodaszép királyleány, kipirult arczczal.

A király elragadtatva borult elébe, szerelmes hangon mondvá:

„Akarsz-e feleségem lenni, világ legszebb leánya?“ A leány ugyan szégyelte mindjárt azt mondani, hogy igen, hanem azt meg éppen nem mondta volna ám, hogy nem. A király a hallgatást kedvező válasznak vette, [23] örömtől és szerelemtől elragadtatva ölelte keblére a csodaszép leányt, most már menyasszonyát. A hintóban is jobb oldalára ültette, ugy hajtattak hazafelé. A ki csak látta őket az utcán, éljent kiáltott nekik. Amint pedig oda értek a királyi kerthez, a két fehér galamb odarepült a szép leány vállára, turbékolva:

„Illik a cipő lábára,
Ez már az igazi mátká.”⁴²

Igy hajtattak aztán a királyi palotába, ahol a király mindjárt megesküdt a csodaszép királyleánynyal. Tartottak fényes, hetedhét országgra szóló lakadalmat, és még azontúl sokáig éltek egymással oly boldogan, mint két galamb.⁴³

⁴⁰ Most próbálták a cipőt a Kormoska lábára.

⁴¹ Ez pedig talált, és a királyfi elvitte őt is a házához.

⁴² Útközben megjelent a fehér galamb a sírnál, és azt mondja: – Most jó feleséget viszel.

⁴³ A királyfi megnézte, és a királyleánynak nem volt semmi baja, és még meg is kapták a három köntöst a három dióhéjban. Ekkor a királyfi elvitte a királyleányt, és olyan lakadalmat csaptak, hogy hetedhét országon is híre volt.”

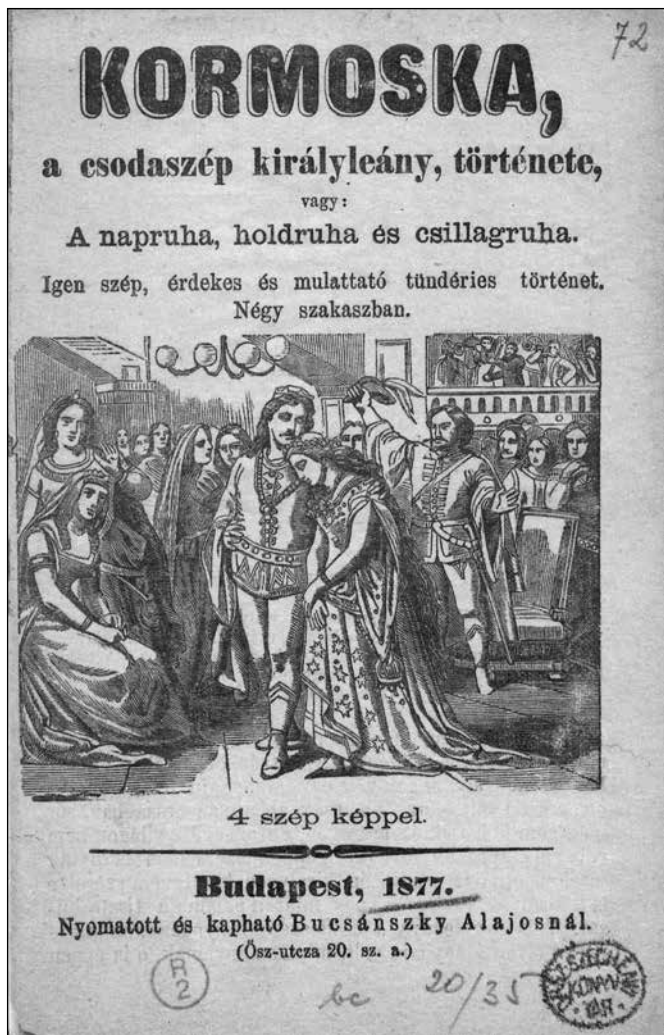
Kormoska, prințesa cea frumoasă. Sursa de literatură populară a unui basm a lui Sámuel Szabó

Sámuel Szabó este unul dintre clasicii culegerii poeziei populare maghiare transilvănene din secolul al XIX-lea, iar redescoperirea operei sale, compilarea și editarea manuscriselor sale este meritul lui Katalin Olosz. Szabó a coordonat culegerea de folclor a elevilor săi de la colegiul unitarian din Cluj în anii 1880. În caietul de culegeri al unuia dintre elevi, pe nume Dezső Vízi, ne-a rămas un basm popular din regiunea Trei Scaune cu titlul *Kormoska*, adică Cenușăreasa. Manuscrisul reprezintă o culegere a unui basm oral, o combinație a două basme Grimm, care a apărut cu câțiva ani mai devreme într-un caiet de literatură populară la Budapesta la editura lui Bucsánszky (*Povestea lui Kormoska, prințesa cea frumoasă sau: Rochia soarelui, rochia lunii și rochia stelelor*, 1877). Studiul de față include textul complet al caietului de literatură populară, care a fost sursa de inspirație pentru elevul lui Szabó. Cu ajutorul acestuia avem ocazia de a arunca o privire în procesul de transformare a textelor, prin care o poveste de literatură populară devine în câțiva ani un basm popular securesc la sfârșitul secolului al XIX-lea.

Kormoska, the Beautiful Princess. A Chapbook Tale as a Source for a Folktale of Sámuel Szabó

Sámuel Szabó was one of the classics of Hungarian folk poetry collecting in Transylvania in the 19th century. Rediscovering his work, collecting and publishing his legacy was done by Katalin Olosz. Szabó conducted folktale-collecting with his students as a teacher at the Reformed College in Cluj in the 1880s. The school booklet of one of his students, Dezső Vízi preserved a fairy tale under the title *Kormoska*, located at Trei Scaune County (South-eastern Transylvania). This handwritten fairy tale text recorded from orality is a combination of two tales of the Brothers Grimm (*Cinderella*, KHM 21 and *All-Kinds-of-Fur*, KHM 65), which has been published a few years earlier in a Hungarian chapbook of Alajos Bucsánszky at Budapest (*The Story of Kormoska, the Beautiful Princess, or: The Sun Dress, the Moon Dress and the Star Dress*, 1877). The study presents the whole text of the chapbook tale, which served as a direct source for the narrator of Szabó's student. Reading this tale one can get a glimpse into the process of tale text formation, as a result of which a Grimmtale based chapbook tale had become a Transylvanian folk tale in a few years in the last third of the 19th century.

Kép

1. kép. Kormoska, a csodaszép királyleány, története, vagy: A napruha, holdruha és csillagruha. Igen szép, érdekes és mulattató tündéres történet. Négy szakaszban. Bucsánszky Alajos, Budapest, 1877. (OSZK Pny 1.124)

Kutatástörténet és lokalitás

Pozsony Ferenc

Népballada-kutatás a Székelyföldön.

Kutatástörténeti vázlat

A magyar értelmiségiek csak a 19. század közepén kezdtek fokozottabban, tudatosabban érdeklődni az *ószékely* népballadák iránt. A kéziratok források azonban azt tanúsítják, hogy különböző írástudók (pl. kántorok, tanítók, katonáskodók) már korábban is jegyezték le szórványosan balladaszövegeket. Faragó József a *Vásárhelyi daloskönyv*ben talált három balladás strófát *A várva várt udvarlóval* kapcsolatban, melyet Háromszéken 1572–1673 között jegyezhettek le (Faragó 1998: 7, 195). Időrendben a következő balladaszöveget Wén József, kézdialbisi kántor határórkatonai szolgálata idején, 1808–1810 között, Kézdivásárhelyen rögzítette, amikor rendre leírta saját és katonatársainak dalszövegeit, köztük *A szerelem próbája* című ballada szövegét is, mely a balladatípus egyik legkorábbi (1809) írott említése.¹ Szabó T. Attila levéltári kutatásai közben figyelt fel arra, hogy az erdélyi kéziratok énekeskönyvek a 18. század közepétől egészen a 19. század elejéig nem tartalmaztak népballadákat, azok csak Kun Sámuel dalosfüzetében (1831–1832) és Thorotzkói Czupor Andor kéziratok könyvében (1834) bukkantak fel (Szabó T. 1929: 16, 1970: 6).

Gegő Elek, aki a magyar akadémia megbízásából 1838-ban járta be Moldvát, beszámolójában arról tett említést, hogy a csángóknál hallotta *Szilágyi és Hajmási* balladáját.² Petrás Ince János, aki a moldvai Klézsén lelkészként szolgált, Döbrentei Gábor felkérésére állította össze csángó népköltési gyűjteményét 1841–1842-ben, mely számottevő, klasszikus értékű balladát (pl. *A nagy hegyi tolvaj*, *Molnár Anna*, *Budai Ilona*, *A kegyetlen anya*, *Az árva gerlice*, *A három árva*, *Marinka*) és balladás dalt

¹ Stoll 1962. Idézi: Faragó 1973: 5–6, 1998: 8.

² Gegő 1838: 80. Idézi Szabó T. 1970: 6–7.

tartalmazott.³ Úgy véljük, hogy valójában a székelyes csángók között élő Petrás Ince Jánosé az úttörés érdeme a magyar népballadák korai gyűjtésében (Szabó T. 1970: 8–9).

Kriza János 1842-ben, a Kisfaludy Társaság pedig 1843-ban tette közvé első gyűjtési felhívását. Mivel a tudós társasághoz csakhamar igen jelentős mennyiségű folklórszöveg érkezett, Erdélyi János összesen 176 beküldött gyűjteményből válogatta össze a *Népdalok és mondák* köteteit, melyekben végül is összesen 1392 verses alkotás, valamint 35 „monda”, vagyis mese látott nyomdafestéket (Olosz 2003: 73). „A Székelyföld képviselőjében összevissza öt munkatárs járult hozzá a tekintélyes gyűjtemény anyagának gyarapításához, összesen 115 szöveggel” (Olosz 2003: 73). Habár Erdélyi Jánoshoz székelyföldi gyűjtések is érkeztek (például Szentkirályi Gábor gyűjtése Marosvásárhelyről vagy Nagy Lajos kéziratában a Balog Józsiáról szóló ballada 1831-ben lejegyzett, Szántó Ferenc énekmondótól származó első változata), végül is a kötetben közölt folklóralkotások között egyetlen székelyföldi népballada szövege sem szerepelt (Erdélyi 1846: XI, Antal 1962: 32, Faragó 1973: 8).

Kóváry László 1852-ben a Pesten megjelenő *Hölgyfutár* című lapban közölt két alkalommal is székelyföldi gyűjtéseiből, s azok sorában jelent meg a *Hej páva, hej páva, császárné pávája* kezdetű ballada teljes és *Ahol kerekedik egy kerek dombocska* töredékes szövege (lásd Faragó 1979, 1998: 9–10). Nagy Lajos, a kolozsvári Unitárius Kollégium tanára 1853-ban a Nyárad menti székelyeknél találta meg a komor szépségű Barcsai-balladát, amit 1858-ban a kincses város *Közlönyében* jelentetett meg (Nagy L. 1858, Szabó T. 1970: 8, Faragó 1998: 10, Olosz 2015: 669).

Az első jelentősebb székelyföldi népköltészeti gyűjtemény megszerkesztését és kiadását Kriza Jánosnak köszönhetjük. A művelt unitárius lelkészben viszonylag korán, itt Erdélyben fogalmazódott meg az a gondolat, hogy teológusokkal, barátaival és munkatársaival összegyűjti a szülőföldjén élő folklóralkotásokat, népballadákat. Azonban németországi tanulmányútja során tovább folytatódhatott „néprajzi eligazodása”, például a nagyobb szöveghűsége és a nyelvjárási sajátosságok pontosabb rögzítésére való törekvése (Antal–Faragó–Szabó 1971: 67–68). A *Vadrózsák* című székely népköltési gyűjtemény első kötete végül is Kolozsvárt jelent meg 1863-ban (Kriza 1863).

³ Szabó T. 1970: 6–7. Lásd Petrás 1979.

A Kriza János által szerkesztett kiadvány balladaanyagát, mennyiségét Kriza Ildikó értékelte: „A saját maga által összeállított Vadrózsákban a sok fáradozással, megannyi levelezés, buzdítás révén előkerült balladából 16 ballada és 2 változat található. [...] Ezen kívül 5-6 töredékes szöveg és ponyvaballada. Ez nem több, mint amennyit ő előtte gyűjtöttek, publikáltak, mint amennyit a népköltészet iránt érdeklődést mutató olvasók korábban ismerhettek” (Kriza 1982: 58).

A *Vadrózsák* tudománytörténeti jelentőségét emeli, hogy szerkesztője szöveghűségére törekedett, anyagát Székelyföld belső vidékei szerint rendezte, elkülönítette a népköltészeti és a műköltői alkotásokat, jelezte a népköltészet és a műköltészet közötti kölcsönhatásokat (Faragó 2002: 23). Udvarhelyszékről tette közzé benne *A falba épített feleség*, *A szívtelen anya*, *Két kápolnavirág*, *A szaván kapott feleség*, *A gazdag asszony anyja*, *A gyáva szerető*, *A csalfa feleség*, *Guzsalyasban*, *Kétféle menyasszony*, *A párjavesztett gerlice*, *A mennybe vitt leány*, *Balog Józsi balladáját*. Háromszéken gyűjtötték *A zshivány felesége*, *A mennybe vitt leány* töredékét, *A gazdag feleség*, *A három árva*, *A virág és a harmat* és *Forró Julis*, míg Marosszéken *A megégetett feleség* szövegét (Kriza 1863). Kihangsúlyozzuk, hogy az első kötet balladáit messze kiemelkednek régies és metaforikus nyelvezetükkel, valamint sajátos szimbólumaikkal és tömör szerkezetükkel.

A tudós unitárius püspök gyűjtőtevékenységét újabban Szakál Anna árnyalta és értékelte át, elsősorban korabeli levelek, biográfiák és önéletrajzok segítségével (Szakál 2012). Doktori disszertációjában a Kriza János köre szerveződött gyűjtőhálózat és kapcsolatrendszer működését elemezte hatalmas forrásanyag segítségével, ugyanakkor részletesen bemutatta a *Vadrózsák* keletkezésének személyközi és tudományos vonatkozásait, valamint a gyűjtemény kanonizációját és utóéletét (Szakál 2016). Ugyanő külön nagytanulmányt szentelt a 19. századi magyar népköltési gyűjtemények kanonizációjának bemutatására és elemzésére (Szakál 2017).

A Kriza által szerkesztett gyűjtemény megjelenését csakhamar heves eredetvita követte, mivel egy fiatal román értelmiségi, Grozescu Iulian azzal vádolta Krizát, hogy a kötetében közölt balladákat voltaképp román folklórszövegekből fordította magyarra. Az Arany János által *Vadrózsapörnek* nevezett értelmiségi disputa újabb terepgyűjtéseket, elmélyült és szerteágazó összehasonlító vizsgálatokat eredményezett, melyek végül is

egyértelműen bebizonyították, hogy a magyarságnál összegyűjtött balladatípusok változatai nemcsak a szomszédos, kelet-európai népeknél, hanem szélesebb körben, szerte Európában is előfordulnak (Németh 1982, Faragó 2005: 595–602).

Kriza János székely népköltési gyűjteménye a magyar polgári nemzet- és kultúraépítés sűrűjében jelent meg. A kötetben közölt klasszikus székely népballadák jelentős mértékben növelték a hazai magyar értelmiségi réteg büszkeségét, akik a nemrég felfedezett ószékely balladákat a magyar nemzeti műveltség igen becses részének vélték, s nagy lelkesedéssel fogadták. A *Vadrózsákban* közzétett balladaszövegek legművészebb részét a kiegyezést követő évtizedekben rendre beszerkesztették különböző népiskolai tankönyvekbe, így a székely népballadák csakhamar ismertté váltak az egész magyar nyelvterületen, szövegeik pedig a magyar nemzeti irodalom, kultúra kanonizálódott részét alkotják (Szakál 2016: 8–9, 2017: 1–31).

Zsigmond Gábor hangsúlyozta, hogy „Kriza munkássága nem csupán részévé lesz a magyar folklorisztika új iskolájának, hanem annak részese és alakítója is. Szigorúbban véve ezektől az évektől számíthatóak a népköltészet hazai tudományos kutatásának kezdetei. [...] Tudománnyá azzal válik, hogy sikerül kutatásának tárgyát, elméletét és módszerét elhatárolni más diszciplínáktól, kialakítani helyét a többi tudomány között, rátalál saját célkitűzéseire és nyelvére” (Zsigmond 1982: 89). Tehát Kriza János *Vadrózsák* című gyűjteménye a magyar folklorisztika kialakulásának és önállósulásának is fontos állomása és eredménye.

Arany László és Gyulai Pál szerkesztésében 1872-ben látott nyomda-festéket a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötete, mely Magyarország és Erdély különböző részeiből tartalmaz karácsonyi játékokat, balladákat és rokonneműeket, dalokat, meséket és mondákat, melyek voltaképp a Kisfaludy Társasághoz beküldött gyűjtésekből származnak. A kiadvány szerkesztői előszavukban megjegyezték: „felhasználtunk mindent, a mit a hirlapok-, folyóiratok- és naptárakban elszórva találtunk és hiteles adalékoknak ítéltünk. Csak a Kriza közleményeihez nem nyultunk, tudván, hogy azok a »Vadrózsák« II-ik kötetének részei s csak egy pár oly darabot vettünk fel, melyeket ő maga küldött be gyűjteményünk számára” (Arany–Gyulai 1872: VI). A kötetben összesen 90 népballada és két töredék szövegét közölték, azonban csak egyharmaduk származott Székelyföldről (Arany–Gyulai 1872: 135–240, Faragó 1998: 19–20).

Tíz évvel később szintén Arany László és Gyulai Pál szerkesztésében jelent meg a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* harmadik kötete, melyben székelyföldi balladákat és rokonneműeket, dalokat, táncszókat, szokás-szövegeket, meséket, mondákat, közmondásokat és szólásokat közöltek (Krizsa–Orbán–Benedek–Sebesi 1882). „A kötet Krizától mindössze 29 balladát, 32 dalt, négy mesét, két helyi mondát és egy legendát – összesen 68 népköltészeti szöveget közölt, valamennyit a forrás, gyűjtési hely és gyűjtő megjelölése nélkül” (Olosz 2013: 46). A szerkesztők Benedek Elektől és Sebesi Jóbtól 42 balladát jelentettek meg. Kiemeljük, hogy az általuk publikált balladaszövegek a csíkszéki Szentimréről, az udvarhelyszéki Kobátfalváról, Martonosról, Medesérről, Nagyalambfalváról, Oláhfaluról, Rugonfalváról, Szombatfalváról és Székelykeresztúrról, a háromszéki Angyalosról, Karatnárról és Volárról, valamint az erdővidéki Nagybaconból, Kisbaconból és Vargyasról származnak, tehát ismerjük gyűjtési helyüket és vidéküket (Krizsa–Orbán–Benedek–Sebesi 1882: 3–114). Benedek Elek 1885-ben *Székely népmesék és balladák* című önálló gyűjteményében *Sági bíró lánya*, *Fekete Nagy János*, *Adorjáni Balázs*, *Kis-Gergő Istvánné* balladáját közölte, azonban kiadványában nem jelölte meg a szövegek gyűjtési helyét (Benedek 1885. Idézi Faragó 1973: 12).

A *Vadrózsák* első kötete bő húsz évvel Krizsa János felhívása után jelenhetett meg, míg a második csak másfélszáz évvel később, 2013-ban látott nyomdafestéket, Olosz Katalin szakszerű szerkesztésében (Krizsa 2013). A kötet anyagának összeállítása előtt Olosz Katalin rendszeresen áttanulmányozta a Krizsa-hagyaték MTA kéziratárában és a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában őrzött állagait, valamint a korabeli periodikákban megjelent balladaközléseket. A második kötetben közölt balladaszövegek nagyobb részét Olosz Katalin elsősorban korabeli lapokból gyűjtötte össze, de ha azoknak megtalálta eredeti lejegyzéseit, kéziratait is, akkor azokat szerkesztette be a kiadványba. Egy-egy népballada kézirat és publikált változatai kiváló lehetőséget nyújtottak arra is, hogy a szerkesztő pontosan dokumentálja, bemutassa a gyűjtést megszervező Krizsa János vagy a balladákat nyomtatásra előkészítő szerkesztők szöveggözlési gyakorlatát, módozatait és átalakításait, valamint szándékos beavatkozásait (Olosz 2013: 81–83, 613–620).

Az Olosz Katalin által összeállított, megszerkesztett második kötet összesen 69 balladaszöveget tartalmaz. Kiemeljük, hogy az 1863-ban megjelent első kötet balladaanyagához képest ez nagyon jelentős szám-

beli gyarapodást mutat. Ugyanakkor ebben a kiadványban számos ritka, klasszikus stílusú, kivételes értékű és szépségű balladánk is nyomdafestéket látott: pl. *Házanépe védelmében elesett hős, A hajdúkkal útnak induló leány, A hűség próbája, Hűség a síron túl, Két királygyermek, A pogány király leánya, A megégetett fiú, Kicsi nemes legény, Három árva, A szolgálta után haló leány, A visszavitt menyasszony, A halva talált menyasszony, A megégetett hűtlen feleség, A szaván kapott feleség, Az elcsábított anya, A zsvány felesége, A gazdag asszony anyja* stb. Mindezek végül is szemléletesen tükrözik Kriza Jánosnak és gyűjtőtársainak eredményeit (Kriza 2013: 99–175).

Szabó Sámuel (1829–1905), a marosvásárhelyi és a kolozsvári református kollégium művelt tanára, Kriza János és Orbán Balázs méltó kortársa volt (Olosz 2009a: 36, 47). Diákjaival együtt végzett népköltészeti gyűjtései azt jelzik, hogy archaikus elemekben gazdag balladák, népdalok, mesék, népszokások és hiedelmek éltek akkor nemcsak a Székelyföldön, hanem Kalotaszeg, Mezőség és Szilágyság magyar falusi közösségeiben is (Szabó S. 2009: 133–297, 355–442). Sajnos, Szabó Sámuelnek és marosvásárhelyi tanítványainak klasszikus értékű, 1863–1868 között gyűjtött balladaanyaga egészen az utóbbi évekig kéziratban vagy periodikákban lappangott. Olosz Katalin a szétszóródott hagyatékkal, Szabó Sámuel életrajzi adataival és gyűjtéseivel kapcsolatban a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban, a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában, a budapesti Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában és az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában tájékozódott és dokumentálódott (Olosz 2009a: 13–14). Tehát Szabó Sámuel és diákjainak népköltészeti gyűjtései végül is Olosz Katalin szakszerű szerkesztésében, kitűnően dokumentált bevezető tanulmányával és információkban gazdag jegyzeteivel együtt jelentek meg 2009-ben (Olosz 2009a).

A marosvásárhelyi kollégium diákjainak gyűjtéséből Olosz Katalin 39 ballada szövegét közölte a kiadványban. Ezek között a magyar klasszikus népballadatípusok színe-java előfordul: pl. *Guzsalyasban, A szeretet próbája, Hűség a síron túl, A virágok vetélkedése, A csodahalott, A pávas leány, A megesett leány, A pogány király leánya, Két kápolnavirág, A szolgálta után haló leány, A kedvese után haló leány, A megszólaló halott, Az ördögnek eladott leány, A szaván kapott feleség, A megégetett feleség, A falba épített feleség, A halálraitélt húga, A hibás leány kérője,*

Az elesábított anya, A gazdag asszony anyja, A három árva, A hajdúktól meggyilkolt leány, A nagy hegyi tolvaj, A halálraitélt álma, Két rab úrfi stb. (Szabó S. 2009: 133–176). Ugyanakkor régies bújosó- és rabénekeket, valamint új stílusú betyárdalokat és különböző szerencsétlenségeket megverselő énekeket is tartalmaz a gyűjtemény (Szabó S. 2009: 177–194).

Kanyaró Ferenc (1859–1910) a kolozsvári unitárius főgimnázium művelt tanára volt, aki egyház- és irodalomtörténeti írásai mellett különböző folklórszövegeket (népballadákat, virágénekeket) közölt rangos budapesti és vidéki lapokban (Olosz 2003: 31). Mivel a tudós pedagógus elsősorban az epikus folklórkalkotások iránt érdeklődött, diákjaival együtt 1892–1905 között nagyon jelentős terepmunkát végzett, nagyszámú népballada és dal szövegét gyűjtötte össze (Olosz 2015: 23). Mivel a folklórgyűjtést *magánügynek* (Olosz 2015: 81) tekintette, csak szabadidejében irányította diákjainak terepmunkáját Torda–Aranyos, Maros–Torda, Kis- és Nagy-Küküllő, Udvarhely és Háromszék vármegye unitárius településein (Olosz 2015: 107–118). Kanyaró Ferenc 1896. május 18-án postán küldte el a közös munka eredményét, tehát a 275 folklórszöveget (népballadákat és néprománcokat) tartalmazó, gondosan megszerkesztett kéziratot Budapestre, hogy a Kisfaludy Társaság azt jelentesse meg a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* című sorozatban, a millennium tiszteletére (Olosz 2003: 34, 2015: 90). Habár soha nem nyomtatták ki, és nem is küldték vissza az 1892–1896 között (Olosz 2015: 96) összegyűjtött balladakorpuszt, Kanyaró Ferenc kitartóan tovább folytatta erdélyi folklórgyűjtéseit 1896–1905 között is, „megkísérelve helyreállítani vagy újabb darabokkal helyettesíteni az elveszett korábbi gyűjteményt” (Olosz 2003: 40). Újabb terepkutatásaiból még három közleményében publikált balladákat Kolozsvárt és Budapesten (Kanyaró 1906a, 1906b, 1909).

Mivel hatalmas gyűjteményéből életében nagyon kevés szöveg látott nyomdafestéket, értékes lejegyzései egészen 2015-ig szétszórta, három intézmény irattárában rejtőztek, maradtak fenn. A gyűjtemény felfedezése, azonosítása, rendszerezése, megszerkesztése, szakszerű filológiai, kritikai apparátussal való ellátása Olosz Katalin, marosvásárhelyi folklórkutató érdeme. Ő fedezte fel a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában Kanyaró Ferenc 1896-ban Budapestre küldött kéziratát, mely összesen 275 balladát tartalmaz (Olosz 2015: 33). Olosz Katalin a Kanyaró Ferenc által 1896–1905 között végzett újabb gyűjtések egyik részét a

Román Akadémia kolozsvári könyvtárának kéziratárában, a régi unitárius főgimnázium állagaiban, szétszórtan találta meg. A tudós kolozsvári tanár és lelkes diákgyűjtőinek további kézirateit, lejegyzéseit a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában fedezte fel (Olosz 2015: 35–44). Az Olosz Katalin által megszerkesztett, összeállított kötet végül is összesen 421 erdélyi magyar népballadát és epikus éneket tartalmaz, tehát ez az egyik leggazdagabb korai magyar népballada-gyűjteményünk (Olosz 2015: 24).

Kanyaró Ferenc a folklórszövegek lejegyzésében, korrekciójában elsősorban Gyulai Pál korabeli irodalomesztétikai megalapozottságú irányelveit és a *Magyar Népköltészeti Gyűjtemény* gyakorlatát követte. „Egy dologban azonban Kanyaró eltért a megszokott gyakorlattól: a balladák szövegét igyekezett szabályos versszakokra osztani. E törekvés a maga korában újításnak számított, s annak felismerését jelentette, hogy a népballada nem »népköltemény«, ahogy a 19. századi gyűjtők/teoretikusok vélték, hanem énekelt vers, amelynek szövege a dallamsoroknak megfelelően szabályos kisebb egységekre – strófákra – tagolódik” (Olosz 2015: 122). Ugyanakkor 1896 után már tudatosabban törekedett a nyelvjárási sajátosságok rögzítésére, s már visszafogottabban módosította szövegeit, tematikai szempontból pedig csoportosította és jegyzetekkel látta el azokat (Olosz 2015: 121).

Olosz Katalin emelte ki, hogy Kanyaró Ferenc (1859–1910) korának egyik legújékeozottabb folklórkutatója volt, aki jól ismerte nemcsak elődeinek eredményeit, hanem saját korának legújabb szakmai újításait is. Azonban kortársai „kifogásolhatták Kanyaró Ferenc balladaszemléletének újszerűségét: azt, hogy minden változatot, minden töredéket felvett gyűjteményébe, hogy különös gondot fordított a balladák tér- és időbeli előfordulásának problémáira, a szüzsék vándorlására, új balladák keletkezésére, vagy adatközlők tudásának minél teljesebb megismerésére” (Olosz 2015: 129).

Rédiger Ödön kolozsvári tanárának, Kanyaró Ferencnek az ösztönzésére végzett 1895–1896-ban népköltészeti gyűjtéseket Szabédon, ahol akkor édesapja unitárius lelkész volt. A Dimény Mózesné Szabó Annától lejegyzett folklórszövegek azt tanúsítják, hogy az erdélyi Mezőség és a Székelyföld határán fekvő településen a millennium évtizedében még számos klasszikus balladatípus patinás helyi változatai éltek. Rédiger Ödön gyűjtései azért is jelentősek, mert folklorisztikánkban elsőként gyűjtötte

össze tudatosan egyetlen adatközlő repertoárjának epikus darabjait. Tehát Kanyaró Ferenc és tehetséges diákja a később kialakult magyar egyéniségkutatás korai előfutára volt (Olosz 2009b: 9–14).

A 19–20. századok fordulóján kibontakozó újabb erdélyi kutatások (Seprődi János, Viski Károly gyűjtései) tovább gazdagították a magyar népballadák szöveg- és dallamkorpuszát (Seprődi 1974: 292–392, Olosz 2011: 9–70). Seprődi János 1897-ben a maroszeői Kibédén *A megölt legény és Rózsa Sándor*, 1903-ban *A rossz feleség és Nem messze van ide Kismargita*, 1907-ben *A megégetett hűtlen asszony és A halálraítélt húga*, 1908-ban pedig *Az elcsalt feleség* balladájának szövegét és dallamát jegyezte le (Seprődi 1974: 300–381).

Viski Károly és diákjai Udvarhelyszéken 1908–1909-ben a következő balladákat jegyezték le: *A halálraítélt húga és Vadász és leánya* (Erdővidék), *A Háromszoros magzatgyilkos* (Székelysombor, Miklósfalva), *Molnár Dénes* (Miklósfalva), *A rákosi határszélen* (Miklósfalva), *Vadász és leánya* (Miklósfalva), *Históriás ének* (Siklód), *A halálraítélt húga* (Olasztelek), *Vadász és leánya* (Etéd), *A három árva* (Siklód), *A meggyilkolt legény* szintén siklódi változatát (Olosz 2011: 32–34). Viski Károly gyűjtéseinek szakszerűségét az is emeli, hogy lejegyzéseiben a helyi nyelvjárási sajátosságok pontos visszaadására és szöveghűsége törekedett (Olosz 2011: 12).

Vikár Béla, Bartók Béla és Kodály Zoltán nemzedékének tagjai már nem csak szépirodalmi alkotásként, esztétikai szempontok alapján gyűjtötték és elemezték a magyar népballadákat. Meggyőződéssel hirdették, hogy a balladák szövegei és dallamai elválaszthatatlan, szerves egészet alkotnak, terepgyűjtéseik során pedig a korábbi nemzedékeknél még igényesebb, még pontosabb szövegjegyzést honosítottak és valósítottak meg. Ugyanakkor legtöbbször rögzítették nem csak a gyűjtés helyét és idejét, hanem a megszólaltatott énekes nevét és életkorát is pontosan lejegyezték (Olosz 2015: 24). Kodály Zoltán és Bartók Béla, valamint munkatársainak (Lajtha László, Veress Gábor, Vikár Béla) székelyföldi népzenei gyűjtéseit a Bartók- és Kodály-rend tartalmazza, melyek az interneten is elérhetők.⁴

⁴ <http://systems.zti.hu/br/hu> és http://db.zti.hu/kr/kr_tortenete.htm (Utolsó megtekintés: 2020. márc. 2.)

Vikár Béla a 20. század első éveiben Udvarhelyszéken végzett népzenei gyűjtései során számos klasszikus, veretes balladaszöveget rögzített dallamával együtt: pl. *A szaván kapott feleség, A megesett leány, A hajdúkkal útnak induló leány, A három árva, A falba épített feleség, Az elcsábított anya, A pogány király leánya, A halálra táncoltatott leány, A csodahalott, A halálraitélt húga, Balog Józsi, Szabó Vilma* stb.⁵ Csíki falvakban szintén jegyzett le balladákat: pl. *A szeretet próbája, A halálra táncoltatott leány, A három árva.*⁶ Maroszáéken pedig *A halálra táncoltatott leány, A három árva, A malomba esett leány, Bogár Imre* szövegét és dallamát rögzítette.⁷ Faragó József hangsúlyozta, hogy volta-képp Vikár Béla tanította meg Bartókot és Kodályt arra, hogyan rögzítsenek népköltészeti alkotásokat fonográffal terepgyűjtéseik során (Faragó 1998: 26).

Veress Gábor (1869–1937), a nagyenyedi Bethlen Kollégium szakképzett zenetanára a 20. század első évtizedében Maros–Torda és Csík vármegyében végzett fonográffal gyűjtéseket, lejegyzései pedig a Bartók-rendben érhetők el.⁸ Székelycsókán a *Szabó Vilma*, Marosvásárhelyen a *Szabó Julcsa* balladáját rögzítette; Borszáéken pedig 1908-ban megtalálta a *Görög Ilona, Kőműves Kelemenné, Molnár Anna, Kádár Kata, Komlódi Zsuzsanna, Rokai Kata, Márton Józsi* balladáját. Az általa hengerről lejegyzett balladák dallamait és szövegeit előbb a Bethlen Kollégium 1904–1905-ös Értesítőjében, majd az 1911-es *Ethnographiában* közölte.⁹

Bartók Béla első ízben 1904-ben egy Kibéden született, budapesti polgári családnál szolgáló, erdélyi lánytól gyűjtött erdélyi dalokat. A maroszáéki hajadon éneklésmódja igencsak felkeltette a fiatal zenész érdeklődését a székelyföldi népköltészet iránt (Almási 2009: 35). Három évvel később, 1907-ben már Csík vármegyében végzett terepkutatásokat, majd a következő évben azokból közölt balladákat az *Ethnographiában*. Első tudományos publikációjában Csíkmadarasról a *Két rab testvér*, Gyergyócsomafalváról *A virágok vetélkedése*, Csíkmadarasról *Magyarósy Tamás*, Csíkból *A megcsalt férj*, Gyergyótölgyesről,

⁵ <http://systems.zti.hu/br/hu/search?cou=9&col=4> (Utolsó megtekintés: 2020. márc. 7.)

⁶ <http://systems.zti.hu/br/hu/search?cou=15&col=4> (Utolsó megtekintés: 2020. márc. 7.)

⁷ <http://systems.zti.hu/br/hu/search?cou=7&col=4> (Utolsó megtekintés: 2020. márc. 8.)

⁸ <http://systems.zti.hu/br/hu/search?col=16> (Utolsó megtekintés: 2020. márc. 28.)

⁹ Veress 1911. Lásd Albert 2004: 25.

Gyergyótekerőpatakról és Gyergyóújfaluból a *Kádár Kata*, Csíkrákosról a *Sárighasú kígyó*, Csíkmadarasról *Nagy Bihal Péterné*, Gyergyószárhegyről a *Kőműves Kelemenné*, Csíkvacsárcsiről, Csíkmadarasról és Csíkjénőfalváról *A nagy hegyi tolvaj*, Csíkvacsárcsiről és Gyergyótölgyesről *A három árva*, Gyergyószárhegyről és Csíkmadarasról a *Molnár Anna*, valamint Gyergyóújfaluból, Gyergyótekerőpatakról, Csíkszentdomokosról, Csíkszenttamásról és Gyergyókilyénfalváról még hét új stílusú, helyi ballada szövegét és dallamának vázát tette közzé.¹⁰ Faragó József jegyezte meg, hogy Bartók 1908-as közleménye összesen 26 csíki és gyergyói balladát tartalmaz, melynek bő egyharmada, 8 változat pedig Bodon Pál gyűjtéséből származik (Faragó 1998: 26). Bartók Béla 1914 tavaszán újabb, nagyobb szabású terepmunkát végzett Marosszéken, amikor például Nyárádköszvényesen és Jobbágytelkén *A három árva*, Nyárádremetén pedig a *Szabó Vilma* balladáját is lejegyezte.¹¹

Kodály Zoltán 1910-ben végzett gyűjtéseket a Gyergyói-medence falvaiban, amikor a 111 szöveges és 12 hangszeres dallam sorában számos ritka magyar népballada (pl. *A három árva*, *A szeretet próbája*, *Az elcsábított anya*, *Két kápolnavirág*, *A gazdag asszony anyja*, *A falba épített feleség* stb.) változatát is lejegyezte, fonográfhangereken rögzítette. Két év múlva, 1912 tavaszán a Kászon völgyében fekvő településekben újabb 169 dallamot gyűjtött, közöttük számos ritka, klasszikus balladát: pl. *A falba épített feleség*, *A virágok vetélkedése*, *A három árva*, *A rossz feleség*, *Két kápolnavirág*, *A haláraitélt húga*, *A zsvány felesége* stb. Az első nagyháború kitörése előtt, 1914 áprilisában a bukovinai székely falvakban összesen még 292 dallamot rögzített, köztük számos régi balladát (pl. *A megégetett feleség*, *A zsvány felesége*, *Az elcsábított anya*, *A gyermekgyilkos leányanya*, *A halálra táncoltatott leány*, *A három árva*, *A csudahalott* stb.) is lejegyezte.¹² Megemlítjük, hogy Lajtha László 1912-es csíkszéki terepgyűjtései során több patinás népballadát (pl. *A falba épített feleség*, *A párjavesztett gerlice* stb.) is lejegyezte Ajnádon és Csíkverebesen.¹³

¹⁰ Bartók 1908: 43–52, 105–115. Lásd Almási 2009: 37.

¹¹ <http://systems.zti.hu/br/hu/search?cou=7&cyfr=1914> (Utolsó megtekintés: 2020. márc. 7.)

¹² <http://systems.zti.hu/br/hu/search?col=1> (Utolsó megtekintés: 2020. márc. 8.); Almási 2009: 44–45. Lásd még Albert 2004: 25–26.

¹³ <http://systems.zti.hu/br/hu/search?cou=15&col=6> (Utolsó megtekintés: 2020. márc. 8.)

A 19–20. századok fordulóján a Székelyföldön kibontakozó szakszerű balladagyűjtések az első világháború kitörése után előbb félbeszakadtak, majd az 1920-as impériumváltozás utáni két évtizedben szinte teljesen lehetetlenné váltak. Mivel az Erdélyben tervezett magyarságtudományi kutatások számára hiányzott a rendszeres állami és intézményi támogatás, a *régi román világban* elsősorban középiskolai tanárok végeztek folklór- és néprajzi gyűjtéseket Székelyföldön. Például Domokos Pál Péter 1937-ben 3 csíki népballada szövegét és dallamát közölte (Domokos 1937: 319–338. Lásd Faragó 1998: 29). Az úgynevezett *kicsi magyar világban*, tehát 1940–1944 között Kerényi György Ditrón a *Kőműves Kelemenné* újabb változatát, Kalossa Tibor pedig Csíkmenaságon a *Három árva* balladáját jegyezte le (Albert 2004: 28).

Konsza Samu, aki 1925–1948 között Sepsiszentgyörgyön a Székely Mikó Kollégium magyar szakos tanára volt, már 1927-től széleskörű gyűjtőmozgalmat szervezett, diákjainak bevonásával, az iskola vonzáskörületéhez tartozó falvakban. A három évtizeden át végzett kutatómunka eredménye a *Háromszéki magyar népköltészet* című folklórgyűjteményben, Faragó József szerkesztésében, 1957-ben jelent meg. A kötet balladafejezete összesen 45 változatot tartalmaz, 19 helységből. A kiadvány szöveganyaga azt tükrözi, hogy a klasszikus balladák jelentős része a 20. század közepére már kiszorult a vidék élő folklórijából, azonban továbbra is népszerűek maradtak Háromszéken az új stílusú és betyárballadák, valamint a különböző szerencsétlenségeket, tragédiákat megverselő helyi balladák (Konsza 1957). A balladafejezet egyharmadát (16 szöveg) helyi népballadák alkotják (Faragó 1973: 16). A Konsza Samu által irányított és szervezett terepgyűjtések azt bizonyították, hogy a sajátos történelmi, gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyoknak köszönhetően Háromszéken és Erdővidéken még a 19. század végén és a 20. század első felében is keletkeztek helyi népballadák az új stílus jegyében (Konsza 1957).

A sepsiszentgyörgyi mikós diákok gyűjtőmozgalmát az 1960-as évek elejétől kezdődően Albert Ernő folytatta, vezette tovább, aki tanítványival együtt több mint 1000 háromszéki és csíki népballadát, illetve változatot gyűjtött össze. Ezekből összesen 425 darabot közölt *Háromszéki népballadák* című kötetében, mely 1973-ban jelent meg, szintén Faragó József gondozásában. A gyűjtemény jelentőségét Faragó József foglalta össze: „A múltban kiadott háromszéki népballadák száma, Konsza Samu gyűjteményéig, mintegy 70, Konsza gyűjteményében 45, vagyis összesen 115. [...]”

Ilyen előzmények után a jelen kötetben publikált balladák száma 425, folytatólag pedig, *A kiadatlan balladák* jegyzéke címmel, további 461 változat adatait soroltuk fel. [...] E közel 900 balladát 178 gyűjtő jegyezte le a megye 78 falujában, 521 énekestől” (Faragó 1973: 23–24). A háromszéki gyűjtemény 14 klasszikus ballada 70 variánsát, 4 történeti-, bujdosó- és rabének 20 változatát, 19 betyárballada 70 variánsát, 26 újbballada 134 változatát, 27 helyi ballada 130 variánsát tette közzé (Albert 1973: 501–512).

A kiadvány anyaga azt is tükrözi, hogy a régi stílusú népbballadák jelentős mértékben visszaszorultak, szinte eltűntek a vidék szájhagyományaiából az 1962-es kollektivizálást követő évtizedekben, azonban számos klasszikus alkotás fennmaradt a magyar ajkú cigányok halottvirrasztóiban. Érdekes tény, hogy a székely közösségekben továbbra is népszerűek maradtak a különböző rabénekek és betyárdalok, valamint az új stílusú és lokális balladák (Albert 1973). Albert Ernő a rendszerváltozást követő években újabb forráskiadványokat is megjelentetett, melyekben elsősorban a háromszéki magyar ajkú cigányközösségekben élő balladaéneklést dokumentálta (Albert 1998, 2000).

Ráduly János 1975-ben megjelent kötetében 155 kibédi ballada változatát tette közzé (Ráduly 1975). A klasszikus alkotások sorában 14 típus 49 szövegváltozatát közölte: pl. *A megégetett asszony*, *A falbaépített asszony*, *Az elcsalt anyja*, *A rabolt feleség*, *A zsvány felesége*, *A gazdag asszony anyja*, *A halálraitélt húga*, *A halálra táncoltatott leány*, *A megedett leány*, *Leányanya siralma*, *A rossz feleség*, *A három árva*, *A szerelem próbája*, *A gúnáros leány*. A rabénekek és keservesek című fejezetben közölt 29 változatot 9 típusba sorolta be, míg a 39 betyárballada változatát 12 típusba csoportosította. Az új balladák között 81 balladaszöveget tett közzé, azokat pedig 21 típusba sorolta (Ráduly 1975: 8–9). Kihangsúlyozzuk, hogy Ráduly János korszerű néprajzi és szociológiai módszerekre támaszkodva, szakszerűen vizsgálta és elemezte, hogy a különböző társadalmi, nemi és nemzedéki csoportokhoz tartozó kibédi személyek milyen sajátos balladamerettel rendelkeznek (Faragó–Ráduly 1969, Ráduly 2002).

Konsza Samu és Albert Ernő elsősorban Sepsiszékre koncentráló háromszéki gyűjtéseit 1970–1984 között Pozsony Ferenc folytatta tovább az orbai- és kézdizéki falvakban, ahol 37 településen összesen 306 balladaváltozatot gyűjtött össze, azok közül pedig 1984-ben megjelent kötetében csak 144 variánst tudott közzétenni. A 64 klasszikus balladát 18, a 14 rabéneket 4, a 19 betyárballadát 8, a 25 újbballadát 14, a 22 helyi népbal-

ladát pedig 5 típusba sorolta (Pozsony 1984: 24). Albert Ernő sepsiszéki és Ráduly János kibédi eredményeihez hasonlóan, ő is azt tapasztalta a Fekete-ügy folyó medencéjében fekvő falvakban, hogy a legveretesebb klasszikus magyar népballadák (pl. *A falba épített feleség*, *Az elcsalt anya*, *A zsvány felesége*, *Három árva*, *A két kápolnavirág*, *A hajdúktól meggyilkolt leány*, *Az ismeretlen udvarló*, *A szeretet próbája*, *Kétféle menyasszony*, *A kedvese után haló legény*) a 20. század utolsó harmadában már csak a magyar ajkú cigányok halottvirrasztóiban éltek késői, ritualizált életüket (Pozsony 1980, 1981, 1984).

Konsza Samu, Albert Ernő és Pozsony Ferenc háromszéki gyűjteményei összesen 97 helységből 614 megjelentetett balladaszöveget és 125 dallamot tartalmaznak. Habár a kutatók már a 19. század végén és a 20. század elején nagyon polgárosult vidéknek tartották Sepsit, Kézdi- és Orbaiszékét, a térségben összegyűjtött és közölt balladaanyag azt is jelzi, hogy Háromszék a magyar balladagyűjtések terén az egyik legkutatottabb tájegységünk, ahol egészen az 1962-es kollektivizálásig viszonylag gazdag szóbeli költészet maradt fenn organikus módon (Fargó 1998: 31).

Csíkszék falvaiban csak a 19–20. századok fordulóján, Bartók Béla és Kodály Zoltán nemzedéke végzett szakszerű népzenei gyűjtéseket. Vargyas Lajos 1976-ban megjelent szintézise alapján Albert Ernő számolta össze, hogy elődei Gyergyóban, Csíkban és Kászonokban összesen 268 népballadát rögzítettek (Albert 2004: 36–37). Azonban a korábbi gyűjtések területi aránytalanságai, hézagosságai arra késztették Albert Ernőt, hogy saját szülőföldjén újabb rendszeres terepgyűjtéseket végezzen. A több évtizeden át végzett kutatásainak az eredményeit végül is 2004-ben tudta nyomtatásban megjelentetni. Kötetében összesen 202 ballada szövegét publikálta, számos ritka, régi balladatípus csíki változatát közölte: pl. *A falba épített feleség*, *A két kápolnavirág*, *Az elcsalt anya*, *A gazdag asszony anyja*, *A fia rabolta anya – A török rabolta gyermek anyja*, *A gyermekgyilkos leányanya*, *A zsvány felesége*, *Szerető átkozása*, *A mérget ivó legény*, *Szerelemből jött a világra*, *Nem volt hű szerető*, *A megesett leány*, *Az idegenben megesett leány*, *A kedvese után haló legény*, *Leányanya siralma*, *Az öngyilkos leányanya*, *A halálra táncoltatott leány*, *Három árva*, *A halálra ítélt húga*, *A rossz feleség*, *A szerelem próbája*, *A gyáva legény*, *A gyáva szerető*, *A hitetlen férj*, *A megcsalt férj*, *A tárgyak lázadása*, *A megszólaló halott* (Albert 2004: 301–317).

Albert Ernő gyűjteménye azt bizonyítja, hogy a kevésbé kutatott, színekatolikus csíki falvakban egészen a 20. század közepéig, tehát az 1962-es kollektivizálásig, nagyon gazdag klasszikus, régi stílusú balladaanyag (1–64) élt. A kötetben közölt rabénekek és keservesek (65–76), betyárdalok (77–104), valamint új és helyi balladák nagy száma (105–202) pedig az új stílusú balladák itteni elterjedését, meghonosodását és népszerűségét is tükrözi (Albert 2004: 317–336).

Imets Dénes 1970-ben jelentette meg *Repülj, madár, repülj* című kötetét, melyben 23 csíkmenasági balladát és balladás dalt tett közzé: pl. *A falba épített feleség, Kádár Kata, A csodahalott, A halálra ítélt húga, A halálra táncoltatott leány, A szerelem próbája, Megöltek egy legényt, A bárókisasszony, Leégett a cserény, Az anyagyilkos fiú, A magzatgyilkos anya, A medvétől megölt legény* stb.¹⁴

Lőrincz Ilona és Lőrincz József, Udvarhelyszéken dolgozó pedagógus házaspár még az 1970–80-as években gyűjtötte össze a Székelypetken élő népballadákat, azonban eredményeiket csak pár évtizeddel később, 2014-ben tudták önálló kötetben megjelentetni (Lőrincz I. – Lőrincz J. 2014). Gyűjteményük a régi stílusú balladák sorában tartalmazza *A falba épített feleség, A halálra táncoltatott lány, A megesett leány, A három árva, A gúnaras lány, A házasuló királyfi, A gazdag feleség, A rossz feleség* és *A megcsalt férj* helyi változatát, továbbá különböző betyárokról (Rózsa Sándor, Patkó Bandi, Fábíán Pista, Bogár Imre) szóló balladákat, dalokat és keserveket. Székelypetken egészen a 20. század második feléig népszerűek voltak az új stílusú alkotások (pl. *A megszóaló halott, A bárókisasszony, A szülőgyilkos leány, A gyermekgyilkos anya, A meggyilkolt szerető, A gróf és az apáca, Vadász és leánya* stb.). Figyelemre méltó, hogy ebben a térségben is számos helyi ballada keletkezett az új stílus jegyében (Lőrincz I. – Lőrincz J. 2014: 5–6).

Összegzés

A 19. század közepétől kibontakozott folklórkutatások feltárták, hogy a magyar népballada-költészet remekművei a nyelvterület keleti peremterületén, a Székelyföldön maradtak fenn a legnagyobb számban és legto-

¹⁴ Imets 1970. Lásd Albert 2004: 30–31.

vább. Ezt a tényt elsősorban a régió sajátos természetrajzi, történelmi, társadalmi, gazdasági, felekezeti, etnikai és kulturális viszonyai idézték elő. „A magyar népballada a székely népballadában érte el fejlődése legmagasabb csúcását; a székely népballadában teljesedtek ki a legjellemzőbb sajátosságai” (Faragó 1973: 62–63).

Mivel az organikus balladaéneklés gyakorlata a 20. század végén a Székelyföldön is befejeződött, egyre sürgetőbbé vált a levéltári források rendszeres áttekintése, szakszerű feldolgozása, valamint az archívumokban végzett kutatások révén feltárt szövegek mielőbbi közreadása. Ezt messzemenően elősegítheti, hogy az 1989-es rendszerváltozás után az erdélyi kutatók számára is elérhetőkké váltak a hazai és a magyarországi archívumok, levéltárak és dokumentációs könyvtárak.

Olosz Katalin az elmúlt bő fél évszázadban rendszeres levéltári kutatásokat végzett, elsősorban hazai és magyarországi adattárakban, valamint különböző szakkönyvtárakban. Az utóbbi évtizedekben nyomtatásban megjelent kiemelkedő szakmai eredményei, rangos közleményei azt bizonyítják, hogy milyen jelentős mennyiségű, eddig feltáratlan, ritka balladaszöveg rejtőzködött különböző levéltárakban, központi és vidéki periodikákban (Olosz 2001, 2003, 2009a, 2009b, 2011, 2013, 2015).

Olosz Katalin érdeme, hogy elsősorban ismeretlen kéziratok források, hagyatékok, magánlevelek és sajtóban közölt gyűjtések, publikációk segítségével szakszerűen rekonstruálta és megszerkesztette Kriza János *Vadrózsák* című székely gyűjteményének második kötetét, valamint Szabó Sámuel és Kanyaró Ferenc balladagyűjteményeit (Szabó S. 2009, Kriza 2013, Kanyaró 2015). A szövegkorpuszokat bevezető, monografikus igényű kutatástörténeti tanulmányaiban pedig szakszerűen bemutatta, pontos szövegfilológiai forrásvizsgálat, szakmai apparátus segítségével pedig kiértékelte és árnyalta Benedek Elek, Kanyaró Ferenc, Kriza János, Szabó Sámuel, Viski Károly balladagyűjtéseinek szakmai, tudományos eredményeit és jelentőségét (Olosz 2003: 60–69, 2009a: 15–129, 2011: 9–24, 2013: 17–97, 611–643, 2015: 27–140). A három szövegkorpusz összeállításával és kiadásával, valamint a gyűjtemények nagyon pontos kutatástörténeti, szövegfilológiai kontextualizálásával Olosz Katalin voltaképpen gyökeresen átírta, átrendezte a magyar balladakutatókról és gyűjteményeiről eddig kialakított, megszerkesztett képet, hierarchiát és kánonokat, amit a nemzet- és kultúraépítés sűrű forgatagában elődei kialakítottak, kimerevítettek (Nieder Müller 1991: 15–23, Szakál 2017: 1–31).

Szintén ő mutatott rá, hogy megfelelő szakképzés, intézményrendszer és támogatáspolitikai hiányában a Székelyföldön oktató tanárok, kollégiumi diákok milyen fontos szerepet játszottak a népballadák kutatásában és lejegyzésében (Olosz 2017, 2018).

A 20. századi magyar folklórisztikában Vargyas Lajos foglalkozott módszeresen a magyar népballadák kialakulásával, történeti rétegeivel, a honfoglalás előtti hősepikához fűződő kapcsolatával, komparatív elemzésével (Vargyas 1976: I. 57–68, 1976: II. 59–65). Az ő nyomdokain haladva Demény István Pál vizsgálta szakszerűen, hogy a magyar balladák (pl. *Kerekes Izsák*, *Molnár Anna*) szövegei milyen hősénekekre jellemző motívumokat (pl. lányszöktetés, alvó hős költögetése, fa alatti fejbenezés stb.) őriztek meg, s azok mennyire rokoníthatók a székelyföldi középkori templomok falán megmaradt falfestmények hasonló elemeivel, jeleneteivel (Demény 1980: 47–131, 1997: 253–262, Vargyas 1999: 5–10).

A magyar és a székelyföldi népballadák dallamának és szövegének kapcsolatával eddig viszonylag kevesen foglalkoztak (Vargyas 1976. I: 209–246). Vargyas Lajos elemzéseiben azt emelte ki, hogy a magyar balladákat rendszerint strófikus dallamokra énekelték, melyek ritkán kapcsolódtak csak egy ballada szövegéhez – „vagyis dallam és szöveg éppen úgy váltogatja egymást, mint a lírai dalok esetében, s mint ahogy ez tudomásom szerint az európai népek dalaiban általános. A legtöbb ballada-dallamot tehát lírai szöveggel is éneklik, és legtöbbjüket különböző balladával is, amint egy-egy ballada szövegét is többnyire sokféle dallamra húzzák rá” (Vargyas 1976. I: 210).

A magyar balladaszövegek és a tánc közötti kapcsolatáról pedig a következő szakmai véleményét fogalmazta meg: „Le kell számolnunk egy örökölt és át nem gondolt tudós hagyománnyal: a ballada nem az ének és tánc egységét jelenti, hanem egy sajátos szövegműfajt, amit mindig énekelnek, és ritkán, ha a dallam megengedte, más hasonló dalok közt bizonyára táncoltak is” (Vargyas 1976. I: 246).

Kiemeljük, hogy a háromszéki, csíki és kibédi balladákat tartalmazó kiadványok rendszerint magvas, szakszerű dallammutatókat tartalmaznak (Albert 1973: 544–545, 2004: 337–338, Ráduly 1975: 193–195). A felső-háromszéki anyagot tartalmazó kötetben pedig Török Csorja Viola a dallamcsoportok és a balladatípusok, valamint a szövegek és a dalok kapcsolatát szakszerűen csoportosította, informatív táblázatokba szerkesztve mutatta be (Pozsony 1984: 290–296).

Faragó József és Vargyas Lajos foglalkozott a magyar népballadák területi elterjedésével (Faragó 1966). Mindketten kiemelték, hogy Erdély, és azon belül Székelyföld, a régi közös magyar hagyományból éppen a sajátos történelmi, társadalmi, természetrajzi viszonyainak köszönhetően, jóval több és régiesebb folklóralkotást, balladát őrzött meg. Mivel a magyar nyelv- és folklórterület nyugati és centrális részein viszonylag korábban kibontakozott a polgárosodás és az urbanizáció, éppen ezért csak Erdélyben gyűjtötték össze a következő régi, klasszikus stílusú balladákat: *Elégetett házasságtörő, Két rab testvér, Vitéz és kegyes, Hajdúkkal induló leány, Gazdag asszony anyja, Szolgával szerelmeskedő lány, Császár tömlőcéből szabadult úrfiak, Két királygyermek, Mezőbándi úrfi, Pogány király leánya, Visszavitt menyasszony* stb. A kutatók csak Moldvában, a székelyes csángó falvakban rögzítették a következő típusok változatait: *Lengyelországba eladott menyasszony, Katonák által elrabolt leány, Esküvőre hazatérő kedves, Magyar császár Lázár fia, Langos szép Ilona, Tündér Ilona, Talányfejtő leány* stb. (Vargyas 1976. I: 171–176). Az 1764-es madéfalvi veszedelem után Moldvába menekült székelyek szinte napjainkig jelentős balladaköltészetet őriztek meg. Vargyas Lajos összesítése szerint a kutatók Erdélyben és Moldvában nagyon ritka balladatípusok változatait találták meg: pl. *Szívtelen anya, Mennybe vitt leány, Két kápolnavirág, A hajdúkkal induló leány, Megölt havasi pásztor, Húségpróba, Párjavesztett gerlice, Ügyes házasságtörő asszony, Este guzsalyosban* stb.¹⁵

Faragó József viszonylag korai, 1966-ban megjelent dolgozatában közölte, hogy a kolozsvári Folklór Intézet archívumában akkor összesen 1505 hazai (Partiumban, történeti Erdélyben és Moldvában gyűjtött) magyar népballadát őriztek, melynek bő egyharmadát a Székelyföldön (Gyergyó, Csík, Kászón, Háromszék, Udvarhelyszék területén) rögzítették (Faragó 1966: 566). Szűk három évtized múlva ugyanott már 3230 erdélyi és moldvai balladát tartottak számon, melyből 1300 balladát a Székelyföldön jegyezték le. Tehát a második világháborút követő fél évszázadban a hazai balladaváltozatok szinte felét a magyar nyelvterület keleti peremvidékén, a Székelyföldön gyűjtötték (Faragó 1998: 30). A magyar népballada-költészet területi előfordulásával foglalkozó kutatók rendsze-

¹⁵ Vargyas 1976. I: 171. Lásd még Pozsony 1980.

rint kiemelték, hogy a Székelyföldön egészen a 19. század végéig még jelentős számú klasszikus népballada élt organikus módon. Arra is rámutattak, hogy a régi székelyföldi balladák hősei gyakran történeti (nemesi) családok (*Barcsai, Báthori, Bethlen, Budai, Fogarasi, Kálnoki, Rákóczi*) nevét viselik (Faragó 1998).

Albert Ernőnek, valamint diákjainak és munkatársainak köszönhetjük, hogy még a szerves balladaéneklés befejeződése előtt összeállított és megszerkesztett két *regionális* (csíki és háromszéki) balladagyűjteményt (Albert 1973, 2004). Ráduly János pedig több évtizeden át vizsgálta a marosszéki Kibéden élők balladaismeretét, majd kutatásainak eredményeként 1975-ben összeállított és megjelentetett egy reprezentatív *lokális* balladagyűjteményt (Ráduly 1975).

Első ízben Ráduly János vizsgálta meg a Kis-Küküllő völgyében fekvő Kibéden, hogy a népballadák, az 1962-es kollektivizálást követő évtizedben, milyen helyet foglaltak el a falu éneklési gyakorlatában és köztudatában. Korszerű, *szociológiai* módszerekkel vizsgálta meg, hogy a különböző nemzedékekhez, nemi és társadalmi csoportokhoz tartozó egyének milyen balladaismerettel rendelkeznek a faluban (Faragó–Ráduly 1969, Ráduly 2002: 342–353). Megjegyezzük, hogy Seprődi János (1874–1923) szülőfalujában 22 kibédi népballada szövegét és dallamát jegyezte le még a 20. század első évtizedében, ahol Ráduly János az 1960-as években, céltudatos, kitartó munkával már 50 balladatípus 150 változatát tudta még összegyűjteni (Faragó–Ráduly 1969: 505). Helyszíni kutatásai során összesen 1210 személy balladatudására kérdezett rá. Átfogó vizsgálata szerint a klasszikus népballadák már Kibéden is kiveszőben voltak az 1962-es kollektivizálást követő évtizedben a falu szerves éneklési gyakorlatából, s csak páran ismertek néhány új stílusú és helyi balladát. A megkérdezettek jelentős része már általában a magyar irodalmi tankönyvekben vagy különböző nyomtatványokban találkozott népballadákkal (Faragó–Ráduly 1969: 508–510).¹⁶ Ráduly János nyomdokain haladva, szintén kérdőíves módszer segítségével feltártuk és bemutattuk, hogy a különböző generációk, nemi csoportok, családok tagjai milyen balladákat ismertek 1970–1984 között az orbszéki Zabolán (Pozsony 1984: 24–26).

¹⁶ A kutatás utóéletéről lásd még Ráduly 2002.

Az erdélyi balladakutatók sorában első ízben Rédiger Ödön vizsgálta meg Szabédon még 1895–1896-ban Dimény Mózesné Szabó Anna ballada- és daltudását. Terepkutatásait tudós tanára, Kanyaró Ferenc irányította (Rédiger 2009).

A második világháborút követő évtizedekben Ráduly János alkalmazta a magyar folklorisztika *egyéniségkutató* módszerét. Kibédi balladagyűjtései során arra törekedett, hogy feltárja egyetlen énekesének a folklórtudását. Majlát Józsefné Ötvös Sára, magyar ajkú cigányasszony teljes népballada-ismeretét és tudását külön kötetben közölte, korszerű szempontok alapján vizsgálta és elemezte (Ráduly 1979). A klasszikus balladák közül Ráduly énekesé ismerte *A megégetett asszony*, *A falba épített asszony*, *Az elcsalt anya*, *A zsvány felesége*, *A halálra ítélt húga*, *A halálra táncoltatott leány*, *A megesett leány*, *A megszólaló halott*, *Leányanya siralma*, *A három árva*, *A szerelem próbája*, *A gúnáros leány helyi változatát*. A gyűjtőnek még 6 betyárballadát énekelt, de a rabénekek és keservesek 7 típusba besorolt 11 szövegváltozatát is kedvelte. Kiemeljük, hogy a kibédi asszony kivételes balladatudással rendelkezett, Ráduly János összesen 60 balladaváltozatot jegyzett le tőle, amit 45 típusba sorolt be (Ráduly 1979: 14).

Albert Ernő terepkutatásai során szintén követte a magyar egyéniségkutató iskola módszereit. 1957-től kezdődően folyamatosan gyűjtött a Gyergyói-medencében, ahol 1971-ben Ditróban ismerkedett meg Ádám Joákimné Kurkó Juliannával, majd látván kivételes ballada- és dalismeretét, egy év alatt tudatosan lejegyezte a ditrói asszony énekeit. Gyűjteményét első ízben csak 1989-ben tudta kiadni (Albert 1989), majd annak második, bővített, cenzúrázatlan változatát 2017-ben jelentette meg Sepsiszentgyörgyön, melyben végül is 28 balladaváltozatot közölt (Albert 2017). A ditrói asszony a következő magyar balladatípusokat ismerte: *A falba épített feleség*, *A két kápolnavirág*, *Az elcsalt anya*, *A gazdag asszony anyja*, *A zsvány felesége*, *A megesett leány*, *Leányanya siralma*, *A halálra táncoltatott leány*, *Három árva*, *A rossz feleség*, *A szerelem próbája*, *A gyáva legény*, *A betyár leányruhában*, *A gyermekgyilkos leányanya*, *A bebörtönzött leány* (Albert 1989: 148–164).

Összehasonlítóképpen megjegyezzük, hogy Kallós Zoltán moldvai csángó énekesé, Miklós Gyurkáné Szályka Rózsa (1894–1970) összesen 24 típusba besorolt 26 balladaváltozatot ismert (Kallós 1973: 161–163).¹⁷

¹⁷ Lásd <http://lexikon.katolikus.hu/S/Sz%C3%A1lyka.html> (Utolsó megtekintés: 2020. máj. 9.)

A szintén Klézsén élő Lőrinc Györgyné Hodorog Lucától (1920–1990) az 1980-as években 30 balladatípus több változatát sikerült összegyűjtenünk (Pozsony 1994: 251–255). Ugyanakkor Seres András is számos balladát (*A kegyetlen anyós, A kegyetlen anyja, A falba épített asszony, A gazdag feleség, A zshivány felesége, A három árva, Guzsalyasban* stb.) lejegyzett a székelyes csángó nyelvjárást beszélő Lőrinc Györgynétől (Seres–Szabó 1991).

Az elmúlt százötven év alatt több kutató megállapította, hogy a balladaszövegek és a dallamok egy-egy régióban, településben, egyén életében folyamatos változásban vannak. Ortutay Gyula már 1935-ben megfogalmazta, hogy a közösségi normák, stílus, szelekció rendszerint „mederbe szorítják, közösségivé formálják az egyéni javaslatokat. De ebben a mederben az anyag élő, hullámzó, változó valóság, állandóan újjászülető alkotás, melyet gyarapít, színez, módosít az egyéni munka, egyéni változás” (Ortutay 1935: 40).

A székelyföldi népballadákkal foglalkozó stúdiumok sorában külön színfoltot alkot Antal Árpád, kolozsvári irodalomtörténész tanulmánya, melyben azt mutatta be, hogy az osztrákok által Kézdiványban, 1829 őszen sócsempészésért könyörtelenül kivégzett, 24 éves Balog Józsiról hogyan született előbb búcsúztató, majd helyi siratóének és új stílusú népballada (Antal 1962). Monografikus igényű összefoglalásában csak egyetlen háromszéki, helyi vonatkozású balladatípus *kialakulását, elterjedését és változását* mutatta be. A rendelkezésére álló változatok segítségével pedig szakszerűen megrajzolta a Háromszéken keletkezett ének térbeli elterjedését, valamint alapszövegének variálódását (Antal 1962: 27–67).

Olosz Katalin Dávid Dezső torjai balladájának keletkezését, első változatát, valamint 15 évvel később rögzített variánsát hasonlította össze (Olosz 1971). Pontosan dokumentált tanulmányában bemutatta, hogyan született meg 1950-ben, más újstílusú, helyi gyilkosságokat megverselő balladák (pl. Barna Jancsi) elemeinek és formuláinak a felhasználásával a Dávid Dezsőről szóló torjai népballada alapszövege, majd az hogyan alakult a tragikus eseményt követő tizenöt éven át (Olosz 1971, 2003: 11–18).

Keszeg Vilmos foglalta össze a helyi népballadák szövegeinek sajátos kontextusait, beszédmódját és kommunikációs funkcióit. Tanulmányában kiemelte, hogy egy adott közösség az emlékezetében tárolt szöveganyaggal végül is sajátos információkkal fedi le az ott élők életterét. A szélesebb körben elterjedt tragikus eseményeket első ízben rendszerint

olyan helyi írástudók örökítették meg, akik általában részleteikben ismerték a helyi közösségeket megdöbbentő tragikus történeteket. A lokális balladák szövegeiben előforduló sajátos retorikai fordulatok legtöbbször emelkedett, stilizált beszédmódot valósítottak meg. Mivel az énekekbe rendszerint korábbi, szélesebb körben elterjedt balladák formuláit is beépítették, a lokális balladaszövegekben reprezentált történetek nem mindig fődték teljesen a megtörtént, valós eseményeket. A balladák leggyakrabban csak azt rögzítették, amit a helyi közösség fontosnak és megörökítésre méltónak vélt. A búcsúztató jellegű szövegek pedig sok esetben szervesen beépültek a temetési szertartás szerkezetébe, így búcsút, életrajzot, családi kapcsolatokat, meditációt, végrendekezést, a halott túlvilági nyugalját, integrációját valósították meg, azt erősítették és reprezentálták. Miközben kifejezték a lokális csoport sajátos múlttudatát, emlékezetét és morális értékrendjét, ugyanakkor értelmező, interpretatív közösséggé is alakították a helyi csoportot. Ahogy a helyi balladák eltávolodtak térben és időben a tragikus események konkrét, jól ismert helyszíneitől, azok egyre inkább csak egzotikus történeteket megfogalmazó szövegekké váltak (Keszeg 2008: 109–144).

Viszonylag kevesen foglalkoztak a balladaéneklés alkalmával, az énekesek előadásmódjával, az előadó és a hallgatóság viszonyával, testtartásával, mimikájával, a tragikus jellegű balladatörténetek érzelmi átélésével (Ráduly 1975: 20–23, Pozsony 1984: 58–60). Ráduly János gyűjtései szerint Kibéden, egészen az 1960-as kollektivizálásig, a fonó volt a balladaéneklés legfontosabb színtere és alkalmá, ahol általában a jobb emlékezőképességgel rendelkező, rátermettebb idősebb asszonyok „történelmes énekekkel” (pl. *Az elcsalt anya*, *A halálra táncoltatott leány*, *A szerelem próbája*, *A megesett leány*) szórakoztatták az özsze gyűlteket. Azonban a faluban énekeltek kalákában végzett tollfosztó, kukoricahántás, aratás, kapálás, gyümölcszedés vagy éppen hagyományteremtés alkalmával is balladákat. Idősebb asszonyok még az otthon végzett munka közben is daloltak saját maguk vagy unokáik szórakoztatására. A helységben élő magyar ajkú cigányok elhunyt családtagjaik, rokonaik koporsója mellett, az estétől hajnalig tartó virrasztókban énekeltek drámai jellegű balladákat, keserves dalokkal együtt. Ezek a közös vagy egyéni alkalmak rendszerint lehetőséget nyújtottak nem csak a balladák előadására, hanem azok átadására és megtanulására is (Ráduly 1975: 20–23).

A kibédi Ötvös Sára első dalait és balladáit még otthon, családi környezetben tanulta. Fiatal korában a fonóházakban már nagy figyelemmel hallgatta az idősebb asszonyok dalolását. Családalapítás után pedig rendszerint kisebb gyermekeinek, majd unokáinak énekelt, de nagyobb mezőgazdasági munkák (aratás, kapálás, kukoricatörés, gyümölcszedés) idején is tanult és énekelt balladákat. Idősebb korában saját otthonában lábtörő fonása közben is dalolt, de besegített a halottvirrasztókban, a kopersó mellett zajló közös éneklésbe is (Ráduly 1979: 22–26). Ráduly János azt figyelte meg, hogy a faluban ilyenkor rendszerint *A három árva*, *A zsvány felesége*, *Voltál, anyám, voltál*, *Látom az urakat írni*, *Feleség-sírató* balladákat énekelték, más lírai dalokkal, keservesekkel együtt. A dalokból és balladából álló énekfüzérek előadásában mindig a legtiszteltebb és a legtehetségesebb énekeseknek volt kitüntetett szerepe. „Amilyen kántori szerepet játszott: mindig ő kezdte el a halott mellett az éneklést, s ezt az egybegyűltek tovább folytatták. Fő feladata a megfelelő dalvezetés biztosítása, illetőleg az énekfűzér kialakítása, a szövegek összekapcsolása” (Ráduly 1978: 246).

A háromszéki idősebb székely és magyarajkú cigányasszonyok egyéni vagy csoportos előadásmódját rendszerint az ünnepélyesség jellemezte, akiket legtöbbször meghatódottsággal hallgattak. „Az énekesek ölkébe tett kézzel, kissé hajlott háttal ülnek. Éneklés közben az arcuk merev, sem mimikával, sem gesztusokkal nem kísérik. Fejüket kissé lehajtják, szemüket leggyakrabban becsukják, s átszellemülve átadják egész lényüket a ballada előadásának. Csak egy-egy líraiabb betétnél válik reszketősebbé a hangjuk, s utat engednek néhány legördülő könnycseppnek” (Pozsony 1984: 58–59).

A klasszikus és új stílusú balladákat a Székelyföldön sok esetben idősebb, magányosan élő asszonyok énekelték, azonban leggyakrabban családi körben (lakodalom, keresztelő, virrasztó alkalmával), különböző közösségi munkák (fonó, kaláka, aratás, kapálás, kukoricatörés) idején dalolták, de karácsonyi kántálásakor és búcsúk alkalmával is előadtak csoportosan legendaballadákat.¹⁸

Nemrég Olosz Katalin hívta fel figyelmünket arra, hogy Vass Tamás az erdővidéki Felsőrákos fogadójában 1867-ben személyesen is megfigyelte és

¹⁸ Keszeg 2010. <http://lexikon.adatbank.ro/tematikus/szocikk.php?id=39> (Utolsó megtekintés: 2020. ápr. 18.)

leírta két kiváló énekes vetélkedését, akik előbb zsoltárok éneklésével akarták bizonyítani kivételes dallam- és szövegtudásukat, memóriájukat és zenei tehetségüket, majd az énekes párbaj végén egyikük rázendített előbb a *Dancsuj Dávid*, majd *A zsvány felesége* balladájára (Olosz 2000: 241).

Már a *Vadrózsák* megjelenésétől kezdődően többen foglalkoztak a magyar népballada-típusok európai párhuzamaival, a szomszédos népeknél élő párhuzamok, variánsok jellegzetességeivel, egy-egy balladatéma vándorlásával, más nyelvű, felekezetű és kultúrájú közösségben való meghonosodásával. A hazai kutatótársadalom többségi tagjai a 20. század második felében általában szívesen fogadták, ha a magyar folkloristák olyan interetnikus kapcsolatokat, kölcsönhatásokat elemeznek, melyek bizonyítják, hogy a kisebbségben élő magyarság milyen kulturális javakat, balladákat vett át a szomszédságában élő többségi románságtól (lásd Faragó 1977: 395–544, 2005: 587–732). „Védekezés volt ez a hivatalos román művelődés- és tudománypolitikával szemben, mely hol szívesen látta, hol szorgalmazta, majd erőltette az ilyen irányú vizsgálatokat. Védekezés volt a múlttal szemben is. A békében élés vágyának kifejeződése és a rosszul értelmezett történelmi lelkiismeretből fakadó kisebbségi érzés palástolása. Akár meggyőződésből fakadt, akár nem, egyoldalúságával elfedte az igazságot” (Kósa 1991: 198).

*

A székelyföldi magyar népballadákat már a 19. század közepétől kezdődően fokozott értelmiségi érdeklődés övezte, szervesen beépültek a magyar nemzeti irodalom, költészet központi szövegbázisába, legművészibb típusait (*Kőműves Kelemenné, Kádár Kata*) pedig 1867 után beszerkesztették a népiskolai tankönyvekbe is. Közvetlenül az első világháború után, 1921-ben Benedek Elek külön kötetben adta ki az addig összegyűjtött legszebb székely népballadákat (Benedek 1921). Ortutay Gyula 1935-ben jelentette meg *Székely népballadák* című, Buday György drámai erejű fametszeteivel díszített válogatását, melynek újabb kiadásai 1940-ben, 1948-ban és 1979-ben láttak nyomdafestéket (Ortutay 1935). A kötet lengyel nyelvű fordítása pedig 1943-ban jelent meg (Ortutay 1943). Jelentős székelyföldi anyagot közölt az 1968-ban, Kríza Ildikóval együtt szerkesztett *Magyar népballadák* című, szakszerű apparátussal ellátott válogatásában is (Ortutay–Kríza 1968). Csanádi Imre és Vargyas Lajos 1954-ben kiadott *Röpülj páva*,

röpij, Faragó József 1956-ban Bukarestben megjelentetett *Diófának három ága*, a Kolozsvárt kiadott *Gyönyörű Bán Kata*, valamint Vargyas Lajos 1979-ben Budapesten kinyomtatott *Balladáskönyv* című kötete is tartalmazza a legpatinásabb, Székelyföldön addig összegyűjtött népballadákat (Csanádi–Vargyas 1954; Faragó 1956, 1973; Vargyas 1979).

Sürgető, elnapolhatatlan tudományos feladatnak véljük egy szakszerű filológiai apparátussal ellátott, az összes publikált és levéltárban őrzött balladaváltozatot összesítő, korszerűen tipologizált magyar balladakatalógus összeállítását és megjelentetését.

Mivel a székelyföldi népballadák az ősszmagyar és az európai kulturális örökség igen becses részét alkotják, egyre sürgetőbbnek véljük a székely népballadák rendszeres összegyűjtését, áttekinthető, kereshető balladatarba való szerkesztését, korszerű kritikai kiadását és világhálón való megjelenítését, tehát elérhetőségének szélesebb körben való biztosítását (lásd Faragó 1998). Megjegyezzük, hogy a Kriza János Néprajzi Társaság 2013-ban nyitotta meg az érdeklődők előtt a folyamatosan bővített, javított erdélyi és moldvai magyar digitális balladatarat.¹⁹

Mivel a Székelyföldön összegyűjtött balladaanyag az ősszmagyar ballada- és népköltészet igen jelentős, becses részét képezi, nagyon fontos feladatnak véljük, hogy szakszerű elemzések, monografikus összefoglalások, tanulmányok készüljenek a székely népballadák alapvető, specifikus formai és tartalmi sajátosságairól, ősszmagyar és európai kapcsolatairól, vonatkozásairól és jelentőségéről.

Szakirodalom

Albert Ernő

1973 *Háromszéki népballadák*. Albert Ernő és tanítványai gyűjteménye.

Faragó József bevezetőjével és jegyzeteivel. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

1989 *Édesanyám sok szép szava. Ádám Joákimné Kurkó Julianna énekei*. Albert Ernő gyűjtése. Kriterion Könyvkiadó, București.

¹⁹ Lásd <http://www.kjnt.ro/balladatar/a-balladatarrol> (Utolsó meglekintés: 2015. jan. 17.)

- 1998 *Sok szép cigányleány. Háromszéki cigányoktól gyűjtött népdalok és balladák.* Kovászna Megyei Népi Alkotások Háza, Sepsiszentgyörgy.
- 2000 *Szabad madár. Háromszéki cigányoktól gyűjtött népköltészet és levéltári okmányok.* Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
- 2004 *A halálra táncoltatott leány. Csíki népballadák.* Albert Könyvkiadó, Sepsiszentgyörgy.
- 2017 *Édesanyám sok szép szava. Ádám Joachimné Kurkó Julianna énekei.* Gyűjtötte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Albert Ernő. Második, bővített kiadás. Albert Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
- Almási István
- 2009 *A népzene jegyében. Válogatott írások.* Európai Tanulmányok Alapítvány. Kolozsvár.
- Antal Árpád
- 1962 Balog Józsi balladája keletkezésének és változásainak kérdéséhez. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények VI.* (1) 27–67.
- Antal Árpád – Faragó József – Szabó T. Attila
- 1971 *Kriza János.* Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár.
- Arany László – Gyulai Pál (szerk.)
- 1872 *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből.* (Magyar Népköltési Gyűjtemény I.) Athenaeum, Pest.
- Bartók Béla
- 1908 Székely népballadák. *Ethnographia XIX.* 43–52, 105–115.
- Benedek Elek
- 1885 *Székely tündérország. Székely népmesék és balladák.* Pallas, Budapest.
- 1921 *Székely népballadák.* Pantheon Irodalmi Intézet, Budapest.
- Csanádi Imre – Vargyas Lajos
- 1954 *Röpülj páva, röpj. (Magyar népballadák és balladás dalok.)* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Demény István Pál
- 1980 *Kerekes Izsák balladája. Összehasonlító-tipológiai tanulmány.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- 1997 *A magyar szóbeli hősepika.* Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.
- 2004 *Háromszéki és kalotaszegi ácsolt ládák.* Székely Nemzeti Múzeum. Sepsiszentgyörgy.
- Domokos Pál Péter
- 1937 Régi csíki népdalok. *Erdélyi Múzeum XLII.* (4) 319–338.

Erdélyi János

1846 *Népdalok és mondák*. I. Beimel József, Pest.

1847 *Népdalok és mondák*. II. Beimel József, Pest.

1848 *Népdalok és mondák*. III. Magyar Mihály, Pest.

Faragó József

1966 Magyar népballadák Romániában. *Ethnographia* LXXVII. (4) 566–568.

1973 Háromszéki népballadák. In: Albert Ernő – Faragó József: *Háromszéki népballadák*. Albert Ernő és tanítványai gyűjteménye. Faragó József bevezetőjével és jegyzeteivel. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 5–51.

1977 *Balladák földjén. Válogatott tanulmányok, cikkek*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

1979 Kóváry László székely balladagyűjtése 1852-ben. *Ethnographia* XC. (3) 382–387.

2002 Kriza János és a Vadrózsák. In: Uő (szerk.): *Vadrózsák*. Kriza János Székely Népköltési Gyűjteménye Faragó József gondozásában. Második kiegészített kiadás. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 5–33.

2005 *Ismét a balladák földjén. Válogatott tanulmányok, cikkek*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár.

Faragó József (szerk.)

1956 *Diófának három ága. Székely népballadák*. Szerkesztette és a bevezetőt írta Faragó József. Ifjúsági Könyvkiadó, Bukarest.

1973 *Gyönyörű Bán Kata. Régi magyar népballadák*. Válogatta, szerkesztette, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Faragó József. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár.

1998 *Ószékely népballadák*. Összesítő válogatás Faragó József gondozásában, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár.

Faragó József – Ráduly János

1969 A népballadák egy romániai magyar falu mai köztudatában. *Ethnographia* LXXX. (4) 504–513.

Gegő Elek

1838 *A' moldvai magyar telepekről*. A' Magyar Tud. Academia elébe terjesztve P. Gegő Elek, Sz. Ferencz' szerzetebeli magyar hitszónok, 's magyar tudós társasági levelező tag által. Két toldalékkal 's Moldvaország abroszával. A' Magyar Királyi Egyetem' betűivel, Az Academia' költségein, Budán.

Imets Dénes

1970 *Repülj, madár, repülj... Menasági népdalok és népballadák*. Gyűjtötte Imets Dénes. Népi Alkotások Háza, Csíkszereda.

Jagamas János – Faragó József (szerk.)

1974 *Romániai magyar népdalok*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Kallós Zoltán

1973 *Új guzsalyam mellett. Éneklettem én özvegyasszon Miklós Gyurkáné Szályka Rózsa hetvenhat esztendő koromban Klézsén Moldvában*. Lejegyezte és jegyzetekkel ellátta Kallós Zoltán. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Kanyaró Ferenc

1906a Régi székely balladák. *Erdélyi Múzeum* XXIII. (1) 49–52.

1906b Székely balladák. *Ethnographia* XVII. (4) 232–242.

1909 Régibb székely népballadák változatai. *Erdélyi Múzeum* XXVI. (4) 335–342.

2015 *Erdélyi népballadák és epikus énekek 1892–1905*. Kritikai kiadás. Kanyaró Ferenc szétszóródott hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Keszeg Vilmos

2008 A lokális ballada: beszédmód és kontextus. In: Jakab Albert Zsolt – Keszeg Vilmos – Szabó Árpád Töhötöm (szerk.): *Kultúrakutatások és értelmezések*. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék–Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 109–144.

2010 Romániai magyar népballadák. <http://lexikon.adatbank.ro/tematikus/szocikk.php?id=39> (Utolsó megtekintés: 2020. ápr. 18.)

Konsza Samu

1957 *Háromszéki magyar népköltészet*. Konsza Samu gyűjteménye. Szerkesztette és a bevezetőt írta Faragó József. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Marosvásárhely.

Kósa László

1991 Erdély néprajza. *Ethnographia* CII. (3–4) 197–211.

Kriza János

1863 *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*. Stein, Kolozsvár.

1956 *Székely népköltési gyűjtemény I–II*. Összesítő válogatás a kiadott és kéziratot hagyatékából. A verses részt Gergely Pál, a meséket Kovács Ágnes gondozta. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

- 2013 *Vadrózsák. Erdélyi néphagyományok*. Második kötet. Kriza János és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlésezi Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- Kriza János – Orbán Balázs – Benedek Elek – Sebesi Jób
- 1882 *Székelyföldi gyűjtés*. Szerkesztik és kiadják Arany László és Gyulai Pál. (*Magyar Népköltési Gyűjtemény* III.) Atheneum, Budapest.
- Kriza Ildikó
- 1982 A székely népballadák és a magyar népballada-költészet. In: Uő (szerk.): *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 57–68.
- Kriza Ildikó (szerk.)
- 1982 *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lőrincz Ilona – Lőrincz József
- 2014 *Székelypetki népballadák*. Gyűjtötte Lőrincz Ilona és Lőrincz József. Szerkesztette, az előszót írta, a jegyzeteket készítette Lőrincz József. Top Invest Könyvkiadó, Székelyudvarhely.
- Nagy Endre – Péter Sándor (szerk.)
- 2004 *Vadrózsa virága. Székelykeresztúri diákok népköltészeti gyűjtéséből*. Edelény–Sepsiszentgyörgy.
- Nagy Lajos
- 1858 Barsai. Ballada a nép ajkáról. *Kolozsvári Közlöny* III. (87) okt. 31. 361.
- Németh G. Béla
- 1982 A Vadrózsa-pör és Arany. In: Kriza Ildikó (szerk.): *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 69–78.
- Niedermüller Péter
- 1991 A magyar folklór szövegbázisának megkonstruálása a 19. században. In: Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzettudat. Tanulmánygyűjtemény*. Magyarságtudató Intézet, Budapest, 15–23.
- Olosz Katalin
- 1971 Egy népballada tizenöt éve. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XV. (2) 329–336.

- 2000 A magyar népköltészet egy elfelejtett gyűjtője: Vass Tamás. *Erdélyi Múzeum* LXII. (3–4) 337–345.
- 2001 Kanyaró Ferenc és az erdélyi magyar népballadakutatás. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 9. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 121–134.
- 2003 *Víz mentére elindultam. Tudománytörténeti, népismereti írások.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- 2009a Az erdélyi néphagyományok elfelejtett gyűjtője Szabó Sámuel. In: *Szabó Sámuel: Erdélyi néphagyományok 1863–1884.* Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlésezi Olosz Katalin. Európai Folklór Intézet–Mentor Kiadó, Budapest–Marosvásárhely, 15–129.
- 2009b Rédiger Ödön szabédi gyűjtése 1895–96-ból. In: Rédiger Ödön: *Ne mondd, anyám, főd átkának. Dimény Mózesné Szabó Anna énekei.* Szabéd, 1895–1896. Rédiger Ödön gyűjtését Kanyaró Ferenc hagyatékából bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlésezi Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 7–42.
- 2011 Viski Károly balladagyűjtései a huszadik század elején. In: *Uő: Fejezetek az erdélyi népballadagyűjtés múltjából.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 9–24.
- 2013 Történet egy százötven évig készülő könyvről. In: Kriza János: *Vadrózsák. Erdélyi hagyományok.* Második kötet. Kriza János és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlésezi Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 17–97, 611–643.
- 2015 Két kor küszöbén. Egy folklórgyűjtő tanár a 19–20. század fordulóján. In: Kanyaró Ferenc: *Erdélyi népballadák és epikus énekek 1892–1905.* Kritikai kiadás. Kanyaró Ferenc szétszóródott hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlésezi Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 27–140.
- 2017 Balladagyűjtő tanárok a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem diplomásai között. In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna – Virginás-Tar Emese (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 25. *Néprajzkutatás Erdélyben: intézmények, kutatói életpályák, mentálitások.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 209–226.

2018 Diákgyűjtők az erdélyi és partiumi magyar népköltészet feltárásában (1845–1990). In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 26. Korszakok, életművek, események és eredmények az erdélyi néprajzkutatásban*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 67–106.

Ortutay Gyula

1935 *Székely népballadák*. Egyetemi Nyomda, Budapest.

1943 *Seklerskie ballady ludowe (Székely népballadák)*. Wydawnictwo Biblioteki Polskiej, Budapeszc.

Ortutay Gyula – Kriza Ildikó

1968 *Magyar népballadák*. Szerkesztette és a bevezetőt írta Ortutay Gyula, válogatta és jegyzetekkel ellátta Kriza Ildikó. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Petrás Ince János

1979 Tudósítások. In: Domokos Pál Péter (szerk.): *...édes hazámnak akartam szolgálni...* Szent István Társulat, Budapest, 1293–1511.

Pozsony Ferenc

1980 A hajdúkkal útnak induló lány balladájának újabb változatai. *Nyelvés Irodalomtudományi Közlemények XXIV.* (1) 69–80.

1981 „Virrasztóbeli keserves nótáink”. Népballadák közössége és szertartása. *Korunk XL.* (10) 735–738.

1984 *Álomvíz martján. Fekete-ügy vidéki magyar népballadák*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

1994 *Szeret vize martján. Moldvai csángómagyar népköltészet*. A klézsei Lőrinc Györgyné Hodorog Lucától gyűjtötte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Pozsony Ferenc. A dallamokat hangszalagról lejegyezte és sajtó alá rendezte Török Csorja Viola. (Kriza János Társaság Könyvtára, 2.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Ráduly János

1975 *Kibédi népballadák*. Gyűjtötte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Ráduly János. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

1978 Balladaéneklés a kibédi virrasztóban. In: Dr. Kós Károly – Faragó József (szerk.): *Népismereti Dolgozatok 1978*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 245–251.

1979 *Elindultam hosszú útra. A kibédi Majlát Józsefné Ötvös Sára népballadáit*. Gyűjtötte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Ráduly János. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

2002 Egy folklórtanulmány születése és pályafutása. Faragó József levélváltásai Ráduly Jánossal. In: Deáky Zita (szerk.): *Ünnepi kötet Faragó József 80. születésnapjára*. Györffy István Egyesület, Budapest, 342–353.

Rédiger Ödön

2009 *Ne mondd, anyám, főd átkának. Dimény Mózesné Szabó Anna énekei. Szabéd, 1895–1896*. Rédiger Ödön gyűjtését Kanyaró Ferenc hagyatékából bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Seprődi János

1974 *Válogatott zenei írásai és népzenei gyűjtése*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Seres András – Szabó Csaba

1991 *Csángómagyar daloskönyv. Moldva 1972–1988*. Héttorony Könyvkiadó, Budapest.

Stoll Béla

1962 Két népballada-változat 1782-ből és 1809-ből. *Néprajzi Közlemények* VII. (1) 62–66.

Szabó Sámuel

2009 *Erdélyi néphagyományok 1863–1884*. Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórta hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Olosz Katalin. Európai Folklór Intézet–Mentor Kiadó, Budapest–Marosvásárhely.

Szabó T. Attila

1929 *Az Erdélyi Múzeum-Egylet XVI–XIX. századi kéziratos énekeskönyvei*. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 20.) Lapkiadó Nyomdai Műintézet R.-T., Cluj-Kolozsvár.

1970 A hazai magyar népballadagyűjtés életútja. In: Kallós Zoltán – Szabó T. Attila: *Balladák könyve. Élő hazai magyar népballadák*. Kallós Zoltán gyűjtése. Szabó T. Attila gondozásában. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 5–42.

Szakál Anna

2012 *„Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...” Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez*. A szétszóródott kéziratos anyagot összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Szakál Anna. Kriza János Néprajzi Társaság–Magyar Unitárius Egyház, Kolozsvár.

- 2016 *A Vadrózsák kontextusai*. Doktori dolgozat. Témavezető: dr. Keszeg Vilmos, egyetemi professzor. BBTE Hungarológiai Tanulmányok Doktori Iskola, Kolozsvár.
- 2017 A 19. századi népköltési gyűjtemények és kanonizációjuk. *Erdélyi Múzeum* LXXIX. (2) 1–31.
- Vargyas Lajos
1976 *A magyar népballada és Európa* I–II. Zeneműkiadó, Budapest.
1979 *Balladáskönyv*. Zeneműkiadó, Budapest.
1999 *Keleti hagyomány – nyugati kultúra*. Püski, Budapest.
- Veress Gábor
1911 Székely balladák. *Ethnographia* XXII. (1) 50–55, (2) 106–108.
- Zsigmond Gábor
1982 A „Vadrózsák” és a magyar folklorisztika új iskolája. In: Kríza Ildikó (szerk.): *Kríza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 79–90.

Balada populară în Ținutul Secuiesc. O scurtă istorie a cercetării

Începând cu mijlocul secolului al XIX-lea baladele populare maghiare din Secuime au prezentat un interes sporit în rândul intelectualilor, astfel că au fost incluse în tradiția textuală a literaturii și a poeziei naționale maghiare, dar și în manualele școlare ale vremii. Autorul consideră că este esențială realizarea și editarea unui catalog al baladelor populare maghiare, cu anotare filologică specifică, cu o tipologizare contemporană, incluzând toate variantele publicate sau păstrate în manuscris. Deoarece baladele populare secuiești reprezintă o parte deosebit de valoroasă a patrimoniului cultural maghiar și european, ar fi tot mai urgent realizarea unei colecții complete, sistematizarea acestora în cadrul unui catalog inteligibil și utilizabil, respectiv publicarea și expunerea acestora pe internet. Se menționează faptul că în 2013 Asociația Etnografică Kríza János a făcut public arhiva digitală a baladelor populare maghiare din Transilvania și Moldova, arhivă ce se află în permanentă completare și îmbunătățire. Materialul cules din Ținutul Secuiesc reprezintă o parte deosebit de importantă și valoroasă a folclorului maghiar, astfel că ar fi deosebit de important inițierea și realizarea unor noi studii, analize științifice și sintetizări monografice despre specificitățile de formă și conținut al baladelor secuiești, a relațiilor, aspectelor și importanței acestora în context maghiar și european.

Folk Ballads in Szeklerland. A Brief History of Research

Starting with the middle of the 19th century the Hungarian intelligentsia has been more and more interested in the Hungarian folk ballads from Szeklerland, thus these ballads were included in the textual tradition of national literature and poetry, but also in the school manuals of those times. The author considers that it would be essential to complete and to publish a catalogue of the Hungarian folk ballads, with philological apparatus, with a contemporary typology, including all the variants that can be found published or in manuscripts. As Szekler folk ballads are of outstanding importance and value within the Hungarian and even European cultural heritage, it would be quite urgent to create a complete collection and the systematization of the texts within a proper catalogue, respectively to publish and to expose this material on the internet. It is to be mentioned that in 2013 the Kriza János Ethnographic Society published a digital archive of the Hungarian folk ballads from Transylvania and Moldova, which has been continuously improved and completed. The material collected from Szeklerland represents an outstanding and valuable part of Hungarian folklore, therefore it would be extremely important to initiate and carry out new studies, research and monographic synthesis on the specific forms and contents of Szekler folk ballads, on their Hungarian and European relations, aspects and importance.

Filep Antal

**Népismereti, néprajzi érdeklődés
a Délkelet-Alföldön a reformkorban
és továbbélő öröksége. Kutatási vázlat**

Nagyon is aktuális kérdésünk lehet, hogy a korszerű tudományosságunk mikor alakult ki. Érdemes vizsgáljunk ezen belül, hogy a saját szűkebb szakterületünk gyökerei meddig nyúlnak vissza. Ennek nemcsak tudománytörténeti jelentősége van. Rendkívül értékes szakmai adalékokat örökíthettek ránk a sokszor elfeledett elődeink. Nem kevés azoknak sem a száma, akik ugyan tisztes munkát végeztek, örökségük forrásértékű, de a kortárs nyilvánosság előtt is ismeretlenek maradtak, hagyatékuk kéziratban várja a felfedezést. Minden bizonnyal a fejlődés egyik fordulópontjának a 19. század első két évtizedét és kapcsolódóan a reformkort tekinthetjük. A korábbinál mind többen rögzítették megfigyeléseiket. Megjelenhettek az első tudományos folyóiratok, a szépirodalmi periodikák is élénk érdeklődéssel fordultak a földrajz, a történelem és a néprajz, a folklór jelenségei felé. Tisztes és szélesedő olvasótábor alakult ki. Ami ennél is fontosabb a vidéki értelmiség, lelkészek, tanárok, tanítók, jogászok, orvosok, mérnökök, gazdászok a napi kötelességeik teljesítése mellett elhivatottságot éreztek tapasztalataik, helyi ismereteik feljegyzésére, ha arra alkalom nyílt, nyilvánosságra hozták kutatásaik, elemzéseik eredményeit. Nem lehet eléggé becsülnünk, hogy általában alapos nemzetközi tájékozottsággal tették a dolgukat. Erre biztosítékul szolgált, hogy a hazai felsőfokú képzés után hosszabb-rövidebb időn át európai egyetemeken is folytattak tanulmányokat. Az igen tisztes 18. századi előzmények, az állam- és népismereti vizsgálódások után megjelent a mai irányba mutató néprajzi, etnográfiai érdeklődés. Tálasi Istvánnak ma is érvényes tudománytörténeti összefoglalója felment bennünket most a részletvizsgálatok alól, hiszen a korai kezdetektől nyomon követte a tudománytörténe-

tünk útját (Tálasai 1948). Szakirodalmunk kezdeti korszakának gazdagságát mutatja Kresz Máriának a parasztviseletekről készített gyűjteményes kötete. Ebbe az 1820 és 1867 közötti leírásokat és igen gazdag illusztrációs anyagokat válogatta össze (Kresz 1956). Nem véletlen, hogy a következő évben német kiadása is megjelenhetett, berlini és budapesti impresszummal (Kresz 1957). A korai, néprajzi tájainkkal, sajátos fejlődésű néprajzi csoportjaikkal foglalkozó szövegeket a szerzőikre vonatkozó fontos, eligazító életrajzokkal és átfogó tanulmánnyal együtt Paládi-Kovács Attila gyűjteményes, ötödfélszáz oldalas kötetben tette széleskörűen hozzáférhetővé (Paládi-Kovács 1985).

Érdemes nagyon figyelni arra, hogy korai tudományosságunk kiváló munkái közül seregnyi nem kerülhetett kiadásra. A publikációs fórum is kevés volt, olykor az invenciózus, lelkes kutatók hosszabb, nagyobb lélegzetű műveket alkottak, amivel az egykori szerkesztőségek nem birkózhattak meg. A korszak egyik legelső és legértékesebb néprajzi tájbemutatójának sajátos sorsa jó példa erre. Az „Eörséghnek Leírása, úgymint: Annak Természete, Története, Lakosai, azoknak szokásai, nyelvszokása, a’ mellyet öszve szedegetett Nemes-Népi Zakál György 1818-dik Eszten-dőben” ugyan eljutott a szerkesztő, Vörösmarty Mihály kezéhez, aki némi igazításra fel is kérte a szerzőt, mégis elfeledetten várta az újra való felfedezését a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában. Ott találta meg a néprajz iránt mindig nyitott Mészöly Gedeon, a magyar nyelvtudomány klasszikus egyénisége.¹ Mészöly Gedeonnak köszönhető, hogy szaktudományunk száz év után gazdagodhatott Nemes-Népi Zakál György (Senyeháza, 1761 – Andrásida, 1822) munkájának szokásnéprajzi részével (Mészöly 1917). Tudománytörténetileg jó érzékkel emelte ki, hogy Nemes-Népi Zakál tájismertetése bevezetésében maga jelezte, hogy munkáját „Kulcsár István barátságos szerkesztésére írta” (Mészöly 1917: 99–100). Az Őrség bemutatása 90 nyomtatott oldal terjedelemben született meg, és teljes kiadására először 1985-ben kerülhetett sor. Némi leg bővített kiadását 2002-ben jelentették meg (Nemes-Népi Zakál 1985, 2002). Ez a 19. század első felében megjelent átlagos munkák terjedel-

¹ Érdemes tudnunk, hogy a régi dunántúli családból származó Mészöly Gedeon a Kolozsvári Tudományegyetemen készült fel kutatói hivatására. A Kincses Városban doktorált, majd 1940 és 1947 között ott tevékenykedett a magyar és a finnugor nyelvészet professzoraként, szerkesztette a *Nép és Nyelv* jeles periodikát.

mét – úgy tűnik – jócskán meghaladta. Talán a *Tudományos Gyűjtemény* ezért nem közölte.

Jelen pillanatban még aligha felmérhető, hogy mekkora a feltárásváró elfeledett, tudományos értékű kéziratanyag, aminek forrásértéke rendkívüli, hiszen a történeti kútfők tanúságtételét pótolhatatlan módon a tudatos tudományos megfigyelésekkel egészíthetik ki a felfedezésre váró leírások. Módszeres és szervezett, tervszerű kutatásokra volna szükség! Fontos lenne a hazai képzést nyújtó intézményeink kéziratgyűjteményeit és a történeti múltú könyvtárainkat, levéltárainkat vizsgálni! Nem kisebb feladat lenne valamennyi egyházközség gyűjteményeit felderíteni! A kéziratanyag minden bizonnyal sok értéket rejtenek. Igazán példát ad számunkra Olosz Katalin kiterjedt, évtizedeken át tartó munkája és a nyomába szegődő Szakál Anna kutatása! A Kriza János hagyatékának, Kriza munkatársainak eredményes, minden korábnál behatóbb feltárása tudománytörténetünk el nem évülő eseménye, amit csak monumentálisabbá tett Szabó Sámuel, Kanyaró Ferenc örökségének közkinccsé tétele.

Rendkívül fontos lenne a 18. század utolsó évtizedeitől a sajtó alapos bibliográfiai feltárása is. A szakfolyóiratok megjelenéséig a hazai tudományosság korai és kiváló munkái ma már pótolhatatlan és forrásértékű emlékeink, de alapos bibliográfia nélkül nem hasznosíthatjuk a bennük rejlő kincset érő információkat. Ha a régi periodikáinkban megőrzött adalékok a jövőben is rejtve maradnak, önmagunk kultúráját, tudományosságát csonkítjuk. Tudománytörténeti jelentőségük is rendkívüli, de pótolhatatlanok a recens kutatások során is. Tartalmuk recens kutatások alapjául szolgálhat. Egyáltalában nem volt véletlen, hogy a Néptudományi Intézet időszakától kezdve az akadémiai munkaközösségek tervszerű megszervezésénél a bibliográfiai feltárást különös hangsúllyal szerepelt a néprajzi kutatások átfogóan tervezett munkálatai rendjén. Sándor István példás kiadványait feltétlenül folytatni kellene! Ha a nyomdai megjelenítés költségeit vállalhatatlannak érzik, a számítástechnikai közzététel különféle formái nagy segítséget jelentenének. A napilapok, folyóiratok digitális hozzáférése kecsesítő kutatási lehetőségeket kínálhatnának, de a bibliográfiai feltárást nélkülözhetetlen. Kiváló példaként idéznünk kell Csécs Teréz múzeumi könyvtárigazgató asszonynak a *Tudományos Gyűjtemény* (1817–1841) sorozatáról készített repertóriumát (Csécs 1998).

Magam szinte a pályaválasztásom első pillanataiban szembesültem azzal, hogy a 19. század első felének vidéki, mezővárosi értelmiségé-

ben születtek olyan tudományos értékű, a néprajz számára nélkülözhetetlen megfigyelések, amelyek a korszerű kutatás számára pótolhatatlannak. Szinte gyermekkori élményként kellett felfigyelnem arra, hogy szülővárosomnak, Szentesnek a 19. század első felében szolgáló, tudós, református prédikátora, Kis (Kiss) Bálint² emlékét különös megbecsüléssel ápolják. A Vésztőn, Békés megyében 1772. december 9-én született lelkészt röviddel Debrecenben végzett, majd Jénában kiteljesített tanulmányai befejezése után (ahol többek között Johann Gottlieb Fichte előadásait hallgatta) Szentesre választották meg, és 1799-től haláláig, 1853. március 25-ig Csongrád megye tiszántúli részének északi mezővárosában szolgált, bontakoztatta ki tudományos és ismeretterjesztő tevékenységét. 1839-ben a Magyar Tudós Társaság levelező tagjává választották, a Királyi Magyar Természettudományi Társulat pedig rendes tagjává választotta. Lelkészi munkája (másodlelkésznek hívták meg, majd parókussá, utóbb a Békés-Bánáti Egyházmegye [ebbe tartoztak a Békés, Csongrád, Csanád, Arad, Torontál és Temes megyék református gyülekezetei] segédesperesévé, később esperesévé választották) mellett kiterjedt történeti és állam- és népismereti kutatásokat végzett. (Az ezzel kapcsolatos kézirati hagyatékáról az alábbiakban részletesebben szólnunk.) Nem lehet megfedkezni arról, hogy újszerű népiskolai tankönyveket írt (Kiss B. 1844). Egyes köteteit úgy írta meg, hogy a serdülő legények, leányok, fiatalasszonyok számára is alapvető gazdasági, agrotechnikai, háztartási ismereteket közvetíthessen (Kiss B. 1846a, 1846b). Tankönyveit a hazai pedagógia fejlesztésének nagy egyéniségei évtizedekkel később különösen nagyra értékelték (Kiss Á. 1879). Kis Bálint pedagógiai elveit, tankönyveit legutóbb roppant alaposan értékelte Csöregh Éva (Csöregh 1982). Gazdasági, agrártechnikai reformokat kezdeményezett (Mód 2014). A korszak kiváló agrárgazdasági, agrártechnikai folyóiratában vaseke készítéséről és saját vaseketalálmányáról, valamint annak az elkészítéséről számolt be (Kiss B. 1817). A nagyközönség különös módon

² Kis Bálint nevének írásában folyamatos ingadozást tapasztalunk. Alapvető jelentőségű művei kézirataiban Kis Bálintként írta a nevét. A *Tudományos Gyűjtemény*ben közzétett két írását Kis Bálintként jegyezte. A festőművész fia, ifj. Kis Bálint által rajzolt arckép alatt aláírása: Kiss Bálint. Az egyháztörténeti kézirataiból kötetet összeállító egyháztörténészek Kis Bálintként nevezték meg (Gilicze–Kormos 1992). Nyomtatásban kiadott művein inkább a Kiss Bálint formát használták a kortárs kiadók. Napjainkban is a szerkesztők állásfoglalásától függ nevének írása.

már az előző évben értesülhetett Kis Bálint eketalálmányáról, amikor is Hódmezővásárhelyről beszámolót írtak arról, hogy milyen tapasztalatot szereztek Kis Bálint ekéjével (Nagy 1816). Az a 19. század első két évtizedének sajátos hazai viszonyait jellemezheti, hogy az adott gazdasági folyóirat nem tudott rajzi mellékletet közölni. Kis Bálint egyéniségére és a reformkorra készülő országunkra is sajátos fényt vethet, hogy a szentesi református lelkész a *Tudományos Gyűjteményben* alapos dolgot tett közzé a cserépszindely, azaz a tetőcserép-készítésről (Kiss B. 1820).

Nem tarthatjuk véletlennek, hogy Szentes város református gyülekezete tudós lelképásztort választott személyében. Elődei között is jeles egyéniségek voltak, akik közül különös figyelmet érdemel Szalai Pál (Nagykőrös, 1756 – Szentes, 1802) személye. Felkészültsége, fordítói tevékenysége jelzi, hogy a mezőváros lelkészei milyen tudományos készséggel rendelkeztek, szorgalommal munkálkodtak, ám a gyülekezeti szolgálatukon túli tevékenységhez a körülmények sajnálatosan mostohának bizonyultak. Szalai nagytiszteletű úrnak a nyelvi felkészültsége is figyelmet érdemel. Édesapja szülővárosának prédikátora nyilván tudatosan igyekezett képzetét megszervezni. Iskoláit Nagykőrösön kezdte, de rövidesen német tanulásra Késmárk evangélikus iskolájába küldte, majd Pozsony megyében, Modor városában folytathatta tanulását, hogy a szlovák nyelvet is elsajátíthassa. Visszatért Nagykőrösre, hogy felkészüljön a Debreceni Kollégiumi tanulmányaira. Nyolcesztendei kollégiumi tógátusság után rövid kitérőt tett, Eperjesen jogi tanulmányokkal próbálkozott. Majd a teológia mellett döntött, Bázelen és Lausanne-ban képezte magát tovább. A latin mellett a németben és a franciában is elmélyült. Hazatérése után rövid ideig Dunapatajon volt káplán. Sok meghívást elutasítva előbb Balatonfüreden vállalt lelkészi szolgálatot, 1787-től Szentesen lett lelkész. Szentesi szolgálata alatt az egyik nyáron Otlaka (Arad megye, hivatalos román neve: Grăniceri) román, ortodox parókusától megtanulta a román írást és a nyelvet. Szívesen fordított németből könyveket, de egyik 1792-ben kiadott fordításkötete nagy anyagi ráfizetéssel járt. Le is kellett mondania a további könyvek megjelentetéséről, amint ez számos későbbi szolgatársával is ismételtlen megesett. Az irodalomtörténeti, művelődéstörténeti kutatás figyelme a legújabb időkben nem véletlenül fordult felé (Hegy 2016).

Az sem véletlen, hogy 1813-ban, amikor a szentesi református egyházközség másik lelkészi állása megüresedett, Dobosy Mihály (Szentes,

1780 – Szentese, 1853) személyében is szintén tudós prédikátort választottak, aki fordításával – amint azt később láthatjuk – az etnográfia, közelebről az egyetemes néprajz, mai terminológiánkkal az etnológia út-törőjévé vált.

Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a szentesi egyházközségnek a 18. század hatvanas éveiben épült temploma helyére Kis Bálint lelkészsége idején az Alföld egyik legtekintélyesebb református csarnoktemplomát építették. A belméretet jelezheti önmagában az, hogy a keleti és az északi oldalon a templomhajót kétemeletes karzat kíséri. Kis Bálint volt az, aki a város első emeletes épületeként (a templom szomszédságában) tekintélyes méretű iskolát emeltetett. Ez az épület a húszas évekig a szentesi városkép meghatározó építménye maradt, amikor is a lényegesen megnövekedett tanulói létszámra való tekintettel a 20. században új iskolát emeltek a helyére.

Mindinkább arra a meggyőződésre kellett jutnom, hogy sokoldalúsága és teljesítménye Tessedik Sámueléhez hasonlítható. Ugyanerre a következtetésre jutott Mód László is, a Kis Bálint halála 150. évfordulója alkalmával írt méltatásában (Mód 2003). Tessedikkel bizonyosan közvetlen és személyes kapcsolata lehetett prédikátorunknak, hiszen 1799 és 1820 között, Tessedik haláláig egymás szomszédságában végezték szolgálatukat. Békés, Csongrád, Csanád megyékben a két protestáns egyház szoros kapcsolatot tartott. Az egyes egyházközségek nagy eseményein (például a templomszenteléseken) kölcsönösen megjelentek mind a két felekezet egyházmegyei vezetőtestületeinek képviselői és a szomszédos gyülekezeteinek küldöttei.

Nem lehet célunk, hogy itt részleteiben elemezzük Kis Bálint egyházi, teológiai munkáit. Egyházi oldalról fontos és hiánypótló Kormos László életrajza (Kormos 1992). Több mint szimbolikus, hogy életében megjelent munkáinak bibliográfiája teológiai műveivel kezdődik és végződik (Szinyei 1815-ből ismerte az első munkáját. Kis Bálint élete végén két kiadásban is tudott teológiai munkát önálló kötetben megjelentetni: Kis B. 1851, 2. kiadás 1852) Hálával tartozunk Kormos Lászlónak, a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár igazgatójának, hogy feltárta Kis Bálint iskolai tanulmányainak dokumentumait. Nem kevésbé jelentős, hogy a szentesi lelkésznek, utóbb a Békés-Bánáti Egyházmegye esperesének és az egyházkerület vezetésével való együttműködése levéltári dokumentumait is összefoglal-

ta. Különös jelentősége van annak, hogy a tudós prédikátornak az egyházkerületi vezetés számára kidolgozott javaslatairól áttekintést adott (Kormos 1992). Végre kiadták Kis Bálint 1836-ban írott, szintén monografikus igényű kéziratát a Békés-Bánati Egyházmegye történetéről (Gilicze–Kormos 1992). Egyházmegyei történet áttekintésének vannak fontos vallási néprajzi vonatkozásai. Ebben a kötetben Gilicze László válogatásában minden korábbinál bővebb terjedelemben szemelvényeket közöltek az 1740-es évektől folyamatosan gyarapodó szentesi református egyházközségi kéziratokból, amit Kis Bálint átfogalmazott és újjá is szerkesztett.

Számunkra különösen fontos, hogy Kis Bálint egyházközsége 1748-tól vezetett krónikáját, amelynek írása 1764-ben megszakadt, 1800-ig kiegészítette,³ és az 1801-től 1825-ig terjedő időszakról nagy ívű állapotrajzot készített. Kis Bálint kéziratai előzményeiről, különféle variációiról és szerzőiről Takács Edit főlevéltáros készített rendkívül alapos, eligazító elemzést (Takács 2014). Kis Bálintnak a 19. század első negyedét jellemző szentesi állapotokról, történésekről írott összefoglaló munkája is sajnálatosan kéziratban maradt. Ez azért kár, mert a korszak egyik legfontosabb olyan műve, amely egyetlen település egyházközségéről monografikus teljességgel adott jellemzést, és ami számunkra különösen jelentős, feldolgozása alapos és részletes népismereti, néprajzi bemutatást is tartalmazott. A szentesi egyházközségről készített állapotrajza a korszakban közzétett szövegeknél alaposabb, terjedelmesebb, szerzője nem számíthatott arra, hogy közreadhassa. Szerencsénkre a digitális technika minden fortélyát felhasználva az évezredforduló körül Takács Edit főlevéltáros és munkatársai közkinccsé tették a szentesi református egyházközség Históriaját is⁴ (Takács 2001). A digitális kiadvány technikai munkálatairól Tímár Ferenc informatikus mérnök és elektronikus könyvtáros alapos, különösen tanulságos dolgozatot tett közzé. Ugyan az utóbbi két évtizedben a számítástechnika jelen-

³ Ebből a részből való a szentesi ménes 1789-ben lezajlott kalandos telettetésének leírása. Kis Bálint a csikósgazda és társai helytállását erkölcsi tanulságul örökítette meg, de számunkra különösen fontos a tárgy történeti értéke.

⁴ A szöveggözlést kétréttegűen, szinkronizálva tették közzé. A gépelt olvasatot egy kattintással összevethetjük az eredeti szöveg jó minőségű digitalizált fényképével. A digitális technika lehetőséget biztosított arra is, hogy a Kis Bálint által átszerkesztett korábbi kéziratot szintén szinkronizáltan követhessük.

tósen fejlődött, ez a publikáció ma is közérdekű tájékoztatással és követhető példával szolgál⁵ (Tímár 2014).

A tudós prédikátor, Kis Bálint életéről, örökségéről 2014. március 21-én az általa alapított, az államosításig Központi Református Elemi Népiszkolaként működött, 1990 után a református egyházi keretben újjászervezett oktatási intézménye, a Kiss Bálint Református Általános Iskola tudományos ülésszakot rendezett. Az elhangzott előadások alapján elkészített tanulmányok gyűjteménye még abban az évben nyomtatásban megjelenhetett. Napjainkban ez a gyűjteményes munka tájékoztathat a legalapvetőbban Kis Bálintról és szellemi örökségéről (Labádi 2014). Kis Bálint és alkotói köre méltó a 21. századi országos érdeklődésére!

A fentebb már hivatkozott, 2014-ben Szentesen tartott tudományos ülésszakon magam is előadó voltam, Kis Bálint tudománytörténeti helyét igyekeztem meghatározni (Filep 2014). Gimnáziumi éveimtől foglalkoztatott szülővárosom népelete, történeti öröksége. Ennek során 1952-től ismételtelen tanulmányoztam Kis Bálint és elődei kéziratait. Jelentős segítségül szolgált számomra, hogy egyetemi éveim alatt professzorom, Tálasi István közvetlenül támogatta, hogy a szakdolgozati felkészülésem mellett folytathassam Kis Bálint életművének vizsgálatát, szöveggyűjtésének kutatását. Professzorom – amint arra utaltunk – 1948-ban foglalta össze a hazai néprajzi kutatás előtörténetét. Nyomon követte, hogyan vált az állam- és népismereti kutatás mind elmélyültebben a néprajzi, etnográfiai, folklorisztikai érdeklődéssé, sajátos és önálló tudományos diszciplínává (Tálasi 1948). Ma már kevesen emlékezhetnek arra, hogy Tálasi István az aktív egyetemi tanári időszakában ismételtelen tartott folklorisztikai témájú kurzust. *Bevezetés a néprajzi forrásokba* címmel hirdette azt meg, az általa meghívott diákoknak. 18. és 19. századi, kéziratban maradt, a szokásfolklor világába tartozó leírásokat ismertette úgy, hogy a korai szövegeket saját terep kutatásain szerzett tapasztalataival és a legfontosabb szakirodalmi művek híradásaival vetette össze. Előadásról előadásra bizonyította, hogy a történeti szövegeknek, a korai

⁵ A kézirat digitalizációja példaértékű! Az eredeti kézirat digitális fotója mellett a könnyű tájékozódást biztosító gépellt szöveg segítségével a levéltári munkában tájékozatlanok is birtokba vehetik az értékes szentesi feljegyzéseket. A kézirat elkészült és az internetes hozzáférés között bő 160 év telt el. Hálával tartozunk a Szentesi Levéltár és a számítástechnikai szakértők összefogásáért!

tudományos észlelőknek milyen fontos szerepe lehet a korszerű tudományos elemzéseinkben.

Kis Bálint hagyatéka értékét, benne különösen a népéletet ismertető részleteket Sima László (Szentes, 1884 – Szentes, 1952) Szentes város történetét 1837-ig⁶ tárgyaló, 1914-ben megjelentetett könyvéből Tálasi István jól ismerte. Ugyanis a volt városi tisztviselő, majd újságíró a helyi életmódot, közkultúrát csak Kis Bálint nyomán jeleníthette meg kellő hitelességgel és részletességgel. Jelentős részeket vett át a református egyházközség kézírataiból. Ezért is kaptam biztatást arra, hogy igyekezzem Kis Bálint életművét és kézírathagyatékát feltárni. 1956 tavaszi félévében Kis Bálint munkásságát és az egyházközségi monográfia népismereti anyagát elemző dolgozatot készítettem, és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Karának pályázatára nyújtottam be. Ennek nyomán kaptam felkérést, hogy a szentesi ménes 1789. évi temesközi telettetéséről és az „eklézsia tagjainak foglalatosságairól” írott részt az akkor induló *Agrártörténeti Szemle* számára adjam át. A kéziratomat 1956 júniusa végén a szerkesztő rendelkezésére bocsátottam. Szövegközlésem három évvel később jelenhetett meg (Filep 1959). 1959-től 2014-ig számos alkalommal előadásokon ismerttem Kis Bálint kiadatlan örökségét, ha lehetőségem nyílt rá, igyekeztem kézírataiból fontos részeket publikálni (Filep 1971, 1973, 1980, 1988). Kis Bálint hagyatékának kiadására több alkalommal javaslatot tettem, de a „tervgazdaság korában” ismételten eltanácsoltak. (Makkai László debreceni, teológiai professzori minőségében is kilátástalannak ítélte kezdeményezésemet.) Anynit sikerült elérnem, hogy az MTA Könyvtára mikrofilmre vette a szentesi egyházközségi História kéziratát 1970 után.

Kis Bálint népéleti megfigyeléseit különösen becessé teheti számunkra, hogy a város és az egyházközség történeti, társadalmi, erkölcsi, demográfiai stb. viszonyairól írott monografikus mű összefüggésrendszerébe illesztve fogalmazódtak meg néprajzi, folklorisztikai értékű megfigyelései. Hiszen az 1748-tól megalapozott helytörténeti ismerettárat, kéziratokat,

⁶ A sajátos korszakhatárt az indokolja, hogy Szentes városa 1836-ban a Károlyi grófokkal örökváltás szerződést kötött. Jelentős anyagi áldozatokat vállalva megszüntette a város közössége a jobbágyi állapotokat. A Magyarország társadalomtörténetében is jelentős esemény nem kis részben Kis Bálint szellemi támogatásának is köszönhető. Sima László a város történetének további szakaszáról is készített kötetet, de munkája nem jelenhetett meg.

amelyek vezetése 1764-ben megszakadt, rendszeres kutatással egészítette ki 1800-ig. Az elődeitől örökölt kéziratokat Kis Bálint átdolgozta, ki egészítette. A kézirat címe: *A' Szentesi Refor: Ekklé'sia Históriaja 1700^{dik} Esztendőtől fogva 1800ig mellyben ennek Állapotja, nevezetesebb Tagjainak Életek, emlékezetet érdemlő Dolgaik, Változásai össze szedetve elő-adódnak Tiszt. Béládi István, Gál István, és Kis Bálint Predikátorok által 1^{so} kötet* A kézirat a szentesi egyházközség lelkészi hivatalában található, teljes terjedelmében a www.szentesinfo.ekklzsia címen elérhető. Jeleznünk érdemes, hogy három rétegben kaphatjuk meg a 18. században keletkezett szövegeket. Rendelkezésünkre áll a gépelt szöveg, a Kis Bálint szerkesztésének kézírata és az eredeti, 1748-tól keletkezett bejegyzések. Az átírás mértékére utalhat, hogy az eredeti kézirat, amire alapozott, címe is eltért: *Íme, A' SZENTESI Reformáta Ekklésiának MATRICULÁJA. Melyben: Az ő emlékezetes Dólgai, t.i. Erede'te', Valtozásai, Ujjulása, Épülése, Tiszteletes Tanítóinak Catalogusa, Oskoláji, azok[ban] való Igazgatóknak Neveikkel, Rendtartási, Eszközei ect. Rendszerént való szakaszokban feljegyeztettek a' Posteritás[nek] kedvéért. Ao 1748...* Erre alapozta tudós prédikátorunk a számunkra legfontosabb – sajnos, 2001-ig kéziratban maradt, addig csak egyes részletekben ismert – művét *A' Szentesi Refor: Ekklé'sia Historiájának folytatása, 1800^{dik} Esztendőtől fogva 1825^{ig}, mellybenn ennek Állapotja, nevezetesebb Tagjainak Életek, emlékezetet érdemlő Dolgai, Változásai, össze szedetve elő-adódnak Prédikátor Kis Bálint által.* A talán kissé barokkos címadás mögött 293 kézírásos oldal terjedelmű alkotás áll. Az egyházközség, de lényegében Szentés mezővárosának társadalmáról, népeletéről is szemléletes és hiteles bemutatást kapunk, oly módon, hogy a korszakban bekövetkezett változásokat is következetesen igyekezett érzékeltetni. A kézirat különös értéke, hogy állításai az egykori levéltári források útján is ellenőrizhetők.

Messze vezetne bennünket, ha most annak a tárgyalásába bocsátkoznánk, hogy a 18. századi nagytiszteletű prédikátorszerzők, Béládi István (1748 és 1753 között írt), Gaál István (1753 és 1760 közötti szakaszt fogalmazta meg), Szentmihályi Sebők Sámuel (az 1761–1764 közötti eseményeket rögzítette) eredeti változatait és Kis Bálint által újraserkesztett szövegeivel összevetnénk. Érdemes megjegyeznünk, hogy a szentesi egyházközség 18. századi feljegyzéseinek tisztos elemző irodalma támadt. Mivel ez a néprajztörténeti, népismeret-történeti összefüggéseket

nem érinti, csak arra utalunk, hogy a mezővárosi fejlődés keretében végeztek vizsgálatot (Bagi 2005). A 19. század elején el kellett mélyednie a 18. századi állapotok vizsgálatában is, hiszen az 1765-től 1800-ig terjedő időszakról neki kellett számvetést készítenie. Olykor lelhetett olyan adalékokat, amelyeket elődei nem ismertek. Nem bocsátkozhatunk annak az elemzésébe sem, hogy 1825 után a helyi gyülekezet tagjai miként viszonyultak az örökölt szövegeikhez. Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a 2001-es számítástechnikai kiadás lehetővé tette, hogy a Kis Bálint-féle átszerkesztett szöveg mellett szinkronizáltan láthassuk a korábbi, forrásul használt, a 18. században írt egyházközségi kéziratot is.

Nem elemezhetjük, hogy Kis Bálint 1853-ban bekövetkezett halála után miként viszonyultak a hagyatékházhoz utódai, híveinek leszármazói. A tollat a gyülekezet pedagógus tagja, a leányiskolák igazgatója, Papp Lajos (1860–1945) vette át, aki a 20. század elejéig folytatta a feljegyzések készítését. Sajátos módon a Rittbergen – Végvárott (román nevén Tormac), a Temes megyei, magyar, református szigetközségben született Zolnay Károly (atyja Zolnay Dániel református lelkész volt), a Szentesi Gimnázium egyik alapító tanára, nyugalmazott igazgatója (1833–1925) a kéziratokat 1910-ben újra lemásolta.

Az viszont folklorisztikailag nem hagyható említetlenül, hogy a mezőváros közösségében a népi, polgári írásbeliség útján párhuzamosan külön „krónikairódalom” keletkezett, és annak összvegét nem csak ismételtelen lemásolták, de újabb kiegészítésekkel toldották meg. Petrák Ferenc krónikája néven ismert szövegre érdemben a szászsebesi születésű, szentesi muzeológus, Zalotay (Schupiter) Elemér hívta fel a kutatás figyelmét (Zalotay 1933). Korszerű feldolgozása, ami alaposan feltárta, hogy miként terjedt a város népe körében, hány variációban sikerült a kéziratokat fellelni, szintén Takács Edit főlevéltáros kutatói elhivatottságát dicséri (Takács 1997). Az egyházközség történeti feljegyzései és a laikusok kezében terjedő krónika szövegeiben kimutathatók kapcsolatok, amint arra Takács Edit idézett munkáiban utalt. A szentesi Petrák-krónikát feldolgozó könyv megjelenése után tudományos ülészakot rendeztek, amelyen az elhangzott előadásokat Takács Edit szerkesztésében kiadták (Takács 1998). Ezen a Szentesi Levéltárban tartott konferencián Katona Imre, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Folklore Tanszékének docense a Petrák krónika folklorisztikai vonatkozásaira hívta fel a figyelmet (Katona 1998). Az egyházközség Históriaja és a Petrák-kró-

nika között mutatkozó párhuzamok most érdeklődésunktől távol esnek. A két, közel azonos időben keletkezett szöveg foglalkoztatta Bagi Zoltánt is. A mezővárosi sajtóosságok közé sorolta az íráskészség megjelenését (Bagi 2005: 185).

Megjegyzendő, hogy Szentesen a 18. század negyvenes éveiben megalapozott egyházközség-történeti kézirat és a Kis Bálint által átdolgozott változatának bizonyos részeit még a helyi református elemi népiskola negyedik osztályában is tanították az iskolák államosításáig, hogy a további iskolázásból kimaradókat beavassák a helytörténet legfontosabb mozzanataiba, az írott szöveg kiemelt részei a helyi hagyomány részévé válhassanak.

A kortársi tudományosság tisztában volt az elkészült, de kiadatlan monografikus kézirat értékeivel. Erre vall Toldy Ferencnek a Magyar Tudományos Akadémián 1855. július 9-én Kis Bálint emlékére elmondott beszéde is. Toldy ugyan határozottan kritizálta a *Magyar régiségek* téves koncepcióját, de egyéb műveiről elismerően szólt, és a kéziratban maradt műveket bizakodással említette (Toldy 1855).

Bizonyosak lehetünk abban, hogy az Akadémia meghatározó egyéniségei közül Vörösmarty Mihály, Bajza József, Erdélyi János és Fényes Elek járt Kis Bálintnál, amikor 1849 júliusában a Szegedre összehívott országgyűlésre igyekeztek, útjuk Szentesen vezetett át. Néhány napra meg is kellett szállniuk. Vörösmarty Mihály Kis Bálinttal való kapcsolataról Nagyajtósi István a szentesi Horváth Mihály Gimnázium nemzetközi hírű magyar és francia tanára már az egyik az 1970-es években tartott előadásában szólt. (Talán az országgyűlés szomorú berekesztése után is Vörösmarty Szentesen tartózkodott Kis Bálintnál. Nagyajtósi tanár úr előadása erre utalt volna.) A Szegedre tartó, neves személyiségek Kis Bálintnak szintén a tudományokban elmélyedő lelkészársával, Dobosy Mihállyal való kapcsolatáról Labádi Lajos ny. levéltár-igazgató írt Bajza Józsefnek feleségéhez intézett levelét idézve (Labádi 2005, 2017; Vágvölgyi 2019: 423–424). Bajza József ugyanis a feleségét tájékoztatva beszámolt Dobosy Mihállyal (Szentes, 1780 – Szentes, 1853) való találkozásáról. Ismeretségi körük egyik tagjához rokonság fűzte Dobosy Mihályt, aki szállást ajánlott az átutazónak. Nem tarthatjuk véletlennek, hogy Fényes Elek a *geographiai szótár*ában Szentesről és a szentesiek által művelt Fábiansebestyén pusztáról rendkívül alaposan írt. A szentesi ismertetés egyes mozzanatai Kis Bálint kéziratának megállapításaival feltűnően ösz-

szecsengenek. Több mint valószínű, hogy az alapinformátor maga a szentesi, tudós esperes volt (Fényes 1851. IV: 120–122, II: 3).

Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy Kis Bálint népeletet megörökítő szövegei Móricz Zsigmondot is elvarázsolták. A Rózsa Sándor körül kialakult hagyományvilágot megelevenítő trilógiájában, egy kivétellel, minden szentesi vonatkozású epizód pontos másolat Kis Bálint eklézsiatörténeti kéziratából. Jelesül a szentesi ménes 1789. évi temesközi telettetéséről írott rendkívül értékes leírását közölve Gilicze László is megjegyezte, hogy Móricz a regénybe beépítette (Gilicze–Kormos 1992: 381). Böszörményi Jenő (Szentes, 1882 – Szentes, 1955) szentesi református elnöklélekész, a *Népünk és Nyelvünk* egykori szerzője őrizte a kéziratokat, aki szoros és régi barátságban állt Móricz Zsigmonddal, ismételten vendégül látta nagy regényírónkat a parókiáján.

Magam már a megjelenéskor forgathattam néhai általános iskolai tanárnomnak, dr. Nyíri Sándornak (Domanovszky Sándor egykori doktórandságának) Kis Bálint gyermekéletet megörökítő forrásközlését (Nyíri 1947). Mind Sima László várostörténetét, mind a Móricz-regényeket olvasva rá kellett jönnöm a sajátos szövegegyezésekre. Még gimnazistaként – ugyan már a néprajz egyetemi stúdiumaira készülve – ez ösztönzött arra, hogy bekopogtassak Böszörményi nagytiszteletű úrhoz, megkérjem, hogy az egyházközségi História szövegét tanulmányozhassam, népeleti, néprajzi, helytörténeti szövegeiről másolatokat készíthessek. (Utóbb Munkácsy György, Böszörményi Jenő utóda és Imre Ernő esperes urak támogatták kutatásaimat.)

Az Országos Széchényi Könyvtárban, a Debreceni Református Kollégium Könyvtárában elolvashattam Kis Bálint nyomtatásban megjelent, ma már ritkaságnak számító műveit. Könyvtári átszervezés miatt némi nehézség árán hozzájuthattam az általa készített, a szentesi vasekét bemutató közleményéhez is (Kiss B. 1817). Műveiben többször utalt különféle ausztriai hivatalokhoz benyújtott fejlesztési javaslataira. Nem tekinthető véletlennek, hogy a korszak iskolái számára tankönyveket írt. Ezek a munkái olykor második, javított kiadást is megértek. (Kiss B. 1844, 1846a, 1846b). Évtizedekkel később is emlegették pedagógiai munkásságát. Példaként utalhatunk Kiss Áron tömör méltatására (Kiss Á. 1879). A lexikonok nyilvántartották tankönyveit. Igen alapos pedagógia-történeti méltatását a szentesi születésű Csőregh Évának köszönhetjük (Csőregh 1982).

A 19. század első felében aligha voltak kortársai között olyanok, akik hasonló terjedelmű társadalom-, népismereti összeállítást készítettek adott közösségről. Kis Bálint bizonyosan ismerte a kortársak népismereti közléseit, egyes szerzőkkel személyes kapcsolata volt. Azonban nem tekinthető véletlennek, hogy a számunkra oly értékes népismereti szövegeiből nem publikált. Szövegeinek terjedelme meghaladta a kor folyóiratainak lehetőségeit. Egyes részleteket bizonyosan közre tudott volna adni, de Kis Bálint leírásainak különös értéke éppen abban áll, hogy Szentes történeti, társadalmi, kulturális, konfesszionális összefüggésrendszerében tárta sajátos és sokoldalú megfigyeléseit jövődől olvasói elé. Érdemes hangsúlyozni, hogy Kis Bálint leírásai nem statikusak, mindig felfigyelt a változásokra. Munkáját is azzal fejezte be, hogy majd a 20. század elején élő, tevékenykedő utódok számára szövege összehasonlítási alapul szolgálhasson, többek között a feltételezett gyarapodás mértékét minél pontosabban és minél meggyőzőbben megállapíthassák.

Mielőtt a további tárgyalásban elmélyednénk, szólnunk kell az őstörténeti kísérletéről (Kiss B. 1839). Három kötetes (4. kötete kéziratban maradt) munkája monumentális tévedés volt. Helytelen alapkoncepcióból kiindulva, rendkívül nagy forráskutatása ellenére, nem juthatott elfogadható eredményre. Könyve szövegében mégis vannak megőrzendő mozzanatok. Archaikus jelenségeket, például a 18. századi viselet elemeit igyekezett felhasználni, hogy a honfoglalás előtti magyarságra következtethessen. Az ilyen elemek kiemelése különösen fáradságos munkát kíván, ám olykor nehezen pótolható történeti etnográfiai mozzanatokat sikerülhet megmentenünk. Példaként idézhetjük Kresz Mária szövegközlését, aki a 19. század parasztviseletét bemutató könyvében közölte Kis Bálint szentesi viseletleírását és az őstörténeti műve öltözettel kapcsolatos, 1720 és 1750 körüli jelenségekre alapozott fejtegetését – Kis Bálint olykor éppen a 18. századi szentesi lelkész elődei megfigyeléseire is hivatkozhatott (Kresz 1956: 110–113). Érdemes külön említenünk Kardos Albert professzor értékelését (ő maga is fiatal bölcsészként szentesi gimnáziumi tanár volt). Elutasította a nyelvtörténeti téves koncepciót, de kiemelte, hogy Kis Bálint megszívlelendően helyes nézeteket fejtett ki a nemzet alakulásáról, a „faj” fogalmáról (Kardos 1930).

Kis Bálint őstörténeti művét a *Tudományos Gyűjteményben* Fejér György kanonok, győri, tankerületi főigazgató, a korszak elismert történésze alapos kritika tárgyává tette (Fejér 1839). Kis Bálint ugyancsak

hosszú választ írt a könyvismertetésre (Kiss B. 1840). Nem maradt el a határozott elutasítást tartalmazó viszontválasz sem (Fejér 1840). Napjainkból visszatekintve sajnálnunk lehet, hogy Kis Bálint roppant energiát ölt bele megalapozatlan östörténeti vállalkozásába. Talán maga is belátta hibáját, hiszen a munka elkészült, eléggé terjedelmes részét nem adta nyomdába.

Sajátos vállalkozása volt 1830-ban befejezett – ám meg nem jelentett – munkája, a Váradi regestrum szövegének lefordítása. Amint írta, a benne szereplő „nehezebb értelmű szókat megmagyarázta”. Nagy munkával név- és helynévmutatót készített.

Kis Bálint tájékozottságát régészeti vonatkozásban jelezheti, hogy az Abaúj megyei Füzéri uradalomban, Kápolna pusztán előkerült Horváth István által 1835-ben ismertetett sajátos ábrázolású, epigráfiai problémát is jelentő, alakokkal díszített császárkori korong értelmezésével kapcsolatos véleményét fejtette ki a *Tudományos Gyűjtemény* lapjain (Kiss B. 1836). A 19. század korai évtizedeinek kutatói számára még nem alakultak ki a modern szaktudományi keretek, az intézményrendszer is kezdeti stádiumában volt. Jeles értelmiségi egyéniségek sok témakör vizsgálatával próbálkoztak.

Számunkra természetesen Kis Bálint egyházközségi monográfiája kéziratának a legfigyelemreméltóbb fejezete az 1801 és 1825 közötti kötetrészben *Az Ekke'sia' Tagjairól* alcím alatt található. Az első szakaszban felsorolta az egyházközség tagjainak családfőit. Mérlegelte, hogy az 1748 körüli népesség családfőjéhez miként viszonyítható a 19. század elején megejtett összeírás névanyaga. Nagy változásokat talált. Rámutatott a társadalmi mobilitás általa észlelt okaira. Kitért a város szerkezetére, megnevezte a városrészeket, felsorolta utcáit, amiken haladva készítették az összeírásokat. A második szakaszban a gyermeknevelést a csecsemőkortól az iskolába járatásig jellemezte. Hiteles leírásába ismételten beleértette az európai látókörű reformer kritikáját (Nyíri 1947).

A 3. szakaszban az egyházközség tagjainak fizikai antropológiai jellemzését is igyekezett elvégezni, egyben rámutatott arra, hogy honnan kerültek beköltözők, beházasodók. Csehországtól a hódoltság végén visszamaradt török és tatár eredetű családokig mutatta ki a szentesi gyülekezet hajdani külső kapcsolatait. Csak röviden utalhatunk arra, hogy a 18. századi lelkészlelő leírása megörökítette, hogy akkoriban még úrvacsora osztásakor a hódoltságot túlélte lakosság mellett a különböző he-

lyekről (például a vallási türelmetlenség miatt) Szentesre költöztek még őrizték a kibocsátó közösség jellegzetes és eltérő ruhadarabjait. Kis Bálint alaposan leírta ebben a szakaszban a szentesiek immár lényegében egységessé vált viseletét. Utalt a frissen divatosná vált új elemek jelentkezésére is. Szövegét Kresz Mária közölte, az 1820 és 1867 közötti viselet-leírásokat és ábrázolásokat bemutató kötetében (Kresz 1956: 110–111).

A 4. szakasz a szentesi ház- és lakáskultúrát jellemezte, de kitért a telekrendszer típusa és változásai sajátosságainak leírására. Az úgynevezett baromudvaros telekrend egyik legsajátosabb és talán a legkorábbi észlelését köszönhetjük neki. Kis Bálint szemléletesen rámutatott, hogy 1810-ig a telkek utca felőli részére építették az istállókat, ólakat, a lakóházakat pedig a telek mélyén húzták fel. Utóbb részben már kőművesek segítségével igénybe vevő építetők az utcavonalra helyezték új házaikat. Kis Bálint monografikus munkájának itt mutatkozik meg a különös értéke: az egyházközség ingatlanjait is bemutatta. A parochiális házak, az iskolaépületek ismertetésénél kitért az épületeket befogadó telkek rendjére. Ezeknek az épületeknek és telkeknek Kis Bálint elkészítette az alaprajzi vázlatait is. Ezek tökéletesen igazolják a város lakóházairól, telekrendjéről adott leírását. A paplakok, iskolaépületek, a tanítói lakásokkal együtt, lényegében a gazdaházak típusa szerint épültek (lásd Filep 1972).

Nagyon alapos ismertetést adott szerzőnk a lakáskultúráról, leírta a külsőfűtésű boglyakemencék használatát. Állítását alátámasztják a parókiák, iskolaépületek alaprajzi vázlatai. Sajátos, hogy az egyik parókia udvarán épített tanulóházat (azaz a lelkész dolgozószobáját befogadó kisebb épületet) Kis Bálint rajzvázlata szerint kandallóval fűtötték. A rajzi ábrázoláson túl az egyértelmű azonosítást szerzőnk felirattal is biztosította. Kis Bálint idejére már kialakult a tisztaszoba és a mindennapok életének az egész család számára életteréül szolgáló szoba elkülönítése. Sajátos, a festett bútorzat ismertetése: „az Ágyak előtt hosszú karos szék [pad], melyre fel volt írva a neve kié és mikor készült, ilyen formánn: Fűsűs János Uramé Anno 1763^{dik} Esztendőben. Ezen kívül voltak reá festve ember nem látta kék, zöld virágok, veress és sárga levelekkel és sokféle színű madarakkal.” Meg kell jegyeznünk, hogy a leírás azt sejteti, hogy Kis Bálint nem lelkesedett a bútorfestők mintakincséért, stílusáért. Nem látott bennük értéket. Kis Bálintnak a festő asztalosok mintakincsétől való idegenkedése tükröződött, amikor az 1761-ben épített templomról megemlékezett, amit a komáromi asztalos céh mesterei készítettek. A népművé-

szet és a régi hazai iparművészet értékeinek felismerését csak a 19. század utolsó harmada hozta meg. Továbbá a mennyezetes ágyakról adott pótolhatatlan információt, és egyúttal tömören vázolta, hogy az ágy mennyezete külső felületét miként hasznosították különféle felszerelési tárgyak tárolására. Jellemző, hogy csak ládát és fali tékát említett, nem utalt arra, hogy szekrényt használtak volna. Kitért a lakószoba falain megjelenő képi dekorációra is. Megemlékezett arról, hogy többek között Tündér Ilona, Ádám – Éva és Árgirus ábrázolásokat látott. Mindez nyilván nem független a népszerű nyomtatványoktól, a kortársi környezet folklórájától. Megjegyezte, hogy ezeket a képi nyomatokat szlovák vándorárusoktól vásárolták.

Az 5. szakasz az étellemmel és az italokkal foglalkozik. Benne a szőlő- és borkultúra helyi állapotáról is írt (Mód 2014). Némi meglepetéssel olvashatjuk, hogy a kenyérsütés tudományát nem mindenki sajátította el kellő színvonalon, illetve megtudhatjuk, hogy a lelkészek feleségeinek szerepe volt a helyi kenyérg kultúra alakulásában. Személy szerint nevezett meg asszonyt, aki „ezt a tudományt Debrecenből hozta”. Az ételek, sült tészták, húsételek beható ismertetéséből nem maradhatott ki a Dél-Alföld sajátos, lisztből készített, hosszú időn át tárolható és bármikor a sütés-főzés közben felhasználható élelmiszere, a házi készítésű tarhonya, amelyet nyáron „köblönkint morzsoltak a gazdaasszonyok”. Kis Bálint korában Szentesen igen nagy volt az állattartás, így bőséges húsvászték lehetett a szentesi nép asztalán. Felsorolása szerint a halak mellett marha, sertés, juh (bárány, ürü, anyajuh) csirke, tyúk, pulyka, lúd szerepelt az étrendben. A káposzta, répa, babon kívül szép számmal sorolt fel mártásokat. Érdemes kiemelni, hogy karalábéról is és tejfeles paprikás léről is említést tett. A város melletti hajózható folyó, a Hármas Körösből Szentestől északra kiszakadó Kurca vizét itták. A jó vizű kutaknak különös becsülete volt. A leányoknak a jó ivóvízért messzire el kellett járniuk fekete cserépkorsóikkal. Jellegzetes, hogy Kis Bálint néhány, a belterület szomszédságában lévő tanyai kutat is felsorolt, amelyek a jó vizükről váltak ismertté.

Az Ekklesia Tagjainak szokott foglalatosságaiokról ételem és pénz keresések módjáról címmel írt 6. szakaszban Szentés társadalmának teljes keresztmetszetét nyújtva a gazdálkodást a földműveléstől, a kertészkedésen át, az állattartásig tekintette át oly módon, hogy mind a gazdák, mind az alkalmazásukban álló béresek, szolgálók, napszámosok munká-

ját, terhelését jellemezte. Bemutatta a termelvényeket. Tömören utalt a helybeli közösség sajátos eljárásaira. Bírálta a hagyományos helyi ekét. Kaszás aratásról és a gabona vontatóval való behordásáról adott jelzést. Kritikusan nyilatkozott a helyi szőlőkről (Mód 2014). A város gazdálkodói gabonatermesztéssel, nagy állattartással foglalkoztak, de a 19. század első negyedében már a telettetést istállókkal oldották meg, bár a külterjes tartásmódnak még eleven volt az emléke. A korszak jelentős helyi ágazata volt a feles dohánytermesztés. Kis Bálint feljegyezte, hogy a gazdák az önálló értékesítésre nem nagyon tettek kísérletet, ami a felvásárlóknak kiszolgáltatta őket. Nem mertek vállalkozni gabonás hajó vásárlására sem, hogy azzal távolabbi piacokon jelenhettek volna meg. Kis Bálint ebben a szakaszban tömören, de igen plasztikusan utalt a helyi gazdaság jellemzésénél a város lakossága társadalmi rétegeire, olykor érdekellentéteire, a gazdák és az alkalmazottaik magatartása közötti eltérésekre, sajátos viselkedésre.

A rendkívül tömör népéleti bemutatás egy-egy mozzanata alapos tanulmányokban bontható ki. Magam is tettem erre kísérletet, amikor a szentesi telekrend sajátosságaival és változásaival foglalkoztam. Különösen meggyőző példát kínál a lehetőségek érzékeltetésére Tari Lujza tanulmánya. Kis Bálint rövid megjegyzéseket tett a lakodalmak ismertetése kapcsán a helyi zenészekről, kiemelten említette a „tekerőhegedűsöket”, a szakirodalomban honos megnevezésük szerint tekerőlantosokat, helyi népi nevükön a nyenyereket. Nagyon alaposan, a kutatástörténetben elmélyülten mutatta be, miként tárták fel a szentesi népzene sajátos hangszerének készítését, használatát, és jutottak el a Pátria lemezsorozat klasszikus felvételeihez. Nem lényegtelen, hogy Bartók Béla, Lajtha László, Kodály Zoltán és tanítványaik, munkatársaik mélyedtek el a szentesi, hangszeres dallamvilág vizsgálatában (Tari 2008).

Kis Bálint a népismereti fejezet 7. szakaszaként az 1801 és 1825 közötti demográfiai viszonyokat elemezte. Tette ezt úgy, hogy hónapok szerinti bontásban vizsgálta az általa elemzett 25 év születéseinek és halálzásainak számát, valamint külön kimutatta a házasságkötések alakulását. Átlagban családonként 5 és fél gyermek született. Kis Bálint szolgálatának első 25 éve alatt 4129 fővel többen születtek, mint ahányan meghaltak. Ez nem jelentette, hogy a lakosság ilyen arányban növekedett volna. Rámutatott, hogy sokan elköltöztek, vagy tartósan távol vannak. Meggyőző táblázatba rendezte adatsorait, majd szöveges értékeléssel zárta leírását.

Egyik utalásából nyilvánvaló, hogy a demográfiai elemzését, számításait európai szakirodalmi előzmények ismeretében fogalmazta meg.

A demográfiai adatközlés azért is tanulságos lehet számunkra, mert jelezheti, hogy a heti rendszeres lelkészi szolgáltatón felül, hány keresztelest, esketést, temetést kellett a két egyházközségi lelkésznek ellátnia. Bizony tisztelettel kell adóznunk, hogy az elég nagy napi megterhelésük mellett különös odaadással végezték kutatómunkájukat.

Aligha hangsúlyozhatjuk eléggé, hogy *Az Ekkle'sia' tagjairól* írott 63 kéziratos oldal szinte minden más kortárművel szemben azért is kiemelkedő érték, mert a háttérben a történeti adottságokról és a helyi társadalmi körülményekről 604 oldalas monografikus igényű kézirat áll. Ebből pedig 293 oldal Kis Bálint eredeti, nagyon alaposan átgondolt feldolgozása. Ebben a 19. század első negyedének változásokra is figyelő állapotrajzát kapja az olvasó és a kutató. Különbő utalásokból sejthető, hogy a szöveg megfogalmazásának nagy részével 1830 előtt elkészült szerzőnk. Az is bizonyos, hogy az egyházközségi monográfián szinte folyamatosan dolgozott, mert az egyik életrajz készítésénél jelezte, hogy 1803-ban fogalmazta (Hegyi 2017–2018: 39). Így az 1799-től szerzett helyi tapasztalatai frissek voltak még, nem évtizedekkel későbbi visszaemlékezésként szerkesztette meg állapotrajzát. A helyi közösségével folyamatosan együtt élő, cselekvő értelmiségi személyiség tanúságtételeként is kell értékelnünk népismereti szövegét.

Kis Bálint egyházközségi állapotrajza a népismereti fejezetével együtt kiválóan elhelyezhető abban a megismerési folyamatban, amit Bél Mátyás munkássága alapozott meg. Szemlélete, módszere tanítványai, munkatársai révén – noha szövegeik túlnyomó többsége máig kiadatlan maradt – széles körben elterjedt, mély gyökereket eresztett, s nagyon korán túl is lépett az eredeti konfesszionális közösség, a lutheránus egyház tudományosságának határain. (Mi több, az egykori legfelsőbb birodalmi kormányzat vezetői is érdeklődést mutattak, olykor a munkák folytatását jóindulattal kezelték.) Az állam- és népismereti kutatás elveit, módszereit az evangélikus szerzői körtől a református egyház keretei között tevékenykedő kollégiumi professzorok, a tudomány iránt elkötelezett lelkészek, világiak könnyen átvehették. Erre a legtermészetesebb keretet az egymás iskoláinak kölcsönös és folyamatos látogatása adta. A német és a szlovák evangélikusok szívesen látogatták a református kollégiumokat, hogy a magyar nyelvi jártasságukat is pallérozzák, a magyar reformá-

tusok Pozsonytól Késmárkig, Eperjesig szívesen időztek az evangélikus magasabb szintű tanintézetekben, mielőtt a külsországi egyetemek látogatására indultak volna. Egyesek Modor városának lutheránus iskolájában tanultak, hogy a szlovák nyelvet elsajátíthassák.

A 19. század eleji, historikus aspektusú egyházközségi vizsgálódásokhoz bizonyosan előképet kínáltak olyan professzorok, amilyen Debrecenben Kis Bálint felkészülési időszakában Sinai Miklós (Hajdúbagos, 1730 – Debrecen, 1808) volt, aki rövid ideig a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke is volt. Kis Bálint önéletrajzában praeseseként emlékezett meg Budai Ézsaiás (Szilágyypér, 1766 – Debrecen, 1841) személyéről, aki a szentesi egyházközség monográfiájának készítése idején már a Tiszántúli Református Egyházkerület püspökeként szolgálta egyházát. Korábban, debreceni professzorsága alatt kifejtett széleskörű tudományos munkássága messze túllépte egyháza kereteit, példát adott a lehető leg szélesebb hazai történeti, országismereti kutatásokra.

Nagyon fontos feladat lenne a jövőben az egyházkerületek keretei között módszeresen vizsgálni, hogy a szentesi egyházközség Históriaijának milyen párhuzamai keletkezhetnek? Kis Bálint népismereti kutatása kiválóan elhelyezhető a magyar néprajz Tálasi István által megalapozott tudománytörténetében. A szentesi egyházközség népének állapotrajza egyaránt kapcsolódik az államismereti iskola népeleti érdeklődési köréhez, de a népeleti adalékok alapos feltárása és olykor őstörténeti felhasználási kísérlete is már az első etnográfusok munkásságát idézi. Kis Bálint bizonyosan jól ismerte Csaplovics János (Felsőpribél, Hont m. [szlovák neve: Horné Pribelce] 1780 – Bécs, 1847), Kállay Ferenc (Debrecen, 1790 – Buda, 1861) és szerzőtársaik tanulmányait.

A *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztői a folyóirat indulása idején már jó véleménnyel voltak Kis Bálintról és a szentesi lelkésztársáról, Dobosy Mihályról, ugyanis Kazinczy Ferencnek egy a folyóirat 1817 decemberi számában közzétett könyvismertetése téves utalásához a következő megjegyzést fűzte a szerkesztőség: „...Szentesen, tudunkra két Prédikátor van: T. Kis Bálint és T. Dobosy Mihály Urak, mindenik hasznos dolgokban fáradozó...”.⁷ Kis Bálint folyamatosan olvasója, és olykor értekezéseivel szerzője volt a *Tudományos Gyűjtemény*nek. Kis Bálint ős-

⁷ *Tudományos Gyűjtemény* 1817. I. (12) 88.

történeti munkája megjelenése után Fejér Györggyel való vitája éppen a folyóiratában bonyolódott. Könyvtárának számos darabjával együtt – tudomásom szerint – a *Tudományos Gyűjtemény* általa birtokolt sorozata is a szentesi Horváth Mihály Gimnázium tanári könyvtárába került.⁸ A könyvtár állományát érintette Hegyi Ádám kutatása (Hegyi 2016: 264). Hegyi Ádám vizsgálatából van tudomásunk arról, hogy Kis Bálint lelkesztársaival is olvastatta a *Tudományos Gyűjteményt*. A folyóirat számainak igyekeztek egymás között köröztetni (Hegyi 2013: 115. – különösen az 54. és az 55. lábjegyzet).

Lelekésztsárai és barátai körében bizonyosan voltak, akiket hasonlóan foglalkoztatott a népismeret, a helyi viszonyok feltárása és az adott közösség történeti múltja. Példaként utalhatunk a gyulai református egyházközség parókusára, Ecsedy Gáborra (Törökszentmiklós, 1782 – Gyula, 1852), aki Gyula városáról értekezett a *Tudományos Gyűjteményben* (Ecsedy 1832). Az alapos történeti áttekintésen túl a helyi népelet viszonyairól is pótolhatatlan tudósítással szolgált. Ki kell emelnünk az ügyvédként induló Nagy Ferenc (teljes nevén Abai Nagy Ferenc) (Szentes, 1777 – Hódmezővásárhely, 1846) személyiségét, aki szülővárosában megkezdett iskoláját Nagykőrösön folytatta, Pesten szerzett ügyvédi képesítést, Hódmezővásárhelyen nyitotta meg irodáját, vásárhelyi leányt vett feleségül, és véglegesen ott is telepedett le. Szoros barátság fűzte Kis Bálinthoz. Az egyházmegye világi tisztségviselőjeként is támogatta Szentes lelkészét és prédikátortársát. Nagy Ferenc Hódmezővásárhely városáról értekezett a *Tudományos Gyűjteményben* (Nagy 1819). Dolgozatának néprajztörténeti értékét az is kiemeli, hogy a bencés Szeder Fábián (Csáb, Hont megye [szlovák neve: Čebovce], 1784 – Komáromfüss [hivatalos szlovák neve Trávník]) palócokról írt értekezésével egy időben jelent meg. Nagy Ferenc népismereti, népeleti szemlélete rokon Kis Bálintnak az egyházközség népe életviszonyait dokumentáló fejezetréseivel. Hódmezővásárhelyről készített bemutatásának rangját igazolhatja az is, hogy szövegét újra közölte Paládi-Kovács Attila a korai néprajzi szerzők tudománytörténetileg fontos szöveggyűjteményében (Paládi-Kovács 1985: 222–232).

A reformkort megalapozó vidéki értelmiség sokoldalú elkötelezettségére, munkásságára jellemző, hogy a szűkebb hivatásuk lelkiismeretes és

⁸ Hajdan magam is ezeket a köteteket forgathattam.

európai színvonalú ellátása mellett helyi közösségeik kulturális, társadalmi és gazdasági életét igyekeztek serkenteni, szervezni. Olykor tetten lehet érní ebben a szoros, baráti együttműködést. Nagy Ferenc és Kis Bálint a vaseke elterjesztése ügyében egymáshoz fűződő barátságukat emlegetve közzölték írásaikat. Nagy Ferenc a hódmezővásárhelyi lótenyésztés felvirágoztatásán a 20. század hatvanas éveiiig hatást gyakorolva fáradozott, miközben a helyi színházi életet is szervezte. Különös figyelmet érdemel, hogy francia drámát fordított magyarra, amit az egykori színtársulatok elő is adtak. Jellemző mozzanat, hogy református egyházi tisztségviselői mivoltában fogott össze a helyi római katolikus plébánossal, hogy olvasóegyletet szervezzenek Hódmezővásárhelyen.

Nagyon korán fel kellett figyelniünk arra, hogy Kis Bálint után néhány évvel Makó város református gyülekezetének parókusa, Szirbik Miklós (Makó, 1781 – Makó, 1853) hasonló, a város történetére, viszonyaira tekintő összefoglalást készített. Ebben Kis Bálinttal azonos módon a helyi nép életviszonyait, életmódját, kultúráját a kor adottságait figyelembe véve alaposan jellemezte (Szirbik 1926, 1979). Makó város ismertetését és a református egyházközség viszonyait bemutató munka kéziratát 1926-ban megjelentető jeles történész, Eperjessy Kálmán ⁹ (Erzsébetváros [román neve: Dumbrăveni] 1892 – Budapest, 1975) utalt arra, hogy Szirbik Miklós munkájában alkalmanként Budai Ézsaiásra és Kis Bálintra hivatkozott (Eperjessy 1926: 6). Kis Bálinttal való kapcsolatát az évente megrendezésre kerülő egyházmegyei gyűléseken, tanácskozásokon túl az is erősíthette, hogy a felesége, Soós Lídia szentesi családban született. Bizonyosan járhattak rokonlátogatásokon Szentesen. Személyes érintkezés lehetett a magánéletben is a két város tudós lelkészei között.

Szentes, Hódmezővásárhely és Makó tulajdonképpen egymás szomszédjaivá váltak a hódoltság folyamán. Pusztáik (ahonnan az elhamvado falvak túlélő lakossága hozzájuk menekülhetett) szinte „hézagmentesen” összeértek. Egymás közti távolságuk a személyi közlekedés számára a szekerezés korszakában sem jelentett különösebb gondot. E városok társadalmának minden rétegében eleven kapcsolatok léteztek a szomszédságban élőkkel. Tudományos kutatásunk úttörő személyiségei bizonyosan folyamatos levelezésben is lehettek egymással, de ennek ma már

⁹ Eperjessy Kálmán névirása a húszas, harmincas években ingadozott. Munkája 1926-ban is Eperjessy névalakban jelent meg.

csak véletlenül akadhatunk a nyomára. Kis Bálint levelezése bizonyos része a Debreceni Kollégium Nagykönyvtárába került.¹⁰

Szirbik Miklós szintén a Debreceni Kollégiumban tette teljessé tanulmányait. 1808 és 1809-ben Göttinga híres Georg August Egyetemén képezte magát tovább. Hazatérése után, az 1817-ben történt makói megválasztásáig viszonylag rövid ideig lelkészkedett Feketegyarmaton (Arad megye, román neve: Iermata Neagră), majd Dobozon (Békés megye). Makót eszmélésétől alaposan és belülről ismerte. Szülei a helyi gazdálkodók közé tartoztak. Csanád megye 1829-ben, 12 évvel hazatérése után tábla-bíróvá választásával tisztelte meg. Haláláig szülővárosa lelkésze maradt.

Szirbik Miklós munkája célkitűzésében, szerkezeti felépítésében is nagyon hasonlít Kis Bálintnak a szentesi egyházközségről írott művére. Mind a fejezetcímek, mind a fejezeteken belüli tagolódás feleselő párpai a szentesi tudós prédikátor szövegtagolásának. Alapvetően csak abban van eltérés, hogy Szirbik nagytiszteletű úr elválasztotta városa bemutatását a református egyházközség viszonyainak tárgyalásától. Joggal tette ezt, hiszen Szentesen a törzslakosság erős többsége református volt, a többi felekezet hívei csak az 1700-as években költöztek be. Makón ugyan a lakosság legnagyobb lélekszámú gyülekezetét a reformátusok alkották, de a többi felekezet összlétszáma alig maradt a reformátusoké mögött, jelentős számban éltek ott a római katolikus és a görög katolikus egyház hívei is, valamint alföldi viszonylatban igen nagy lélekszámú volt az izraelita hitközség is.

Szirbik Miklós próbálta az Árpád-kortól nyomon követni a város történetét, de ehhez szűkösen álltak rendelkezésre a források. Az újkori – számára hozzáférhető – levéltári forrásokat igyekezett a város és a megye archívumaiban kutatni. Mindenképpen tiszteletet ébresztó úttörő munkája. Nehézséget jelentett számára az is, hogy a város tűzvészében az 1780-as évek előtti egyházközségi iratok is elpusztultak. A könyvtári anyag felhasználására is következetesen törekedett. A történeti megközelítésen túl az állam- és népismereti állapotleírása önmagában is pótolhatatlan. Érdeemes figyelni arra, hogy mind Kis Bálint, mind Szirbik Miklós az egyházközség belső életéről, a liturgikus szokásrendről rögzített feljegyzéseinek, fejezetrészeinek a vallási néprajz számára is rendkívüli a forrásértéke.

¹⁰ Magam megkísértem kutatni, de az egyik leszármazott leltatta a hagyatékot.

A reformkor tudományos, művelődési életére jellemző, hogy ugyan Szirbik Miklós (vagy akár Kis Bálint) kéziratai kiadására nem voltak esz-közök, de a teljesítményt nyilvántartották egykori szellemi életünk vezetői. Ezt bizonyítja a *Figyelmező az egyetemes literatura' körében* („kiadó szerkesztők Schedel, Vörösmarty, szerkesztőtárs Bajza”) 1838. évi 2. évfolyam 14. számában a 235. és 236. hasábkok oldalán a literaturai mozgalmak rovata: „Szirbik Miklós makai ref. pred. Makó Városa' topographico-historiai leírását végzé el.” Az egykori Magyarország szellemi vezetőinek egy mondatnyi híradása is nagy elismerésként kell értékelnünk.

Ne feledkezzünk meg arról, hogy Kis Bálintnak 1813-tól lelkész-társa lett Dobosy Mihály (Szentés, 1780 – Szentés 1853), aki a Debrecenben végzett tanulmányai után szintén Göttinga Georg August Egyetemén töltött egy évet. Nagy hatással voltak reá – amint Sz. Kristóf Ildikó tanulmányából tudjuk – Arnold Hermann Ludwig Heeren (Arbergen, 1760 – Göttingen, 1842) előadásai. Dobosy Mihály hallgatta „Allgemeine Länder- und Völkerkunde, oder einen crit. und systematischen Inbegriff (sic! [Jelzés Sz. Kristóf Ildikótól]) unserer gegenwärtigen Kenntnisse der Erde und der sie bewohnenden Völker” kurzusát. Dobosy Mihályt az egyetemi előadások mellett a távoli világokból származó muzeális tárgyak gyűjteménye is lenyűgözte. Német, francia nyelvtudására alapozva jelentős műveket fordított, adott ki (Sz. Kristóf 2016). Célszerű idéznünk Kis Bálintot, aki az egyházközség 1800 és 1825 közötti monografikus igényű állapotrajzában a lelkészek életrajzait is elkészítette. Dobosy Mihályról rögzítette: „Hivatalos foglalatosságai mellett, értvén a Német és Francia nyelveket, gyönyörködött a' nevezetesebb utazók elő beszélléseknek olvasásába, – és ezek között egy néhány darabokat le is fordított magyarra; sőt szándéka volt a Campe Útazók gyűjteményét egészen kiadni, de tsak Siciliát és Máltát adta nyomtatás alá. Nem akarván a' többin pénzét kotzkáztatni. Még Ketskeméti Káplán koráb[an] magyarra fordította, Crantz Dávidnak Grönland Historiáját és Vaiszlói Prédikátor Korába ki nyomatta 1810 Eszt[endő]b[en]. Hasonlatos képpen: Archenholtzból fordította a Flibustierek Historiáját, s kiadta 1812^{tk} Eszt[endő]be[n]. (Kiss B. 2001 [a digitalizált kéziratban]: 349). Tudománytörténetünk szempontjából különös értéke van annak, hogy – amint azt hangsúllyal Sz. Kristóf Ildikó kiemelte – az „etnográfiaival öszvefoglalt geográfia” hazai művelésével tudatosan magyar nyelvű tudományosság megteremtését kívánta szolgálni (Sz. Kristóf 2016: 231–232). Különösen meggyőző Sz. Kris-

tóf Ildikó által Dobosy Mihálytól a 4. lábjegyzetben közölt néhány mondat, ami a David Cranz (Naugard, 1723 – Gnadenberg Szilézia területén¹¹) fordítása Előbeszédékeként fogalmazódott meg. (Cranz 1810: III–VI). Dobosy Mihály az idézett helyen a téma nevelési értékére is utalt. A hazai etnológia, egyetemes néprajz egyik megalapozójának kell tekintenünk. Csak sajnálnunk lehet, hogy a kortársi világ munkájához az anyagi feltételeket nem teremthette meg. Kis Bálint Dobosy Mihályról írott szövegéből kiderül, hogy szintén bekapcsolódott a mezővárosi környezet reformkori fejlesztéséért végzett felvilágosító, ismeretterjesztő munkába. Idézzük Kis Bálint szövegét: „Kedvét találta a gazdálkodásba is. Lovakat, marhákat tartott, de a ló tartásról hamar le mondott, szőllejét, házánál levő veteményes kertjét, melyet a Földes Uraságtól nyert, sok munkával 's ara fordított költséggel trágyasztatta, forgattatta; a Lutzernát, Jóféle sáfrán termesztését a szentesiekkal megesmertette. Termesztett bővön Tehén répát is, és az abból való tzúkor főzést is megpróbálta, de a szükséges edényeknek nem léte miatt, a' syrurnál tovább nem mehetett” (Kiss B. 2001 [a digitalizált eredetiben]: 350). Személyében is a tudatosan cselekvő reformkori tudós egyéniségre ismerhetünk. Dobosy Mihály szövezi tapasztalatait a kortársi világ egyik legpatinásabb lapjában olvasói levélként osztotta meg (Dobosy 1829).

Mondhatjuk, hogy 19. század első felében a kibontakozó magyarországi etnográfiaiban Dobosy Mihály volt az, aki az egyetemes néprajz irányában eredményes kísérletet tett. Amint arra Sz. Kristóf Ildikó hangsúllyal rámutat, David Cranz szövegének fordításában nem csak sajátos az etnológia tényekre koncentráló szerkesztésében mutatkozott rátermettsége, de a fordítását terminológiai magyarázatokkal, jegyzetszerű értelmezésekkel alaposan kiegészítette, mintegy új dimenziót adott a 18. századi, klasszikus alapműnek. Csak sajnálnunk lehet, hogy a kedvezőtlen körülmények nem tették lehetővé, hogy folytassa úttörő tájékoztatóját, értékközvetítését! Az útleírások módszeres fordításának, kiadásának a tervét is az anyagi terhek miatt fel kellett adnia. Fejős Zoltán rámutatott, hogy Dobosy Mihály elsőik között figyelt fel arra, hogy a távoli földrészek népei tárgyi hagyatékának a módszeres gyűjtése, múzeumi bemutatása milyen jelentős lehet a tudomány művelésében (Fejős 2018).

¹¹ Ma mind a két hely Lengyelország területén fekszik. A születési hely Nowogard, a halálozás helye Godnow Sziléziában.

Németországban tett tanulmányútja eleven emlékeként idézte élményeit. „Göttingában Professor és Cosilárius Heeren Úrnál hallgatni, és mellette az oda való, volt Ánglus Király Múzeumban lévő Ethnographiára tartozó igen szép gyűjteményt vizsgálni, ez előtt két esztendővel nékem is szerencsém volt” (Cranz 1810: VI). Azt szomorúan kell látnunk, hogy a németországi tanulmányútról nagy alkotókedvvel hazatért Dobosy Mihály tehetségét csak szűk körben kamatoztathatta. A kortársi társadalomból hiányoztak azok az eszközök, amelyekkel a pályája elején olyan nagy ambícióval ígértes munkába kezdő személyiség töretlenül folytathatta volna tudományos tevékenységét. A *Tudományos Gyűjteményben* is csak francia fordítási készsége alapján egy morálteológiai könyvet ismertethetett, két folytatásban (Dobosy 1824).

Kis Bálint és Dobosy Mihály harmonikus egyetértésben működtek együtt életük végéig. Kis Bálint jó baráti viszonyokról írt saját életrajzában és kollégája pályafutásának áttekintésében. Érdemes kiemelnünk, hogy az etnográfiai utalásokat tartalmazó művét jól ismerte. Egyébként lelkésztársa tudományos munkásságát tételesen felsorolta. Az egyházközség 1800 és 1825 közötti állapotrajzában Kis Bálint megírta valamennyi Szentesen szolgált lelkész életrajzát, és bibliográfiai adatokkal is kiegészítette rendkívül alapos jellemzéseit. A lelkésztársak családi, rokon kapcsolataira is tekintettel volt. Így örököltette meg Gyarmati Ferenc (Sáránd, 1743 – Szentes, 1812) lelkésztársa pályafutását is. A Debreceni Kollégium után Baselben egészítette ki tanulmányait. Az „akadémiáról” hazatérő ifjú lelkész első állomáshelye a tiszaroffi egyházközség volt, majd Makón 20 éven át szolgált. 1803-ban választották szentesi lelkésszé. 1808-tól békés-bánati esperesi tisztelet is betöltötte. Sajátos, hogy könyvtári hagyatéka Szirbik Miklóshoz, az akkor még dobozi lelkészhez került, ugyanis feleségének, a szentesi születésű Sós Lídiának Gyarmati Ferenc volt a nagyatyja. A lelkészi életrajzokra azért kellett kitérnünk, mert így vidékünk prédikátorainak európai tájékozódását jól dokumentálhattuk. Másrészt az életrajzi elemek fényt vetnek az ároni családok kapcsolataira is, de láthatjuk, hogy kismemesi és földműves családokból is kiegészül a lelkészi kar.

Dobosy Mihály még lelkészi szolgálatot végezhetett Kis Bálint végtisztességén (a halál napja március 25.), de néhány héttel később (május 13-án) már őt is elvesztette szülővárosának polgársága, református gyülekezete. Sajátságos módon Szirbik Miklóst is 1853 őszén eltemették (halála

október 10-én következett be). Kis Bálintot az egész egyházkerület gyászolta (1853 Gyászbeszédék). Velük sajátos, úttörő és tudós nemzedék búcsúzott el. A mostoha körülmények ellenére hatalmas értékeket teremtettek, hagyományoztak reánk. Történelmi távlatban szemlélve ők és a hozzájuk hasonló alkotó egyéniségek adták a reformkor és 1848 örökségének aranyfedezetét.

Érdemes lenne alaposan nyomon követni, miként viszonyultak a helyi közösségek tudós úttörőik hagyatékához. Sommásan csak arra utalhatunk, hogy elevenen élt a jeles elődök emléke. A 20. század folyamán visszatérően kísérletet tettek arra, hogy történelmi forrásként is közkinccsé tegyék az örökölt szövegeket. Fentebb idéztük is a szemelvényes és a teljes szövegközléseket. Igaz, voltak olyan évtizedek, amikor nem kedveztek a körülmények forrásmunkáink akár csak részleteinek közlésére sem. Voltak önfeláldozó erőfeszítések. Eerre meggyőző példát adhat a Szentes Felsőpárt városrészének parókusa, Gilicze László (Szentes, 1915 – Szentes, 1997), aki Kis Bálint kéziratainak gépelt másolatát a szentesi Levéltár és a Múzeum számára elkészítette, amikor a kézirat megjelentetésére semmi esély nem volt.¹²

Kis Bálint, Nagy Ferenc, Szirbik Miklós örökségét az 1871-ben Hódmezővásárhelyre megválasztott (korábban már 1861-től Makón, majd 1864 és 1866. évi külföldi tanulmányútja között Hódmezővásárhelyen káplánként szolgált) Szeremlei Sámuel (Gelej, 1837 – Hódmezővásárhely, 1924) teljesítette ki. Önéletírásának szemelvényes közzétételével emlékeztek meg róla 1926-ban a protestantizmus jeles fórumán. A közlésből derült ki, hogy a családi neve: Szeremlei Császár. Dolgozatait, könyvei kiadásánál a nevét csak Szeremleiként jegyezte. (Szeremlei Császár 1926). Őt a hódmezővásárhelyi hívek 1871-ben hívták meg parókusuknak. Teológiai és tanügyi szervezői felkészülése mellett egész pályáját végig kísérte a történelmi kutatás. Különösen foglalkoztatta az 1848–49-es szabadságharc és az 1848-as törvényekkel beköszöntő polgári fejlődés. Hatalmas történettudományi munkásságát úttörő módon a történelmi néprajz irányába is kiterjesztette. Ez különösen tetten érhető Hódmezővásárhely történetének 5 kötetes monográfiája befejező kötetében (Szeremlei 1913). A város egykori jelenének néprajzi anyagára is elég részletesen kitért,

¹² Magam is a Békés-Bánáti Egyházmegye történetével a gépelt másolatban ismerkedhettem meg az ötvenes évek végén.

noha a várostörténet felvázolásának záró dátumául az 1848-as esztendő választotta. Sajátságos módon Sima László szentesi történeti összefoglalójának néprajzi részét Szeremlei munkájából átvett fényképek kliséi felhasználásával illusztrálta. Számunkra a monográfi sorozat utolsó három kötete különösen figyelemre méltó. Ezekben az 1526 és 1848 közötti időszak hódmezővásárhelyi történetét, állapotát kívánta megragadni (Szeremlei 1907, 1911, 1913). Történettudományi örökségének értékét jelezheti, hogy halála után Mályusz Elemér írt róla nekrológot, amiben a társadalomtörténetünk megindítójának is értékelte (Mályusz 1924). Néprajzi szempontból is különös figyelmet érdemel R. Várkonyi Ágnes a történetíró Szeremlei munkásságát elemző tanulmánya. Ő a mezővárosok historiográfiája oldaláról közelítette meg Szeremlei Sámuel örökségét (R. Várkonyi 1974).

Tálas István egyetemi előadásában két különösen fontos Szeremlei-tanulmány jelentőségét emelte ki. Szeremlei 1871-ben pályaművet alkotott a magyar társadalom életének, a vallás erkölcsnek 1848 utáni változásairól (Szeremlei 1874). Rámutatott arra többek között, hogy a diktátúra jogellenes lépései által kiváltott ellenállás is a társadalom normarendszerének lazulását válthatta ki. Az 1849 és 1867 közötti osztrák, császári parancsuralmi rendszer alkotmányellenes intézkedéseinek sorozata a hagyományos rend és a reformkori fejlődés megtörésével társadalmi válság felé sodorta Magyarországot. Elemzései napjaink társadalomnéprajzi kutatásaiban kiválóan hasznosíthatóak. A néprajzi csoportképződéshez nélkülözhetetlen tanulságokkal szolgál Szeremlei Sámuelnek a hódmezővásárhelyi lakosság eredetéről írott értekezése, ami a Tudományos Akadémián székfoglaló előadásként hangzott el (Szeremlei 1909).

Sajátos, hogy Szeremlei hódmezővásárhelyi parókussága kezdetén már kibontakozóban volt a professzionálisnak tekinthető néprajzi, népköltészeti gyűjtés, majd megindult a múzeumi gyűjtemények szervezése. A sajnálatosan fiatalon elhunyt Török Károly (Hódmezővásárhely, 1843 – Hódmezővásárhely, 1875) népköltészeti gyűjteménye a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* 2. köteteként jelenhetett meg (Török 1872). Munkásságáról kimerítő részletességgel írt méltatást Kiss Lajos hajdani, közös alma materük évkönyvébe (Kiss L. 1939). Török Károly személyében a mezővárosok szegénysége képviseltette magát az irodalomban és a tudományban. A foltozó varga fia az elemi ismeretek megszerzése után kanász lett. Néhány évvel később iratkozhatott csak be a Hódmezővásár-

helyi Gimnáziumba, majd Pesten jogot végzett. Középiskolás éveitől az országos lapokban rendkívül értékes, a 18. századi jelenségekig visszatekintő népszokás-ismertetéseket jelentetett meg. Időszerű feladat lenne a ma már csak igen nehezen hozzáférhető dolgozatainak gyűjteményét megjelentetni.

Az 1860-as és a 1870-es évektől megerősödött a középiskolák szerepe. A gazdagabb mezővárosok polgári iskolákat, gimnáziumokat szerveztek. A középiskolák elképzelhetetlenek voltak szertárak nélkül. A tanároktól elvárták, hogy szaktárgyuk számára a szükséges, helyi demonstrációs anyagot kutassák fel, gyűjtsék össze. A tudós tanárok szertárépítései a múzeumi gyűjtemények előfutáráiként is fontos szerepet tölthettek be. Példaként kell hivatkoznunk Farkas Sándor (Szentés, 1862 – Szentés, 1926) gyógyszerész személyére, akiről tudhatjuk, hogy középiskolai tanára szertári munkálkodása és gyűjteményei alapján vált szenvedélyes muzeológiai gyűjtővé. A múzeumok számára való néprajzi gyűjtés egyik elfeledett személyisége volt, akit ma inkább a régészeti kutatástörténetben tartanak számon (Lőrinczy 1988). Részt vett Szentésen a Csongrád Vármegyei Múzeum megszervezésében, majd Csongrád város múzeumának alapjait vetette meg. A korszak egyik legnagyobb néprajzi tárgygyűjteménye végül a Néprajzi Múzeumba került. A magyar etnográfia első szintézisének illusztrációs anyagában szép számmal szerepelnek Farkas Sándor egykori gyűjteményének darabjai.

Kiss Lajos (Hódmezővásárhely, 1881 – Budapest, 1965) hozta létre 1904-ben a Tiszántúl egyik leggazdagabb néprajzi, népművészeti tárgyi gyűjteményét, és vetette meg a mai Tornyai János Múzeum alapját. 1912-ig a múzeumigazgatói tisztséget is ellátta, de státusa rendezetlen maradt. Kénytelen volt Jósa Andrásnak, a nyíregyházi múzeumalapító orvosnak a hívására Nyíregyházára költözni, a Szabolcs Vármegyei Múzeum alkalmazásában tevékenykedni. 1926-tól 1948-ig nyíregyházi múzeumigazgatóként talált megélhetést. Gazdag munkásságát olyan kiváló pályatársak méltatták, mint Balogh István és Bálint Sándor. Szakirodalmi munkásságát érdemes Szeremlei történeti néprajzi megfigyeléseivel együtt elemezni. Most nem lehet célunk Kiss Lajos munkásságát elemeznünk. Csak arra kívánunk utalni, hogy az az úttörő népéleti kutatómunka, ami Kis Bálintnál megmutatkozott, Kiss Lajos életművében már az önálló stúdiummá váló etnográfia egyik gazdag örökségévé válhatott, bár még a felkészülése az autodidaxisra alapulhatott. Tehetségének volt köszönhető,

hogy sajátos életművet hagyhatott örökül (Filep 1983). Az idős Szeremlei Sámuel ismerte Kiss Lajos múzeumalapító munkásságát, és a várostörténeti monográfiája befejező kötetében hasznosította, ám sajátos szemléletbeli korlátokra kell felfigyelnünk.

Kis Bálint esetében utaltunk arra, hogy idegenkedés érződött a 18. századi évszamos festett hosszú szék (pad) leírása alkalmával. Hasonlóan nyilatkozott az új templom felépülése után elbontásra kerülő, a komáromi festőasztalosok által 1761-ben készített festett mennyezetről és a kórusok mellvédjének díszítéséről, festéséről. A hódmezővásárhelyi egyházközség presbitériuma Szeremlei Sámuel lelkészsége alatt bontatta el az ótemplom rendkívül szép, értékes gyulai asztalosok 1732-ből származó kórusainak remekművű festett deszka mellvédjeit, és az ugyanakkor készült papok padját, stallumot, úrasztalát kirakatta a templomból. Ugyanezeket korábban már szürke olajfestékkel le is mázoltak, mert a 150 évvel korábbi virágozást szégyellették. Tornyai János (Hódmezővásárhely, 1869 – Hódmezővásárhely, 1936) festőművész, aki gyermek- és diákkorából ismerte a festett berendezés értékét, mentette meg a stallumot és a kórusmellvéd deszka kazettáit. A műtermében lekaparta a méltatlan fedőfestést. A Tornyai János Múzeum, az Iparművészeti Múzeum és a Néprajzi Múzeum gyűjteményei őrizték hosszú évtizedeken át a pótolhatatlan értékű művészeti emlékeket. A hajdani festőasztalosok kórusa helyett a 19. század végi öntöttvas korlátokat építettek be, míg nem a hódmezővásárhelyiek a múzeumi őrizetből visszakövetelték a jeles emlékeket, és a kórusok korlátaira szerelték fel a becses kazettákat. Mindenesetre nem tanulság nélküli, hogy a népelet iránti elkötelezett érdeklődés és az iparművészeti és a népművészeti emlékek értékének felismerése nem jár együtt szükségszerűen. A népelet színvonalának emeléséért folytatott következetes tevékenység, ami Kis Bálinttól Szeremlei Samuig mindenkit jellemzett tudós lelkészeink között, nem ismerte fel a népművészet történeti, esztétikai értékét. Azt külön kellene vizsgálnunk, hogy ez a külföldi országokat is jellemezte, vagy a magyarországi történeti fejlődés sajátos következménye, ízléstörténeti sajátossága. Érdemes megjegyeznünk, hogy Tornyai János mentőakciójának ifjú barátja, Kiss Lajos hí szemtanúja, segítője volt, a város művészeti életéről írott emlékezésében erről alaposan be is számolt (Kiss L. 1957).

Tartozunk annak indoklásával, miért elemeztük a Körös-Maros közének református tudományosságát ilyen részletességgel. Minden bizony-

nyal a hazai tudománytörténet, társadalomismeret, néprajz kutatástörténetének jeles alakjaiként kellene közismertekké válniuk! Az utóbbi hat évtizedben gyakran szóltak, írtak róluk, a Békés Csongrád Megyei Levéltárak 459 oldalas korpusza és a Szentesi Levéltár elektronikus kiadása, amit Takács Edit főlevéltáros és munkatársai úttörő szövegközlési módszere révén is korszakalkotó teljesítményként kell értékelnünk, sajnálatosan észrevétlen maradt. Tudománytörténeti szintézisünk marad végzetesen csonka, ha a Csongrád, Csanád és Békés megyék egykori tudós, úttörő egyéniségei öröksége nélkül záránk le az összegző számvetést!

Szakirodalom

Bagi Zoltán

2005 Szentés város református közössége a 18. században a Béládi István, Gál István és a Kiss Bálint által írt eklézsiatörténet alapján. In: Szabó András (szerk.): *Mezőváros, reformáció és irodalom*. (Historia Litteraria, 18.) Universitas Könyvkiadó, Budapest, 185–204.

Bálint Sándor

1965 Kiss Lajos 1881–1965. *Tiszatáj* XIX. (7) 550.

Balogh István

1965 Kiss Lajos halálára (1881–1965). *Alföld* XVI. (5) 99–100.

Cranz, Dávid

1810 *Grönland históriája, melyben ez a tartomány lakosival együtt leíródik és a természeti-története sok jegyzések tételnek*. Fordította egynehány világosító jegyzésekkel bővítette Dobosy Mihály Vaiszlói Réfor. Prédikátor. Grönland mappáival és rajztáblákkal. Nyomatattatott Landerer Annánál, Buda.

Csécs Teréz

1998 *A Tudományos Gyűjtemény (1817–1841) repertórium*. Xántus János Múzeum – Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Győri Levéltára, Győr.

Csőregyh Éva

1982 Tudomány vására. Egy XIX. századi lelkész–polihisztor–népoktató hagyatékából. *Világosság* XXIII. (10) 642–648.

Dobosy Mihály

1824 Antoine et Maurice. Ouvrage qui a obtenu la prix proposé par la Société Royale pour l'amélioration des prisons, en faveur du meilleur livre destiné à être donné en lecture aux détenus – par, M. L. P. de Jussieu á Paris 1821. *Tudományos Gyűjtemény* VIII. (11) 96–106, (12) 101–110.

1829 Szőlőművelési tapasztalatokról küldött június 23-n kelt levele. *Magyar Kurír* XLIII. (3) 23–24.

Ecsegy Gábor

1832 Gyulának Polgári és Egyházi állapota a' Régibb 's Újabb időkben. *Tudományos Gyűjtemény* XVI. (10) 13–37, (11) 3–40.

Eperjesy Kálmán

1926 Szirbik Miklós élete és munkássága. In: Uő (s.a.r.): *Makó várossának közönséges és az abban lévő reformatá ekklé'siának különös leírása. Szirbik Miklós prédikátor által 1835/6. eszt.* (Csanádvármegyei könyvtár, 6.) Makó város közönsége, Makó. [Kiadták újra Szirbik 1979: 121–125.]

Fejér György

1839 Könyvismertetés. Magyar Régiségek. Szerkezte [!] Kis Bálint. Három kömetszetü Rajzolattal. Pest. Fűskuti Landerer Lajos betüivel. *Tudományos Gyűjtemény* XXIII. (5) 71–109.

1840 Igaza van-e T. T. Kis Bálintnak? A' Tud. Gyűjt. IV. Kötet 93–121 lapjaira nézve. *Tudományos Gyűjtemény* XXIV. (12) 36–52.

Fejős Zoltán

2018 Indiai pantheon. Elmulasztott lehetőség etnográfiai múzeum alapítására Magyarországon 1840-ben. *Ethnographia* CXXIX. (4) 595–624.

Fényes Elek

1851 *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá, betürendben körülményesen leíratik.* Nyomatott Kozma Vazulnál, Pest. [Szentésről a IV. kötet 120–122 oldalain, Fábián-Sebestyén pusztáról a II. kötet 3. oldalán olvashatunk.]

Filep Antal

1959 Adatok a XVIII–XIX. sz. fordulójának népi gazdálkodásához. Kiss Bálint A szentesi refor. ekklesia historiája. A szentesi refor. ekklesia historiájának folytatása [forrásközlés] *Agrártörténeti Szemle* II. (1–4) 153–161.

- 1971 Szokásleírások a 18. és a 19. századból. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* V–VI. 115–134.
- 1972 Baromudvaros telekelrendezés a Délkelet-Alföldön a XVIII–XIX. században. *Ethnographia* LXXXIII. (4) 484–506.
- 1973 Az alföldi népeletkutatás úttörője, Kiss Bálint. *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv*. I. Damjanich János Múzeum, Szolnok, 169–178. [Klny is.]
- 1980 Kiss Bálint (Vésztő, 1772 – Szentes, 1853.) In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon 3. K–Né*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 218.
- 1983 Kiss Lajos és tevékenysége. In: Dömötör János – Tárkány Szücs Ernő (szerk.): *Kiss Lajos emlékkönyv*. Hódmezővásárhely Város Tanácsa, Hódmezővásárhely, 23–58, 417–418.
- 1988 A két Kiss Bálint emlékezete Szentesen. *Békési Élet* XXIII. (4) 482–484.
- 2014 Kiss Bálint helye tudománytörténetünkben. In: Labádi Lajos (szerk.): *Kiss Bálint református lelkipásztor élete és munkássága (1772–1853). Kiss Bálint emléknep előadásai. Szentes, 2014. március 21.* Kiss Bálint Református Általános Iskola, Szentes, 41–66.
- Gilicze László – Kormos László
- 1992 Kis Bálint: *A Békés-Bánáti Református Egyházmegye története (1836)*. Közreadják Gilicze László, Kormos László. (Dél-Alföldi Évszázadok, 5.) k.n., Békéscsaba–Szeged. [Illusztrált.]
- Hegyi Ádám
- 2013 „...kik hogy másoknál böltsebbeknek láttassanak, a vallást tsúfolják...” A vallásellenesség problémája a szentesi református gyülekezetben a 18–19. század fordulóján. *Collegium Doctorum Magyar Református Teológia* IX. 107–124.
- 2016 „...Le fordította és ki is nyomattatta...de mellybe sok kárt vallott...” Szalay Pál (1756–1802) fordításai és a 18. századi könyvkiadás. In: Lengyel Réka (szerk.): *Nunquam autores semper interpretes. A magyarországi fordítás irodalom a 18. században*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 257–270.
- 2017–2018 Szőnyi Pál (1750–1792) Szőnyi Benjámin imposztor fia. In: Imre Mihály (szerk.): *Szőnyi 300. Tanulmánykötet Szőnyi Benjámin (1717–1794) református lelkipásztor, költő, író születésének 300. évfordulójára*. Hódmezővásárhely–Ótemplomi Egyházközség, Hódmezővásárhely, 35–46.

2020 Hogyan lesz magánkönyvtárból közösségi könyvtár? Példák két délvidéki református egyházmegye könyvtárait a 18–19. század fordulóján. In: Dobék Ágnes (szerk.): *Könyvek magántulajdonban (1770–1820)*. (Reciti konferenciakötetek, 6.) reciti, Budapest, 87–98.

Kardos Albert

1930 A magyar–zsidó nyelvrokonság utolsó bajnoka. *Magyar Nyelvőr* LIX. (1–2) 86–92.

Katona Imre

1998 A Petrák-krónika változatainak néprajzi vonatkozásai. In: Takács Edit (összeáll.): *A Petrák-krónika könyvbemutatóján, a 20. Csongrád Megyei Levéltári Napok keretében, 1997. október 15-én Szentesen elhangzott előadások szövege*. (Szentesi Műhely Füzetek, 2.) Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára, Szentese, 59–68.

Kiss Áron

1879 Három pädagogiai író a század első feléből. *Néptanítók Lapja* XII. (6) 103–105. [Kiss Bálint méltatása a 104. oldalon.]

Kiss Bálint

1817 A' Szentesi Vas-eke' lerajzolása' és elkészítése' módjának előadása. *Nemzeti Gazda* IV. (2) 28–30, (3) 33–43.

1820 A' Tserép-Zsindellyek hasznos vóltokról, a' Gyúladások ellen, és azoknak könnyű módú készítésekről, 's közönségessé tételekről. *Tudományos Gyűjtemény* IV. (11) 65–81.

1836 Értekezés a' Kápolnai régi emlék-képről. *Tudományos Gyűjtemény* XX. (3) 40–48.

1839 *Magyar régiségek*. Landerer nyomda, Pest. Három rész, három kőnyomatos rajzzal. (I. kötet A magyar nemzet szülőföldéről, nyelvéről, betűiről, számainak neveiről s formáiról, és öltözeteiről; a scythákról és hunnusokról. II. kötet A régi madjarok lakóhelyeiről s történeteiről, e mostani hazánkba jövetelökig. III. kötet A magyarok miféle vallást követtek Ázsiában és a mostani hazánkban is, keresztényenké legvésökig.) [A IV. kötet kéziratban maradt. Reprint 2012. Nemz. Örökség Kiadó.]

1840 Válasz a' Magyar Régiségek Recenziójára. *Tudományos Gyűjtemény* XXIV. (4) 93–121.

1844 *Első évi oktató, az írás, olvasás és rajzolás kezdetének ABC-jével*. Nyomatott Beimel József betűivel, Pest. [2. bővített és javított kiadás. Pest, 1847.]

- 1846a *Nőitan, vagy az asszonyi nevezetesebb munkák' és kötelességek' tudománya. Falusi leányok' és fiatal asszonyok' haszonvételére.* Második kiadás. Nyomatott Beimel József betűivel, Pest.
- 1846b *Falusi földművelőket oktató. Emberi társasági és keresztyéni kötelességeiknek teljesítésére, és szokott munkáiknak helyesen és hasznosan való gyakorlására, elbeszélések, kérdezősködések és mutogatások által.* Nyomatott Beimel József betűivel, Pest. [2. kiadása 1847.]
- 1851 *A természeti és keresztyén vallás életre ható főbb részei; ezeknek tanulását könnyebbítő kérdésekkel, és a vallástani homályos értelmű, s idegen nyelvekből is átvett műszavak magyarázatának rövid szótárával. A' polgári-oskolába járó értelmesebb tanulók', és a vallás lelkével közelebbről ismerkedni kívánók' haszonvételökre készítette.* Nyomatott Szilády Károlynál, Kecskemét. [2. bővített és javított kiadás. Ugyanott, 1852.]
- 1992a A helvéciai vallástételt követő Békés – Bánáti Egyházi Vidék valási, polgári, tudomány és földleirási történeteinek emléke. Összeszedte és megírta Kis Bálint prédikátor és segéd esperes. Szentesen, 1836. In: *Uő: A Békési-Bánáti Református Egyházmegye története (1836).* Közreadják Gilicze László – Kormos László. (Dél-Alföldi évszázadok, 5.) k.n., Békéscsaba–Szeged, 51–292. [A szöveggondozást végezte és a jegyzetek készítette Kormos László.]
- 1992b I. A szentesi reformáta ekklésia históriája 1700–1800. II. A szentesi reformáta ekklésia állapotja, nevezetesebb tagjainak élete, emlékezetet érdemlő dolgaik, változásai. In: *Uő: A Békés-Bánáti Református Egyházmegye története (1836).* Közreadják: Gilicze László – Kormos László. (Dél-Alföldi évszázadok, 5.) k.n., Békéscsaba–Szeged, 293–383. [Szemelvényes közlés Gilicze László gondozásában.]
- Kiss Lajos
- 1939 Török Károly. Egy úttörő magyar folklorista emlékezete. In: *A Hódmezővásárhelyi Református Bethlen Gábor Gimnázium 1938–39. tanévi Évkönyve.* 7–32. [Kny. is!]
- 1957 *Vásárhelyi művészet.* A bevezetőt írta Pogány Ö. Gábor. A képeket gyűjtötte és válogatta Bényi László. Képzőművészeti Alap kiadása, Budapest.

Kormos László

1992 Kis Bálint, a reformkori tudós lelkipásztor. In: Kis Bálint: *A Békési-Bánáti Református Egyházmegye története (1836)*. Közreadják: Gilicze László – Kormos László. (Dél-Alföldi évszázadok, 5.) k.n., Békéscsaba–Szeged, 5–44.

Kresz Mária

1956 *Magyar parasztviselet 1820–1867*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
1957 *Ungarische Bauerntrachten 1820–1867*. Henschelverlag–Akadémiai Kiadó. Berlin–Budapest.

Labádi Lajos

2005 225 éve született Dobosy Mihály a „szürke eminenciás.” *Szentesi Élet* XXXVI. (2) 2.

2017 A magyar kultúra nagyjai Szentesen. *Szentesi Élet* XLIX. (3) 121.

Labádi Lajos (szerk.)

2014 *Kiss Bálint emléknap előadásai. Szentes, 2014. március 21.* Kiss Bálint Református Általános Iskola, Szentes.

Lőrinczy Gábor

1988 Farkas Sándor a múzeumalapító gyógyszerész (1862–1926) *Honismeret* XVI. (6) 54–55.

Mályusz Elemér

1924 Szeremlei Samu (1837–1924). *Levéltári Közlemények* II. 211–212.

Mészöly Gedeon (közli)

1917 Az Örség száz évvel ezelőtt. [Nemes-Népi Zakál György Akadémiai Kézirattárban fennmaradt kéziratából szemelvény közzététele] *Ethnographia* XXVIII. (1–3) 99–112.

Mód László

2003 Százötven éve hunyt el Kiss Bálint, szentesi református lelkész. *Honismeret* XXXI. (3) 43.

2014 A szőlész-gyümölcsész Kiss Bálint. In: Labádi Lajos (szerk.): *Kiss Bálint emléknap előadásai. Szentes, 2014. március 21.* Kiss Bálint Református Általános Iskola, Szentes, 89–103.

Nagy Ferenc

1816 Ujj és megkönnyített Magyar-Eke. *Nemzeti Gazda* III. (13) 203–205. [A közleményt szerkesztői megjegyzés zárja.]

1819 Hód Mező Vásárhely Várossa' rövid rajzolatja. *Tudományos Gyűjtemény* III. (2) 34–57.

Nemes-Népi Zakál György

1985 *Eörségnek leírása úgymint: annak természete, története, lakosai, ezeknek szokásai, nyelv szokása, a' mellyeket öszve szedegetett Nemes-népi Zakál György 1818-dik esztendőben.* Szerkesztette, bevezette Vörös Ottó. [Utószó Szele Ferenc]. Őrségi Baráti Kör–Körmen di Városi Könyvtár, Szombathely. [VI. fol., 92.]

2002 *Eörségnek leírása u g y m i n t: annak természete, története, lakosai, ezeknek szokásai, nyelv szokása.* Szerk. Stefanich Péter. A Fertő-Hanság Nemzeti Park kiadása, h. n. [90 + XVII. Második, bővített kiadás.]

Nyíri Sándor

1947 Szentesi gyermekvilág a 18. században. Miképpen nevelték Gyermeküket nagy részént a Szülék, az Oskolába járatás idejéig [Részlet Kis Bálint szentesi kéziratából]. *Tiszatáj* I. (8–9) 66–69.

Paládi-Kovács Attila

1985 *Magyar tájak néprajzi felfedezői.* Válogatta, szerkesztette, az életrajzokat és a bevezető tanulmányt írta Paládi-Kovács Attila. Gondolat Kiadó, Budapest.

Papp Lajos

1920 *A szentesi református egyház története.* 1–2. kötet. Kézirat a Szentesi Református Egyházközség tulajdonában. [Gépel t változata 1966.]

R. Várkonyi Ágnes

Szeremlei Sámuel és a mezővárosok historiográfiája. *Századok* CVIII. (4) 915–930.

Sima László

1914 *Szentes város története.* Első kötet. [1838-ig, az örökváltság szerződésig tárgyalja a város történetét.] Kiadja Szentes város közönsége, Szentes. [A további korszakokról kézírata elkészült, de a kiadás elmaradt.] (<http://ekonyvtar.vksz.hu:80/?docId=4378>)

Sz. Kristóf Ildikó

2016 „Terepmunka” a terepmunka kora előtt: Dobosy Mihály, a grönlandi inuitok és az etnológia (antropológia) születése a 19. század eleji Magyarországon. In: Balogh Balázs – Ispán Ágota Lítia – Magyar Zoltán – Mészáros Csaba – Vargyas Gábor (szerk.): *EthnoLore* XXXIII. A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve, MTA BTK, Budapest, 223–245.

Sz. Kürti Katalin

1988 Idősb és ifjabb Kiss Bálint emlékezete. *Művészet* XXIX. (8) 52–55.
[Az 55. oldalon színes reprodukciót közölt Dobosy Mihályról.]

Szeremlei Samuel

1874 *Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon*. Az előszót írta Kovács Albert Theológiai Szemle szerkesztője. (Protestans Theológiai Könyvtár, I. A Magyarországi Protestansegyetel Kiadványai, III.) Kiadja a Magyarországi Protestansegyetel. Budapest.

Szeremlei Samu

1900 *Hód-Mező-Vásárhely története. I. kötet. A barbárság kora. Kezdet-től – I. István királyig*. Kiadja a Város közönsége, h. n.

1901 *Hód-Mező-Vásárhely története. II. kötet. Az ököljog kora. I. István-tól – a mohácsi vészig*. Kiadja a Város közönsége, h. n.

1907 *Hód-Mező-Vásárhely története. III. kötet. A leigáztatás kora 1526–1848*. Kiadja a Város közönsége, h. n.

1909 Hód-Mező-Vásárhely újabbkori lakossága eredetéről és szaporodásáról. Székfoglaló előadás. (Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1909. június 7-én tartott ülésén.) Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. *Értekezések a Történeti Tudományok Köréből*, XVII. kötet (6) 393–420. [Kny is!]

1911 *Hód-Mező-Vásárhely története. IV. kötet. A közmívelődés története 1526–1848. Első rész*. Kiadja a Város közönsége, h. n. [A kötet néprajzi tárgyakról készített fényképein Kiss Lajos 1904 és 1912 között gyűjtött tárgyairól készültek.]

1913 *Hód-Mező-Vásárhely története. V. kötet. A közmívelődés története 1526–1848. Második rész*. Kiadja a Város közönsége, h. n.

Szeremlei Császár Sámuel

1926 Szeremlei Császár Sámuel önéletírásából [1912-ben kelt. A post mortem közlés közreadóját nem hozták nyilvánosságra. Az eredeti kézirat az MTA Könyvtár Kézirattárában Ms 621 ltsz alatt található] *Protestáns Szemle* XXXV. (6) 135–146.

Szirbik Miklós

1926 *Makó várossának közönséges és az abban lévő reformata ekklesiának különös leírása Szirbik Miklós által 1835/6. eszt*. Sajtó alá rendezte Eperjesy Kálmán. (Csanádvármegyei könyvtár, 6.) Kiadja Makó város közönsége, Makó.

- 1979 *Makó városának leírása. 1835–1836.* (A Makói Múzeum füzetei, 22.) k.n., Makó.
(sz. n.)
- 1853 *Gyász-beszédek és énekek, melyek néhai, nagytiszteletű Kiss Bálint úrnak a szentesi ref. lelki pásztor és békés-bánáti esperesnek, – a' Magyar Tudóstársaság levelező- 's a' Kir. Természet-Tudományi Társulat rendes tagjának végtisztességére tartattak Szentesen, 1853-dik évi Martius 29-én.* [Dobosy Mihály, Kecskeméti Sámuel, Oroszi Miklós, Szél Sámuel, Vajda Dániel, Veres Sándor vállaltak aktív szerepet, közöltek szöveget a temetésen e dokumentum szerint.] Nyomatott Szilády Károlynál, Kecskemét.
- Takács Edit (közreadó)
- 1997 *Petrák-krónika „meljjs Szentes városának a legrégeb idöktöl való történetét... foglalja magában”* (Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből, 25.) Csongrád Megyei Levéltár kiadása, Szentes–Szeged.
- 1998 A Petrák-krónika keletkezése, fennmaradása és tartalma. In: Uő (összeállította): *A Petrák-krónika könyvbemutatóján, a 20. Csongrád Megyei Levéltári Napok keretében 1997. október 15-én Szentesen elhangzott előadások szövege.* (Szentesi Műhely Füzetek, 2.) Kiadta a Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára, Szentes, 43–58.
- 2001 *A szentesi református ekklezsia története 1700–1825 (Forráskiadvány)* Közreadja és a bevezetőt írta: Takács Edit. Számítógépes szerkesztés Tajnai Dóra, Tímár Ferenc Webszerkesztés, programozás: Niethammer Zoltán, Szentes. (<http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/>)
- 2014 Kiss Bálint, a szentesi református ekklezsia történet írója. In: Labádi Lajos (szerk.): *Kiss Bálint emléknep előadásai. Szentes, 2014. március 21.* A Kiss Bálint Református Általános Iskola kiadása, Szentes, 67–70
- Takács Edit (összeáll.)
- 1998 *A XVIII–XX. századi polgári írásbeliség produktumai a Dél-Alföldön. A Petrák-krónika könyvbemutatóján, a 20. Csongrád Megyei Levéltári Napok keretében 1997. október 15-én Szentesen elhangzott előadások szövege.* (Szentesi Műhely Füzetek, 2.) Kiadta a Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára, Szentes.

Tálas István

1948 *Néprajzi életünk kibontakozása*. „Különnyomat a Magyar Népkutatás Kézikönyvéből II. 3.” Néptudományi Intézet–Kelet Európai Intézet, Budapest.

Tari Lujza

2008 Bartók, Lajtha, Kodály és a szentesi tekerősök. *Ethnographia* CIX. (4) 323–356.

Tímár Ferenc

2014 Az Eklézsia-történettől a Nőitanig – digitalizálás és közzététel. In: Labádi Lajos (szerk.): *Kiss Bálint emléknep előadásai. Szentes, 2014. március 21.* A Kiss Bálint Református Általános Iskola kiadása, Szentes, 105–128.

Toldy Ferenc

1855 Emlékbeszéd Kiss Bálint felett. (Elhangzott 1855. július 9-én) *Académiai Értesítő* XV. 423–425. [Újabb kiadása *Toldy Ferenc összegyűjtött munkái* 5. kötet, 392–400.]

Török Károly

1872 *Csongrádmegyei gyűjtés*. (*Magyar Népköltési Gyűjtemény* 2.) Kisfaludy Társaság–Athenaeum, Pest.

Vágvölgyi Zoltán (szerk.)

2019 *Szentes irodalmi emlékei*. Szentesi Városi Könyvtár, Szentes.

Zalotay Elemér

1933 *Petrák Ferenc krónikája Szentes területére vonatkozó földrajzi irodalom és térképek*. (Csongrádmegyei könyvtár, 4.) k.n., Szentes.

Începuturile științei etnografice în zona sudestică a Câmpiei Maghiare din epoca reformelor și moștenirea ei

În zona îmbrățișată de râurile Tisei, Crișului și Mureșului unele din orașele agrare își păstrează o anumită continuitate de la Evul Mediu încoace. La începutul secolului al XIX-lea populația unui astfel de oraș a atins 10–15 mii de oameni. La mijlocul secolului al XVI-lea locuitorii acestor orașe au trecut la Reformă. Păstorii și-au urmat studiile superioare în țările apusene ca Elveția, Germania, Olanda și Anglia. Deci ei cunoșteau nu numai literatura latină ci și cea franceză, germană și engleză. Acești păstori au adoptat și metodele etnologiei și etnografiei, într-un singur cuvânt ale Volskundei timpurilor de atunci. Revenind în patria lor ei au descris

istoria comunei lor și au întocmit rapoarte analitice despre situația din prezentul comunităților eclesiastice păstorite de ei. Astfel la începutul secolului al XIX-lea s-au născut descrieri cvazi-antropologice, etnografice și etnologice. Un eminent savant de acest gen era Bálint Kis (1772–1853) păstorul din orașul Szentes (județul Csongrád) care a descris situația comunei eclesiastice din anii 1801–1825. Manuscrisul parțial era cunoscut de la anul 1914, în 2001 s-a publicat și electronic. Autorul a fost ales membru al Academiei Maghiare. Colegul lui din aceeași comunitate, Mihály Dobosy (1780–1853) a tradus și a prelucrat în anul 1810 cartea lui David Cranz despre Groenlanda din anul 1765. El a devenit astfel un pionier al etnologiei maghiare. Miklós Szirbik (1781–1853), păstorul din orașul Makó a întocmit în 1839 o istorie locală care conține și caracterizarea comunității bisericești și a condițiilor de viață ale oamenilor de atunci. Această operă a văzut lumina tiparului în 1926. Lucrările minore au fost publicate încă în epoca reformelor în prima revistă științifică maghiară: *Tudományos Gyűjtemény*. Ferenc Nagy (1777–1846) a disertat despre Hódmezővásárhely. Gábor Ecsedy (1782–1852) a descris orașul Gyula. Academicianul Sámuel Szeremlei (1837–1924), păstorul calvinist, ne-a lăsat o istorie a orașului Hódmezővásárhely. Etnograful profesionist ce era Lajos Kiss (1881–1965) a ilustrat această istorie cu materiale și obiecte adunate de la 1904 încoace. Toate aceste opere formează documente valoroase pentru cercetările zilelor noastre.

Folkloristic, Ethnographic Interest in the South-Eastern Region of the Great Hungarian Plain during the Reform Era and its Contemporary Legacy

Certain agricultural towns within the region between the Körös and Maros rivers in the Tiszántúl (Transtisza) region have retained their medieval continuity. Their population reached between 10-15 thousand souls by the beginning of the 19th century. The inhabitants belonged to the Calvinist Church since the 60s of the 16th century. Their pastors have conducted their studies in Switzerland, Germany, the Netherlands and occasionally England from the 18th century. Next to Latin, they were also well versed in French, German and English literature. The pastoral faculty adapted European social study practices as well. They have created a historical, structural overview of their congregations. Due to the interest in folk-life during the early years of the 19th century, reviews in the areas of ethnography, ethnology and cultural anthropology have been created. Notable scholar Bálint Kis (1772–1853), pastor of Szentes (Csongrád County), described the state of the parish between 1801 and 1825. This includes an outstanding chapter on folk-life. Excerpts of his manuscript were available from 1914. The digital version was made accessible in 2001. In 1839, Bálint Kis was appointed a member of the Hungarian Academy of Sciences (MTA). Mihály Dobosy (1780–1853), a pastor colleague of his translated and revised a book by David Cranz describing Greenland published in 1765. He is viewed as the pioneer of Hungarian ethnology. Miklós Szirbik (1781–1853), pastor of

the city of Makó wrote on the city's history, in which he also included an overview of its congregation's state and folk-life. This was published in 1926. Minor works were released in the *Tudományos Gyűjtemény*; the first scientific magazine available in Hungarian. Ferenc Nagy (1777–1846) hailed from Hódmezővásárhely. Gábor Ecsedy (1782–1852) released his description of the city Gyula. Sámuel Szeremlei (1837–1924), pastor of Reformed faith and member of The Academy wrote on the history of Hódmezővásárhely. Its ethno-historical presentation illustrated with exhibition items gathered starting 1904 was created by Lajos Kiss (1881–1965), renowned ethnographer. These documents of scientific history are considered fundamental in today's research.

Tompos Krisztina

Egy falumonográfia sorsa

a 20. század második felében.

A tiszaiigari gyűjtés fél évszázados története

A nagyközönség 1997-ben vehette kézbe Kardos László: *Tiszaiigar. Egy tiszántúli falu életrajza, 1744–1944* című kötetét (Kardos 1997), egy olyan falumonográfiát, ami közel öt évtizednyi késéssel kerülhetett a könyvesboltok polcaira. „Sokszor idézik a latin közmondást: Habent sua fata libelli! A könyveknek valóban történetük van; ez esetben csaknem fél évszázados események is tükröződnek benne.” – állapította meg Balassa Iván a monográfiáról írt 1998-as könyvismertetésében (Balassa 1998: 105). A recenzió írója saját élményeire támaszkodhatott a kötet és a tiszaiigari vállalkozás bemutatása során, mint a gyűjtést elindító néprajzi kutatócsoport egykori vezetője, aki 1949-ben már a terep kiválasztásánál jelen volt. *Habent sua fata libelli. A könyveknek is megvan a maguk sorsa...* Jelen esetben majdnem fél évszázad történelmének nyomait viseli magán a Tiszaiigar-monográfia, melyet az 1940-es évek végén a megalapozni kívánt *szocialista magyar néprajztudomány* mintaadó kutatásának szántak. Balassa Iván, aki a gyűjtés idején a Néprajzi Múzeum Magyar Osztályának vezetője volt, majd a múzeum főigazgatói posztját töltötte be, 1950-ben adta át a Tiszaiigari Munkaközösség¹ irányítását Kardos Lászlónak.² A Népi Kollégiumok Országos Szövetségének (NÉKOSZ) egyik alapítójaként ismertté vált Kardos László a Rákosi-korszak kezde-

¹ A *Tiszaiigari Munkaközösség* elnevezést a gyűjtés kezdetén még nem használták, de hamarosan a szakmai kánon részévé vált. A néprajzi munkaközösségek és munkacsoportok rendszerét az 1950. október 30. és november 2. között Siófokon rendezett néprajzi ankét alkalmával vezették be (Sz. Morvay 1951). Ehhez hasonlóan bevett kifejezéssé váltak a *Tiszaiigar-monográfia*, *Tiszaiigar-kutatás* szókapcsolatok is.

² Életrajzi adataihoz, munkássága bemutatásához felhasznált irodalom: Filep 1986; Kiss R. 2016; Pogány 1992, 2005; Tálasi 1980.

tén politikai támadások kereszttüzebe került, ezért többszöri áthelyezés után számára menedéket jelentett a Néprajzi Múzeum. A munkába bekapcsolódva egy éven belül elkészítette a tiszai gyűjtés összegző kéziratát, és a könyv kiadásának biztosítékaként már a Közoktatásügyi Kiadvállalattal kötött szerződés is a kezükben volt, ám a monográfia mégsem jelenhetett meg. Ettől kezdve a mű és szerzőjének sorsa összefonódott. Talán ennek is köszönhető, hogy más, kéziratban maradt gyűjtésekkel ellentétben, több évtizednyi késéssel ugyan és a szerző halála után felesége, Pogány Mária révén, de 1997-ben megjelenhetett a könyv. Egy olyan kiadvány, ami, ha nem is feltétlenül hű tükre az 1940-es évek végén és 1950-es évek elején lezajlott nagyszabású néprajzi vállalkozásnak, de emléket állít egy nagy lendülettel és újító lelkesedéssel indult munkának, mely a magyarországi szocializmus kezdeti időszakában a néprajztudomány helyzetének megszilárdítását is szolgálta.

Öt évtized, három koordinátor, többszöri átírás. Ha a tiszai gyűjtés sorsával kezdünk foglalkozni, bennünk is megerősödhet a gondolat, hogy a könyveknek valóban történetük van. Tanulmányomban a néprajzi szakirodalomban *Tiszai gyűjtés-monográfia*ként ismertté vált kiadvány³ és a hozzá kapcsolódó néprajzi kutatás öt évtizedes sorsát, a megjelenés lehetséges akadályait mutatom be, a korabeli szakirodalom, adattári és levéltári források, valamint visszaemlékezések segítségével.

A tiszai gyűjtés a források tükrében

A monográfia történetének felvázolásához különféle műfajú és keletkezési idejű források állnak rendelkezésünkre, amelyek más-más nézőpontból világítják meg az elemzett néprajzi vállalkozást. Maga az 1997-ben megjelent kötet kézzelfogható, ugyanakkor csak töredékes eredménye a

³ Annak ellenére, hogy a kiadvány és az anyaggyűjtés sokáig csak az adattárak gyűjteményeit gazdagította, a tudományos közvélemény előtt ismert volt a nagyszabású kutatás. Módszertanának egyes elemeit, sőt a gyűjtött anyagot is használták a kutatók, és rövidesen a tudománytörténeti kánon részévé vált. Kósa László ismert összefoglaló kötetében utalt a kutatás körül létrejött legendára is: „Sozan úgy értékeli, hogy ha idejében megjelenik, új irányt indított volna el. Az esélyt nem lehet teljesen kizárni, bár az, hogy nyugalmassabb időkben Kardos újra foglalkozott a munkával, mégsem tudta befejezni, nem igazolja ezt a fölvetést” (Kósa 2001: 205). Rajta kívül más szerzők is foglalkoztak az üggyel, lásd Filep 2017: 25–26, 38; Paládi-Kovács 2011: 97–110.

több évtizeden át zajló kutatásnak, főleg ha a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumába⁴ bekerült, több ezer oldalnyi gyűjtött anyaghoz viszonyítjuk, ami a Tiszaigari Munkaközösség, valamint Kardos László és Pogány Mária⁵ kutatóútjai során keletkezett. Az elemzésben nem kap hangsúlyos szerepet, de nem feledkezhetünk meg Kardos László feleségének, Pogány Máriának a *Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza 1944–1964* című, 2001-ben kiadott könyvéről sem (Pogány 2001), melyet a szerző az 1997-ben megjelent mű folytatásának szánt.⁶

A kutatás éveitől és a későbbi évtizedekben több olyan Tiszaigarral foglalkozó publikáció látott napvilágot, melyek szerzői anyagukat egykor a munkaközösség tagjaként gyűjtötték. Írásaikban azonban legfeljebb csak röviden tértek ki a néprajz nagy vállalkozására, vagy meg sem említették a gyűjtés előzményei között.⁷

A néprajztudomány korabeli szakfolyóiratai az 1950-es évek első felében folyamatosan tudósítottak a kutatás eredményeiről és a kötet várható megjelenéséről, majd a kiadás késlekedésének lehetséges okairól. A legtöbb cikket a néprajz vezető periodikájában, az *Ethnographia* hasábjain olvashatjuk.⁸ Ezen kívül az 1951 és 1956 között megjelenő *Múzeumi Híradóban*, az 1954-ben újrainduló *Néprajzi Értesítőben* és *A MTA Társa-*

⁴ A Néprajzi Múzeum ma Etnológiai Archívum nevet viselő szervezeti egysége a vizsgált időszakban Ethnológiai Adattár néven működött. Adattári források esetén a továbbiakban jelölése: EA.

⁵ Pogány Mária (1931–2009) történész, Kardos László második felesége. Kardos László börtönből való szabadulása után, 1963-ban házasodtak össze, de szakmai és baráti kapcsolatuk már 1955-ben elkezdődött. Az 1960-as évektől segítette férje tiszai munkásságát, a témában egy tanulmánya is megjelent (Pogány 1987). Kardos László halála után férje hagyatékának gondozója volt. Életrajzához felhasznált irodalom: Csépe 2009.

⁶ Ez a kötet nagydoktori disszertációjának könyv változata, amit 1988-ban nyújtott be a Magyar Tudományos Akadémiához, ám tudományos fokozatot nem ért el vele. Az erről szóló elutasító határozat már a rendszerváltás után, 1993. november 30-án született. Lásd Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár Ms 11.134 [Pogány Mária: *Tiszaigar, egy agrárproletár falu életrajza (1944–1964)*]. Disszertációjában, majd a 2001-ben megjelent könyvben saját kutatásai mellett közreadta Kardos László 1960-as években Tiszaigaron gyűjtött anyagát is.

⁷ Lásd Bakó 1954a, 1992, 1993; K. Csilléry 1952; Fél 1959, 1993, 2001; Katona 1950, 1971; Kresz 1959.

⁸ 1950-től kezdve több tanulmányban, rövid hírből és a néprajztudomány eredményeit bemutató éves összefoglalókban is részletesen foglalkoztak a Tiszaigar-monográfiával. Lásd Bakó 1954b; Balassa 1952a, 1955; Barabás 1951, 1952; Kardos 1953; Tálasi 1955; Vincze 1950.

dalmi – *Történeti Tudományok Osztályának Közleményeiben* is szóba került a „néprajz nagy vállalkozása”.⁹ Ezek a források jól követhetővé teszik a monográfia sorsának 1949 és 1955 közötti alakulását, de felhasználásukkor szem előtt kell tartanunk, hogy általában a korszakra jellemző, ideológiával átítatott stílusban íródtak.¹⁰ Rajtuk keresztül viszont ki-rajzolódik az a kép, amit a szakmai publikációk közönsége, a kutatók és a néprajz iránt érdeklődő olvasók felé kívántak közvetíteni.

Sok újabb részletet ismerhetünk meg adattári és levéltári források révén, hiszen a több évtizedig húzódnó tiszai gyűjtés és a monográfia írása közben gazdag dokumentáció keletkezett. Ezek a források lehetővé teszik, hogy még egy lépéssel közelebb kerüljünk a mű létrejöttének megismeréséhez, ám esetükben is tekintettel kell lennünk a korban még a magánlevelezéseket és önéletírásokat is átható ideológiai tartalomra és a dokumentumok keletkezési körülményeire, a szerzők motivációira. Elemzésünkhöz gazdag forrásanyaggal szolgál a Magyar Tudományos Akadémia levéltára¹¹ és ezen belül a Társadalmi–Történeti Tudományok Osztályának (más néven II. Osztály) iratai.¹² A II. Osztály felügyelete alatt működött az 1950-ben létrehozott Néprajzi Állandó Bizottság.¹³ Ez az intézmény egyike volt azoknak az új szervezeti egységeknek, melyek az Akadémia és a teljes tudományos intézményhálózat 1948 és 1950 közötti átszervezése nyomán jöttek létre a kommunista vezetés központosító törekvései jegyében.¹⁴ Ettől kezdve a Néprajzi Állandó Bizottság a néprajz-

⁹ Tiszai gyűjtéssel foglalkozó cikkek: Balassa 1954, Kardos 1951, sz. n. 1954.

¹⁰ A korszakban használt nyelvi eszközökhöz lásd Jobst 2010, Gyekiczky 1989, Vörös 2012.

¹¹ Akadémiai Levéltár, a továbbiakban: AL.

¹² Ez az osztály korabeli megnevezése, amit később megváltoztattak, így ez az anyag ma II. Filozófiai- és Történettudományok Osztálya néven szerepel az V. fondcsoportban.

¹³ Néprajzi Állandó Bizottság (rövidítve NÁB) vagy Állandó Néprajzi Bizottság. Az iratokban mindkét változat előfordul. Vezetője Ortutay Gyula volt, tagságát háromévente választották újjá. Az MTA és a tudományos intézmények közötti összekötő kapocs és az ideológiai irányelvek közvetítője volt (Kósa 1977: 111, Barabás–Kósa 1980).

¹⁴ 1948 és 1950 között komoly változások történtek a magyar kulturális és tudományos életben, ennek részét képezte az MTA szovjet minta szerinti átszervezése (lásd Kónya 1998; Pótvó 1994). A változás a néprajztudományt sem kerülhette el. Ortutay Gyulát (aki amellett, hogy a tudományok egyik vezéralakja volt, 1947 és 1950 között a vallás- és közoktatásügyi miniszteri posztot is betöltötte), később gyakran érte kritika a Néptudományi Intézet megszüntetéséről szóló miniszteri rendelet aláírása miatt. Ezen döntés következtében a néprajz majdnem két évtizedig kutatóintézet nélkül maradt. Bár Ortutay mindent megtett egy új intézmény felállításáért, ezt csak 1967-re sikerült elérnie, az MTA Néprajzi Kutatócsoport létrehozásával (Paládi-Kovács 2018: 114).

tudomány fő eszmei-politikai irányító szerveként működött, ez a szerep különösen az 1950-es évek első felében érvényesült. A tudományszervezés mellett a finanszírozás és a könyvkiadás ügye is akadémiai hatáskörbe tartozott, ezért a tiszai gyűjtés kiadását több ülésen is tárgyalták.¹⁵ A Tiszai-gyűjtés monográfia történetéhez a másik fontos forráscsoportot a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában őrzött iratok adják. Ide került be a gyűjtött anyag nagy része és a kutatással összefüggő adminisztráció legtöbb dokumentuma. Itt található az 1997-ben megjelent monográfia alapját képező résztanulmányok¹⁶ is, amiket az egykori kutatócsoport tagjai írtak a számukra kijelölt témakörökről. A tiszai vállalkozáshoz köthető iratok a bekerülési dátumukat tekintve is színes képet mutatnak, mivel az anyag 1949-től kezdve a 2000-es évekig több szakaszban került az Archívum birtokába. Ez a tekintélyes mennyiségű adminisztrációs és kutatási dokumentáció több ezer oldalnyi iratot foglal magába.¹⁷

A tiszai vállalkozás történetét tovább árnyalhatják a különféle ego-dokumentumok (kutatói visszaemlékezések, naplók, memoárok, levelezések). Ebben a sorban említhetjük Pogány Mária és Kardos László levelezését (Pogány 1992), ami Kardos börtönévei alatt, 1957 és 1963 között keletkezett, és a monográfia több levélváltásukban is szóba került. Emellett Pogány Mária férje életrajzát is kötetbe foglalta (Pogány 2005), amihez saját élményei és Kardos elbeszélései szolgáltak alapul. Ezen kívül a kutatáshoz kapcsolódóan készítettem tudománytörténeti tematikájú interjúkat is Kardos László egykori munkatársával, Szigeti Jenővel és lányával, Kardos Katalinnal. Ezek a beszélgetések olyan összefüggésekre, a személyes és szakmai kapcsolatháló fontosságára hívták fel a figyelmet, mely a vizsgált esetben is fontos szerepet játszott.

¹⁵ A legtöbb kapcsolódó dokumentum: AL., 102. II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya 1. és 206. dobozok.

¹⁶ A szöveg megírásához felhasznált kéziratok listáját lásd Kardos 1997: 279.

¹⁷ A földrajzi mutatót végigtekintve a *Tiszai-gyűjtés* címszóhoz kapcsolódóan 121 tételt találunk, és ide még nem került be a Pogány Mária-tól 2009-ben beérkezett anyag, ami további 51 tétel. Ezek mellett vannak olyan dokumentumcsoportok, amelyek az Archívum nyilvántartásának sajátosságai miatt más egységekben szerepelnek. Így a tiszai vállalkozáshoz köthető iratokat találunk Kardos László személyi anyagában. Lásd Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum Dokumentációs gyűjteménye (továbbiakban: EAD) EAD 10/K. Terjedelmes dokumentáció van az 1950 végén megnyílt, *Tiszai-gyűjtés, egy alföldi agrárproletár falu* című kiállításról is (EAD 5/A-2/B). A Kéziratgyűjtemény és az EAD gyűjteményének történetéről és a nyilvántartási gyakorlat változásairól lásd Forrai 2000, Szemkeő 2000.

Kardos László életét és munkásságát többen értelmezték egyfajta találkozási pontként, amelyben a 20. század közepének sokféle eszmei-politikai és szakmai áramlata szerephez jutott (Kiss R. 2016: 118, Papp 2007: 281). A személyével összefonódó Tiszaigar-kutatás is szemlélhető olyan jelenségként, amelyben az 1950-es évek és a későbbi évtizedek néprajztudományának sokféle jellegzetessége sűrűsödik. Hiszen előzményeiben ott találjuk az 1930-as években kibontakozó falukutatás és a táj- és népkutatás módszertani hatásait, megvalósulásában pedig megjelenik az 1945 utáni néprajztudomány jó néhány szakmai dilemmája, a *szocialista falu és életmód kutatásától* kezdve a *történeti materializmus* központi-lag elvárt alkalmazásán¹⁸ át a *jelenkutatás*¹⁹ problematikájáig.

A magyarországi néprajztudomány egy új korszak kezdetén

A második világháború utáni első évek a magyar néprajztudomány számára is az újrendeződések jegyében teltek. A tudományszakot meghatározó kutatók közül sokan már nem éltek, a néprajzi gyűjtemények egy részét jelentős károk érték, mindenütt a helyreállításon dolgoztak.²⁰ A néprajz az egyre markánsabbá váló politikai követelményekkel is kénytelen volt szembesülni, mely 1946-tól kezdve fokozatosan kiterjedt a tudományos életre is. A tudományszak egyik vezető személyisége, Ortutay Gyula ráadásul a magyar politikai élet aktív szereplője is volt, 1947-től 1950-ig a vallás- és közoktatásügyi miniszteri posztot is betöltve.²¹ Az 1945 után kibontakozó új kommunista hatalmi berendezkedésben szükségessé vált az újrapozícionálás, ami a néprajztudomány számára különösen fontos volt, hiszen a Horthy-korszak alatt részben felvállalt *nemzeti tudomány*

¹⁸ A néprajztudományban 1949-ben meghatározott új kutatási irányokhoz lásd Ortutay 1949.

¹⁹ A néprajzi jelenkutatás módszertani problémáihoz, és ezen belül a tiszaiigari kutatás szerepéhez lásd Fejős 2003.

²⁰ Ortutay Gyula 1946. április 24-én a Magyar Néprajzi Társaság közgyűlésén mondott megnyitó beszédében összegezte a súlyos háborús veszteségeket, majd a néprajztudomány fontos jövőbeni feladataira is kitért. Ezek voltak: a lakosságcsere által kiváltott migrációs folyamatok nyomon követése, a parasztság életmódjának megváltozásával kapcsolatos kutatások, együttműködés kialakítása a szovjet- és a környező országok, valamint az angolszász területek néprajzi intézményeivel (Ortutay 1946).

²¹ Életrajzához lásd Paládi-Kovács 2018.

szerep²² az új politikai rendszerben nem volt szerencsés ajánlólevél. Az 1945 és 1948 közötti koalíciós időszakban a figyelem a pártok közötti hatalmi harcokra koncentrálódott, amiknek győztese az 1947-es kékcédulás választásokat követően 1948-ban a Magyar Dolgozók Pártja lett, mely a Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak a Magyar Kommunista Pártba való kényszerű beolvasztásával alakult meg. Főtítkára, Rákosi Mátyás 1948-ban megjelent gyűjteményes kötetében (Rákosi 1948) már nyíltan a *fordulat évről*²³ beszélt, és ennek hatása hamarosan a tudományos közegben is érezhetővé vált. A politikában meghirdetett ideológiai fordulatot a tudományszakok sem hagyhatták figyelmen kívül, ezzel összefüggésben 1948–49-ben három olyan elnöki székfoglaló beszédet is említhetünk, melyekben az egyes tudományágak vezető személyiségei egyértelművé tették egy új korszak kezdetét.²⁴ Ebbe a sorba illeszkedett Ortutay Gyula előadása is, aki a néprajztudományon belüli szükségszerű fordulatról beszélt 1949. június 22-én, a Magyar Néprajzi Társaság gyűlésén tartott elnöki megnyitójában (Ortutay 1949). Szükség is volt erre a nyílt állásfoglalásra, mert ekkor és a következő években is számos kritika és támadás érte a néprajztudományt.²⁵

²² A néprajzot korábbi, az 1930-as években felerősödő „nemzeti jellege” (Kósa 2001: 161–197) miatt 1945 után gyanakvás övezte, és annak ellenére, hogy Ortutay Gyula és kortársai igyekeztek a tudományos életen belüli pozíciójukat megerősíteni, az 1950-es évek első felében gyakran vádolták maradisággal, a történelmi materializmust figyelmen kívül hagyó, történetietlen szemlélettel és túlzott paraszttromantikával (narodnyikizmussal) a néprajzkutatókat. Erre az Akadémiai Levéltárban a II. Osztály jegyzőkönyvei között számos példát találhatunk. A néprajztudomány 1953. novemberi akadémiai bírálatának összefoglalásához lásd sz. n. 1954.

²³ Ez a kifejezés rövid idő alatt beépült a mindennapi fogalomhasználatba, és hamarosan a tudományos életben is az *ideológiai fordulatot* hirdették. Területenként eltért azonban, hogy hol, mikor kellett megtenni ezt a többnyire kényszerű lépést. Ma már a kutatók óvatosan bánnak ezzel a fogalommal, mivel az 1945 után kezdődő kommunista berendezkedés folyamata nehezen köthető egyetlen évhöz. Ennek hangsúlyozására vezették be a *fordulat éveit* kifejezést (lásd Standeisky–Kozák–Pataki–Rainer M. 1998).

²⁴ 1948. október 16-án Lukács György a Magyar Irodalomtörténeti Társaságban mondta el elnöki székfoglaló beszédét (Lukács 1949). 1949. március 27-én Andics Erzsébet a Magyar Történelmi Társulat közgyűlésén tartott ehhez hasonló székfoglalót (Andics 1948).

²⁵ Ennek tetőpontja volt a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályán 1953. november 17-én tartott ülés, ahol a néprajztudomány bírálatát foglalták össze. Az ülésen elhangzottak kivonata megjelent: sz. n. 1954. Ez nem volt egyedülálló a korszakban, a művészet-történetet, a régészetet és a pedagógiát (Szabolcs 2006) is ehhez hasonlóan „ideológiai elmaradottsággal” vádolták, a szociológia pedig „burzsoá áltudományként” az 1960-as évekig számkivetett helyzetbe került.

1949-ben ebben a légkörben, a Néprajzi Múzeum irányításával indult útjára a magyar néprajz korszakalkotónak szánt vállalkozása, a Tiszaigar-kutatás, melynek kettős célja volt: előbb egy kiállítás, majd egy monográfia összeállítása. 1998-as visszatekintésében a kutatócsoport első vezetője, Balassa Iván²⁶ a gyűjtés ötletét, mint szükségszerű lépést jellemezte: „1948-ban neveztek ki a Néprajzi Múzeum Magyar Osztályának vezetőjévé és komor idők jelentkeztek. Ott lebegett az első koncepció per (Magyar Közösség)²⁷ árnyéka a múzeum felett; a racionalizálás során elengedésekre került sor, másokat vidékre helyeztek, a több párt helyét egyetlenegy foglalta el; a Mindszenty-per már lezajlott, a Rajké készülődött; a néprajz, nemzeti tudomány lévén egyre jobban háttérbe szorult, a Magyar Tudományos Akadémia mellett vagy inkább felett a Tudományos Tanács örködött. [...] Mindezek a veszélyek láttán, úgy éreztük, hogy valami olyasmit kell kezdeményeznünk, ami az új rendszerben is igazolja szükségességünket. Sok és hosszú tanakodás után ilyennek ítéltünk egy falumonográfiát” (Balassa 1998).

A tiszaiigari vállalkozás története

A gyűjtés kezdeti időszakából ismert első iratok 1949 áprilisából származnak. 1949. április 8-án kelt levelében dr. Vargha László a Néprajzi Múzeum akkori főigazgatója²⁸ egy olyan néprajzi gyűjtés terveiről tudósított, amelyben a parasztság életének 1945 utáni gyökeres változásait kívánták vizsgálni, a történeti szempontok, a „dialektikus materializmus”

²⁶ Balassa Iván (1917–2002) 1944 őszén került a Néprajzi Múzeumba, 1948-tól a múzeum Magyar Osztályát vezette, majd 1950 és 1956 között a Néprajzi Múzeum főigazgatójaként dolgozott. Innen áthelyezték Sárospatakra, ahol 1956-tól 1961-ig volt a Rákóczi Múzeum igazgatója (Bodó 2018).

²⁷ A Magyar Közösség elnevezésű titkos hazafias csoport a két világháború között működött. 1946–47-ben ürügyként szolgált a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt több politikusának perbefogásához. Bővebben lásd Szekér 2009.

²⁸ Vargha László (1904–1984) 1947 és 1949 között töltötte be a Néprajzi Múzeum főigazgatói posztját. A tiszaiigari gyűjtés kezdetén még a múzeum vezetőjeként részt vett a munka megszervezésében, de hamarosan áthelyezték a miskolci Herman Ottó Múzeumba, ahol igazgatóként 1950-től 1952-ig dolgozott. 1952-től a budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténeti Tanszékén tanított. Áthelyezése része volt a Néprajzi Múzeumot is elérő 1949-es átszervezési folyamatnak, melynek következtében némelyeket elbocsátottak, több néprajzkutatót pedig vidéki múzeumokba helyeztek át (Kecskés 1985: 375).

alkalmazásával. A levél megszólítása („Miniszter Úr!”)²⁹ feltehetően Ortutay Gyulára vonatkozott. „Az 1945. óta bekövetkezett politikai, gazdasági és társadalmi változások parasztságunk életében gyökeres módosulásokat idéztek elő. [...] Célunk a konkrét változás folyamatainak a le rögzítésén és ennek megmagyarázásán túlmenően egyúttal arra irányulna, hogy a változás általános tendenciáira is fényt derítsünk, valamint arra, hogy konkrét példák alapján a dialektikus materializmust tudományunk alapvető problémáira nézve alkalmazzuk.”³⁰ Ebben a levélben még csak a kutatás irányvonalát határozták meg, de egy másik, szintén április 8-án kelt, Vargha László által írt javaslat szövegében már ezt olvashatjuk: „A Néprajzi Múzeum tudományos dolgozói előzetes vizsgálódások alapján felgyűjtendő községül Tiszaigart /Heves megye/ jelölték ki.”³¹

Tiszaigart a vizsgálat kezdetén Heves megyéhez tartozó, alföldi tanya település volt, akkori népessége 1641 fő. A falu lakossága többnyire földműveléssel foglalkozott.³² Az 1950-es megyerendezés után Szolnok megyéhez került, ma pedig Jász-Nagykun-Szolnok megye része. Hogy miért esett a választás éppen Tiszaigarra, arra a forrásokban nem találunk konkrét utalást, viszont az megállapítható, hogy ezen a vidéken már korábban is folytak néprajzi vizsgálatok. 1938-ban a Teleki Pál által alapított Táj- és Népkutató Központ kiállításán a Tiszafüredi-öntözőrendszer is bemutatásra került, és ezen belül tiszaiigari kutatási eredmények is szerepeltek.³³ Emellett a település Szabó Pál híres filmjében, az 1948-ban bemutatott *Talpalatnyi földben* is feltűnik, néhány jelenet

²⁹ A 20. század közepén keletkezett gépiratokban többnyire hiányzik a hosszú ékezetes magánhangzók egy része (í, ú, ü), mivel a régi írógépeken ezek nem szerepeltek. A forrásokat ezek átváltásával, mai helyesírás szerint közlöm. A hibás szöveget abban az esetben közlöm eredeti formájában, amennyiben annak a szöveg tartalma szempontjából jelentősége van.

³⁰ Vargha László levele rendszeres néprajzi vizsgálat, gyűjtés, tárgyában (EA 13404).

³¹ Javaslat, Dr. Vargha László (EA 13404).

³² A településen készített előzetes terepfelmérés adatai a lakosságszámról, felekezeti- és birtokmegoszlásról: Javaslat, Dr. Vargha László (EA 13404).

³³ A Károlyi-palotában megrendezett kiállítás gazdaságföldrajzi, néprajzi és szociográfiai kutatások anyagának felhasználásával hívta fel a figyelmet a magyarországi birtokeloszlás egyenlőtlenségeire, a nagybirtokok túlsúlyára. A tárlat nagy visszhangot keltett, hiszen a földkérdés a korabeli politika fontos vitatémája volt. A kiállítást végül idő előtt, 1948. december 10-én bezárták, Teleki Pál feloszlatta a Központot. A későbbi tiszaiigari gyűjtésben részt vevő néprajzkutatók közül néhányan korábban már a Táj- és Népkutató Központ munkájába is bekapcsolódtak (Kiss I. 1984, Filep 2017).

erejéig. A film készítésében néprajzos szakértőként részt vett Keszi Kovács László, aki korábban a Táj- és Népkutató Központnak is tagja volt (Bereczki 2012).

1949. június 23. és 26. között került sor az első, tájékoztató jellegű tiszaiagari kiszállásra. Ekkor a Néprajzi Múzeum három munkatársa, Barabás Jenő, Keszegh István és Balassa Iván utazott a faluba, hogy felmérjék a helyi adottságokat és a kutatás lehetőségeit (adatközlők, helyi irattár, lakhatás stb.).³⁴ További, júliusban kelt levelek, valamint utazási kérelmek alapján a szervezett anyaggyűjtés már nyáron kezdetét vette.³⁵ A kutatásban részt vevők pontos létszámát nehéz lenne megállapítani. Néhányan a kezdetektől a kézirat befejezéséig végigkísérték a munkát, míg mások csak pár napot töltöttek el terepen, így húsznál is több néprajzkutató és egyetemi hallgató neve említhető a vállalkozással összefüggésben.³⁶

A Tiszaiagar-kutatásról megjelenő újságcikkekben, beszámolóiban többször hangsúlyozták a vállalkozás eszmei-ideológiai tartalmát, az újtónak szánt módszertani, kutatási elveket: a vizsgálat időkeretének a jelenig történő kiterjesztését, a történeti szemlélet érvényesítését, a társadalmi osztályok különbségeinek kidomborítását és a „szovjet minták”

³⁴ Jelentés Barabás Jenő, Keszegh István és Balassa Iván 1949. június 23–26-ig Tiszaiagaron /Heves megye/ végzett előzetes tanulmányútajáról (EAD 5/A-2/B).

³⁵ A néprajzkutatók érkezéséről a helyi hatóságokat is tájékoztatni kellett, hiszen gyanút kelthettek a településen kérdezősködő ismeretlenek. Vargha László 1949. június 2-án írt levelében a helyi rendőrség, a Népfrent és a közigazgatási szervek értesítését kérte a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsától. Dr. Vargha László levele a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának. Tárgy: Tiszaiagaron végzendő változás vizsgálat értesítés (EA 13404).

³⁶ Az 1997-ben megjelent kötet elején a Tiszaiagari Munkaközösség tagjaként a szerkesztők csak 10 résztvevőt említettek: „Egyes résztanulmányok írói a Tiszaiagari munkaközösség tagjai: Bakó Ferenc, Balassa Iván (a munkaközösség vezetője 1949–1950-ben), K. Csilléry Klára, Fél Edit, Kardos László (a munkaközösség vezetője 1951-től), Katona Imre, Kresz Mária, Soós Imre, Szolnok Lajos, Takács Lajos.” (Kardos 1997: 4) A műről írt 1998-as könyvismertetésében Balassa Iván további kutatókkal egészítette ki az erősen hiányos névsort. „Barabás Jenő, Csikós Tóth András, Diószegi Vilmos, Fél Edit, Kardos László, Kresz Mária, Molnár Balázs, Soós Imre, Szendrey Ákos, Szolnok Lajos, Takács Lajos, Vincze István már elmentek a minden élők útján. [...] Barátsággal és szeretettel üdvözlöm mindazokat, akik még ma is tudományszakunk kiváló művelői és akik most kézbe vehetik az impozáns kötetet. Bakó Ferenc, Balassa Iván, Csilléry Klára, Erdész Sándor, Halmos István, Hofer Tamás, Katona Imre, Keszegh István, Morvay Judit, Solymos Ede” (Balassa 1998). Ezt a listát még tovább lehetne bővíteni az egy-két napra csatlakozó kutatók neveivel.

felhasználását.³⁷ Ezzel egy, az új szocialista követelményeknek megfelelő néprajztudomány képét igyekeztek erősíteni. Ugyanakkor az adattári iratok átnézése során mégsem találunk olyan dokumentumokat, amelyek a monográfia egységes koncepciójának alapos kidolgozottságát mutatnák. A kutatási témák többnyire a klasszikus néprajzi vizsgálatok tárgyköréit fedték le (határhasználat, állattartás, viselet, táplálkozás stb.), és csak néhányan foglalkoztak az új irányelvekhez köthető témákkal (például Takács Lajos a munkásmozgalmi hagyománnyal, vagy Kardos László és Kresz Mária a tiszaiagari politikai élettel).³⁸

1950-re a kutatócsoport tagjai a tervbe vett anyaggyűjtésekkel nagyrészt elkészültek, és úgy tűnt, a munka akadály nélkül halad a befejezés felé. Bár kiegészítő gyűjtésekre még szükség volt, és a monográfia megírásához a résztanulmányok közül még nem mindegyik készült el, a Néprajzi Múzeum az addigi eredmények bemutatására egy kiállítást rendezett. A tárlat összeállításával foglalkozó megbeszélésekről 1950 júliusából maradtak fenn az első jegyzőkönyvek. A forgatókönyv októberre készült el, a *Tiszaigar, egy alföldi agrárproletár falu* című kiállítás pedig

³⁷ Az első Tiszaigarral foglalkozó *Ethnographia*-cikkből Vincze István így írt a vállalkozás erényeiről: „Új ez a készülő monográfia az eddigiekkel szemben nemcsak abban, hogy egy kollektívum megosztott munkával, tervszerűen, lelkesen végzi a gyűjtés munkáját, az anyag összehordását és készíti elő a feldolgozást, nemcsak haladó szemléletet és módszereket alkalmaz, és érvényesíteni, felhasználni kívánja azt, amit a szovjet néprajz megismerésével, a szovjet néprajztudomány eredményeiből már eddig is tanult – de nyílt és becsületes állásfoglalása is ez a Néprajzi Múzeum munkásainak, túllépve az új módszerekhez való doktriner közelítésen” (Vincze 1950: 126).

³⁸ A témák felelőseinek kijelölésekor a szervezők valószínűleg figyelembe vették az egyes kutatók szakterületét és érdeklődési körét. Kresz Mária egy 1951. február 25-én írt jelentésében összegyűjtötte a készülő monográfiához előzetesen megírt résztanulmányokat, ez alapján képet kapunk arról is, mely kutatók milyen témakörben folytattak addig alaposabb gyűjtést. A felsorolt témák és kutatók: társadalom: Kresz Mária, Fél Edit; településtörténet, határhasználat: Barabás Jenő; mezőgazdálkodás: Balassa Iván; állattartás: Szolnok Lajos; ipar: Bakó Ferenc; építészet: Diószegi Vilmos; házbereendezés: Csilléry Klára, Csikós Tóth András; szokás és népi hiedelmek: Szendrey Ákos; kulturális élet, népköltészet: Katona Imre; kisállattartás: Katona Imre; táplálkozás: Szolnokyné Morvay Judit; kendermunka: Szolnok Lajos; viselet: Kresz Mária, Fél Edit; népzene: még nem volt felelőse; táncgyűjtés: Béresné Bene Zsuzsanna; halászat: Diószegi Vilmos; jogtörténet: Soós Imre; társadalomtörténet: Kardos László, Kresz Mária. Kresz Mária: Jelentés Tiszaigar monográfiájának előkészüléséről (EA 17316). Egy korábbi, 1950. május 27-én kelt aláíró ívből az akkori résztvevők névsoráról tájékozódhatunk, a neveket az 1951. február 25-i listával összevetve úgy tűnik, a tanulmányokat végül nem mindenki készítette el. Aláíró ív a kutatásban részt vevők számára (EAD 5/A-2/B).

az év végén, 1950. december 16-án nyitotta meg kapuit.³⁹ Az Etnológiai Archívumban őrzött kiállítási dokumentáció sokféle iratot tartalmaz a munka egyes fázisairól (témavázlatok, tervrajzok, feliratok, berendezési ötletek stb.). Ezek közt találjuk Balassa Ivánnak a tárlat megnyitása előtt készült összefoglalóját, amiben a kiállítás két fontos újítását emelte ki. Eszerint ez „az első olyan kiállítás lesz, mely a magyar parasztság osztálytagozódását tárgyakon keresztül mutatja be.” Másrészt hangsúlyozta, hogy a kutatás egészen a jelenig toltja ki a vizsgálat határait. A szöveg utolsó bekezdését olvasva szemléletes példát kapunk arra a retorikára is, ami a korabeli szövegek sajátja. Ez alapján még a tudományos művek esetében sem hiányozhatott a kötelező ideológiai mondanivaló, különösen ha nagyobb olvasóközönségnek szánt írásokról volt szó:⁴⁰ „A Tiszaigari kiállítás felajánlás Sztálin elvtárs születésnapjára, de a múzeum dolgozói sokkal hamarabb el fogják készíteni, hogy minél többen és minél előbb láthassák meg és tanulhassanak a paraszti osztálytagozódást bemutató kiállításból.”⁴¹ Az öt helyiségben berendezett tárlat sajátos keveréke volt az addig megszokott néprajzi kiállítási gyakorlatnak és az új politikai irányvonal érvényesítésének.⁴² A két szempont összeegyeztetése miatti nehézségek az előkészítés során keletkezett kiállítástervekben is megmutatkoztak. Ezekből több változatot is találunk a tárlat dokumentációjában. A végleges forgatókönyv szerint a történetiség elvét szem előtt tartva kronologikus ív mentén haladva, időrendben próbálták bemutatni a falu történetét és néprajzát, a török harcok utáni 1744-es újratelepülésétől kezdve a jelenkorig, vagyis a „szocializmus építésének korszakáig”.⁴³ Néprajzi tárgyak segítségével azonban ilyen időrend szemléletes bemutatása nehezen volt kivitelezhető, mivel a gyűjtött tárgyak többnyire néhány éves, legfeljebb néhány évtizedes múltra tekintettek vissza. Ehhez hasonlóan nehéz feladatnak bizonyult a társadalmi osztálytagozódás

³⁹ A kiállításról a *Szabad Föld* 1950. december 24-i száma is hírt adott: „Tiszaigari jellegzetes alföldi szegényparaszt község kétszázéves történetét szemléltető kiállítást rendezett az Országos Néprajzi Múzeum. A sokezer magyar falu egyikének életéről számol be ez a kiállítás: 1744-től kezdve, az elnyomás alatt szynlódó jobbágyok sorsáról egészen napjainkig, öt éves tervünk második évéig. [...]” (sz. n. 1950)

⁴⁰ A korabeli nyelvhasználathoz lásd Gyekiczky 1989, Jobst 2010, Vörös 2012.

⁴¹ Balassa Iván: A Tiszaigari Kiállítás (EAD 5/A).

⁴² A kiállításról megjelent ismertetések: lásd Kardos 1951, Bakó 1954b.

⁴³ Kiállítástervek (EAD 5/A-2/B).

ábrázolása. A kutatók elkülönítették a *módosabb paraszt- és kulákréteget*, valamint a *közép- és kisparaszt* és a *szegényparaszti osztályok* kultúráját, és a köztük fennálló különbségeket a kiállított tárgyakban, vi-seletelemekben is igyekeztek hangsúlyozni. Ezek mellett az 1919-es Ta-nácsköztársaság és a munkásmozgalom lokális hatásainak bemutatását is szükségessé tette az aktuálpolitikai követelményrendszer, amihez helyi anyagokat – néhány plakát és röpirat kivételével – nem igazán találtak.

A munka folytatódik. Kardos László, a monográfia írója

Kardos László ekkor, 1950 végén került a Néprajzi Múzeumba, muzeológus beosztásba. Balassa Iván 1951. január 30-i jelentése szerint elő-ször a konyha- és táplálkozás eszközeinek raktárát kezelte. Balassa jel-lemzése így folytatódott: „Mint néprajzi kutató kezdte pályáját, de ez-után hosszú időre kikapcsolódott a munkából. Ezt a nagy kiesést kell pó-tolnia [...]”⁴⁴ Az 1943-ban megszerzett néprajzi doktorátusát követően Kardos László valóban hosszú politikai kitérővel került vissza a tudomá-nyos életbe, és a politikusi pálya, illetve a néprajzkutató szerep kettőssé-ge ezután is egész életét meghatározta. Ez a körülmény feltehetően fon-tos tényező volt a monográfia kiadásának megghiúsulásában is, ezért egy rövid kitérő erejéig tekintsünk végig azon az úton, amin Kardos László a Néprajzi Múzeumig jutott.⁴⁵ A munkásságát méltató szerzők többnyi-re életművének két legfontosabb területként a politikai és a NÉKOSZ⁴⁶ létrehozásában és megszervezésében játszott pedagógiai szerepét eme-lik ki.⁴⁷ Ezek mellett a néprajzon belüli eredményeire kisebb hangsúly helyeződött, ami talán azzal is összefügg, hogy életének különböző sza-

⁴⁴ Balassa Iván: Kardos László, életrajz (EAD 10/K).

⁴⁵ Életrajzi adataihoz, munkássága bemutatásához felhasznált irodalom: Filep 1986; Kiss R. 2016; Pogány 1992, 2005; Tálasi 1980.

⁴⁶ Az 1946-ban létrehozott Népi Kollégiumok Országos Szövetsége a második világhá-ború utáni Magyarországon az újjáépítés éveinek meghatározó pedagógiai kísérlete volt. Rövid, hároméves története alatt 158 kollégiumot alapítottak a NÉKOSZ ernyőszerzete alatt, melyekben főként nehéz anyagi körülmények közül érkező fiatalok kaptak kollé-giumi ellátást és iskolán kívüli oktatást. Történetét 1949. július 10-i megszűnése után sokféleképpen értékelték a változó történelmi viszonyok között. Lásd Kardos 1977, Pataki 2005.

⁴⁷ Pedagógiai szerepéhez lásd Fekete 1986.

kaszaiban a néprajzos pozíciói inkább kényszerpályaként jelentkeztek a politikában történt háttérbeszorulása után. Holott azok a vállalkozások, melyekben mint néprajzkutató vett részt, a korszakban és évtizedekkel később is nagy hatású munkáknak bizonyultak.⁴⁸

Az őrségi szegényparaszti családból származó Kardos László 1937-ben iratkozott be a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára magyar–olasz tanári szakra. Egyetemi tanulmányai elején került kapcsolatba a Györffy István által vezetett budapesti néprajz tanszékkel, ahol ekkor az egyetemi oktatás mellett a falukutató szociográfia és a népi mozgalom hatása is erőteljesen érvényesült (Kósa 2001: 170–180). Ennek egyik fontos bázisává vált az 1939-ben Györffy vezetésével létrejött Országos Táj- és Népkutató Intézet,⁴⁹ aminek Kardos László is tagja lett. Bár többször kikerült a néprajz szakmai köréből, ez a szellemi környezet végig meghatározta munkásságát. 1942-ben magyar–olasz szakos középiskolai tanárként és etnográfusként végzett, majd 1943-ban néprajzból doktorátust szerzett. Egyetemi éve alatt tevékenyen részt vett a Bolyai Kollégium létrehozásában is, később itt került kapcsolatba az illegális kommunista mozgalommal. Az intézmény 1942-ben a Györffy István Kollégium nevet vette fel, ekkor választották meg igazgatónak Kardos Lászlót, aki a kollégium vezetőjeként egyre aktívabb politikai szerepet vállalt. Ennek egyik legjelentősebb megnyilvánulása volt 1943 augusztusában a magyar sorskérdéseket központba állító *balatonszárszói konferencián* elmondott nyilatkozata.⁵⁰ Feltehetően ez a beszéd is közrejátszott abban, hogy hamarosan megkapta a katonai behívóját, és leváltották a Györffy Kollégium igazgatói posztjáról.

⁴⁸ Főbb művei: *Az Őrség népi táplálkozása* (Kardos 1943), *Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásáról (Szentgyörgy-pusztán)* (Kardos 1955), *Egyház és vallásos élet egy mai faluban. (Bakonycsernye – 1965)* (Kardos 1969), *Boldog emberek közössége* (Kardos–Szigeti 1988).

⁴⁹ Ez az Intézet a botrányos körülmények között bezárt, Teleki Pál által alapított Táj- és Népkutató Központ utódként jött létre. Az évek során több szervezeti változáson esett át, 1945 és 1949 között Néptudományi Intézet néven a Kelet-európai Tudományos Intézetben belül működött, ami végül áldozatul esett a tudományos intézményrendszer 1949-es kommunista átszervezésének (Kovács 2011, Paládi-Kovács 2011: 91–93).

⁵⁰ Az 1943. augusztus 23. és 28. között megrendezett *szárszói konferencia* összefoglalása, benne Kardos László hozzászólásával lásd Györffy–Pintér–Sebestyén–Sipos 1983: 232–234.

A második világháború után, 1945-ben irányításával újraindult a Győrffy Kollégium, amit továbbfejlesztve hozták létre 1946-ban a Népi Kollégiumok Országos Szövetségét. Ez az időszak jelentette Kardos László számára politikai karrierje csúcsát. Szervező és pedagógiai munkája elismeréseként 1948. március 14-én az elsők között részesült az ekkor megalapított Kossuth-díjban. A siker azonban nem tartott sokáig, 1948 szeptemberében a Magyar Dolgozók Pártjának Politikai Bizottsága más NÉKOSZ-tagokkal együtt szigorú megrovásban részesítette, pártfegyelmi eljárás keretében.⁵¹ A helyzet súlyossága ellenére ez mégsem jelentette a teljes bukást, hamarosan már a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tudományos osztályvezetőjeként a múzeumi, levéltári és könyvtári rendszer államosítást követő újjászervezésén dolgozott. Ebben a beosztásban sem maradhatott sokáig, 1950. március 1-jén koholt vádak alapján eltávolították a Minisztériumból, ismét a párt elleni vétségre hivatkozva.⁵² Így 1950-ben Kardos László újból munkanélkülivé vált. Ekkor került a Néprajzi Múzeumba, ahol 1950-től 1957-ig dolgozott, és beosztásait tekintve néprajzos karrierje felfelé ívelt. Hamarosan tagja lett a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Állandó Bizottságának, irányította a termelőszövetkezeti, majd a szocialista kultúra kutatását végző munkaközösséget, és 1956-ban már a Néprajzi Múzeum főigazgatójaként dolgozott.

Visszatérve a monográfia történetéhez, Kardos László a Múzeumba kerülve hamarosan át is vette Balassa Ivántól a kutatócsoport vezetését és a kötet szerkesztésének feladatát. Eddig a pontig a vállalkozás gond nélkül haladt előre, leszámítva, hogy néhány szakember késlekedett a gyűjtésekkel. Az új korszak néprajzi „mintakutatása” beváltani látszott a hozzá fűzött reményeket, melyek szerint a kiállítás után megjelent volna az új módszertani irányt adó monográfia, ami erősíthette volna a néprajztudomány helyét a Rákosi-korszak tudományos életében. 1950–51-ben a gyűjtésről szóló publikációk még az optimizmus hangján szóltak, a kötet várható megjelenését, annak tudományos és eszmei-politikai értékét hangsúlyozva.⁵³

⁵¹ Az erről szóló határozat szövege megtalálható: Svéd 1994: 244–246.

⁵² Életének ezen szakaszáról és elbocsátásának lehetséges okairól lásd Lengyel 2005.

⁵³ „Rövidesen pedig közönség elé kerül az a kiadvány is, amely népszerű formában mutatja be Tiszaiagar gazdasági, társadalmi politikai és kulturális fejlődésének az útját, megtelepülésétől napjainkig” (Kardos 1951: 39).

Kardos László 1951. április 6-án kelt levele szerint, amit a múzeumi Pártszervezet titkárának küldött, 1951. március 27-én kapta a megbízást a monográfia elkészítésére. Ugyanebben a levélben több kritikai észrevételt is tett az addigi anyaggyűjtésekkel kapcsolatban, ami éles ellentétben állt a folyóiratokban kialakított mintaszerű kutatás képével. Kardos a beküldött tanulmányokat és gyűjtéseket így értékelte: „A beérkezett anyag felületes áttekintését elvégeztem, részletes értékelését a jövő héten bevégezem. Az anyag első vizsgálatra szegényes, sovány, pontatlan és sajnos sok esetben szemponttalan, politikailag nehezen hasznosítható. Szükséges kiegészítések minden bizonnyal soron következnek.”⁵⁴ Hogy ez a beszámoló mennyiben tükrözte a valós állapotot, ma már nehezen állapítható meg. A monográfia szerkesztésével kapcsolatos jelentések, levelezések értelmezése közben szem előtt kell tartanunk Kardos Lászlónak az adott helyzetben elfoglalt pozícióját. 1948 és 1950 között többször érték politikai vádak, ez folyamatosan fenntartotta körülötte a bizonytalanság légkörét (ismerve a korszak Rajk-perhez hasonló történéseit). A muzeológusi státusz egyértelmű visszalépést jelentett számára a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tudományos osztályának vezetése után. Emellett egy olyan kutatás összefoglalását bízták rá, melynek nem volt tevékeny résztvevője, de tartalmáért és a felhasznált anyagok minőségéért vállalnia kellett a felelősséget. Ráadásul a helyzetet a szűkös határidő is nehezíthette.

1951. május 16-án *Jelentés a „Tiszaigar” című kiadvány munkálatairól és a további teendőkről* című írásában⁵⁵ már pontokba szedve, részletekbe menően fejtette ki a szerkesztés közben felmerülő nehézségeket, illetve ebből a dokumentumból azt is megtudhatjuk, hogy a felkéréstől kezdve hozzávetőleg 3 hónap állt rendelkezésére a megíráshoz, a befejezés határideje július 1. volt. Ez a jelentés belső használatra készülhetett, így hiányzott belőle a szélesebb körnek szánt írásokra jellemző, átpolitizált stílus, és főként szakmai érveket vonultatott fel a művel kapcsolatos problémák alátámasztására.⁵⁶ Elsőként megjegyezte, hogy számos gyűjtőtől késve érkezett be az anyag, sőt maradt olyan téma is, aminek össze-

⁵⁴ Tájékoztató a tiszaigari monográfia állásáról a múzeumi Pártszervezet Titkárának (EA 31089: 132).

⁵⁵ Jelentés a „Tiszaigar” című kiadvány munkálatairól és a további teendőkről (EAD 10/K).

⁵⁶ A jelentés szövege szerint 1951. március 10-én beszámolót tartott a Tiszaigar Munkaközösség tagjainak a munka állásáról és hiányosságairól. Jelentésében ezt a korábbi beszámolót foglalta össze.

foglalója addig el sem készült. A hiányok kiegészítése érdekében további gyűjtéseket látott szükségesnek, ebbe azonban már nem vonta be a munkaközösség minden tagját.⁵⁷ Ezt követően rátért az anyagot érintő kritikai megjegyzésekre. Úgy vélte, hogy a résztvevők a gyűjtés megkezdése előtt nem tisztázták a kutatás elvi szempontjait, és bár műfaját tekintve egy monográfia megírása volt a cél, nem fektették le az ehhez szükséges elvi alapokat. Kardos idézve, erre a hiányosságra a következő magyarázatot adták a munkaközösség tagjai: „[...] a jelenlevők ezt úgy fogalmazták meg, hogy menetközben rájöttünk arra, hogy Igar község néprajzi monográfia szempontjából nemigen alkalmas, de nem volt bátorságunk visszalépni.” Emellett problémásnak tartotta, hogy a kutatócsoport tagjai elsősorban a színhagyományban elérhető adatokra és az emlékezet által behatárolt múltra szorítkoztak, csak kevés esetben végeztek történeti kutatást, levéltári forrásfeltárást. Végül hiányolta a gyűjtők munkájának összehangolását is, ami miatt egyes témákban egyenlőtlen lett az anyag eloszlása. Összegezve, a gyűjtött anyag minőségét a szerkesztő így értékelte: „Nagy többségében nélkülözi a kutatás eleve felvetett szempontjait (a következetes történetiséget, az osztályszempontokat), nem beszélve arról, hogy marxista értelemben felvetendő módszer és elvi szempont következetes alkalmazásáról igen kevés szó esett.” Mégis, a felsorolt hiányosságok ellenére Kardos úgy vélte, hogy kiegészítő kutatásokkal helyrehozhatók a hibák, és így összeállítható „egy népszerű, tudományos vonalú, társadalom és gazdaságtörténeti” munka. A szükségessé vált újabb gyűjtések és a kések miatt 1951. július 15-én az MDP üzemi szervezete számára írt jelentésben⁵⁸ már egy augusztus 20-ig kitolt határidőt jelölt meg a munka befejezésére. A kézirat lezárásának dátumát napra pontosan nem ismerjük, de egy 1951. november 10-én kelt visszaigazoló levél⁵⁹ alapján a Közoktatásügyi Kiadóvállalattal ekkor kötötték meg a szerződést a *Tiszaiagar, egy agrárproletár falu a szocializmus küszöbén* című kötet kiadására.

⁵⁷ Az újabb gyűjtésekben részt vevő kutatók: Molnár Balázs, Kresz Mária, Soós Imre, Kolacskovszky Lajos és Kovács Péter.

⁵⁸ Kardos László: Jelentés az MDP szervezete részére (EA 31089: 127).

⁵⁹ Levél Róna Andrásról, a Közoktatásügyi Kiadóvállalat igazgatójától Kardos Lászlónak (EA 31089: 123). A mű szerzői tiszteletdíjából Kardos Lászlót 50 százalék illette volna, a díj második felét pedig a résztanulmányok szerzői között tervezték szétosztani. Megállapodás a tiszaiagari kiadvány tiszteletdíjáról Balassa Iván és Kardos László között (EA 31089: 124).

Az Etnológiai Archívum több szövegváltozatot és átírt fejezeteket őriz, amelyek magukon viselik a szerkesztés nyomait. Ezek jól szemléltetik, hogy milyen átalakulásokon mentek keresztül az egyes anyaggyűjtések. A vállalkozásban részt vevő kutatók elkészítették az általuk feldolgozott témák összefoglaló tanulmányait, majd ezek a szövegek Kardos László munkája nyomán, részekre bontva és átírva kerültek be a monográfiába. A kötet szerkesztésénél nem követhették a megszokott néprajzi szempontokat, tehát nem elkülönítve mutatták be az egyes témaköröket (a tiszai táncélelet, táplálkozási szokásokat, a földművelés sajátosságait stb.), hanem időrendben haladva, az egyes történelmi korszakok vonatkozásában ismertették ezek jellemzőit 1744-től 1951-ig. Emellett a társadalmi osztályok közötti különbségeket is próbálták megjeleníteni. A Kardos László által készített első kézirat és a későbbi változatok tehát, a korábban az alapelvek között is kiemelt (és elvárt) *történetiség elve* alapján, kronologikus rendet követve mutatták be Tiszai történetét és néprajzát.⁶⁰ 1951 végére már elkészült a könyv kézírata, megjelenése viszont tovább várattott magára. 1951–1952-ben az *Ethnographiában* még lelkesen tudósítottak a mű közeli megjelenéséről, 1953-ban azonban már meg sem említették Tiszai nevét a néprajztudomány munkájáról írt szokásos éves összefoglalóban (Barabás 1953).

Hogy milyen események zajlottak a háttérben, azt a szerkesztő 1953-ban egy 4 oldalas jelentésben foglalta össze (*Kardos László jelentése Tiszai c. könyvének kiadási problémáiról*⁶¹), 8 pontban összegyűjtve, időrendben haladt végig a monográfia lektorálásának történetén. Eszerint a Közoktatásügyi Kiadóvállalattal kötött szerződés értelmében a megjelenés tervezett ideje 1952. május volt. Ehhez 1951 őszére el is készült az 527 oldalból álló kézirat, amit a Néprajzi Múzeum munkaközössége 1951 októberében vitatott meg. 1951 decemberében két, a kiadó által

⁶⁰ Az első változatban a következő nagyobb fejezetek különültek el: Előszó, 1744–1831, 1831–1849, 1849–1867, 1867–1918, Régi és új földesurak (1867–1918), A parasztbirtok (1867–1918), Az agrárproletariátus (1867–1918), Az ipari társadalom és munkásmozgalom (1900–1919), Kultúra és társadalom (1867–1914), Horthy-korszak (1919–1944), 1945–1951. Györfly Sándor lektori jelentése (EA 31089: 56–65). Az 1997-ben megjelent monográfia is megőrizte ezt a koncepciót. A két fő fejezet: I. A feudális termelési mód újjászerveződése és válsága (1744–1848). II. Tőkés termelési viszonyok között (1848–1944). Ezekon belül az egyes alfejezetekben további, rövidebb időszakokat különítettek el.

⁶¹ EA 31089: 52–54.

felkért szaklektor elbírálta a kéziratot. Egyikük a budapesti tárgyi néprajzi tanszék vezetője, Tálasi István volt, a másik lektor pedig Gyórfy Sándor, a Magyar Munkásmozgalmi Intézet tudományos munkatársa. Mindkét szakember javasolt változtatásokat, de a javítások után mindenképpen kiadásra érdemesnek találták a munkát. Kardos László a lektori vélemények alapján javította a kéziratot, ekkor, 1952 február–márciusában a Magyar Tudományos Akadémia titkárságán akadt el a folyamat, az ott dolgozók további változtatásokra kérték a szerzőt, aki ismét javított a szövegen. 1952 nyarán a Közoktatásügyi Kiadóvállalat megszűnésével a kiadás ügye teljes egészében a Magyar Tudományos Akadémia titkárságához került. Itt további szuperlektúrára adták át a kéziratot, amit ezúttal Siklós András, a Magyar Munkásmozgalmi Intézet osztályvezetője tekintett át, és – kisebb változtatások után – kiadhatónak találta 1952. július 22-i jelentésében. 1952 őszén az Akadémia II. Osztályára került a szöveg, innen lektorálás céljából ismét kiküldték, ezúttal a Közgazdasági Egyetem agrárgazdaságtani tanszékére, két aspiránsának (kutatójelölt), Fekete Ferencnek és Csizmadia Ernőnek. Ők is megtették a javításra vonatkozó észrevételeiket, amit a Magyar Tudományos Akadémia titkárságán úgy értelmeztek, hogy a mű befejezéséhez még további és hosszabb kutatásra, anyaggyűjtésre lesz szükség. Erről 1953. február 12-én értesítették a szerzőt, aki felvette a kapcsolatot az utolsó két lektorral, ők Kardos László kérésére február 17-i nyilatkozatukban megerősítették, hogy a könyv jelen formájában is kiadható. Ennek tudatában fogalmazta meg Kardos László a könyvgyőről írt jelentése végén a következő megállapításokat: „Az öt lektori vélemény egybehangzóan kiadásra alkalmasnak és érdemesnek ítéli meg »Tiszaigar« kéziratát mostani formájában. A bírálatok külön-külön kihangsúlyozzák a mű szakmai és politikai jelentőségét. [...] Mindent összefoglalva a szerző a könyv jelenlegi kéziratán több változtatást eszközölni nem tud és nem lát szükségesnek.”⁶²

A lektori vélemények bekerültek az Etnológiai Archívumba, ám részletes tartalmi ismertetésük messzire vezetne, hiszen a bírálatok közül a legrövidebb 1, a leghosszabb pedig 22 oldal terjedelmű. Ahogy jelentésében Kardos László is hangsúlyozta, az mindegyik lektori véleményben kö-

⁶² A jelentésben felsorolt lektori vélemények megtalálhatók az Etnológiai Archívumban: Dokumentumok a Tiszaigar monográfiához (kézirat), adminisztráció, lektor, vélemények (EA 31089).

zős pont volt, hogy a hozzászólók – a javasolt változtatások után – megjelentethetőnek, sőt fontos (főleg politikai) értéknek tartották a könyvet.⁶³ Egy év leforgása alatt Kardos László 5 szakvélemény alapján hajtott végre újabb és újabb módosításokat a monográfia kéziratán, amit tovább nehezített, hogy a lektorok különböző tudományterületről érkezve más-más szempontokat emeltek ki. A következőkben néhány rövid részletet idézek a lektori jelentésekből, arra példaként, hogy milyen kifogások merültek fel a kézirattal kapcsolatban:

Győrffy Sándor: „A tanulmány hangja általában: pártos. A szerző szenvedélyesen állástfoglal az igari szegényparasztok mellett, a szocialista fejlődés perspektívája mellett. Néha mégis objektivistává válik, különösen áll ez a »porosz-utas« fejlődés /a nagybirtokon és a kulákbirtokon/ leírásánál. És valahogy nem elég szeretettel ír az MKP megalakulásáról, fejlődéséről.”⁶⁴

Siklós András: „A marxizmus-leninizmus nem eléggé következetes alkalmazására utalnak a sok esetben a korábbi népies irodalomból átkerült kifejezések, a helyenként megmutatkozó terminológiai bizonytalanság, amelyre Győrffy és Szabolcs elvtársak megjegyzéseikben utalnak.”⁶⁵

Fekete Ferenc, Csizmadia Ernő: „Jobban kiemelni a példákon keresztül is, hogy a kulák létnek és meggazdagodásnak fő forrása az állandó és időszakos munkások könyörtelen, gyakran állatias kizsákmányolása.”⁶⁶

Márkus István: „Nos, a könyv jó, de nem »nagyon jó«, s ez – ebben az esetben – súlyos hiba: politikai hiba. S ez a szerző és a Néprajzi Múzeum hi-

⁶³ „Mivel a könyvnek – fejlődésünk jelenlegi szakaszában – tudományos jelentősége mellett közvetlen politikai jelentősége is van, jó lenne minél előbb kiadni, hogy fegyverré válhasson a szocializmus falusi építésében.” Győrffy Sándor: Lektori jelentés Kardos László: „Tiszaigar” c. könyve nyers kéziratáról (EA 31089: 65). „Érdeme a könyvnek az is, hogy lényegében az első komoly tudományos munka a néprajzi kutatás terén a felszabadulás után. Ezt elsősorban az anyag marxista-leninista módszerrel való feldolgozása eredményezi. [...] Indokolatlannak tartjuk, hogy e mű kiadása már több mint 1 évet késik. Minél tovább marad kéziratban, annál inkább veszít aktuális értékéből.” Fekete Ferenc, Csizmadia Ernő: Jelentés Kardos László „Tiszaigar egy agrárproletár falu útja.” /1744–1951/ c. kéziratáról (EA 31089: 72).

⁶⁴ Győrffy Sándor: Lektori jelentés Kardos László: „Tiszaigar” c. könyve nyers kéziratáról (EA 31089: 56–65).

⁶⁵ Siklós András: Feljegyzés Kardos László „Tiszaigar” c. könyvének kéziratával kapcsolatban (EA 31089: 66–71).

⁶⁶ Fekete Ferenc, Csizmadia Ernő: Jelentés Kardos László „Tiszaigar egy agrárproletár falu útja.” /1744–1951/ c. kéziratából (EA 31089: 72–80).

bája annál is inkább, mert nem túl nagy erőfeszítéssel – e jó könyv nagyon jó könyvvé volna tehető, értéke, az osztályharc mai feladatai szempontjából való hasznossága kétszeresre-háromszorosra volna emelhető.⁶⁷

Az itt kiemelt, főként elvi-ideológiai hiányosságok mellett – ha nem is ugyanekkora súllyal – tudományos szempontok is felmerültek, leginkább Tálasi István lektori véleményében, aki szakmabeliként több tartalmi hibára hívta fel a szerző figyelmét.⁶⁸

Ahogy az Kardos 1953-as összefoglaló jelentéséből is kirajzolódott, a monográfia megjelenésének ügye nagy valószínűséggel a Magyar Tudományos Akadémián rekedt meg. Az Akadémia II. Osztályán ezekben az években időről időre előkerült a Tiszaigar-kötet ügye, a Néprajzi Állandó Bizottság beszámolóiban, a II. Osztály vezetőségi ülésein és a könyvkiadási tervekben. Eleinte, 1951–52-ben még a bizakodás jellemezte ezeket a megnyilatkozásokat, később azonban már itt is jelentkeztek a problémák, a néprajzos szakemberek pedig értetlenségüket fejezték ki a késedelemmel kapcsolatban.⁶⁹ Az éveken át tartó lektorálási folyamatban és a kiadás meghíúsulásában egymással párhuzamosan több tényező is szerepet játszhatott. 1998-as visszaemlékezésében Balassa Iván Kardos László személyében látta a megjelenés egyik fő akadályát. Úgy gondolta, hogy politikai előélete miatt, felülről gátolták a munka befejezését. Bizonyos, hogy ez az ok is közrejátszott Kardos politikai pályája ismeretében. Másrészt viszont ez az ügy részét képezte a néprajztudomány ellen irányuló 1953-as sorozatos bírálatoknak, melyek a Magyar Tudomá-

⁶⁷ Márkus István: Vélemény Kardos László és a Néprajzi Múzeum Munkaközössége Tiszaigar c. könyvéről /kézirataról/ (EA 31089: 23–44).

⁶⁸ Tálasi István: Lektori vélemény Kardos László: Tiszaigar, egy agrárproletár falu a szocializmus küszöbén c. munkájáról. (EA 31089: 46–51).

⁶⁹ Ezzel összefüggésben Balassa Iván a Néprajzi Múzeum vezetőjeként egy 1953. szeptember 4-én kelt levelében így összegezte állásfoglalásukat: „A Néprajzi Múzeum dolgozói jelentős érdeklődést mutattak és mutatnak a mai kialakulóban lévő szocialista kultúra és életmód kérdései iránt. Erről mindenki meggyőződhet, aki terveinket és jelentéseinket 1949-től kezdve elolvassa. Az ilyen irányú munka eredménye a »Tiszaigar« c. falumonográfia, mely 1951-ig tárgyalja a falu történetét, néprajzát. A munkát 1951-ben nyomásra átadtuk. Azóta eltelt két év alatt a munka öt lektor kezében volt. Valamennyi lektor véleménye pozitív. A könyv, mely a lektorok megállapítása szerint éppen azért, mert az eseményeket a falu termelészövetkezeti községgé válásáig vezeti, politikailag igen jelentős. Mégsem jelenhet meg, nyomdába nem került. Az Akadémia II. Osztálya ugyanis úgy látszik ezért a munkáért nem vállalja a felelősséget, [...]» AL. 102. II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya 1/4. A „Bakos–Vargyas”-féle ügy.

nyos Akadémia II. Osztályán zajlottak. A néprajzos szakmát már a kezdetektől érték kritikák az II. Osztály vezetőségének részéről.⁷⁰ Elsősorban a történettudományhoz viszonyítva (mely ekkor kiemelt ideológiai szerepet kapott) sok szempontból elmaradott, a „múlt terhes örökségeit” magában hordozó tudományágként tartották számon. Erre vonatkozó megjegyzéseket gyakran olvashatunk a II. Osztály vezetőségének jegyzőkönyveiben.⁷¹ Ez a hangvétel erősödött fel 1953-ban, amikor a Tiszaigarmonográfián kívül a néprajztudomány több kiadványát is bírálólat érte. Így a plágium gyanúja merült fel Dégh Linda *A szabadságharc népköltészete* című, 1952-ben megjelent munkájával kapcsolatban (Dégh 1952), Bakos József *Mátyusföldi gyermekjátékok* című gyűjteményes kötetét (Bakos 1953) pedig a benne található nemzetiségcsúfolókra hivatkozva visszavonták a könyvtáru forgalomból, vizsgálatot indítottak és a fegyelmi bizottság határozata alapján a II. Osztály végül a kötet bezúzása mellett döntött (Tompos 2016). Ezeket, a könyvkiadásban fellelt hibákat a tudományszak minden további publikációjára kivetítették, és ezért elrendelték az összes 1945 utáni, vagyis a *felszabadulást* követően megjelent néprajzos szakkiadvány újbóli lektorálását.⁷²

⁷⁰ Az osztályelnök Fogarasi Béla filozófus volt, a vezetőséget főként történészek és filozófusok alkották. Többek között: Mátrai László, Molnári Erik filozófusok és Andics Erzsébet és Ember Győző a történészek közül.

⁷¹ A II. Osztály 1952. évi munkáját értékelő jegyzőkönyv az Osztály felügyelete alatt működő bizottságok éves munkáját foglalta össze. A pozitívumok kiemelése után néhány tudományterület, így a néprajz elmaradásaira is külön felhívták a figyelmet: „Ezek mellett a kétségtelen fejlődést jelentő tények mellett, azonban megállapítható, hogy a dialektikus és történelmi materializmus alkalmazása terén még komoly fogyatékoságok vannak, különösen a földrajz, a néprajz, művészettörténet és régészettudomány terén, de még a marxizmus alkalmazásának fokozottabb igényével fellépő tudományágakban is sok tennivaló van ideológiai téren, amit legjobban bizonyít az a tény, hogy a burzsoá ideológia elleni harc egy tudományág területén sem folyik tervszerűen, szervezen a tervekbe beépítve.” AL. 102. II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya 1/3. A Magyar Tudományos Akadémia II. osztály 1952. évi munkájának értékelése.

⁷² Erre reflektált egy magánlevelében Gunda Béla, melyet 1953. május 21-én feltehetően Salamon Ágnesnek írt: „Hallomásom szerint az MTA elnöksége szombaton foglalkozott a főtktkári beszámolóval kapcsolatban a néprajzzal is. A Bakos-könyv említésével kapcsolatban alakult ki az ott résztvevők mondanivalója, amely során különböző megállapítások hangzottak el a néprajzról. [...] A Bakos-könyv kapcsán állítólag felmerült ilyenféle megállapítás is: O.-nak [Ortutay Gyulának – T. K.], mint volt kultuszminiszternek kellett volna tudni, hogy mit lehet és mit nem. Azután állítólag olyan határozat született meg, hogy a néprajzosok minden kiadványát, könyveket egyelőre szüneteltetni kell!” AL. 102. II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya 206/3. Bakos József könyv-ügy 1953. A kiadványok szüneteltetése végül nem történt meg, de elrendelték a néprajzi publikációk átfogó vizsgálatát.

A néprajz akadémiai viszontagságairól Ortutay Gyula is többször megemlékezett naplójában. Ekkor politikai pályája leszálló ágban volt: miután 1950-ben (valószínűleg pártsugallatra) lemondott a miniszteri posztról, 1952-ben az addig sikeresen működő Múzeumok és Műemlékek Központjának vezetésétől is megfosztották, a Központot megszüntették. Az események ilyenén láncolata után Ortutay elképzelhetőnek tartotta, hogy a néprajztudományt ért vádak személyesen hozzá is kapcsolódnak.⁷³ Az Akadémia II. Osztályán zajló ügy tetőpontjaként 1953. november 17-én osztályvezetőségi ülést hívtak össze, a néprajztudománnyal összefüggésben felmerült problémák megvitatására.⁷⁴ Ennek első felében a Néprajzi Állandó Bizottság szakmai beszámolóját vitatták meg, ami az 1950 és 1953 közötti munkát és az elért eredményeket mutatta be. Ezután következtek a Társadalmi–Történeti Tudományok Osztályának tagjaitól származó kritikai megjegyzések és a néprajzos szakemberek erre adott válaszai. A beszámolóban és az azt követő vitában többször is előkerült Tiszaigai neve, aminek kapcsán a néprajzosok a túlzottan elhúzódo lektori munkára panaszkodtak, ami a monográfia mellett más szakkiadványok megjelenését is hátráltatta. A beszámoló után több, a néprajztudományt elmarasztaló hozzászólás is elhangzott, melyben főként politikai-, ideológiai elmaradással vádolták a tudományszakot. Fogarasi Béla osztályelnök a Tiszaigarral kapcsolatos vita lezárásaként a kötet hibái és a kiadás meghiúsulása miatt a néprajzosokat, azon belül Kardos Lászlót nevezte meg felelősként: „Megállapította, hogy a lektorok és szerkesztők nem végzik eléggé felelősen a munkájukat, semmitmondó recenziókat írnak, agyondicsérik egymást. Utalt »Tiszaigai« esetére, s megállapította, hogy a néprajzosokat megtévesztő módon tájékoztatták a könyv helyzetéről. (A szerző nem volt hajlandó a munkát a lektorok kívánságának megfelelően átdolgozni.)” (sz. n. 1954: 159) Az 1953. november 17-i ülés végül a néprajztudomány bírálatával és elmarasztalásával zárult, és feltehetően a

⁷³ A Bakos-könyv lektoraként a kötet kritikája közvetve őt is érintette, erről 1953. április 24-i naplóbejegyzésében írt: „A válaszat ezekre a vádakra megírtam Rusznyáknak [az MTA elnöke – T. K.], kértem a vizsgálatot, érveimet itt nem ismétlem el. Nem tudom: egyéni hajsza ez ellenem? Minden területről ki akar valaki irtani? S erre minden ürügy jó? Kell akkor ezt ilyen komplikált módszerekkel?” (Ortutay 2009: 403)

⁷⁴ A gyűlés teljes szövege 1954-ben jelent meg *A MTA Társadalmi – Történeti Tudományok Osztályának Közleményeiben A néprajztudomány helyzetének megvitatása* címmel (sz. n. 1954).

monográfia megjelenésének reményeit is hosszabb időre szertefoszlatta. Az 1954-es és 1955-ös *Ethnographiában* még szóba került az éveken át beharangozott mintaadó kutatás, és 1955-ben Balassa Iván *A »Tiszaigari Munkaközösség« munkája és eredményei* című ismertetésében, mint a gyűjtés egykori elindítója és első irányítója, védelmébe vette a vállalkozást és annak kézzelfogható eredményét, a kiadónál elakadt monográfiát.⁷⁵ Ezzel az *Ethnographia*-cikkkel hosszabb időre lezárult a tiszai gyűjtés megjelenésével foglalkozó írások sorozata.

Bármennyire is súlyosnak tűnnek az eddig bemutatott kritikák, Kardos László pályáját ez az ügy lényegesen nem vetette vissza. Ettől kezdve azonban – ahogy erre felesége utalt az 1997-es kötet előszavában – a könyv kiadását élete végéig a néprajztudománynak törlesztendő adósságai között tartotta számon (Pogány 1997: 8). Már a Tiszaigar-kiadvány szerkesztésével párhuzamosan egy másik téma, és azzal összefüggésben egy új kutatási irányvonal, a *szocialista életmód és kultúra* (vagy helyenként *új életmód és kultúra*) kutatásmódszertanának kidolgozásával foglalkozott. Ennek az új – a politikai elvárásoknak is megfelelő – kutatási irányzatnak programadó cikkét Balassa Iván jelentette meg 1952-ben, az *Ethnographia* ekkor induló *Vitarovatában*. Írásában Balassa a néprajztudomány új feladatait igyekezett kijelölni.⁷⁶ Tiszaigar példáján is tanulva a kutatók megpróbálták módszertani keretet adni az ideológiai követelményekhez igazodó néprajzi munkához. Így a *szocialista életmód és kultúra* vizsgálata népszerű kifejezésként egyre többször szerepelt a szakmunkákban, de ennek tényleges értelmezésére és alkalmazására gyakran csak a látszat szintjén került sor. Kardos László az új módszertanról az Akadémián is beszámolt, *A magyar falu szocialista fejlődésének néprajzi kérdései* című előadásában (Kardos 1954), 1955-ben pe-

⁷⁵ A védőbeszédnek is beillő cikk egy 1951 végén tartott előadás átdolgozott változata volt, mely a Magyar Néprajzi Társaság egyik ülésén hangzott el (úgy tűnik, már akkor veszélyben érezték a megjelenést). Balassa Iván a korszakban fontos önkritika-elvét is szem előtt tartva rámutatott a munka során elkövetett hibákra és hiányosságokra, a hangsúlyt azonban a vállalkozás értékeire helyezte: „Elsőnek vizsgálta a falu mai szocialista átalakulását néprajzi eszközökkel, történeti alapon állva, mindig igyekezett figyelemmel lenni a parasztság osztálytagozódására, s a gyűjtés megindulásától kezdve a marxizmus-leninizmus tanításait tartotta szem előtt” (Balassa 1955: 512).

⁷⁶ „A magyar néprajztudománynak éppen az a feladata, hogy a szocialista nemzet kialakulásának folyamatát a saját tudományos területén vizsgálja és nyomon kísérje” (Balassa 1952b: 434–435). A témához kapcsolódó többi cikk: lásd Kardos 1953, Dömötör 1954.

dig már kétnapos tanácskozást rendeztek a Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztályának megbízásából „az új életmód és kultúra kutatása, tárgyainak gyűjtése és ezek kiállítása” tematikában.⁷⁷ A témát kutató munkaközösség vezetőjeként Kardos László gyűjtéseket is végzett, ezt foglalta össze *Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásáról (Szentgyörgy-pusztá)* című, több mint 100 oldalas tanulmányában, ami 1955-ben jelent meg az *Ethnographiában* (Kardos 1955). Ez a tanulmány disszertációjához hasonlóan sokat idézett szakirodalom lett, mivel egy korábban néprajzi szempontból csak szórványosan ismert társadalmi csoportról, az uradalmi cselédségről adott komplex áttekintést. Kardos László legmagasabb múzeumi tisztségébe végül 1956-ban került, amikor Balassa Iván lemondása után főigazgatóként rövid időre átvette a Néprajzi Múzeum vezetését, egészen 1957. május 4-i letartóztatásáig.

1956. október–novemberében tevékeny szerepet vállalt a forradalom eseményeiben, majd 1957-ben segített Nagy Imre emlékiratainak külföldre juttatásában. Ennek következtében a Nagy Imre-perhez kapcsolt ügy vádlottjaként került a bíróság elé (egy 6 vádlottat magába foglaló per elsőrendű vádlottja volt). Az eljárást lezáró, 1958. augusztus 9-én kihirdetett életfogytiglani szabadságvesztés valójában megkönnyebbülést jelentett számára az addig fenyegető halálbüntetés lehetősége után.⁷⁸ Majdnem 5 évvel később, 1963. március 29-én, amnesztiával szabadult. Rövid időn belül, mint a Néprajzi Múzeum tudományos munkatársa, újra munkába állhatott.⁷⁹ Ekkor még egyszer felvetődött a Tiszaigarmonográfia megjelentetése, a *felszabadulás* huszadik évfordulója alkalmából. Ezt bizonyítják azok a tiszaigari anyaggyűjtések, amiket Kardos László és a munkába ekkor bekapcsolódó Pogány Mária 1964-ben végzett⁸⁰, emellett néhány levél és jelentés is az újabb kiadási tervekről ta-

⁷⁷ Az ankét meghívója (EA 20532: 5) és Balassa Iván, valamint Kardos László előadásának legépelte vázlata megtalálható az EA 20532 számú iratanyagban.

⁷⁸ A per részleteiről és Kardos László börtönéveiről is képet kapunk az 1992-ben megjelent börtönírásai alapján (Pogány 1992).

⁷⁹ Pogány Mária visszaemlékezése szerint ehhez az álláshoz egy különös megbízás is tartozott: a magyarországi ateista múzeum kidolgozásának feladata (Pogány 2005: 82). Habár egyes kommunista országokban valóban létezett ez, a vallási elemeket kritikusan szemlélő múzeumtípus, a Néprajzi Múzeum esetében ez inkább egyfajta ürügy volt, hogy egy néprajzos állást Kardos Lászlónak is biztosítsanak.

⁸⁰ Vö. „Tiszaigar társadalmi, politikai, gazdasági és művelődési viszonyai 1944–1964”

núskodik. 1964. november 17-én Kardos László a Bánhalmán élő „Pintér elvtársnak”, egy potenciális adatközlőnek írt levelet, amiben lelkesen ismertette a készülő monográfia tervét is: „Tisztelt Pintér Elvtárs! A Magyar Tudományos Akadémia az ország felszabadulásának 20. évfordulójával kapcsolatban kiadni készül Tiszaigar község történetének összefoglaló nagy monográfiáját. E munkának az anyaga majdnem teljesen együtt van, s közel 40 ívet tesz ki [...] Hosszúra sikerült levelemet itt bezárom abban a biztos reményben, hogy a tiszai monográfia ügye Önben is segítőre talál és jelzett találkozásunk eredményes lesz.”⁸¹ Ezen kívül két jelentésben is beszámolt az újabb kiegészítő gyűjtésekről, melyeket 1964. szeptember 18. és október 18., majd 1964. november 2. és december 5. között végzett. Ez idő alatt a Tiszaigar környéki településekre is ellátogatott, és kutatott a szolnoki Damjanich János Múzeumban és a városi levéltárban is.⁸² Az első jelentésből azt is megtudhatjuk, hogy a kiadásra vonatkozó döntés a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Bizottságától származott. Egy 1964 decemberében Nemes Gerzson szolnoki főmérnöknek küldött levelében már a kötet közeli kiadásáról írt.⁸³ Ekkor az anyaggyűjtésben Pogány Mária is segítségére volt, és vélhetően a későbbiekben többször visszatértek Tiszaiigra. A kötet megjelenése azonban valamilyen okból újra megghiúsult, ennek közvetlen okai egyelőre nem ismertek.

1964 után Kardos László munkásságát két nagy vállalkozás fémjelzte. Az egyik a Népi Kollégiumok Országos Szövetségének emléket állító forráskiadvány összeállítása volt, melyen több éven keresztül dolgozott munkatársaival (Kardos 1977, 1978), a másik a későbbi néprajzi gyűjtéseit meghatározó, az 1960-as évek közepétől felerősödő vallásszociológiai érdeklődése. Ez utóbbinak egyik fontos eredménye az 1969-ben megjelent *Egyház és vallásos élet egy mai faluban (Bakonycsérnye – 1965)*

(Adatgyűjtés) (EA 7364).

⁸¹ Kardos László levele Pintér Zoltánnak. 1954. november 17. (EA 31089: 21).

⁸² Jelentés az 1964. szeptember 18-a és október 18-a között végzett tiszai kiegészítő gyűjtésről. (EA 7364: 1. sz. melléklet), Jelentés a Szolnok megyei társadalomtörténeti és néprajzi gyűjtéséről /Szolnok, Bánhalma, Tiszaigar, Tiszafüred/ (EA 7364: 2. sz. melléklet)

⁸³ „A Magyar Tudományos Akadémia rövidesen nyomdába küldi a gondjaimra bízott Tiszaigar c. monográfiát, amely a község teljes társadalomtörténetét, gazdaságtörténetét, művelődéstörténetét dolgozza fel 1744-től 1964-ig.” Kardos László levele Nemes Gerzson főmérnök, osztályvezetőnek (EA 31089: 22).

című könyve (Kardos 1969). A társadalmi kérdések iránti érzékenysége mellett a munka fontos érdeme, hogy az addig alig vizsgált protestáns kisegyházakra (Kardos megfogalmazásában *protestáns szekta-egyházakra*) is ráirányította a tudomány figyelmét. 1970-ben ezen írásával szerezte meg kandidátusi fokozatát, és a könyv hazai és külföldi viszonylatban is jelentős szakmai visszhangot keltett. Néprajzi munkásságának utolsó nagy témáján, a magyar nazarénus kisegyház történetének és jelenének feltárásán Szigeti Jenő egyháztörténésszel közösen dolgoztak. Az összefoglaló mű, a *Boldog emberek közössége. A magyarországi nazarénusok* című kötet (Kardos–Szigeti 1988) végül csak Kardos László halála után, 1988-ban jelenhetett meg.

A monográfia 1997-es megjelenéséig még majdnem két évtizednek kellett eltelnie, bár az 1980-as évek második felében ismét felcsillant a remény a mű kiadására. Ez valószínűleg szakmai körökben ismert tény volt, Filep Antal 1986-ban megjelent, Kardos László néprajzi munkásságát méltató cikkében már a Tiszaigar-kötet biztos befejezéséről írt.⁸⁴ 1998-as visszaemlékezésében Balassa Iván is említette ezt az esetet: „Egy kísérlet az Akadémiai Kiadónál az 1980-as évek végén már közel került a megvalósuláshoz. Az előszót Kresz Mária írta, magam pedig az egész kéziratot lektoráltam. Miért, miért nem, a megjelentetés mégsem sikerült, pedig akkor még a mellékletek is mind előkerültek” (Balassa 1998). Balassa Iván kérdésfelvetésére a választ Gunda Béla akadémikus, néprajzkutató hagyatékában találhatjuk meg, aki 1991. május 15-i kelttel írt lektori bírálatot a kéziratról.⁸⁵ Ebben kiemelte a mű számos hibáját, és úgy látta, „a munka koncepciója és célkitűzése felett elhaladt az idő.” Kifogásolta, hogy a mű egyes részeinek szerzői nincsenek feltüntetve, ezért a szerzői jog kérdése nem tisztázott. Emellett a korábban elvárt eszmei tartalom, a dialektikus materializmus alkalmazása

⁸⁴ „Kardos László a munka végső, újabb és teljesebb változatának minden részletét legalább a részletes koncepcionális vázlatok és jegyzetek szintjén kidolgozta. Ez lehetővé tette, hogy Pogány Mária 1980 és 1985 között az eredeti szerzői terveknek megfelelő formában befejezhette a kéziratot. Immár elhárult minden lényeges akadály a mielőbbi megjelentetés elől.” (Filep 1986: 929)

⁸⁵ Gunda Béla (1911–1994) 1991-ben lett a MTA rendes tagja, és mint nagy múltú néprajzkutató bírálta a Tiszaigar-monográfia kéziratát. A kutatásban nem vett részt, ez idő alatt, 1949-től a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem néprajzi tanszékén oktatott (Paládi-Kovács 2012).

és a Lenin-idézetek a rendszerváltást követően már egészen más megvilágításba kerültek. Összegzésében Gunda Béla egyértelműen a kézirat elutasítása mellett foglalt állást, a következő indoklással: „A munka a jobb honismereti munkák közé sorolható. Módszertani szempontból újat nem mond. [...] Maga Kardos László, kitűnő indulása ellenére magától a néprajztól eléggé távol állt. A munkát az Akadémiai Kiadónak kiadásra nem ajánlom. Inkább illene a munka pl. a szolnoki Damjanich Múzeum kiadási tervébe, mert a múzeum már a területtel foglalkozott.”⁸⁶ A rendelkezésünkre álló források egyelőre nem szolgálnak magyarázattal arra a kérdésre, hogy Gunda Béla szakmabeliként miért írt ilyen szigorú kritikát a kéziratról. Ezen lépésében a rendszerváltással bekövetkező tudományos szemléletváltás is szerepet játszott, ami miatt ugyanaz, ami 1949-ben, vagy az utána következő évtizedekben szakmailag és ideológiailag még elfogadott, sőt elvárt volt, 1990 után már egészen más megvilágítást nyert.

Az újbóli meghiúsult kísérletet követően végül 1997-ben zárult le a Tiszaigar-monográfia majdnem öt évtizedes története. Pogány Mária kitartó munkájának köszönhetően, bár nem egy szakkiadónál, de megjelent a kötet, ami egy fél évszázaddal korábban elkezdett néprajzi vállalkozásnak állított emléket. A „mintakutatás” indulását övező lelkes és bizakodó hangnem, majd a kiadásért folytatott több évtizednyi küzdelem ellenére, megjelenésekor már nem váltott ki túl nagy visszhangot a szakmai berkekben. Az egykori munkaközösség tagjai közül sokan már nem éltek, az újabb nemzedékekből pedig egyre kevesebben ismerték a nagy múltú kutatás háttérét. A magyar néprajz korszakalkotónak szánt vállalkozásáról a kötet megjelenése után végül csak két könyvismertetésben emlékeztek meg. 1997-ben Romány Pál agrártörténész az *Agrártörténeti Szemle* hasábjain ismertette a monográfia sorsát (Romány 1997). Rajta kívül 1998-ban Balassa Iván rövid, egy oldalas könyvismertetésben emlékezett meg a műről, mely nem is az *Ethnographiában*, hanem az önkéntes gyűjtők lapjában, a *Honismeretben* jelent meg (Balassa 1998).

⁸⁶ BTK Néprajztudományi Intézet, MTA Kiváló Kutatóhelye, Kézirattár MTA NTI K2620 [Gunda Béla: Lektorai vélemény Pogány Mária; Tiszaigar című kéziratáról]: 118.

Egy falumonográfia öt évtizedes története: záró gondolatok

Habent sua fata libelli. A könyveknek is megvan a maguk sorsa... Esetünkben 49 évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a szocialista néprajz mintakutatásának szánt tiszai gyűjtés célba érhesse. A munka kezdete és a monográfia kiadása közötti fél évszázad alatt sokféle változás zajlott a magyar történelemben és a magyar néprajztudományban egyaránt. Ezek az átalakulások nyomot hagytak a vizsgált kötetben is, ami 1951-ben hiába állt kiadásra készen, megjelenését a változó körülmények újra és újra megakadályozták. Az idő múlásával a könyvvel szemben támasztott elvárások is változtak, az anyagot többször át kellett dolgozni, mindig az adott időszakban érvényes tudományos és ideológiai követelményeknek megfelelően. A résztvevők kitartásának köszönhető, hogy ez az anyag nem jutott más néprajzi gyűjtések sorsára, amik ma is a kéziratárak polcain várják a megjelenést.⁸⁷

A Tiszaigar-monográfia sorsának feltárásához sokféle forrás áll rendelkezésünkre, melyek más-más szemszögből világítják meg a történet egyes részleteit. A folyóiratcikkekből megismerkedhetünk a munkáról az olvasóközönség felé közvetített képpel; az adattári és levéltári források jegyzőkönyvei, beszámolóí és levelezései az egyes munkafázisokba és a szöveg átalakulásának folyamatába engednek betekintést; a naplók, visszaemlékezések pedig a résztvevők motivációiról, a vállalkozásban elfoglalt pozíciójukról mesélnek.

Az 1950-es években és a későbbiekben is többször felmerült a kérdés, hogy miért nem jelenhetett meg a kötet? Minél több részletet ismerünk meg az esetből, egyre inkább úgy tűnik, erre a kérdésre nem lehet egyetlen választ találni. Balassa Iván utóbb Kardos László személyében látta a kiadás fő akadályát, mivel Kardos ekkor a politika számkivetettjei közé tartozott. Az ígéretesen induló politikai karrier után, amit egy Kosuth-díj is tetézett, Kardos László 1948 őszén egy hirtelen váltással a Magyar Dolgozók Pártjának Fegyelmi Bizottsága előtt találta magát, 1950-

⁸⁷ Példaként említhetjük a *Magyar néphit és népszokás lexikont*, mely Szendrey Zsigmond és fia, Szendrey Ákos munkája. Ez a *Babonaszótár*ként is emlegetett mű az 1950-es években többször szerepelt a könyvkiadási tervekben, sokan idéztek is belőle, végül mégis kéziratban maradt. Ma a Néprajztudományi Intézet Kézirattára őrzi. Lásd MTA NTI K2442 [Szendrey Ákos – Szendrey Zsigmond: *Magyar Néphit és Népszokás Lexikon*]

ben pedig a biztosnak hitt minisztériumi karrierje ért véget egyik napról a másikra. Sorsának illetően alakulása nem egyedi eset a Rákosi-korszak viszonyainak ismeretében.

Kardos Lászlón kívül a néprajztudomány korabeli helyzete is hozzájárult a megjelenés késlekedéséhez. 1949 után Ortutay Gyula többször megkísérelt „önkritikát gyakorolni” a tudományszak nevében, és ezzel biztosítani a néprajz pozícióját az új hatalmi berendezkedésben. Ahogy az 1953-as évben az Akadémia II. Osztályán zajló folyamatos bírálatok is mutatják, ez nem volt könnyű feladat, és a Tiszaigar-kötet jól illeszkedett a néprajzos publikációk kritikájának narratívájába.

1964-ben és 1988-ban ismét felcsillant a kiadás reménye, de az újabb és újabb kiegészítések és átszerkesztések ellenére csak 1997-ben érkezhett el a befejezés pillanata. A megjelent mű 279 oldalas terjedelmével csak egy szeletét mutathatta be a sokezer oldalnyi gyűjtött anyagnak, létrejöttek körülményeivel azonban ennél is többről tanúskodik: egy tudományszak történetéről, kutatói pályákról, emberi sorsokról a 20. század második felében.

Szakirodalom

Andics Erzsébet

1948 Elnöki székfoglaló a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27-i közgyűlésén. *Századok* LXXXII. (1–4) 1–18.

Bakó Ferenc

1954a A tiszai cigányok fémművészete. *Néprajzi Értesítő* XXXVI. 239–258.

1954b „Tiszaigar, egy alföldi agrárfalu” c. kiállítás a Néprajzi Múzeumban. *Néprajzi Értesítő* XXXVI. 296–298.

1992 *Kézművéség egy alföldi faluban. Tiszaigar 1949–1950*. Heves Megyei Múzeumi Szervezet, Eger.

1993 Cigány kézművesek egy alföldi falu társadalmában. In: Barna Gábor (szerk.): *Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18–19. században*. Mikszáth Kálmán Társaság, Salgótarján, 44–48.

Bakos József

1953 *Mátyusföldi gyermekjátékok*. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény, VII.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

Balassa Iván

1952a A termelészövetkezetkutató munkaközösség munkája. *Ethnographia* LXIII. (3–4) 480–483.

1952b A szocialista élet falun történő építése néprajzi kutatásának néhány kérdése. *Ethnographia* LXIII. (3–4) 463–464.

1954 A Néprajzi Múzeum működése 1944–1954. *Néprajzi Értesítő* XXXVI. 300–306.

1955 A »Tiszaigari Munkaközösség« munkája és eredményei. *Ethnographia* LXVI. (1–4) 501–513.

1998 Kardos László: Tiszaigar. *Honismeret* XXVI. (1) 105.

Barabás Jenő

1951 Néprajzi gyűjtések 1950-ben. *Ethnographia* LXII. (1–2) 221–223.

1952 Néprajzi munka 1951-ben. *Ethnographia* LXIII. (3–4) 478–480.

1953 Néprajzi munka 1952-ben. *Ethnographia* LXIV. (1–4) 388–393.

Barabás Jenő – Kósa László

1980 Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Bizottsága. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon III.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 501–502.

Bereczki Ibolya

2012 Dr. Keszi Kovács László (1908–2012). *Erdélyi Múzeum* LXXIV. (4) 194–195.

Bodó Sándor

2018 Balassa Iván, a muzeológus. *Ethnographia* CXXIX. (1) 141–150.

Csépe György

2009 Emlékezzünk Dr. Pogány Mária történészre, kandidátusra. *Kollégium* XIX. (3) 2.

Dégh Linda

1952 *A szabadságharc népköltészete.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Dömötör Sándor

1954 A szocialista életmód és kultúra néprajzi kutatásának kérdéséhez. *Ethnographia* LXV. (1–2) 254–258.

Fejős Zoltán

2003 Jelenkorkutatás és néprajzi muzeológia. In: Uő (szerk.): *Néprajzi jelenkorkutatás és a múzeumi gyűjtemények változása.* (MaDok-füzetek, 1.) Néprajzi Múzeum, Budapest, 9–24.

Fekete Gyula

1986 A kisközöségekről. *Életünk* XXIII. (9–10) 922–926.

Fél Edit

1959 Fejezetek Tiszaigar társadalmának megismeréséhez. *Néprajzi Közlemények* IV. (1–2) 70–114.

1993 Fejezetek Tiszaigar társadalmának megismeréséhez. In: Fülemile Ágnes – Stefány Judit (szerk.): *Emlékezés Fél Editre*. Magyar Néprajzi Társaság–Néprajzi Múzeum, Budapest, 64–96.

2001 Fejezetek Tiszaigar társadalmának megismeréséhez. In: Hofer Tamás (szerk.): *Régi falusi társadalmak: Fél Edit néprajzi tanulmányai*. Kalligram, Pozsony, 199–239.

Filep Antal

1986 Kardos László a néprajztudós. *Életünk* XXIII. (9–10) 926–931.

2017 Kísérlet a néprajz és a társadalomtudományok terepkutatásainak megújítására 1935 után. A táj- és népkutató táborok, az egyetemi és tudományos intézeti falukutatók. In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna – Virginás-Tar Emese (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 25. Néprajzkutatás Erdélyben: intézmények, kutatói életpályák, mentalitások*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 15–46.

Forrai Ibolya

2000 Kéziratgyűjtemény. In: Fejős Zoltán (főszerk.): *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 611–648.

Gyekiczky Tamás

1989 „A szó veszélyes fegyver” (*Adalékok az ötvenes évek ideológiai szerkezetének leírásához*). MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest.

Gyórfy Sándor – Pintér István – Sebestyén László – Sipos Attila (szerk.)

1983 *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Jobst Ágnes

2010 *A nyelv kisajátítása. A második világháború utáni média elemzése szótárral és szövegmutatványokkal*. Tinta Kiadó, Budapest.

K. Csilléry Kára

1952 Vázlatok a tiszai népi lakáskultúrából. *Ethnographia* LXIII. (1–2) 83–111.

Kardos László

1943 *Az Őrség népi táplálkozása*. Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Osztálya, Budapest.

- 1951 Tiszaigar: egy agrárproletárfalu a szocializmus küszöbén. Az Orsz. Néprajzi Múzeum gyűjtése, kiállítása és készülő kiadványa. *Műzeumi Híradó* (2) 39–42.
- 1953 A szocialista kultúra és életmód kibontakozása falvainkban. *Ethnographia* LXIV. (1–4) 366–379.
- 1954 A magyar falu szocialista fejlődésének néprajzi kérdései. *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi – Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* V. kötet. 409–453.
- 1955 Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásáról (Szentgyörgy-puszta). *Ethnographia* LXVI. (1–4) 225–344.
- 1969 *Egyház és vallásos élet egy mai faluban. (Bakonycsernye – 1965)*. Kossuth, Budapest.
- 1997 *Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza, 1744–1944*. Mentor-Szenator Kft., Budapest.
- Kardos László (főszerk.)
- 1977 *Sej, a mi lobogónkat fényes szelek fűjják... Népi kollégiumok 1939–1949*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- 1978 *A fényes szelek nemzedéke I–II. Népi kollégiumok: 1939–1949*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kardos László – Szigeti Jenő
- 1988 *Boldog emberek közössége. A magyarországi nazarénusok*. Magvető, Budapest.
- Katona Imre
- 1950 Jobbágyok és cselédek büntetésének emléke a tiszaigari epikus hagyományokban. *Ethnographia* LXI. (1–2) 75–81.
- 1971 Baromfitartás Tiszaigaron. In: Dankó Imre (szerk.): *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 20. évfordulóján*. Alföldi Nyomda, Túrkeve, 43–57.
- Kecskés Péter
- 1985 Vargha László (1904–1984). *Ethnographia* XCVI. (2–3) 374–376.
- Kiss István
- 1984 Visszaemlékezés a Táj- és Népkutató Központ kiállítására. *Ethnographia* XCV. (4) 605–627.
- Kiss Réka, Földváryné
- 2016 Kardos László. *Rubicon* XXVII. (10–11) 118–129.

Kónya Sándor

1998 *A Magyar Tudományos Tanács (1948–1949)*. MTA Könyvtár, Budapest.

Kósa László

1977 Anyagi kultúra kutatása. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 108–114.

2001 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Osiris Kiadó, Budapest.

Kovács Anikó

2011 K. Kovács Péter emlékére. *Magyar Szemle* XX. (5–6) 98–114.

Kresz Mária

1959 Aratási és cséplési szerződés. *Néprajzi Közlemények* IV. (4) 266–270.

Lengyel Alfonz

2005 *Szőlővessződségeim. Dobos Marianne beszélgetése Lengyel Alfonzzal*. I. és É Bt., Miskolc.

Lukács György

1949 Elnöki székfoglaló beszéd. *Irodalomtörténet* XXXVII. (1) 1–28.

Ortutay Gyula

1946 A Magyar Néprajzi Társaság 1946. évi április 24-én tartott összehívott LVII. és LVIII.-ik évi közgyűlése. Dr. Ortutay Gyula elnöki megnyitója. *Ethnographia* LVII. (1–4) 124–128.

1949 A magyar néprajztudomány elvi kérdései. *Ethnographia* LX. (1–4) 1–24.

2009 *Napló 1. 1938–1954*. Alexandra Kiadó, Budapest.

Paládi-Kovács Attila

2011 A magyar etnográfia tudománytörténete. In: Uő (főszerk.): *Magyar Néprajz* I. 1. Akadémiai Kiadó, Budapest, 39–125.

2012 Emlékbeszéd Gunda Béla (1911–1994) rendes tag fölött. *Ethnographia* CXXIII. (1) 79–89.

2018 Ortutay Gyula (1910–1978). In: Uő: *Magyar népkutatás a 20. században*. L'Harmattan, Budapest, 96–140.

Papp István

2007 A „fényes szelek” fényében és árnyékában. *Múltunk* LII. (1) 280–268.

Pataki Ferenc

2005 *A Nékosz-legenda*. Osiris, Budapest.

Pogány Mária

1987 Az ipari szakmák, a közép- és felső szintű tanulás hatása a falusi életforma változásában: Tiszaigar, 1945–78. *Népi kultúra – Népi társadalom* XIV. 429–451.

1992 *Kardos László börtönirásai 1957–1963*. Gondolat, Budapest.

1997 Előszó. In: Kardos László: *Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza, 1744–1944*. Mentor-Szenator Kft., Budapest, 5–9.

2001 *Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza. 1944–1964*. Püski Kiadó, Budapest.

2005 *A „fényes szelek” fényében és árnyékában. Kardos László 1918–1980*. Napvilág Kiadó, Budapest.

Pótó János

1994 Harmadik nekifutásra. A Magyar Tudományos Akadémia „átszervezése”, 1948–1949. *Történelmi Szemle* XXXVI. (1–2) 79–110.

Rákosi Mátyás

1948 *A fordulat éve*. Szikra, Budapest.

Romány Pál

1997 Ismertetés. Kardos László: Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza 1744–1944. *Agrártörténeti Szemle* XXXIX. (1–2) 315–317.

Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János (szerk.)

1998 *A fordulat éve 1947–1949*. 1956-os Intézet, Budapest.

Svéd László (szerk.)

1994 *Megforgatott világmegforgatók. A magyar népi kollégiumi mozgalom ismeretlen dokumentumai*. Politikatörténeti Alapítvány, Budapest.

Szabolcs Éva (szerk.)

2006 *Pedagógia és politika a XX. század második felében Magyarországon*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.

Sz. Morvay Judit

1951 Munkaközösségek és munkacsoportok. *Ethnographia* LXII. (1–2) 226–229.

(sz. n.)

1950 Tiszaigar kétszáz éve. *Szabad Föld* VI. (52) 12.

(sz. n.)

1954 A néprajztudomány helyzetének megvitatása *Az MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* IV. 131–160.

Szekér Nóra

2009 *A Magyar Közösség története*. (PhD értekezés) Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Történettudományok Doktori Iskola, Budapest.

Szemkeő Endre

2000 Az Ethnológiai Adattár dokumentációs gyűjteménye (EAD). In: Főjós Zoltán (főszerk.): *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 649–666.

Tálas István

1955 Az anyagi kultúra vizsgálatának tíz éve (1945–1955). *Ethnographia* LXVI. (1–4) 5–43.

1980 Búcsú Kardos Lászlótól. *Ethnographia* XCI. (3–4) 558–562.

Tompos Krisztina

2016 Egy könyv bezúzása. Bakos József: Mátyusföldi gyermekjátékok. In: Hajdú Anikó (szerk.): *Multietnikus világok Közép-Európában, 1867–1944. Multietnické prostredie v Strednej Európe, 1867–1944*. TéKa Társulás, Nyitra, 79–93.

Vincze István

1950 Beszámoló az Országos Néprajzi Múzeum Tiszaigaz községben folyó kutatómunkájáról. *Ethnographia* LXI. (1–2) 125–126.

Vörös Boldizsár

2012 „Ha az egészség még be is kellett vonni marxista mázzal”. Néhány sajátos eljárás a szakmai eredmények közreadásánál az 1949–1989 közötti magyar történettudományban. In: Erős Vilmos – Takács Ádám (szerk.): *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni történetírásról*. Eötvös Kiadó, Budapest, 62–74.

Archivális források

Akadémiai Levéltár = AL

AL. 102. II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya 1/3. A Magyar Tudományos Akadémia II. osztály 1952. évi munkájának értékelése.

AL. 102. II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya 1/4. A „Bakos–Vargyas”-féle ügy.

AL. 102. II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya 206/3. Bakos József könyv-ügy 1953.

Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum = EA

- 7364 „Tiszaigar társadalmi, politikai, gazdasági és művelődési viszonyai 1944–1964. (Adatgyűjtés).
- 7364 1. sz. melléklet. Jelentés az 1964. szeptember 18.-a és október 18.-a között végzett tiszaigari kiegészítő gyűjtésről.
- 7364 2. sz. melléklet. Jelentés a Szolnok megyei társadalomtörténeti és néprajzi gyűjtésemről /Szolnok, Bánhalma, Tiszaigari, Tiszafüred/
- 13404 Dr. Vargha László levele a Magyar Nemzeti Múzeum tanácsának. Tárgy: Tiszaigaron végzendő változás vizsgálat értesítés.
- 13404 Javaslat, Dr. Vargha László.
- 13404 Vargha László levele rendszeres néprajzi vizsgálat, gyűjtés, tárgyában.
- 17316 Kresz Mária: Jelentés Tiszaigar monográfiájának előkészüléséről.
- 20532 5. Az új életmód és kultúra kutatása, tárgyainak gyűjtése és ezek kiállítása ankét meghívója.
- 31089 21. Kardos László levele Pintér Zoltánnak. 1954. november 17.
- 31089 23–44. Márkus István: Vélemény Kardos László és a Néprajzi Múzeum Munkaközössége Tiszaigar c. könyvéről /kéziratáról/.
- 31089 46–51. Tálasi István: Lektori vélemény Kardos László: Tiszaigar, egy agrárproletár falu a szocializmus küszöbén c. munkájáról.
- 31089 52–54. Kardos László jelentése Tiszaigar c. könyvének kiadási problémáiról.
- 31089 56–65. Győrffy Sándor: Lektori jelentés Kardos László: „Tiszaigar” c. könyve nyers kéziratáról.
- 31089 66–71. Siklós András: Feljegyzés Kardos László „Tiszaigar” c. könyvének kéziratával kapcsolatban.
- 31089 72–80. Fekete Ferenc, Csizmadia Ernő: Jelentés Kardos László „Tiszaigar egy agrárproletár falu útja.” /1744–1951/ c. kéziratáról.
- 31089 123. Levél Róna Andrástól, a Közoktatásügyi Kiadóvállalat igazgatójától Kardos Lászlónak.
- 31089 124. Megállapodás a tiszaigari kiadvány tiszteletdíjáról Balassa Iván és Kardos László között.
- 31089 127. Kardos László: Jelentés az MDP szervezete részére.
- 31089 132. Tájékoztatás a tiszaigari monográfia állásáról a múzeumi Pártszervezet Titkárának.

Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum Dokumentációs gyűjteménye = EAD

5/A-2/B Aláíró ív a kutatásban részt vevők számára.

5/A-2/B Balassa Iván: A Tiszaigari Kiállítás.

5/A-2/B Kiállításstervek.

5/A-2/B Jelentés Barabás Jenő, Keszegh István és Balassa Iván 1949. június 23–26-ig Tiszaigaron /Heves megye/ végzett előzetes tanulmányútjáról.

EAD-10/K Balassa Iván: Kardos László, életrajz.

EAD 10/K Jelentés a „Tiszaigar” című kiadvány munkálatairól és a további teendőkről.

BTK Néprajztudományi Intézet, MTA Kiváló Kutatóhelye, Kézirattár = MTA NTI K

2442 Szendrey Ákos – Szendrey Zsigmond: Magyar Néphit és Népszokás Lexikon

2620 Gunda Béla: Lektorai vélemény Pogány Mária; Tiszaigar című kéziratáról.

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár

Ms 11.134 Pogány Mária: Tiszaigar, egy agrárproletár falu életrajza (1944–1964).

Soarta unei monografii în a doua parte a secolului XX. Istoria a jumătate de secol a culegerii etnografice de la Tiszaigar

Monografia etnografică „Tiszaigar. Biografia unui sat din regiunea Tiszántúl, 1744–1944” apărută în 1997, respectiv cercetarea legată de aceasta are o istorie de aproape o jumătate de secol. Culegerea etnografică a pornit la drum în 1949, iar specialiștii vremii au dorit să o prezinte drept o inițiativă model pentru „etnografia maghiară socialistă”, în concordanță cu cerințele noului regim. La început totul a decurs perfect, în decembrie 1950 a avut loc vernisajul expoziției despre Tiszaigar la Muzeul Etnografic, iar apoi a fost finalizat manuscrisul monografiei, sub coordonarea lui

László Kardos. Editarea volumului însă nu a fost aprobată, astfel că doar după mai multe decenii și numeroase transcrieri a sosit momentul apariției, în anul 1997. Cu cele 279 de pagini volumul prezintă doar un fragment din materialul etnografic de mai multe mii de pagini, însă prin circumstanțele cercetării stă mărturie la mai mult decât atât: la istoria unei discipline, la cariera unor cercetători, la diverse destine omenеști din a doua parte a secolului XX.

**The Fate of a Village Monograph in the Second Half of the 20th Century.
The Semi-centennial History of the Ethnographic Research of Tiszaigar**

The book titled “Tiszaigar. The Biography of a Village from the Tiszántúl Region, 1744–1944” was published in 1997. This monograph and the related ethnographic research have a long past, it means nearly half a century. The fieldwork started in 1949 and the ethnographers would have liked to demonstrate this research as an example of the „Hungarian socialist ethnography”. The work had made good progress initially: the exhibition of Tiszaigar was opened in the Museum of Ethnography in December 1950, shortly László Kardos finished the monograph’s manuscript as well. However, the publication of the book was not permitted. The editors attempted to correct and rewrite some part of the script without success; therefore, the monograph was published almost five decades later. The book with its 279 pages demonstrates only a slice of this considerable undertaking of the Hungarian ethnography. On the other hand, the circumstances of the publishing process testify about more: the history of the Hungarian ethnography, scientific careers, life stories in the second half of the 20th century.

Barabás László

**Búvópatakok mentén, aranyrögök nyomában.
A húsvéti ünnepkör maroszei szokásai
19. századi adatoktól az ezredfordulóig**

Olosz Katalin köszöntése – a szellemi munka örömeivel

Olosz Katalin életműve, munkássága az erdélyi magyar népköltészeti és néprajzi kutatások történetének, a folklórjelenségek történeti forrásainak feltárásában kimagasló jelentőségű. Sok évtizedes kutatómunkájának belső, személyes indítékait veretes szavú vallomásban fogalmazta meg a *Víz mentére elindultam. Tudománytörténeti, népismereti írások* kötetének előszavában: „Kézirattárak mélyén kushadó történeti-néprajzi emlékek nyomába eredtem, megsárgult hírlapok, folyóiratok évfolyam-özönéből próbáltam kimeríteni adatokat, információkat, hogy halovány fényt derítsek az erdélyi magyar népi kultúra korábbi századokból felködlő egy-egy jelenségére. Mint a népballada társát kereső gerlicéje, én is »víz mentére« indultam el: elmúlt idők ókútjából szivárgó erescskék, búvópatakok nehezen követhető folyása mentén, hogy aranyrögök után kutassak [...] azzal a hittel, hogy a többszázados hordalékban aranyszemcsékre bukkanok” (Olosz 2003: 10).

A hittel végzett magyar néprajzi kutatómunka, különösen pályájának első, diktatúrabeli szakaszában nem kevés buktatóval, nehézséggel járhatott. Legyőzésük akkor és mindmáig abban mutatkozott meg legjobban, amit e sorok írója is többször tapasztalt, amikor felkereste a Teleki Téka könyvtári asztalánál vagy otthoni dolgozószobájában: a munka örömforrás. Nem, nem csak robot vagy mindennapi teher. Ennek tartalmát, jelentőségét már kovásznai gyermekkorában átélhette. A kántortanító édesapának és a nagycsaládnak az 1940–1950-es években az erdélyi magyar értelmiségi sors minden nehézségével meg kellett küzdenie. Az anyagi és szellemi önellátás szorításában alakította a mindennapi fi-

zikai és szellemi munkát örömforrássá. Ezt vitte magával a székely leány a sepsiszentgyörgyi középiskolába, majd a kolozsvári Bolyai Egyetemre, ahol a családi indíttatás után kiváló tanári és tudósi életpályákkal, példákkal találkozott, és a szellemi munka értelmével, örömeivel jegyezhet-e el magát. Korán felismerte és megtalálta eljövendő hivatását: az erdélyi magyar népi kultúra rejtett értékeinek felszínre hozatalát, szakmai értékelését és közkinccsé tételét, kezdetben főiskolai gyakornokként, majd közel fél évszázadig akadémiai kutatóként, főkutatóként. Előszeretettel és örömmel kutatta egykori tanítók, tanárok, papok, írók (Kolumbán István, Szabó Sámuel, Kanyaró Ferenc, Kriza János és gyűjtőtársai, Benedek Elek, Viski Károly) népköltészeti gyűjtőmunkáját és gyűjteményeik sorsát, ha kellett, pontosított és helyreigazított szakmai, tudománytörténeti, életrajzi tévedéseket, de mindig a szellemi értékeket becsülő, létrehozó elődök példáját állította kortársai elé. Tette és teszi mindezt szakmailag precíz kimértséggel és alázatos örömmel, olyan intézményi méretű vállalkozásaiban, mint amilyen az erdélyi magyar népballada-katalogus, Szabó Sámuel és gyűjtői körének hagyatéka (Olosz 2009), a *Vadrózsák* második kötete (Kriza 2013) vagy akár egy-egy kérdéskörrel tematikus konferenciákra készített előadása, kutatása, közlése.

Ennek közé sorolható a tavaszi ünnepkör marosszéki szokásairól tartott előadása 19. századi adatok alapján (elhangzott a Kriza János Néprajzi Társaság *Tavaszi népszokások* témájú vándorgyűlésén Nyárádszeredában, 1997 májusában), amelynek írott változata az említett tudománytörténeti kötetben is megjelent (Olosz 2003: 197–205). Ebben teljességre törekvően áttekintette az 1854-től 1900-ig terjedő fél évszázadban az illető székely néprajzi táj tavaszi népszokásairól szóló híradásokat, leírásokat, összesen tíz közlést. Az egykori adatok és leírások többsége (Jakab Elek, Gönczi János, Farkas Károly, Jakab Ödön és mások tollából) a Nyárad mente falvaiból származik, onnan is csupán két településről, Szentgercéről és valószínűleg a bekecsalji Nyáradmagyarósról, valamint a szomszédos Kis-Küküllő vidéki Vadasdról. Az összegyűjtött adatok alapján megállapíthatta, hogy Marosszéknak ezeken a részein eléggé egységes kép bontakozik ki a tavaszi határjárás-határkerülést, fenyőágazást és hajnalozást illetően. Egymást követően szokásrendbe szerveződnek, és bár egyházi ünnephez kapcsolódnak, és fölsejlik bennük a régebbi liturgikus gyakorlat, ugyanúgy kötődnek az agrárév kezdetéhez is. Elsőrendűen profán, világi és közösségi jellegűek, és a fiatal nemzedékek hagyományokba való belenevelődését biztosították.

Nyilvánvalóan adódott a kutató számára a kérdés, hogy miért csak egy-két Nyárad menti településről szólnak a híradások, vagy akár az is, hogy miért írták le többen ugyanabból a faluból (Szentgerice, Nyáradmagyarós) időbeli egymástutánban. Ennek okát egyrészt abban vélte megtalálni, hogy az illető tájegységen belül több olyan írástudó élt ebben a fél évszázadnyi időben, akik több-kevesebb rendszerességgel a vidéki és fővárosi lapoknak dolgoztak. A másik magyarázatát ennél is fontosabbnak tartom: „De lehetséges magyarázatként számolnunk kell azzal is, hogy annyira releváns, annyira sajátos és annyira élő volt a tavaszi ünnepkör maroszéki hagyományanyaga, hogy az újabb nemzedékek is szükségét érezték mozzanatai rögzítésének, eseményei leírásának” (Olosz 2003: 199).

*

Találkozásom egykori határkerülőkkel

Valóban annyira releváns, sajátos és élő volt ez a maroszéki, Nyárad menti szokásrend nemcsak a 19. század második felében, hanem az elmúlt fél évszázadra (1969–2019) visszatekintve is, hogy bizonyossággal állíthatom, aki tollforgatóként megismerte, netán részt is vett benne, szükségét érezte, hogy leírja, rögzítse, dokumentálja. E sorok írójával is ez történt, jó ötven évvel ezelőtt, amikor 1969-ben mint riportúton járó, szokásokról érdeklődő egyetemi hallgatónak a Nyárad menti Bedében Magyar Ferencék és a hegyen túli, szomszédos Vadasdon Máthe Józsefiek először sorolták falujuk húsvéti határkerülését, és megmutattak egy-két határhalmot, Szentgericén pedig a 90 éves Gál Dániel azt állította, hogy most is meg tudná mutatni faluja teljes határvonalt, annyira *emlékezetébe hompolták*. Hűha! Ezt érdekesnek, különösnek találtam. Mennyivel előbb, sokrértűbb, gazdagabb, mint szűkebb szülőföldemen! – irigykedtem naivitásomban. Nyomban elhatároztam, hogy további búvárokodásba kezdek a szomszédos falvakban is. Szerencsémre nemsokára kezembe került Egyed Ákos történész frissen megjelent gyűjteménye: *A megindult falu. Tallózás a régi erdélyi faluirodalomban, 1849–1914*. (Egyed 1970), s ebben olvastam Jakab Elek 1854-ben keltezett írását a húsvéti határkerülésről (Egyed 1970: 34–41), amely időszaki sajtóbeli publikációként valóságos mestermű a maga nemében, a szokásgyűjtést két idősikban, a szerző gyermekkori emlékeit és felnőttkori megélt tapasztalatait rögzítette (Jakab E. 1854).

Jakab Elek bár „székelyföldi szokásként” emlegette, valójában csak szülőfaluja, a Nyárád menti Szentgerice határkerülését ismertette. Közlését átvette Résző Ensel Sándor, és a magyar szokásokról összeállított szintézisében széles körben ismertté tette (Résző Ensel 1867: 160–163). A század végén többen megismételték vagy variálták Jakab Elek szokásleírását ugyanabból a faluból (Gál 1895: 301–303, Kovács 1899: 28–29, Versényi 1900: 17–23, Varga 1900: 268–270). Új szint jelentett viszont Jakab Ödön századvégi népies költő és publicista tudósítása: ő a Kis-Küküllő felső völgyének egyik falujában, Vadasdon figyelte meg ugyanazt a szokást. Vadasdi lévén, ő is gyermekkori emlékeit elevenítette föl, kiegészítve azokat a felnőtt megfigyeléseivel. Szokásleírása Jakab Elekéhez hasonlóan hiteles, ma is használható értékes adatokat tartalmaz (Jakab Ö. 1898: 28–29). Marosszékről akkor e két protestáns felekezetű faluból ismertem adatokat a határkerülés 19. század második fele és a századforduló szokásállapotáról. A magyar néprajzi szakirodalomban az összefoglalások jobbára ezekre hivatkoznak (Bálint 1989: 285–290, Tátrai 1990: 158–159, Bárth 1990: 409, Molnár 1999: 38).

Sokáig úgy tűnt, hogy Erdélyben ez a téma kikerült a kutatók érdeklődési köréből. Szabó T. Attila egyik 1971-ben megjelent közleményében arról ír, hogy Nyárádszentimrén a határkerülés legényavatással kapcsolódott össze. Írásában megállapítja, hogy „a határjárás szokása átalakult formában itt-ott még ma is él. A levéltári kutatók és népszokásgyűjtők feladata, hogy minél több adatot kutassanak fel a szokás egykori vagy mai megletére, magának a szokásnak formai és tartalmi elemeire [...] és a szokással kapcsolatos nyelvi megnyilatkozásokra nézve” (Szabó T. 1971: 30–34). Ugyanakkor Nagy Ödön a havadi szokásokról készített dolgozatában röviden leírta a határjárás emlékezetben megőrzött formáját és a hozzá kapcsolódó fenyőágazást és virágozást. Megállapítása szerint ez a húsvéti szokás csoport az 1950-es évek végén teljesen megszűnt (Nagy 1980: 198–199).

A szokáseseemény protestáns modellje

Az 1970-es években folytatott dokumentálás során hamarosan kiderült, hogy az emlékezetben elérhető adatok szerint Középső-Nyárád mentén és Bekecsalja falvaiban, valamint a szomszédos Kis-Küküllő vidékének több falujában gyakorolják a szokást, átalakult vagy felújított formában

(Barabás 1980: 203–216). A következő Nyárád menti falvakban végeztem terepmunkát: Andrásfalva, Bede, Jobbágyfalva, Nagydorján, Nyárádgálfalva, Nyárádszentlászló, Nyárádszereda, Nyomát, Székelybere, Szentgerice, Szentháromság, valamint a Kis-Küküllő vidéki Vadasd, Havadtő és Rigmány. A tájékoztató gyűjtés nyomán én is megállapíthattam, hogy a szokás a 20. század első felében is nagyjából egységes volt az egész Középső-Nyárád mente és a Kis-Küküllő vidéke említett falvaiban. Előrebocsátom, hogy ezekben a falvakban – Szentháromság és Jobbágyfalva kivételével – többségében protestáns felekezetűek (reformátusok és unitáriusok) laktak/laknak, tehát ekkor a szokásesemények protestáns modelljének változataival találkoztam.

Ezekben a falvakban a szokásegyüttes a következő fő mozzanatokból állt: 1. Előkészületek, 2. Gyülekezés és tisztségválasztás, 3. Határkerülés és megcsapás, 4. Fenyőágazás (virágkozás), 5. Öntözés (hajnalozás, kántálás).

1. Az előkészületek már a határkerülés előtt egy héttel megkezdődtek. A falu fiataljai a besorozott legények vezetésével a közeli vagy távolabbi falvak fenyveséből annyi ágat vágtak, ahány családja vagy ahány nagylányos háza volt a falunak. A fiatalok feladata volt az is, hogy a határon lévő csorgókat, kutakat kitakarítsák, ők újították meg a falvak határait jelző dombocskákat, a *határhompok*at is. Erre általában nagypénteken került sor, egy-egy idősebb ember vezetésével.

2. Húsvét szombatján az esti gyülekezésre összekürtölték a falut, vagy ostorral csattogtattak. A gyülekezőhely általában a falu központja vagy más jeles pont (kőhíd, domb, temető) szokott lenni.

A kisebb falvakban minden 14-15 évesnél idősebb legény és felnőtt részt vett a határkerülésben. A menet zömét mindenütt a legények, a fiatal házások és az idősebb emberek alkották.

Gyülekezés után megválasztották a határkerülés vezetőit azzal a céllal, ahogyan azt Jakab Elek idézett leírásaiban megfogalmazta: „Kik az ünnepély folyamát vezessék, mindent rendben tartsanak, a határkerülésre újonnan felavatandókat beiktassák, a megállapítandó szabályok ellen vétőket megfenyítsék” (Jakab E. 1854: 141). A főbb tisztek a következők: *király*, *csapómester*, *sereghajtók*, *oldalvédők* és *csendőrök* vagy *felvigyázók*. Jakab Elek leírásában: *főkirálybírók*, *alkirálybírók*, *dülök*, *kém*, *káplár*, *pap* és *énekvezető* szerepel. Az emlékezetből elérhető adatok szerint papot és énekvezetőt a 20. században már nem választottak, ehelyett királyt emeltek. A *királyemelés* a tisztségválasztás legfontosabb mozza-

nata. Királynak általában a falu legidősebb emberét választották, maguk fölé emelték, föl-földobták, miközben háromszor kiáltották:

Határt kerülünk, / Búzáat szentelünk, / Királyt emelünk (Nagyadorján) vagy *Királyt emelünk, / Papot szentelünk, / Adj, Uram, áldást, / Bort, búzáat, törökbúzáat* (Bede).

A megválasztott király átvette a hatalmat, és a határkerülők figyelmébe ajánlotta a törvényeket: tilos a káromkodás, harag, duhajkodás, illetlenkedés, csak bátyámuramnak és öcsémuramnak szólítsák egymást.

3. Ezután megkezdődött a tulajdonképpeni határkerülés. A menet élén a király haladt, utána az ítélobíró, a csapómester, a széleken az oldalvédők, hátul a sereghajtók. Induláskor a fiatal suhancokat, 14-15 éves növendékeket, akik először jöttek határkerülni, előreküldték, hogy keressék meg a csorgókat és határdombokat. Ha megtalálták, kürtöltek, tüzet gyújtottak, vagy kiáltották: *Ide, ide, itt a határhomp* (Jobbágyfalva).

A határkerülő menet kiért a mezőre, sorra járta, számba vette a csorgókutakat, forrásokat. Ha valaki hibát talált a munkában, a kút kitarítóit 20–25 botütésre ítélték, ráfektették a kútra és úgy csapták meg. Megcsapás járt azért is, ha valaki nem tartotta be a törvényeket, elmaradt a sorból, megérszegedett stb. Vége-hossza nem volt a *hibáldózás*nak, hogy a határjárás minél mulatságosabb legyen. A király parancsolt, az ítélobíró ítélte, a csapómester csapott.

A csorgóknál sokkal fontosabb volt a határhompok ellenőrzése. Az előre küldött növendékek azon igyekeztek, hogy szép nagy tűzzel várják a határkerülőket. Azok kifogásolhatták, hogy nem jó helyre rakták a tüzet, nem pontosan a határ szélére, foglaltak a szomszéd falu határából, vagy a sajátjukat csonkították meg. Az oldalvédők megragadták a tűzrakókat, kezük-nél-lábuknál fogva odaverték farukat a határhomphoz, miközben többször ismételték: *Emlékezzél, hogy itt van a határ!* (Szentgerice). A *hompolás* akkor sem maradt el, ha semmi hibát nem találtak. Minden határdombnál három-négy suhancot emlékeztettek ilyenformán a határ helyére.

Így járták végig a határkerülők az összes határdombokat. Jó időben megkerülték az egész határt, rossz időben csak egy részét vagy már eleve szakaszokra osztva, két-három évenként kerülték meg az egészet. A szentgericeiek csak a búzával vetett határrészt kerülték meg.

Általában mindenik falu határkerülői egy időben indultak, és az éjszaka folyamán rendszerint találkoztak a szomszéd falubeliekkel a kettős és hármas határoknál, határhompoknál. Mindenik falu határkerülői azon

igyekeztek, hogy elsőnek foglalják el a közös határhompot és a rajtuk gyűjtött tüzet. Amelyik csapat hamarabb ért oda, megtehetette, hogy *foglaljon* a másik falu határából, elmozdíthatta a határhompot, és mélyen bevihette a szomszéd falu határába. Az ilyen határvitatkozásakor se vége, se hossza nem volt a tréfás kérdezetésnek. Ez a *játékszerűség* (ahogyan egyik vadasdi adatközlőm nevezte) akkor sikerült jól, amikor a szomszéd legtudálékosabb öregei mérték össze furfangos képességüket. Mikor véget ért a szópárbaj, a király minden határkerülőt – aki eddig megúsza – végig fenekeltetett öt botütés erejéig, ugyancsak *az emlékezet okáért*. Az utolsó határhompon az idősebb legények feladata volt a tűzgyújtás; most már az újonnan avatott legényeken volt a sor, hogy a tüzet elfoglalják, s ha ez sikerült, követelheték az öregebbek megcsapását. Így velük egyenlőkké váltak.

4. A *fenyőágazás* vagy *virágozás*. A határkerülés befejezésekor az idősebbek hazamentek, a legények elindultak fenyőágazni. A falu egyik végén kezdtek, és a kapura kötözték-szegezték a már előkészített fenyőágakat. Vadasdon földbe állították az ajtó vagy az ablak elé, Gálfalván kútra, ház tetjére, kapukra szegezték, Bedében rárótták a nevét annak, akinek szánták, Adorjánban, Szentháromságon a leányos házakhoz tetőágot, fenyőcsúcsot tettek, ahol nem volt leány, oldalágot. Ezekben a falvakban minden házhoz tettek fenyőágot. Havadtón viszont külön szabálya volt annak, hogy melyik leánynak melyik legény teszi a fenyőágakból összefont koszorút. Hajnalban a fenyőágazás vezetői, a vőfélyek végigjárták a falut, és ellenőrizték, hogy megvan-e mindenütt a fenyőág. Némelyik legény egész éjszaka őrizte a fát, nehogy valamelyik vetélytársa bosszúból ledobja vagy ellopja.

5. *Öntözés* vagy néhány településen *hajnalozás, kántálás*. Vasárnap, húsvét első napján újból gyülekeztek a legények és a férfiak, de csak azok, akik öntözni, hajnalozni készültek. Ismét megválasztották a vezetőséget: két *vőfélyt*, *királyt*, két *csapómestert* és két *öntözőt*, ezen kívül az adománygyűjtőket, *korsóst* és *kosarast*. Éjfélkor a falu végére vonultak, és az egyik utcason elindultak. Ahol a háziak levették a fenyőágot, annak jelül, hogy nem várják őket, oda nem mentek be. Ahol kint volt az ág, a ház előtt énekbe kezdtek, majd az egyik vőfély és az egyik öntöző a gazdától megkérték a helyet. Bemenetel után az első vőfély vagy a király elmondta a köszöntőt, amelyben utalt a határkerülésre, és az egész háznépnek áldást, boldog ünnepet kívánt. A köszöntő után valamelyik öntöző egy csoport puszpáanggal a sajtárból vizet locsolt a háziakra. Ezután a hajnalozók megtáncoltatták a gazda leányát és feleségét. Végül előállt a második öv-

fély, a hajnalozók nevében elbúcsúzott és adományokat kért. A háziaszszony átadta a kért adományokat, néhány tojást, egy darab szalonnát; bort töltött a korsóba, kalácsot tett a kosárba.

Az öntözés, hajnalozás legfontosabb szereplője a fentiek mellett a *hamubotos*; más, helyi megnevezéssel *hamubutykás*, *kacros*, *kardos*, *kókós*. Öltözete fehér, hosszú alsónadrág, fehér ing, álarc. Derékszíján kolomp lógott, kezében hamubotot, rúdra kötött, hamuval telt zacskót tartott. A hamubotos vigyázott a rendre és a csendre. Ő vezette az öntöző menetet, a hajnalozók előtt szaladt. A bámészködőket elkergette, a lemaradózókat elfogta, és visszarendelte a sorba. A hajnalozók, a kíváncsi felnőttek és főleg a gyermekek minden alkalmat kihasználtak, hogy bosszantsák. Leönthették vízzel, elakaszthatták, ő pedig mindenkit megkergethetett, mindenkinek megmondhatta a véleményét, bárkitől bármit kérdezhetett. A legfontosabb az volt, hogy minél több legyen a nevetnivaló.

Az öntöző csapat énekszóval, zeneszóval végigjárta az egész falut. A hajnalozás végeztével betértek valamelyik vőfély házához, az összegyűlt tojásokból hatalmas rántottát készítettek, közösen reggeliztek, *rántottáztak*. Délután kezdődött a tánc, a húsvéti multság. Tánc közben az összegyűlt adományokból díjmentesen ehetett-ihatott mindenki, akinél a hajnalozók jártak.

Szentgericén a *didergés* is a húsvéti ünnepi időben zajlott. Húsvét első vagy harmadnapján este tizenöt-húsz házas férfi és legény rongyos ruhákba öltözött, és végigjárta a falut. Az ablak alatt vagy az ajtó előtt *dideregni* kezdtek, állkapcsukat, fogukat összeütve, csattogtatva, egész testükben reszketve adták ki a hangot: *bu! bu! bu-bu-bu!* Hangjukat elváltoztatva, egymással versenyezve kikiabálták az illető család tagjaival történt eseteket. Ez a csúfoló felköszöntés kijárt mindenkinek, akinek a magatartása, viselt dolgai nem egyeztek a közösség értékrendjével.

Agrárrítus, liturgikus hagyomány, jogszokás, legényavatás, játék

A határkerülés eredete minden bizonnyal az agrárkultuszhoz kapcsolódik. E rítuscselekmény célja a termőföld védelme, a föld termékenységének, a bő termésnek biztosítása lehetett. Jakab Elek leírásában a célt a választott pap imája fogalmazza meg: „Áldd meg határunkat, szőlőhegye-

inket, kertjeinket... Távoztass el mezeinkről jégesőt, sáskát, árvizeket, falunktól tüzet, pestist, adj bőv esztendőt..." (Jakab E. 1854: 141). Dömötör Tekla újabb időbeli megfogalmazása szerint: „A nagyheti határkerülés már a középkorban egyházi szokás volt, és arra szolgált, hogy a szántóföldek mágikus körülfárásával a zsendülő vetést védjék a feltámadás ünnepe körüli időben” (Dömötör 1974: 56).

A mágikus elemekhez, a mágikus kör alapjelentéséhez keresztény imák és jelképek csatlakoztak. Bálint Sándor a szokást középkori liturgikus hagyománynak tartja. Ezt írja: „A régi ország több vidékén, főképpen a peremeken elszigetelődött szokásként máig él a húsvéti *határkerülés*. Hogy katolikusok is, erdélyi protestánsok is egyaránt ismerik, arra mutat, hogy a középkorban e szokás történelmi hazánkban is általános lehetett [...] Az ünnepek ünnepén, húsvét hajnalán hírül vitték a földeknek is az Úr nagy győzelmét, a feltámadást, hogy a gonosz szellemeket, a természeti csapásokat a föltámadt Krisztus hatalmával a határtól elrettentsék” (Bálint 1989: 285).

Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a határkerülést a magyar népszokások rendszerezői, Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos nem a naptári ünnepekhez kapcsolódó szokások között említik, hanem a régi közösségi élet szokásai között (Szendrey Zs. – Szendrey Á. 1943: 240). Arra is figyelmeztetnek, hogy a közösségi élet át meg át van szöve jogi emlékekkel, egykori jogszokásokkal, amelyek érvényüket veszítve népszokásokká alakultak. Példaként éppen a határjáraskor alkalmazott megcsapás szokását említik. A 20. század második felében Mérey Klára, Szabó T. Attila és Takács Lajos idézett tanúvallomásokot a határjárásos megcsapás 17–18. századi szokásaira (Mérey 1967: 533–546, Szabó T. 1971: 30–34, Takács 1974: 389–396). Orbán Balázs a megcsapással éppen a Nyárad mentén találkozott (Orbán 1870: 45).

Az „emlékezet okáért” való megcsapásnak a Nyárad menti határkerülésben a telekkönyv behozatala előtti időben nagy jelentősége, és a szokásban megjátszott határfoglalásnak, határvitakozásnak egykor komoly tartalma volt.

A határjárás, határkerülés legalkalmasabb ideje húsvét ünnepe lehetett. Az alkalmanként elrendelt határkijárási és megcsapási szokása a faluközösségek szokásrendszerébe illeszkedve állandósult, rendszeressé vált. E jogszokás helyi alakulását, népszokássá válását bizonyítja az egykori széki közigazgatási vezetők (főkirálybíró, alkirálybírók, dúlók) éven-

kénti megválasztása a határkerülés ceremóniájának levezetésére, mintegy a törvényes határkijárást utánozva. A falvak határainak ellenőrzése, a határhompok megújítása húsvét ünnepén egybefonódott a feltámadás ünnepével, a termőterület újbóli birtokbavételével, a jó termést biztosító, termékenységarósló szokások maradványaival.

A telekkönyv bevezetése után a határjárás birtokjogi jelentősége fokozatosan megszűnt. A szokást tovább éllette a hagyomány, de lassanként megváltozott a funkciója: fölerősödött legényavató jellege. A faluközösség nemcsak a határok pontos ismeretét nyújtotta át a felnövekedéseknek, hanem a termőföld megbecsülését, a munka- és a rendszeret, az összetartozás érzését is. A határkerülés legényavató alkalomnak bizonyult, és ezekben a falvakban kizárólag a határkerüléshez tapadt. A hompolásos felavatásnak nemcsak birtokjogi, hanem sokkal szélesebb körű társadalmi jelentősége is volt: a felavatott fiatalok megkezdheték a legényéletet, az idősebbekkel egyenjogúakká váltak.

A határkerülés funkcióváltása következtében a szokásban felerősödött a játék, a szórakozás, szerepjátszás. Néhány mozzanatát (megcsapás, királyemelés, határvitatkozás) keretjátéknak, vetélkedő játéknak is nevezhetnők. Ebből adódóan befogadhatta más szokások szereplőit is, lásd például a lakodalmi vőfélyek vagy a farsangi hamubotos szerepkörét.

Szokásváltozatok az 1980-as években

A határkerülésnek a fentiekben röviden vázolt, protestáns típusúnak nevezett szokása – az 1970-es évek idős adatközlőinek egybehangzó vélekedése szerint – az első világháború előtt élte fénykorát. Az első világháború után megkezdődött a felbomlás, egy-egy évben ki-kimaradt, egyes falvakban teljesen megszűnt. A következő cezúrát a második világháború és az azt követő társadalmi-politikai változások jelentették, ekkor szűnt meg például Nyárádszeredában, Nyárádgálfalván, Backamadarason, Jobbágyfalván és Csíkfalván. A zártabb helységekben, például Szentháromságon, Bedében, Rigmányban, Vadasdon, Nyárádszentlászlón megszokásokkal ezekben az években is élt.

A tulajdonképpeni határkerülés megszűnése nem jelentette a teljes szokáseggyüttes elhagyását. Közösségi funkcióját a fenyőágazás és az öntözés (hajnalozás, kántálás) vitte tovább, bővülve annak szokásköre.

A megcsapásos felavatástól az öntözés-hajnalozás átvette a legényavató szerepkört is. A besorozott legények fogadják a zenészeket, ők szerzik be a fenyőágakat, ők mondják a köszöntőket, szervezik a mulatságot. A szokásnak ez a formája néhány hagyományörző faluban (Szenháromság, Bede, Rigmány, Vadasd) megszakítatlanul élt az 1970-es és 1980-as években. Másutt, így Jobbágyfalván és Csíkfalván az 1970-es évek elejétől megpróbálkoztak a határkerülés régebbi formáinak felújításával. Húsvét szombatján este újból kimentek a határra, de csak az első határdombig. Ezt *csonka határkerülésnek* nevezték.

1988-ban három szomszédos faluban: Nyárádszentlászlón, Nyárádgálfalván és Szenháromságon figyeltem meg a szokássorozat eseményeit. Szentlászlón ünnep szombatján este idős férfiak, húszan-húszonöten, unitárius papjukkal kimentek a határra, az első búzavetéshez. A tiszteletes úr imájában áldást kért a vetésre, a határra, az emberek munkájára. Hívei levett sapkával, magukba roskadva hallgatták. Utána énekelték a közismert zsoltárt: *Tebenned bíztunk eleitől fogva.*

A határról bejőve *királyt, ítélőbírót, csapómestert* választottak, utána megkezdődött a botolásos büntetés, a *zsoldosztás*. Sorra mindenkinek kiosztották a zsoldját: öt, tíz, tizenöt, húsz vagy huszonöt botütést. Aki nem köszönte meg, annak kétszeresét adták. Végigbotoltak mindenkit, de csak ketten voltak tizennégy éves legények, akiket botolással fel lehetett avatni. Szentlászló kicsi település, 1988-ban tizenkilenc éves besorozott katonalegény egy sem volt a faluban. Azért kellett egy tizenhét éves és egy huszonhárom éves legény legyen az öntözést szervező vőfély. Ők zenekart alakítottak, és ez a zenekar szervezte az öntözést.

A húsvét hétfői öntözésben is ezt a kettősséget figyelhettem meg. Az öntöző menetben ott vonultak a szombat esti határkerülők és a falu teljes legénysége, még az ötvenéves vénlegények is. Végig érződött, hogy az idősebbek kiiregedtek az öntözésből, mégis ragaszkodnak hozzá. Éltetni szeretnék a megőrzött, de kiüresedett szokásformákat. Ezzel ellentétben a fiatalok beleélték magukat a vőfélyi szerepkörbe. A felköszöntött házakban ők próbálták biztosítani az öntözés ünnepélyességét, szertartásosságát.

Gálfalván, a községközpontban ennek éppen az ellenkezőjét tapasztaltam. Itt nem volt határra menés, botolás sem. Mintha az egész húsvéti fenyőágazást, öntözést a futballistákért, a sportért szervezték volna. A sporttanács és a kollektív gazdaság hozatta a fenyőágakat. A húsvét

másodnapi öntözőmenetben az idősebb sportbarátok vonultak, és néhány *regutalegény*. A futballcsapat tagjai nem voltak az öntözőmenetben: arra hivatkoztak, húsvét hétfője munkanap, dolgozniuk kell. Meg kell adni, a gálfalvi öntözőcsapat sokkal kitartóbb volt, mint a szentlászlói. A falu felső végén a cigánytelepet is bejárták. Inkább pénzt gyűjtöttek, nem természetbeli adományokat. A begyűlt pénzből sportfelszereléseket, labdákat vásárolnak, mondták, és kell a pénz a meccsek utáni ellátásra is.

Szenháromságon sem volt már határkerülés, de fenyőágazás, virágzás igen. Az öntöző legények felköszöntötték a falu népét, a hamubotos haladt a menet élén, adományokat gyűjtöttek, közös záró mulatságot, *rántottázást* tartottak. A szokásmozzanatok hasonlósága ellenére igen nagy különbségeket észlelhettem az esemény összetevőiben és megélésében.

Szenháromság nagyobb falu és több a fiatal, mint Szentlászlón vagy akár Gálfalván. Itt nem akárki vehet részt a fenyőágazásban, öntözésben, hanem csak a besorozott katonalegények, a tizenkilenc éves *reguták*. Katonalegények 1988-ban összesen heten voltak. Ennyi nem elég az öntözőmenethez, bevettek két utánuk következő évjáratból is hét legényt, ők a *pótreguták*. A regrutalegényeknek kötelezően részt kell venniük a fenyőágazásban-öntözésben, nem maradhat ki senki. Ez szégyen lenne.

A hagyományoknak megfelelően a katonalegények nagypénteken elmentek, hogy a mezei *csorgókutakat* megkeressék. Megkeresték, de nem kellett kitisztítani, kitararítani, mint egykor. Figyelmeztették is az idősebbek a fiúkat, hogy ne nyúljanak hozzájuk egyáltalán, mert a kollektív gazdaság cementgyűrűbe fogta és befedte a forrásokat. Csak tudják hol létüket, és állítsanak melléjük egy-egy *csóvát* (kizöldült ágat) emlékebe.

Hagyományosan történt a fenyőágak beszerzése is. A regrutalegények szülei összepótoltak, ebből fedezték a költségeket. Nemcsak a házak kapujára, hanem a közösség szakrális épületeire, a római katolikus, a református és az unitárius templom kapujára is tettek fenyőágot. Az édesapák, rokonok szerepe nem ért véget a fenyőágazással, ők kísérték az öntözőmenetben a legényeket. Ők a kéregetők. Az évenként sorra kerülő szülőlk a kiadásokkal és a pontosan nyilvántartott ajándékba kapott pénzzel és adományokkal vagy *buknak* vagy *nyernek*. Itt évenkénti szimbolikus ajándékcseré történik.

Szenháromságon az öntözők már húsvét első napján délben, a mise és az istentisztelet után elindultak. Ünnepe első napján azok engedték be,

sőt kérték, hogy keressék fel őket, akiknek másodnapján, hétfőn dolgozniuk kellett. Csak vasárnapra jöhettek haza szülőfalujukba ünnepelni. Legtöbbször a hagyományos időben, húsvét hétfőjén várták az öntöző csapatot. Aznap már reggel megkezdték. Úgy intézték, hogy a mise kezdetére éppen a katolikus templomhoz érjenek. Az öntözőmenet (az álarcos hamubotos kivételével) a templomba vonult, a karzatra. Mise után felköszöntötték a katolikus és az unitárius lelkészt. A beszolgáló református lelképásztor nem helyben lakott, gyorsan távozott.

Szentháromságon a regruták mind vőfélyek abban az értelemben, hogy mind tudják és felváltva mondják a beköszöntő verset, bár senkit nem neveznek közülük vőfélynak. Azt a hosszú beköszöntő verset mondták felváltva heten, melynek változatát az 1969-es gyűjtéskor is lejegyezték Bedében, s amely a határkerülés rövid foglalata. Íme, egy részlete:

*Igen tisztelt uram, szokás minálunk
Falunk határára ilyenkor kimenni.
Ki is mentünk Isten kegyelmével,
Onnan jöttünk ilyen ellankadt kedéllyel.
Határkompjainkat helyreállítottuk,
Csorgó kútjainkat megjavítottuk,
Hogy a bágyadt munkás majd a nyár hevében
Szomját olthassa tiszta jókedvében.
Imákat zengtük a menny kárpitjára,
Bő áldást szórjon Isten falunk határára.
Áldott legyen annak búzatermő földje.
Szőlőskertje, rétje, őszi s tavaszi minden veteménye...*

A vers szerzője valószínűleg kántor vagy tanító lehetett, hiszen érződik rajta „az okos kántor” (Viski Károly találó kifejezése – Viski 1992: 345) hangvétele. A köszöntők műfajában viszont kerek egész: beköszöntő a családi házhoz, a húsvéti szokások epikus felidézése, Krisztus feltámadásának köszöntése, az öntözés bejelentése, biztatás a táncra, áldás és adománykérés. A vershez hasonlóan jól strukturált az öntözés szertartása is: zeneszóval érkeztek a kapuhoz, onnan csendben az ajtóhoz vonultak, kopogtattak, a beköszöntő elmondta a verset, utána mindenkit – leányt, asszonyt, férfit, gyermeket – megöntöztek, megtáncoltatták a leányokat, asszonyokat, majd az elköszönő verssel búcsúztak a családtól.

Ebben a szokáskeretben a regrutalegények végig a komoly szertartássóság megtestesítői voltak. A szokásrendből nem hiányoztak a szakrális mozzanatok, az ünnepélyesség, a közösség arcáról jókedv sugárzott, és a rögtönzött párbeszédekben feltárult az ünnep másik oldala, a tréfálkozás, az évődés is. A kettő harmóniába olvadt, mint az élet ritka ünnepi pillanataiban. Csak a hivatalos tréfacsináló, a *kókós*, a hamubotos húsvéti bolond vált színtelen figurává vagy éppen színes kellékké.

A nyolcvanas évek második felében a három szomszédos falu szokásváltozatain kívül még több Nyárád menti, bekecsalji református és unitárius közösségből gyűjtöttem forgatókönyvszerű adatokat, de ezek nem módosítottak lényegesen a szokásegyüttes protestáns modelljén.

A határkerülés katolikus szokásrendje: egyházi processzió

Ezzel párhuzamosan a terepmunkát kiterjesztettem a Felső-Nyárád mente homogén katolikus felekezeti falvaira – Nyárádremetére, Nyárádköszvényesre, Mikházára és Deményházára – is. Nem kis meglepetésemre kiderült, hogy ezekben a falvakban ki-kihagyásokkal, de járnak határkerülni, sőt Nyárádremetén a szokás élete emberemlékezet óta folytonos. De az is hamar kiderült, hogy e falvak határkerülési szokásrendje különbözik a protestáns falvak szokásrendjétől. A gyűjtött adatokból kirajzolódott a határkerülés régiesebbnek tűnő, a csíki, gyergyói, udvarhelyszéki és háromszéki katolikusok szokásrendjével rokonítható típusa, katolikus modellje (Bálint 1989: 285–290, Barabás 2000: 157–161, Pozsony 2000: 38–48, Tamási 1997: 156–158).

Nyárádremetén minden évben a búzával bevetett határrészt kerülték meg, a négyes határforgó szerint az egész remetei határ negyed részét. Húsvét első napjának hajnalán idősebb emberek és asszonyok, előimádkozók és előénekesek vezetésével, zászlókkal, feszülettel, énekelve a határra vonultak. Az utcai és mezei keresztelnél énekeltek, jó termésért, bőségért imádkoztak. Általános szokás szerint a zsenge búzaszálakból koszorúkat fontak, és a zászlókra akasztották, úgy vitték a falukban a megújuló természet és élet jelképeit. Zöld ágakat, fűzfaágat, mogyorófaágat törtek, a templomi megszentelés után az istállóba és a kapukra szúrták, *szentelmény*ként őrizték.

A kollektivizálás után, érthető módon, megcsappant a remeteiek határkerülési kedve. Miért kerüljék a vetést, a határt, ha nem az övék? A környező katolikus falvakban el is hagyták a szokást. Deményházán a határkerüléskor avatták fel az újoncokat, vagyis azokat a fiatalokat, akik először mentek határkerülni, nyírfavesszővel a hátuljukra vertek. Köszvényesen a fiatal menyecskéket vesszőzték meg – *egészséggel viseljétek*, mondták. Remetén a megvesszőzés és felavatás szokáseleme hiányzik, itt a zöld ág nem profán cselekvés eszköze, hanem szentelmény.

Nyárádremetén az egyházi processzióként megélt határkerülést a kommunista hatalom nem tudta betiltani, minden évben megtartották a határbeli körmenetet, csak évről évre fogyatkoztak a határkerülők. A hetvenes évek közepén aztán fordult a szokás élete. Felnőtt az a nemzedék, amely már nem ismerte az önálló földművelő gazdálkodást, és nem féltette jégveréstől, tűztől, betegségektől az életgabonát. De a feltámadás közös ünnepe megmaradt, és meg a családi együttlét ritka alkalmá. Ahogy minél többen kerültek el a faluból, úgy vált egyre inkább a szülőföld hívó szavává, e katolikus közösséghez – és vele a székelységhez, magyarsághoz – való tartozás jelképévé a húsvéti határkerülés, és évről évre népesebbé a határkerülő menet. Szokásunk funkcióváltozáson ment át, de megőrizte alapvetően szakrális, egyházi jellegét.

Az 1989-es változások után

Mi történt szokásunkkal az 1989-es változások után? Vizsgáljuk meg először a homogén katolikus falvak változatait.

Nyárádremetén talán még soha nem indultak annyian határkerülni, mint 1990 húsvétján. Lehettek vagy négy-ötszázan, az idős férfiktól és asszonyoktól a nyolc-tíz éves gyermekekig. Aki csak tehetett, hazajött Marosvásárhelyről, Székelyudvarhelyről, Csíkszeredából, Szovátáról, hogy az otthon maradtakkal együtt kimenjen a szülőföld határába, és együtt éljék át a feltámadás ünnepét, örömét. Hajnali csengettyűszó ébresztette a falut, s kicsi idő múlva megszólalt a templom harangja is. A határkerülők a templom előtt gyülekeztek, kihozták a zászlókat, a Jézus korpuszt és a feszületet. Hangtalanul és gyorsan megszerveződött a menet: elől a zászlóvivők, a korpuszt és a feszületet hordozók, a csengettyűs, utánuk a férfiak, legények négyes-ötös sorban; majd külön menetben a nők, itt is

elől az idősebbek, utánuk a fiatalok. A menet rendjére néhány középkorú szervező és az idős előimádkozó vigyázott.

Az előimádkozó és előénekes, a kántorral együtt azt az éneket kezdte, amelyet az egykori határkerülőkötől tanultak, és amelyekről úgy tudják, hogy nincs meg egyetlen katolikus népénekes könyvben sem: *Midőn felébredtek / E szókra gerjedtek / Dicsértessék Jézus Krisztus!*

Az első utcai kereszti énekelték ezt a hosszú, tizenegy szakaszos éneket. A határkerülés során még a következő feltámadási énekek kerültek sorra: *Szent Magdolna elmene ama reggel sírva, Feltámadt Krisztus e napon, Örvendetes napunk támadt, Apostolok királynéja, Mennynek királyné asszonya*; hazafelé a templomhoz közeledve a *Nagyasszonyunk, hazánk reményét* énekelték.

A határhoz legközelebbi keresztnél megálltak, az előimádkozó olvasni kezdte a határkerülés hagyományos imádságát. Ez az imádság szinte szó szerint egyezik a Domokos Pál Péter által gyűjtött gyergyói változattal. (Török Ferenc gyergyócsomafalvi plébános kéziratoss lejegyzése nyomán közli Domokos Pál Péter, illetve Bálint Sándor 1989: 288, 396.)

A remetei határkerülők 1990-ben találkoztak a köszvényesi menettel. A köszvényesi keresztalja népe kevesebb, mint a remetei, százan ha lehetnek. Találkozáskor meghajtották egymás előtt a zászlókat, kezét fogtak. Közös pihenőt tartottak, tüzet gyújtottak, szalonnát sütöttek, falatoztak. Míg a pihenő tartott, a fiatalok fűz- és mogyorófákat vágtak, tavaszi mezei virágokat szedtek, zöld ág és virágerdő indult hazafelé a menetel. A templom előtt a plébános és az otthon maradottak fogadták a menetet. A lelkész köszönetet mondott híveinek, hogy megtartják ezt a *szép, ősi hagyományt*, majd közösen megkerülték a templomot, elénekelték a *Székely himnuszt*, és mise következett, amelyen megszentelték a hazahozott zöld ágakat.

A fordulat utáni első szabad húsvéton, az 1990-es nyárádrémetei határkerülés az előző évek, évtizedek katolikus modellje szerint zajlott le. Megnőtt viszont a résztvevők száma, az előző évekhez képest megkétszereződött, főleg fiatalokkal. Az idősebb korosztály, az előimádkozók nemzedékének igyekezete arra irányult, hogy a határkerülés hagyományos népi-vallásos rendjét biztosítsa, ami szerintük *egy kicsit megzavarodott, nem a rendjén ment a szertartás*. Megnyilatkozásaikból egyértelműen kiderült, hogy a határkerülést egyházi szertartásnak tartják, és akként is élték meg.

A határkerülés egyházi szertartása 1990-ben viszont egybefonódott a kollektivizált földek visszaszerzésének vágyával, és azzal a reménnyel, hogy visszaáll a falu egykori életrendje. Harmadik jelentésrétege a magyarsághoz való tartozás nyilvános, közösségi megvallása, amely a szimbólumokban (az egyháziak mellett a piros-fehér-zöld zászlók, a *Székelly himnusz* eléneklése) is kifejeződött. A szabadság, az összetartozás öröme és az újrakezdés reményét fogalmazták meg hagyományos szokásnyelvezetben.

A fordulat tehát a Felső-Nyárád menti homogén katolikus falvakban az egyházi processzióként megélt határkerülés, a közösségi ünnep kitelebélyesedését, jelentésbeli gazdagodását, a résztvevők korcsoportjainak megfiatalodását hozta. 1991-től viszont változás állt be a remetei szokásrendben. Az új lelkész szakított azzal a hagyománnyal, hogy a templom kapujában fogadja a határkerülőket. Maga is részt vett a processzióban, ő lett az irányítója, szervezője. Ennek nyomán a határkerülés ideje és eseménysorozata lerövidült, a hagyomány diktálta szerepeket (előimádkozó, előénekes) az egyház hivatalos képviselője vette át.

A falu elfogadta ezeket a változásokat. Az idősebbek nehezményezik, hogy a határkerülésen túl sok a fiatal és a gyermek, akik a menet végén rendetlenkednek. A fiatalok számára a húsvéti határkerülés elsősorban egy jó kirándulás.

A protestáns lakosságú falvak közül először azokat vizsgáljuk meg, amelyekben az 1950-es évek óta nem volt határkerülés vagy fenyőágazás, a menetszerű öntözés is kikopott a hagyományból. Ilyen Nyárádszereda, Nyárádgálfalva, Backamadaras. Az 1990-es évek elején mindhárom településen felújították a szokásegýüttést: Nyárádszeredában 1990-ben, Gálfalván és Madarason 1991-ben.

Nyárádszeredában 1990-ben a húsvét előtti héten megújították a falu határait jelző hompokát, összesen tizenhatot. A szokás egykori modelljét ismerő idősebbek irányításával, akik legényként részt vettek a fél évszázaddal ezelőtti határkerülésben, *királyt, hajdút, csendőröket, csapómesztert* választottak, és ünnep szombatján este megkerülték a határt. Új mozzanatként a faluhoz legközelebbi határhompnál ökumenikus istentiszteletet tartottak a református és római katolikus lelkipásztor szolgálatával. A szertartás után a határhompra tették és pálcával megcsapták a résztvevőket, először azokat, akik nem mentek ki a határra: a két lelkipásztort és az eseményre összegyűlt falubelieket. A falu határát ötven-hatvan tagú,

néhány idősebb emberből, leginkább középkorú férfiakból és legényekből, suhancokból álló csapat járta be. A második határhompnál a suhancokat botolták meg, utána pedig mindenkit, aki vétett a megszólítási és egyéb szabályok ellen. A határkerülés idejére megteremtődött a játék és a szabadság világa.

Az előző évhez viszonyítva 1991-ben sokkal többen vettek részt a határkerülésben. Ekkor volt a kollektivizált földek visszakövetelésének, visszaadásának ideje. Ez adta a határkerülés aktualitását. Ünnepszombatján este százötven ember indult a határra. Velük együtt tartva, hamarosan kiderült, hogy tízen-tizenöten lehetnek azok, akik emlékeznek még az egykori határkerülésre, és ismerik a nyárádszeredai határt. A határkerülők zöme, a középkorúak nemzedékének többsége nem tősgyökeres nyárádszeredai, hanem *jövevény*. Ide nősültek, ide jöttek dolgozni, valamilyen ok miatt ide költöztek, és inkább szeredainak tartják magukat, mint sok helyben született. A szokásban való részvétellel a hagyományokba is szeretnék beleélni magukat, szeredai identitásukat erősíteni. A határkerülés és öntözés szervezését az országos érdekvédelmi szervezetünk helyi vezetősége vette át, és közösségépítő céljaira próbálta felhasználni.

Utólag visszatekintve, a szokás életgörbéjében 1991 volt a csúcspont. 1992-ben már nem kerülték meg a teljes határt, hanem csak a két legközelebbi határhomphoz mentek ki. A legények zöldágyaztak, de az öntözők két csapatában inkább házas embereket, középkorúakat, községi tisztségviselőket lehetett látni. A szokás hagyományokból ismert formája megkopott, játékvilága is elszegényedett. Mintha státusszimbólummá vált volna az öntözésben való részvétel, a „kik vagyunk mi” fitogtatása. A változást jelezte az is, hogy a két csapat a húsvéti ünnepi istentisztelet idején is a falut járta, nem ment templomba, nem tartott szünetet. 1993-ban már sem határkerülésre, sem csoportos fenyőágazásra és öntözésre nem vállalkoztak.

Backamadarason 1991-ben újjították fel a határkerülés régebbi formáját: szombat este kimentek a határra, és megkeresték a határhompokot, a fiatalokat a szokásos módon megcsapták, utána a legények fenyőágaztak, húsvét másodnapján szervezett csapatban öntöztek. 1992-ben a backamadarasiaké volt a legnépesebb öntöző csapat az egész Nyárád mentén. A következő években viszont nézeteltéréseket okozott, hogy mire gyűjtsék az adományokat, a pénzt és a bort. A fiatalok azt is nehezményezték, hogy a polgármesteri hivatal beleszólt a népszokás életébe. Mindezek

megosztották a falu társadalmát, és annyira megrontották a legények mikroközössége és az egyes intézmények közötti kapcsolatot, hogy 1993-ban sem határkerülést, sem csoportos öntözést nem szerveztek.

Nyárádgálfalván 1991-ben az unitárius egyház felújította az évtizedekkel ezelőtti határkerülést. Szombat délután nagy sereg nép ment ki a határba, és idősebb férfiak vezetésével énekeltek, imádkoztak, felelevenítették az emlékezetükben élő szokásmodellt. *Eljátszották* a népszokást, de a nosztalgia nem bizonyult tartósnak. A határkerülés nem állt vissza a falu életrendjébe: 1992-ben nemhogy határkerülésre, hanem csoportos öntözésre sem került sor. Néhány évvel később, 1996-ban néhány református presbiter kísért a köszöntő vőfélyeket. A csoportos öntözésnek a felköszöntés mellett bevallottan az adománygyűjtés volt a célja, hogy a református templomba a gázt bevezethessék.

Az ezredforduló utáni években rögzült és állandósult Nyárádgálfalván a húsvéti szokásegyüttes határkerülés nélküli, de az egész faluközösségre kiterjedő, fenyőágazással és csoportos öntözéssel tartott falufeljáró szokásrendje. Ünnepe szombatján van fenyőágazás, ünnep másodnapján pedig a zenekísérettel, a vőfélyek köszöntő verseivel zajló öntözés. Az egyik évben a reformátusok, másik évben az unitáriusok szervezik, 2012-ben az unitáriusok, 2013-ban a reformátusok voltak soron. Az öntözéskor begyűlt pénzadományokat az egyház javára fordítják.

Ellenkező folyamat játszódott le Nyárádszentlászlóban, amelynek az 1980-as évekbeli szokásváltozatát már ismertettük. Itt a kilencvenes évek elején szűnt meg a csonka határkerülés, fenyőágazás és öntözés. A nyolcvanas évekbeli tisztségviselők kiöregedtek, és olyan kevés a fiatal, hogy nincs kivel megszervezni. A legények inkább egyénileg tesznek fenyőágot a leányoknak, nem csoportosan. Azt is indokul említették, hogy a földek visszaadása körüli vitákban megromlott a rokonok, szomszédok közötti kapcsolat, sok a haragos.

Szentháromságon és Bedében hozta a legkevesebb változást a szokásrendben a kilencvenes évek eleje. A nyolcvanas évekhez hasonlóan a regruta legények és szülei szervezik az eseményt a hagyomány alapján, az egyház és a szélesebb közösség ellenőrzésével. Szentháromságon nem újították fel a régi határkerülést, de a *virágozásban* részt vevő fiatalok feladatául adták, hogy *nagyhéten* a mezei kutakat kitakarítsák.

Rigmányban a tulajdonképpeni határkerülés a termelészövetkezet megalakulása után megszűnt, de érdekes módon szóban továbbra is

határkerülni hívták a vőfélyek a falu népét, ez volt a *költögetés*, majd reggel *kántálni*. A legények este széthordták, és a kapukra erősítették a fenyőágakat, minden házhoz egy-egy oldalágot. A kántálók a falu központjában gyülekeznek, ott először hálát adnak Istennek, hogy megérték húsvét ünnepét, majd elénekelik a feltámadást köszöntő régi éneküket: *Emlékezzünk e napra, / Urunknak halálára és feltámadására*. Utána a falu végére vonulnak, és a *csendőrök* minden résztvevőt végigbotolnak, ahogyan mondják, *felszentelnek*. Ezután csak *öcsémuramnak, bátyámuramnak* szólíthatják egymást, és be kell tartani a *kántáló törvénykönyv egyéb paragrafusait* is. Köszöntenek minden családot, a regruta legények átveszik az adományokat. Míg a ház előtt, az udvaron a felköszöntés és adománygyűjtés folyik, az utcán a *botolás* spontán színjátéka zajlik. Sorra mindenkit megbotolnak, majd az utolsó háznál összeszedik a botoló pálcákat, *elteszik jövőre*. A kántálás folytatásaként az adományokból, hatalmas rántottát készítenek az asszonyok a résztvevőknek, este pedig mindenkit vár a húsvéti bál.

Vadasdon a hetvenes években újjították fel a fenyőágazást és a csoportos öntözést, aminek itt a neve *hajnalozás*. A kilencvenes évek szokásrendje is ezt követi (Székely 1999: 50–53). Húsvét szombatján este a legények felteszik a fenyőágakat minden ház kapujára, és éjfélkor már elkezdődik a hajnalozás. Azokhoz a házakhoz mennek be köszönteni, amelyeknek a kapuján megvan a fenyőág. Köszöntő énekük ugyanaz, mint Rigmányban. A szokás rendjének védői a *vőfélyek* és a már ismert szerepkörű húsvéti *bolond*. Itt az adományok egy részét a legények eladják, és ebből fedezik a költségeket.

Az ezredforduló szokásállapota

A Nyárád menti katolikus Szentföld falvaiban, így Nyárádremetén tovább él a határkerülés egyházi szokásrendje. A résztvevők papjuk, kántoruk vezetésével népes seregben vonulnak, énekelnek és imádkoznak, vallásos szertartás részeként élik meg a közösségi élményt, még ha ez a jelentés jobbára az idősebb nemzedék számára elsődleges. Ahogyan az egyik 63 éves remetei férfi mondta az 1996-os határkerülésen: *Jézus feltámadásának reggelén megkerüljük a határunkat, hogy áldja meg és szaporítsa meg termésünket, s ennek tiszteletére kijöttünk*. Még akkor is, ha

a fiatalok többségének ez elsősorban kirándulás, és néha „rendetlenkedés” a menet végén. Napjainkban is folyik a szokásokba való belenevelődés és belenevelés az egyház felügyeletével. Az természetes, hogy mindehhez nemzedék és csoport megnyílvánul, mert ezekből áll a falu mai társadalma. A határkerülésre hazajönnek a szülőfaluval kapcsolatot tartó nyárádremeteiek, és a feltámadás ünnepe így e katolikus közösség legmozgalmasabb ünnepe napjainkban is. Ugyanebbe a szokásrendbe sorolhatnám a köszvényesi, deményházi, mikházi és jobbágytelki határkerülők példáját is. Jobbágytelkén éppenséggel a fiatalok váltak a határkerülés szervezőivé.

A Nyárád középső vidékének református és unitárius többségű falvaiban a kilencvenes évek felújított szokásrendje nem bizonyult hosszú életűnek. Ezekben a falvakban – Nyárádszereda, Jobbágyfalva, Csíkfalva, Nyárádszentmárton, Gálfalva, Backamadaras – visszatértek a zöldágazás és öntözés hetvenes-nyolcvanas évekbeli formáihoz, jelentésbeli eltolódással, illetve kevés változtatással azokat folytatják. Az egykori határkerülés megcsapásos, ítélező színjáték-világa rávetítődött ezekre a szokásformákra, és a közösségi felköszöntés mellett ez a domináns meghatározójuk.

A népszokás felújítása ugyanakkor egyes csoportok és intézmények identitáskeresésének fogódzójává vált. Egyszerre jelentkezett a hagyományápolás, a beleélés és a hagyományos szokásoktól való távolodás, sőt visszautasítás sokszor feszültségekkel járó tendenciája, új vagy megváltozott jelentést hordozó elemek megjelenése, a lokális és etnikai identitás kifejezése. Mindezeket Küllös Imola is jelezte, két Nyárád menti faluban, Jobbágyfalván és Rigmányban végzett terepmunkája alapján (Küllös 1999: 97–104).

A fordulat utáni időszak azokban a falvakban hozta a legkevesebb változást, azokban állandó a szokáseggyüttes struktúrája, amelyek már a hetvenes években kialakították a közösség értékrendjének megfelelő változatot. Ilyen volt a kilencvenes években a jobbágyfalviak, csíkfalviak és nyárádszentmártoniak csonka határkerülése és öntözése, amely egyszerre komoly, szertartásos és játékos elemekben is gazdag. Ilyen a rigmányiak kántálása, amely egyszerre húsvéti és farsangi szokásjáték; és ilyen mindenekelőtt a szentháromsági közösség húsvéti ünnepi szokása. Itt húsvét ünnepén a közösség számba veszi az éppen most felnőtté vált tagjait, egész szokásrenddel nagykorúvá avatja őket. Így tettek 2013-ban és 2015-ben is. A hagyományoknak megfelelően történt nagyhéten a

mezei csorgókutak tisztítása, a fenyőágak beszerzése, minden kapu és közösségi épület fenyőágakkal való díszítése, a virágozás és a teljes faluközösséget átfogó, szertartásos elemekben bővelkedő kétnapos öntözés és végül a művelődési otthonban tartott közösségi lakoma. Ezek részletes bemutatása külön beszámolót igényelne.

Az elmúlt évek gyűjtési tapasztalata arról győzött meg, hogy azokban a marosszéki falvakban maradt meg és él napjainkban is gazdag tartalommal, állandó és változatos formákban ez a népszokásunk, amelyekben szorosan kapcsolódik húsvét ünnepéhez, a helyi közösség (felekezet, gyülekezet) ünneplési rendjéhez és a fiatalok felnőtte avatásához. Ez a legállandóbb jelentése.

Szakirodalom

Bálint Sándor

1989 *Karácsony, húsvét, pünkösd. A nagyünnepok hazai és közép-európai hagyományvilágából.* 3. kiadás. Szent István Társulat, Budapest.

Barabás László

1980 Tavaszi határkerülés a Nyáradmentén és a Kis-Küküllő felső völgyében. In: Kós Károly – Faragó József (szerk.): *Népismereti Dolgozatok 1980.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 203–216.

2000 *Aranyesitkók, maszkurák, királynék. Erdélyi magyar dramatikus népszokások.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Bárth János

1990 A katolikus magyarság vallásos életének néprajza. In: Dömötör Tekla (főszerk.): *Magyar Néprajz. VII. Folklor 3. Népszokás. Néphit. Népi vallásosság.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 395–426.

Dömötör Tekla

1974 *A népszokások költészete.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Egyed Ákos

1970 *A megindult falu. Tallózás a régi erdélyi faluirodalomban, 1849–1914.* (Téka) Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Gál Kálmán

1895 Határkerülés és húsvéti öntözés a Nyárad vidékén. *Ethnographia* VI. 301–303.

Jakab Elek [Agricola]

1854 Húsvéti határkerülés Székelyföldön. *Hetilap* III. (35) május 3. 141.

Jakab Ödön

1898 Húsvéti határjárás Vadasdon. *Erdély Népei* I. (8–9) 28–29.

Kovács Géza

1899 A hajnalozás és cégerlövés a Nyárádmentén. *Erdély Népei* II. (2) 28–29.

Kriza János

2013 *Vadrózsák. Erdélyi néphagyományok*. Második kötet. Kriza János és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Küllös Imola

1999 A húsvéti határkerülés és zöldágazás innovációi két Nyárád menti faluban. In: Küllös Imola (szerk.): *Vallási Néprajz 10. Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója, Budapest, 97–104.

Mérey Klára

1967 A XVIII. századi határpercek néprajzi és történeti forrásértéke. *Ethnographia* LXXVIII. (4) 533–546.

Molnár Ambrus

1999 Református ünnepek, ünnepi szokások, jeles napok, hagyományok. In: Küllös Imola (szerk.): *Vallási Néprajz 10. Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója, Budapest, 11–79.

Nagy Ödön

1980 Népszokások múltja és jövője Havadon. In: Kós Károly – Faragó József (szerk.): *Népismereti Dolgozatok 1980*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 191–202.

Olosz Katalin

2003 *Víz mentére elindultam. Tudománytörténeti, népismereti írások*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

2009 *Szabó Sámuel: Erdélyi néphagyományok 1863–1884*. Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Olosz Katalin. Európai Folklor Intézet–Mentor Kiadó, Budapest–Marosvásárhely.

Orbán Balázs

1870 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népis-
mei szempontból.* IV. Ráth–Tetty, Pest.

Pozsony Ferenc

2000 Húsvéti határkerülés Felső-Háromszéken és történeti előzményei Erdélyben. In: Uő: „*Adok nektek aranyvesszőt*”. *Dolgozatok erdélyi és moldvai népszokásokról.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 38–48.

Réső Ensel Sándor

1867 *Magyarországi népszokások.* Emich, Pest.

Szabó T. Attila

1971 Az emlékezetet hátuljokra verik. In: Uő: *A szó és az ember. Válogatott tanulmányok, cikkek.* II. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 30–34.

Székely Ferenc

1999 *Jeles napok, ünnepek, szokások Vadasdon.* Erdélyi Gondolat Kiadó, Székelyudvarhely.

Szendrey Zsigmond – Szendrey Ákos

1943 Törvényes élet. In: *A magyarság néprajza.* IV. *A magyarság szellemi néprajza.* Második kiadás. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 240–243.

Takács Lajos

1974 Húsvéti határjárás 1761-es leírása. *Ethnographia* LXXXV. (2–3) 389–396.

Tamási Áron

1997 *Szülföldem.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Tátrai Zsuzsánna

1990 Jeles napok, ünnepi szokások. In: Dömötör Tekla (főszerk.): *Magyar Néprajz. VII. Folklor 3. Népszokás. Néphit. Népi vallásosság.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 102–264.

Varga Lajos

1900 Húsvéti dülőkerülés, didergés és hajnalozás. *Ethnographia* XI. (6) 268–270.

Versényi György

1900 Húsvéti szokások. *Erdély Népei* III. (3) 17–23.

Viski Károly

1992 Drámai hagyományok. In: *A magyarság néprajza.* III. *A magyarság szellemi néprajza.* Hasonmás kiadás. Babits Magyar-Amerikai Kiadó Rt., Szekszárd, 327–371.

Obiceiuri de paști ale scaunului Mureș de la însemnările secolului al XIX-lea până la începutul mileniului nostru

În prima parte a studiului autorul apreciază activitatea proeminentă a Dnei Olosz Katalin în cercetarea folclorului maghiar, în dezvelirea surselor istorice și literare ale fenomenelor folclorice, și în special crezul d-sei privind cercetarea științifică ca sursă de bucurii. Aceste calități se regăsesc și în expunerea și studiul despre descrierile obiceiurilor de primăvară din scaunul Mureș ale secolului XIX. Analizând datele ajunge la concluzia că obiceiurile relevante și vii ca înconjurarea hotarelor, împodobirea porților cu ramură verde și udatul prezentau trăsături uniforme în comunități. În partea a doua a studiului, pe baza cercetărilor sale de teren începute în anii '70, autorul prezintă evoluția acestor obiceiuri în ordine cronologică până în zilele noastre. Din studiile de cazuri reiese că în satele romano-catolice au avut un caracter de rit agrar, procesiune religioasă, iar în cele protestante (reformate și unitariene) elementele laice, juridice populare, ludice, de sărbătoare sunt mai dominante, fiind consemnate și schimbările structurale și funcționale survenite până la încetare și la eventuala revitalizare. Pe baza acestor date și analize avem o imagine mai clară asupra obiceiurilor de paști din trecut și prezent ale acestui ținut etnografic.

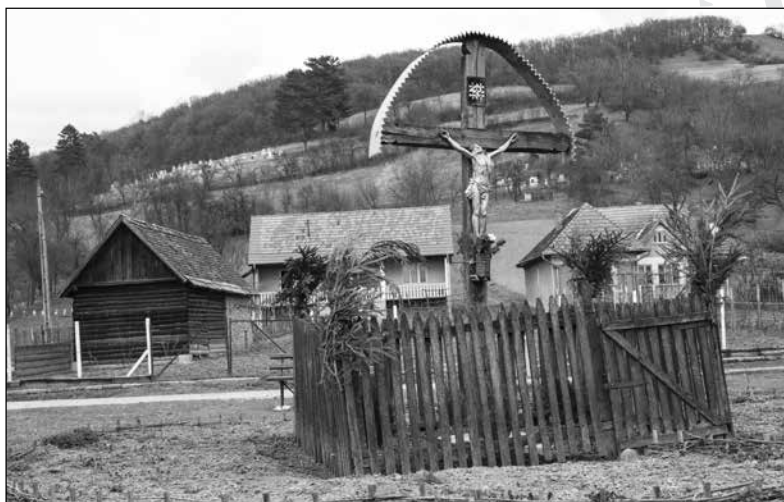
Easter Customs in Mureș County from the Early 19th Century to the Start of the Millennium

In the first part of the study, the author evaluates the outstanding body of works created by Ms. Olosz Katalin focused on studying Hungarian folklore and ethnography in Mureș county. An important conclusion distilled from these works is that the observed customs represent well-formed, consistent patterns of social interactions that characterize cultural themes unique to the area. The author emphasizes that for Ms. Olosz Katalin uncovering and documenting these events was also a source of personal joy. In the second part of the study, the author expands on the work by Ms. Olosz Katalin via fieldwork that he started in the 1970s. Through his studies, the author develops cross-sectional, temporal snapshots of the evolution of these customs. Using systematic, field-based data collections and observations, the study contrasts the differences between the Catholic and Protestant cultures, where the former followed a more religion-based process. In contrast, in Protestant villages, the customs tended to evolve toward enriching festive events. Through the work, we gain a better understanding of the past and present of the evolution of the cultural phenomena of the area.

Képek

*1. kép. A nyárádremetei határkerülő menet 1999-ben.
Fotó: Barabás László.*

*2. kép. Fenyőágakkal díszített feszület Szentháromság központjában,
2013-ban. Fotó: Barabás László.*

3. kép. Húsvéti fenyőágsor a kapukon Nyárádselyben: minden házban leánygyermek, 2016-ban. Fotó: Barabás László.

4. kép. A húsvéti fenyő mint szerelmi ajándék. Szentháromság, 2012. Fotó: Barabás László.

5. kép. Regruta korú legények öntöző csapata. Előttük az álarcos, kardos figura, a kókós. Szentháromság, 2012. Fotó: Barabás László.

Szócsné Gazda Enikő

Asztalosok, kapufaragók Kovásznán a 20. században

Bevezetés

A 20. század folyamán az orbaiszéki Kovászna a faragó asztalosok egyik híres központja volt. A település faragó mestereinek jelentős része az Olosz Katalin szülőháza körüli házakban, a Petőfi utcában élt és tevékenykedett. Ez az asztalos tömbösülés megszabta a helység utcaképet, építészetét egyaránt. A fürdővárosról még egy nemrég végzett néprajzi felmérés is megjegyezte, hogy városképének meghatározó eleme ma is a deszkakivágásos tornáccal ellátott, hármas osztatú parasztház, rajta díszesen faragott ajtókkal és ablakokkal (Bersán–Csécsei–Gróf–Kovács–Szabó I.–Szabó K.–Szalai 2019: 120). Ez az észrevétel fokozottan érvényes volt az 1950-es évekre, mikor az ünnepelt a kovásznai utcákat járta; meggyőződésem, hogy a kovásznai szomszédságában dolgozó mesterekre, valamint a gyermekkorában látott nívós kapukra, tornácokra szívesen emlékszik. Tanulmányomban az itt működő asztalosokról és kapufaragókról szeretnék megemlékezni. Az orbaiszéki anyagi kultúrát a 20. század folyamán meghatározó asztalosok, kapufaragók tevékenysége napjainkra alig ismerhető már meg. Örökség helyett emlékké vált, akárcsak az a balladakincs, amelyet az ünnepelt a levéltárak mélyéről hívott elő, és publikált könyvekben, tanulmányokban.

Fafeldolgozás a 20. század elején

A kovásznaiak életmódját mindig is meghatározta a fa. A hatalmas erdőhatár kulturálisan determinálta a települést arra, hogy elsődlegesen faépítkezés alakuljon ki itt, és a gyors folyású Kovászna pataka vízfűrészek sokaságát hajtsa. Kovásznán jóformán mindenki értett a famesterségek-

hez, a ránk maradt összeírások a kézi fűrész, gyalut, fűrőt még az asztalosokhoz nem köthető háztartásokban is megemlítették. A település gúnyneve, a *deszkarágó Kovászna* is jelzi a fához, fafeldolgozáshoz való évszázados kötődést. Az itt vágott deszka nem csupán a környéken vált fogalommal, hanem a századfordulón messze földre szállították: szekéren eljutott az Brassóba, Hétfaluba, Havasalföldre és ezen belül még Bukarestbe is (Vajna 1935: 14). A századforduló környékén a fához való szoros kötődés a nagyszámú famesterség jelenlétén is mérhetővé vált: az asztalosokon kívül kádárok, sámfá-, kaptafa-, osztovata- és ernyőfakészítők, pipaszárfaragók, szitakéreg- és kéregdoboz-készítők is tevékenykedtek a településen (Szőcsné Gazda 2008: 147–150). A kimutatásokban 1899-ben szereplő 26 asztalos nagyon jelentős iparösszámának számított a vámháború hatásai által megtépzott Háromszéken (Potsa 1899: 166–167).

A 20. század eleji Székelyföld egyik legfontosabb gazdaságpolitikai rendezvényén, a Tunsádon megrendezett Székely Kongresszuson a felkért szakelőadó a kovásznai asztalosokat kisiparosokként említette, ami arra utal, hogy többségük iparendéssel rendelkező mester lehetett. Az engedély nélkül dolgozókat ugyanaz az iparkamarák, szakhatóságok a háziiparosok közé sorolták (*Székely Kongresszus* 2001: 94). Ez a mestersége után adót is fizető státusz egyértelművé teszi, hogy a fafeldolgozás ekkor már nem pusztán a mezőgazdaság melletti jövedelemkiegészítő forrás volt, hanem egyesek számára valódi megélhetést biztosító foglalkozás lehetett. A századfordulón egyre jobban felívelő fürdőélet is hozzájárult ahhoz, hogy a helységben megnőjön a modern stílbútorok iránti igény: a nagyszámú vendég elszállásolása magánházaknál történt, ez pedig megkívánta, hogy a lakásokat, használatlan szobákat a kényes ízlésű idegenek rendelkezésére bocsássák. A kovásznai asztalosok a vendégek vélt elvárásaihoz idomultak, és a helyben lévő reális, polgári bútor iránti kereslet kiszolgálóivá váltak. Az Iparkamara 1900 körül a jobb asztalosok közé sorolta őket, és javasolta nekik, hogy a Kovásznai Ipari Hitelszövetkezet kebelében alakítsanak külön asztalos csoportot, így hatékonyan tudnak akár gépekre is pályázni.¹ A századfordulóra a kovásznai bútorok már egyáltalán nem számítottak provinciális falusi készítményeknek. Világosan jelzi ezt Némethi Árpád asztalos 1900-ban elnyert ezüstérme,

¹ A Marosvásárhelyi Kereskedelmi- és Iparkamara jegyzőkönyve az 1903. április 25-i ülésről. 2. szám, 54–55.

amelyet egy kimagasló jelentőségű fórum, az Országos Ipartestület ítélt meg neki (Szócsné Gazda 2008: 150). Némethi díszes faragású képkereiteiről fénykép is maradt fenn: a vaskos ráámák a kor historizáló divatjába illeszkedtek (1. kép).

Egy másik asztalos, Fullner Károly szekrényéről is fénykép készült, jelezve, hogy arányaiban, felületkezelésében egyaránt igényes mestermunkák készültek itt, és egyszerre több nagy tehetségű és szaktudású mester dolgozott a településen (2. kép).

Az 1920-as és 1930-as évektől egy új asztalosgeneráció indult útjára, akik már képzett műbútorasztalosoknál tanultak. Incze Sándor (1910–1990) asztalosról tudjuk, hogy 1923-tól 1927-ig egy sepsiszentgyörgyi műbútorasztalosnál sajátította el a mesterséget (Gazda 1977: 53). Neuzil Béla (1886–1946) Hosszúfaluból telepedett Kovásznára. Származása azt sejteti, hogy az ottani műfaragó tanműhely növendéke lehetett, amely évtizedeken keresztül képezte a dél-erdélyi, faragást tanuló asztalosokat, szobrászokat, művészeket. Neuzil Brassóban, majd Budapesten szerette volna a mesterségét fejleszteni, de a világháború, majd a fogság beleszólt ebbe a tervébe. Valamelyik nagyobb asztalos gócpontból költözhetett a fürdőhelyre Fullner Gyula is.

Ez a generáció a képzelőerejét már nem csak a bútorfelületek díszítésére összpontosította. A fa számukra kísérleti terep volt, amely szoborrá vagy dísz tárgygyá, kapuvá, szekrénné vagy akár hangszerré formálható. A napjainkig fennmaradt vagy képekről ismert bútorok, hangszerek jól jelzik ezt a szabad kísérletező kedvet. Egy Koncz György által készített, díjnyertes, 1930-as évekbeli fényképen ránk maradt bútorgarnitúrán a korábbi merev, szögletes formákat felváltotta az ívelt felület: íves hátat készített a mester az éjjeliszekrénynek, ovális formájúvá alakította a tükröt is. A nagyobb, faragott felületdíszítés mellett plasztikus rátétdíszekkel jelezte a kísérletezés szabadságát (3. kép).

Ignác Rózsa író, a kovásznai református pap lánya, így jellemezte Kovászna népét: „Népművészete jóformán semmi sincs, a népköltészet nála lelhető kevés, szép virága sem elsősorban jellemzi őt. Azt is lehet mondani, hogy a kovásznai székely a székelységnek legpolgáriasultabb eleme. A fűrő-faragó, ügyeskező ezermester iparos székely embernek sok szép példánya élt és él Kovásznán, a borvízkutak hazájában. Nem csoda, hogy ezek az ügyeskező faragómesterek a legszebb külsejű kutakat építették. A vajnafalvi sétány fedeles, kerek borvízkútján például zenekarnak

való kicsi tornác díszelgett, de volt a borvízkutak hazájában olyan zsindegyel fedett kerek kút is, amelynek az oldalát a legeredetibb, bicskával karcolt népi rajzok díszítették. Galambdúcós székely kaput már rég nem építenek a modernizálódó Kovásznán, az utolsót az alszegi Deák-kúrián bámultuk gyermekkorunkban” (Ignác 1939: 101).

A néprajzi szakkutatás szerint a Székelyföld legjelentősebb kaputípusait, a székelykapukat leginkább ácsok vagy éppen faragó molnárok készítették (Balassa 2016: 75). Kovásznán ez is az asztalosok terméke volt. A jó arányú, szépen díszített kapu az asztalos számára az egyik leghatásosabb reklám volt. Utcára vagy éppen köztérre került, így mesterének tehetségét hirdette – akárcsak az Ignác Rózsa által említett kút.

Bár a korai néprajzi szakirodalom Orbaiszékről elsősorban kis méretű, polgárias hatású kapuk felmérését publikálta (Kertész–Sváb 1908), az új faragónemzedék ennek ellenére az 1940-es években nagyobb székelykapuk állításával is kísérletezett. Különlegesen érdekes ez a revival-jelenség: ugyanarra az életérzésre vezethető vissza, mint a harmincas–negyvenes években fellángoló viselet-felújítási mozgalom. A régi, hagyományos kaputípus nem épült be az itteni asztalosok formavilágába, csupán a „kicsi magyar világ” eufóriáját szemléltető identitáskonstrukciós elem volt. Első példányai a magyar bevonulás tiszteletére készültek: impozáns díszkapukat állítottak fel a város több pontján. Míg más településeken a bevonulási kapuk ad hoc összeácsolt, rövid távú megőrzésre szánt diadalkapuk voltak, amelyeket zöld ággal, virágokkal borítottak, egy fennmaradt példány szerint Kovásznán e rögtönzött szerkezetet is szépen kifaragták. Az utókor meghálálta ezt az igényességet: az országúton, a település határában felállított egyik diadalkapu még az 1970-es években is a helyén állott (4. kép), és ma is megcsodálható a református templom előtt.

1943-ban Neuzil Béla a pákói parókia elé egy hasonlóan nagy méretű, faragott székelykaput készített. Ezen a példányon is érzékelhető, hogy az ácsolt, klasszikus székelykapu csupán formai keret volt egy átalakuló hagyományértelmezés számára. A fafelület megmunkálásában, díszítésében már hiába keressük a klasszikus orbaiszéki hagyományt, inkább a műbútorasztaloság iparművészet felé mutató, sajátos, egyéni önkifejezési igényét érzékeljük. A változó kor és a nem helybeli gyökerű asztalosok elindítottak egy olyan hagyományváltási folyamatot, amelynek egyes markáns jelei paradox módon a közelmúltbeli „kovásznaiság” meghatá-

rozó tárgyi elemeivé váltak. Gazda József Fullner Gyula asztalos innovációjához köti egy háromszöges timpanonú kiskaputípus meghonosítását.² Ez az utcaajtó-variáció talán nem pusztán kovásznai találmány, Erdély egész területén általánosan feltűnik (Furu 2017: 222). A kovásznai helyi stílus legalaposabb leírását Gazdáné Olosz Ellának, az ünnepelt testvérének köszönhetjük, szerinte az egyszerre nagy számban megjelenő kapustílus több mester formabontó ízlésének a jele. Gazdáné a kapuelemeknek az asztalosok által használt terminológiáját is lejegyezte: „A mai kapuszárnyak gépi megmunkálását átlapolt vagy egymásba eresztett fenyődeszkáit cserefa tartószerkezetekre szegzik, mely csak az udvar felől látható. Az útra néző oldalon, fent 15–20 cm szélességű, a lábak felé kissé keskenyedő *szegődeszkát* rögzítenek, ez és a föléje kerülő, *staflinak* nevezett lécelem tartja a körülbelül 12 cm széles *borítódeszkát*, mely az esővíz levezetését szolgálja. Középen, a nagykapu összecsucolásánál *ütköződeszka* vagy *közléc* fűdi az esetleges hézagot, melynek díszesen vágott befejezése a kapuláb magasságáig emelkedik. A deszkafelület kétféle kockázással ellátott berovátolása mondhatni kötelező, és nem is mutat nagy változatos-ságot. A tulajdonképpeni díszítés szinte teljes egészében a kis és nagykapu szegődeszkáira, s ritkábban a kapulábak valamint az ütköző- és borítódeszka végződéseire szorítkozik” (Gazdáné Olosz 1991: 10).

A legrégebbi kiskapukat asztalosok és kerekések közös munkájának tekinti a szakirodalom (Gazdáné Olosz 1991: 10), ezeken még esztergált díszítéseket lehetett látni. Napjainkra ez a kaputípus teljesen eltűnt a kovásznai utcákról. A bútorokról is ismert, esztergált oszlopdíszes, homlokzatszíntéses, valamint rátétdíszes ablakok még ma is láthatók, megcsodálhatók a kovásznai házakon (5, 6. kép).

A kiskapuk következő rétege már figurális ábrázolású, szegő- vagy homlokdeszkáin faragott sárkánykígyók, más vélemények szerint „halak” láthatók. Ez a kígyós kapu Orbaiszék több falujában is elterjedt, egészen Hilibig, Telekig követhető a jelenléte (7, 8, 9. kép). Kovásznán az 1970-es évekig ez volt az egyik leggyakoribb faragványtípus. Bár a polgárosodott, hagyományait korán elhagyó Kovásznán az 1990–2000 körüli években már nem lehetett hiedelemháttérre utaló elemeket gyűjteni e kapuról, valószínű, hogy az 1930–40-es években a sárkánykígyós kapuk elterjedé-

² Gazda József (sz. 1936).

sét egy akkor még élő néphit segíthette: a kapura vagy az ablakfára faragott kígyóról országszerte úgy tartották, hogy megvédi a házban lakókat a tüztől, szerencsétlenségtől. E hiedelemnek Háromszék peremvidékén is megtaláljuk a nyomait.³ A faragvány igényes kidolgozása miatt egyes példányai Neuzil Béla tevékenységéhez köthetők (Gazdáné Olosz 1991: 11). Neuzilt a környéken a bútorairól is ismerték. A közelmúltig háza előtt az egyik legigényesebb mintájú kapu állott, melynek szőlőmintás faragású, sekély indadísszel is dekorált faragványait sok ember megcsodálta. A szép kapu cégéreként utalt a telken tevékenykedő jókezü asztalos igényes munkájára (*10, 11. kép*). Kapuja néhány éve eltűnt a ház elől.

A faragott kiskapuk divatja az 1950–70-es években hatalmas lendületet kapott. Ezeknek legtöbbször a kovásznai Petőfi utcában található faragótömörülésben állították elő. Itt működött Incze Sándor asztalos, aki feleségével, Nagy Veronikával együtt többszáz kaput készített a műhelyében. Amint azt néhány feliratos kapun is követni lehet, a férj a kapuk deszkázatának az elkészítését, valamint a minták rajzolását végezte, míg az aprólékos növénymintás kapuk többségét felesége faragta. Az Incze-féle kapukon változatos inda- és levéldísz látható, a deszkázat alsó részét rácsosított, vésett dísszel látták el ők is (*12. kép*).

A kapufaragók között külön ki kell emelnünk a Varga György (1907–1961) nevét. Varga szintén asztalosként kezdte a pályáját, ám élete legnagyobb felében erdőőrként tevékenykedett. Naiv, bájos, ember- és állatalakos, vadászjelenetes kapuiból ma már egyetlen darab sem maradt a kovásznai utcákon. Korai faragványain még ő is a jellegzetes, valamennyi faragó által használt, műbútorasztalos-hagyományokból táplálkozó virágornamentikát ismételte, de az ötvenes évektől az erdőőri élmények naturalisztikusabb faragványok készítésére ösztönözték. Öntörvényű alkotó volt, akinek fantáziája túllépett a hagyományos ábrázolásokon: az erdőőri teendői alatt látott állatokat, vadászjeleneteket faragta meg. Egy 1951-es írásában Kónya Mária így írt róla: „Nem volt s talán egyhamar nem is lesz Kovásznán senkinek olyan szemrevaló háza, mint Varga Györgynek. Erdők rengetegének friss levegőjét, fenyők gyantaillatát árasztja magából: fába faragott történetei hasonlóak a kissé naiv, nagyotmondó vadász-történetekhez” (Kónya 1958: 46).

³ A Háromszék peremvidékén lévő Árapatakon kígyómintás hímzés készült az ajtó fölé, amelynek tüztől óvó funkciót tulajdonítottak. Saját gyűjtés Lőrinczi Etelkától, 2000 körül.

A negyvenes években a csíksomlyói KALOT⁴ népfőiskoláról elindult egy generáció, amely Szervátiusz Jenő vezetése alatt tanulta a faragást. Bár nincs adatunk arról, hogy a Kovásznán egyéni utakat járó Varga György a KALOT tanfolyamát látogatta volna, tevékenysége ezzel az új irányzattal állott stíluskapcsolatban. Varga György egy interjúban megemlítette, hogy ő maga Marosvásárhelyről várt szakmai irányítást a munkájához. Egy 1956-os marosvásárhelyi népművészeti kiállításra utalhat ez a megjegyzése, ahol szervezőként feltűnt az emberalakos faragási stílus fő népszerűsítője, Bandi Dezső iparművész. Bandi Dezső számos faragó népművész tevékenységét irányította, de Varga György munkásságára nem ő, hanem Csorvássy István képzőművész volt konkrét hatással (Kónya 1958: 46). A domború faragású ember- és állatábrázolás tehát konkrét képzőművészeti hatásra gyűrűzött be Kovásznán is a díszítőhagyományba.

Munkáinak emlékét a házáról készült fényképek (*13. kép*), valamint a Székely Nemzeti Múzeumba bekerült saját kapuja (*14, 15. kép*) őrzik.

Összegzés

A kovásznai faragók egy része az 1940-es évek végéig, más része az 1960–1970-es évek közepéig formálta a település és a környék mikroarchitektúra-beli arculatát.

A hetvenes évek szocialista művészeti propagandaintézetei egy új kategóriába sorolták azokat, akik a hagyományos falusi népművészettől ugyan kissé elrugaszkodva, de mégis tovább éltették a kézműves hagyományokat. A „népművészek” alatt már nem föltétlenül a „nép” köréből kikerült alkotókat, és nem is kizárólag a több generációs tradícióból építkezőket értették. A kisiparosok által formált, de néha iparművészek vagy tanítók által is továbbfejlesztett „népies” stílust a néprajztudomány is különböző terminusokkal írja körül: népi iparművészetnek, folklór jellegű művészetnek, népi jellegű kézműiparnak nevezi (vö. Verebélyi 2019: 231). Megrendelő és faragó, irányító elit és kisvárosi társadalom együttműkö-

⁴ A Katolikus Agrárfőiskolai Legényegyletek Országos Testületének Erdélyben a legfontosabb telephelye Csíksomlyón volt, ahol 1940–42 között Szervátiusz Jenő szobrász vezette a faragó tanfolyamot.

désének alapfeltétele volt, hogy mindannyian rendelkezzenek egy olyan szubjektív, néha idealizált esztétikai nézőponttal, amely „népművészeti értéként” tekintett ezekre az alkotásokra. A kor érdekessége, hogy a faragók egy része próbált kilépni a funkcionalitás szorító keretéből, alkotásait a szobrászat irányába próbálta elmozdítani. Ezzel viszont éppen azt a nézőpontot próbálták megfosztani a létjogosultságától, amely életben tartotta és újratermelte e sajátos művészet mindenkori megrendelői közegét. A népi vagy népies faragóművészet ugyanis mindig stilizált, s amint kezdte elveszíteni a stilizációs képességét, egyre jobban elvesztette e sajátosságait kedvelő megrendelők rétegét is.

A kovásznai faragók azért tudták a település utcaképét hosszú távon is megszabni, mivel képesek voltak a stilizáló faragási stílust funkcionális felületekre alkalmazni.

A 20. századot megért népies alkotásoknak – beszéljünk akár folklór-műfajokról, akár tárgyi alkotóművészetéről – közös jellemzőjük volt az, hogy megváltozott a méretük. Amint az újballadák is egyre rövidebbek lettek, úgy lettek a kapuk is egyre kisebbek. A műfaj stílusa is változásokat ért meg. A faragott kapuk díszítményei közé beáramló alakos ábrázolások mögött művészi, iparművészi hatást kell látnunk.

A kovásznai faragott kapuk nem érték meg a hosszabb távú hagyományozódási periódust, így készítésük, használatuk a népművészeti divat kategóriájába sorolható. A környék örökségképebe mégis szervesen beletartoznak, mivel helyi stílust teremtettek, amely a helyi közösség fogyasztói igényeit szolgálta.

Szakirodalom

Balassa M. Iván

2016 *Székelykapuk régen és ma*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy.

Bersán Bernadett Andrea – Csécssei Lilla – Gróf Csenge – Kovács Bettina Karola – dr. habil. Szabó István – Szabó Kinga Klára – Szalai Balázs
2019 Kovászna I. (Covasna). In: Gazda József – dr. Kisfaludi-Bak Judit (szerk.): *Háromszék–Orbaiszék Kollégium*. Antológia Kiadó, Laki-telek, 117–132.

Furu Árpád

2017 *Táji tagolódás Erdély népi építészetében*. Exit Kiadó–Teleki László Alapítvány, Kolozsvár.

Gazda József

1977 Faragók. *Művelődés* XXX. (10) 53–54.

Gazdáné Olosz Ella

1991 Új népi díszítésmód kialakulása kovásznai fakapukon. *Az Ige* II. (2) 10–11.

Ignác Rózsa

1939 Kovászna, a borvíz kutak hazája. In: Uő: *Levelek Erdélyből*. Dante Könyvkiadó, Budapest, 91–102.

Kertész K. Róbert – Sváb Gyula

1908 *A magyar parasztház*. I–II. Magyar Mérnök- és Építészegylet [Kiadja a Magyar kir. vallás- és közoktatásügyi és a belügyi ministerium támogatásával a Magyar Mérnök- és Építészegylet] „Patria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvény-társaság, Budapest.

Kónya Mária

1958 A Varga Györgyök érdekében. *Művelődés* XI. (1) 46.

Potsa József (szerk.)

1899 *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére*. Jókai Nyomda-Részvénytársulat, Sepsiszentgyörgy.

Székely Kongresszus

2001 *A Székely Kongresszus szervezete, tagjainak névsora, tárgyalásai és határozatai*. Hargita Kiadóhivatal, Csíkszereda. (Hasonmás kiadás – eredeti kiadása: Buday Barna [sajtó alá rend.]: *A Székely Kongresszus szervezete, tagjainak névsora, tárgyalásai és határozatai*. „Patria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvény-társaság, Budapest, 1902.)

Szőcsné Gazda Enikő

2008 Adatok Kovászna történeti néprajzához. In: Kinda István – Pozsony Ferenc (szerk.): *Orbaiszék változó társadalma és kultúrája*. (A Zabolai Csángó Néprajzi Múzeum Kiadványai 1.) Kriza János Néprajzi Társaság–Pro Museum Egyesület–Kovászna Megyei Művelődési Központ, Sepsiszentgyörgy, 141–158.

Vajna Mihály

1935 *Feljegyzések Kovászna község múltjából az 1900. évet megelőző időkből és a kovásznai Vajna nemzetség leszármazásáról*. Kézirat, Román Nemzeti Levéltárak Kovászna Megyei Osztálya, 65/121-es fond, 232-es irat.

Verebélyi Kincső

2019 *Nép – Ipar – Művészet*. (Studia Folkloristica et Ethnographica 73.) Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék–Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

Melléklet

Egy 1946-os kovásznai iparos-kimutatás a következő iparengedéllyel rendelkező asztalosokat sorolta fel Kovásznán:

<i>Iparos neve</i>	<i>Címe</i>	<i>Foglalkozása</i>	<i>Alkalmazottak száma</i>	<i>Iparengedély</i>
Székely Béla	Hunyadi u. 56.	asztalos		nincs adat
Koncz György	Piliske u. 19.	asztalos		3931/1941
Deák Ferenc	Apafi u. 1.	asztalos		nincs adat
Nagy Incze Sándor	Petőfi u. 80.	asztalos		2403/1942
Neuzil Béla	Petőfi u. 87.	asztalos		2632/1941
Sütő József	Erzsébet liget 18.	asztalos	1 tanonc	nincs adat
Ugron Gyula	Kossuth u. 19.	asztalos		2825/1945
Benke Béla	Deák F. u. 23.	asztalos		2756/1941
Szabó Gergely	Petőfi u. 95.	asztalos		74/1946
Sipos Mihály	Rákóczi u. 21.	asztalos	1 tanonc	1312/1945
Deák Károly	Hunyadi u. 118.	asztalos		1318/1945
Farkas Gáspár	Magyar u. 10.	asztalos		1094/1944
Rab Lajos	Rákóczi u. 49.	asztalos		1612/1945
Orbán László	Fürdő u. 13.	asztalos	1 tanonc	2708/1941
Székely Kálmán	Piliske u. 70.	asztalos		nincs adat
Szőcs Albert	Erzsébet u. 19.	asztalos		5347/1941
Czifra Jenő	Arany J. u. 14.	asztalos		1143/1945
Perdi Gergely	Ponki u. 11.	asztalos	1 segéd	4315/1941

<i>Iparos neve</i>	<i>Címe</i>	<i>Foglalkozása</i>	<i>Alkalmazottak száma</i>	<i>Ipar-engedély</i>
Kaszás Lajos	Füüdő u. 59.	asztalos		3929/1941
Nagy Károly	Malom u. 2.	asztalos		2710/1941
Héjja Mátyás	Rákóczi u. 44.	asztalos		4738/1941
Szóke N. József	nincs adat	asztalos		nincs adat
Dancs József	nincs adat	asztalos		nincs adat
Fazakas Gyula	nincs adat	asztalos		nincs adat
Molnár Mihály	nincs adat	asztalos		nincs adat
Balogh Ferenc	nincs adat	asztalos		nincs adat

Tâmplari și cioplitori de porți în Covasna, secolul XX

Pe parcursul secolului XX în localitatea Covasna (Ținutul Secuiesc, România) au trăit mulți tâmplari, care în afara confecționării mobilierului s-au specializat și în executarea porților sculptate. Pentru tâmplarii covășneni lemnul a fost un fel de câmp experimental. Decorația folosită pe mobilier și porți sculptate nu se poate încadra în arta populară tradițională a zonei, dar totuși este o parte importantă a tezaurului cultural local. Autorul lucrării realizează identificarea după nume și după stil a celor mai importanți tâmplari. Concluzia finală a lucrării este că acești artizani au contribuit la renașterea modei sculpturii în localitate.

Carpenters and Carved Wooden Gates in Covasna in the 20th Century

During the 20th century in the settlement of Covasna (Szeklerland, Romania) there have lived many carpenters, who created furniture and carved wooden gates. For the carpenters of Covasna the wood was a field of experimentation. The decoration on the furniture and gates can't be considered as traditional folk art, but it fits into the category of local heritage. The author identifies the names of the most important craftsmen and their work. The final conclusion of the study is that these artisans have created the trend of the tradition in the settlement.

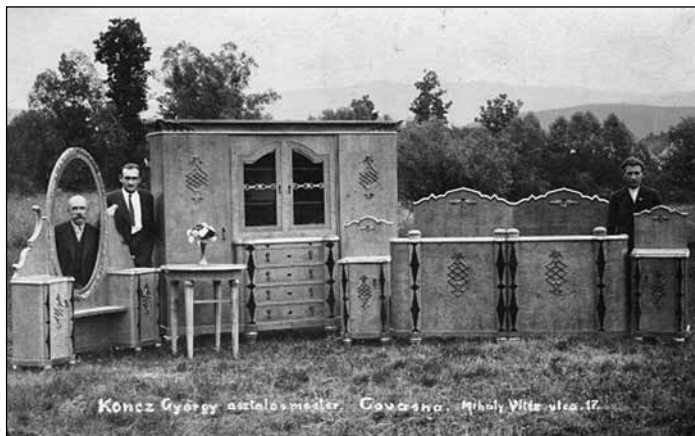
Képek

1. kép. Némethi Árpád asztalos képkeretei. Roediger Lajos felvétele, 1920 körül. Székely Nemzeti Múzeum fotótára, Neg-21-14-es jelzet.

2. kép. Fullner Károly kovásznai asztalos által készített szekrény. Roediger Lajos felvétele, 1920 körül. Székely Nemzeti Múzeum fotótára, Neg-50-76-os jelzet.

3. kép. Koncz György 1930-as díjnyertes garnitúrája.
Ismeretlen fényképész, magántulajdon.

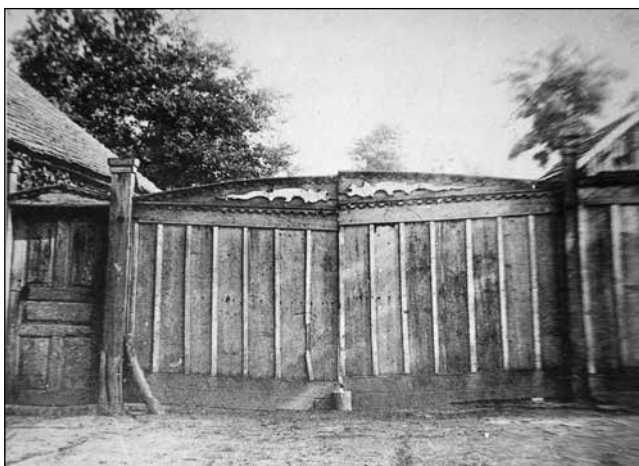
4. kép. Bevonulási díszkapu a város szélén, eredeti helyén.
Gazda Klára felvétele, 1970 körül. Székely Nemzeti Múzeum fotótára,
A-35-4-es jelzet.

5. kép. Esztergált ablak Kovászna, Vajnafalva városrészén. Szőcsné Gazda Enikő felvétele, 2020.

6. kép. Rátétdíszes ablak a Mész utcában. Szőcsné Gazda Enikő felvétele, 2007.

7. kép. Sárkánykígyós kapu. Gazda József felvétele, 1970-es évek.

8. kép. Sárkánykígyós kapu. Moldovan Nicolae felvétele, 1980-as évek. Székely Nemzeti Múzeum fotótára, A-93-1-es jelzet.

9. kép. Sárkánykígyós kapu maradványai. Szócsné Gazda Enikő felvétele, 2020.

*10. kép. Neuzil Béla asztalos faragott kapuja.
Szőcsné Gazda Enikő felvétele, 2011.*

*11. kép. Neuzil Béla asztalos faragott kapuja.
Szőcsné Gazda Enikő felvétele, 2011.*

12. kép. Incze Sándor és felesége által faragott kapu.
Szócsné Gazda Enikő felvétele, 2020.

13. kép. Varga György házának bejárata. Gazda Klára felvétele,
1980-as évek. Székely Nemzeti Múzeum fotótára, A-136-7-es jelzet.

14–15. kép: Varga György kapuja.
A faragványok a Székely Nemzeti Múzeum tulajdonában vannak,
N. 334-es leltárszám alatt. Szőcsné Gazda Enikő felvételei, 2020.

Emlékezés

Ráduly János

Olosz Katalin két levele

Az Olosz Katalinnal való megismerkedésem az 1960-as évek második felére tehető. Ő akkor már Marosvásárhelyen dolgozott, magam pedig a Maros megyei Kibéden voltam magyar nyelv és irodalom szakos tanár. Mind a ketten a népköltészet bűvkörében éltünk: a romániai magyar sajtóban egyre gyakrabban jelentkeztünk néprajzi jellegű írásokkal, közlésekkel. Magam a *Kibédi népballadák* című könyvem „nyersanyagainak” az összehordásán fáradoztam. Gyakori vendégeim voltak a Maros megyei napilapnak, a *Vörös Zászlónak* a szerkesztői. Egyik beszélgetésünk alkalmával jelezték, hogy szívesen hoznának oldalnyi összeállítást a kibédi folklórról. Csakhamar össze is állt a közlemény: tizenegy népballadaszöveg és egy népmese.

Szerkesztőbarátaim a bevezető sorok megírására Olosz Katalint kérték föl, aki lírai hevületű sorokat vetett papírra. Az anyag a *Vörös Zászló*ban jelent meg, 1970. július 26-án, *Kibédi népköltészet* címen. Érdeemes idéznünk a beharangozó sorokból: „Pedig ma is, mikor máshol már apad, egyre inkább apad a népköltészet forrása, Kibéd szívósan őrzi, testálja apáról fiúra, mint gazdag, szép örökséget az iratlan költészet százados hagyományait.”

Mert Kibéd népe nemcsak őrzi, „mint hulló tárgyakat a föld az elődök örökségét, de sajátos helyi ízekkel telíti, újabb motívumokkal gazdagítja. [...] Mert ahogy Molnár Anna balladája apáról fiúra, fiúról unokára száll, ugyanúgy vette át a stafétabotot, a felelősségteljes szép munkát elődeitől, Ósz Jánostól, Seprődi Jánostól a fiatal tanár: Ráduly János [...] ebből az egyetlen faluból közel háromszáz népballadát jegyzett fel, melyek hamarosan kötetben látnak napvilágot.”

1982-ben rendhagyó jelentőségű kiadvány jelent meg Kolozsváron a Dacia Könyvkiadó gondozásában: *Ha folyóvíz volnék. A magyar népi líra antológiája*. Válogatta, az előszót írta és a jegyzeteket összeállította Olosz

Katalin. Nyilván, magam recenzáltam a kötetet, anyagom a *Vörös Zászló* napilapban jelent meg, 1983. február 19-én. Idézek belőle: „Az antológia összesen 850 népi alkotást tartalmaz. [...] Figyelemre méltó az is, amit a népdalok formái maiságáról, korszerűségéről mond. A népköltészeti alkotások jelképszerűségéről, látomásosságáról beszélve a folklórbeli abszurd helyzetek létezése mellett foglal állást. A minden konkrétumon túl-növő, felülemelkedő látomásra tehát már népköltészetünk is eléggé bő-séges anyagot szolgáltat [...] Olosz Katalin előszava s az általa szerkesztett kötet egész anyaga mindenképpen a Költészet felé egyengeti az utat.”

Nos, a két bemutatott idézet – meglátásom szerint – jól érzékelteti a kettőnk egykori együttgondolkodásának mértékét, milyenségét.

Tucatnyi Olosz Katalintól származó levelet őrzök, ezekből válogattam a mostani közleményhez két jellemző darabot, s örülök, hogy közlésükkel magam is köszönhetem a már nyolcvan esztendőes folkloristatársamat. A két levélhez nem járult volt boríték, ugyanis könyvecsomagban érkeztek. Íme, az első levél:

Kedves János!

Megkaptam újabb meséskönyveidet, köszönöm, hogy rám is gondoltál. Timár András¹ valóban ígérte, hogy a lektorált kötetből nekem is juttat, de még nem jelentkezett.

Örvendek, hogy műhelyedből még mindig futja újabb és újabb kötetekre.

Nagy érdeklődéssel várom a ráolvasások és népi imádságok kötetét,² annál is inkább, mert a régi Marosszék folklórányaga ilyen vonatkozásban teljesen feltáratlan.

Köszönöm, hogy felhívtad a figyelmemet a székelykeresztúri diákok gyűjteményére³ (utólag a Népújságban is láttam az ismertetésedet). Nem tudtam a könyv megjelenéséről. A gond most már csak az, hogy miként jutok hozzá. A könyvterjesztésünk továbbra is igen gyatra.

¹ Timár András a marosvásárhelyi Kreatív Könyvkiadó igazgatója.

² Ráduly János: *Hozzád fohászokodom imában. Kibédi ráolvasások, népi imák, legendaballadák, kántálóénekek.* Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely, 2009.

³ *Vadrózsa virága. Székelykeresztúri diákok népköltészeti gyűjtéséből.* Gondozta Dr. Nagy Endre és Péter Sándor. A gyűjtőmunka elindítója és irányítója: Farkas Ernő tanár. Edeleny–Sepsiszentgyörgy, 2004.

Abban reménykedem, hogy a hónap végén a KJNT illyefalvi konferenciája alkalmából hátha Sepsiszentgyörgyön még megtalálom a könyvet.

A Szabó Sámuel-féle gyűjtemény⁴ megjelenéséről semmi biztatót nem tudok írni. A Magyar Néprajzi Társaságnak kellene összepályáznia a kiadás költségeit, de a mostani körülmények egyáltalán nem azt sugallják, hogy elő tudnák teremteni a szükséges összeget. Mást nem tehettek: várok és reménykedek.

Küldöm a Kriza János Néprajzi Társaság utolsó (13.) Évkönyvét. Ebben közöltem a Szabó-gyűjtemény egyik gyöngyszemét, az eddig ismeretlen Gyulafiné balladáját.⁵ Fogadd szeretettel!

További jó munkát, erőt, egészséget kívánva barátsággal köszönt: Olosz Katalin.

Marosvásárhely, 2005. október 18.

Íme, a második levél:

Kedves János!

Valóban én mulasztottam el a visszajelzést a recenziód megjelenését⁶ követően. Éppen csak azzal nem számoltam, hogy időközben elfelejtettem megújítani az előfizetésemet a Népújságra, s így a márciusi számok kiestek a látókörömből. Jóval később, április vége felé jutott tudomásomra, hogy megjelent a messzemenően pozitívan értékelő ismertetésed, s akkor már szégyelltem előállni a köszönet-teljes nyugtázással. Neked keserúséget okozott a Népújság huzavonája, nekem, ha késve is, örömet szerezteél szakszerű méltánylásoddal. Köszönet érte!

Kíváncsian várom rovásírásos könyvedet, s még inkább a történelmi népballadából összeállított kötetedet.⁷

⁴ Lásd a 6. számú lábjegyzetet.

⁵ A Kriza János Néprajzi Társaság 13. Évkönyve közölte Olosz Katalin: *Ismeretlen magyar népballada Szabó Sámuel diákgyűjtőinek hagyatékában. Az ördögnek eladott leány* című tanulmányát (Kolozsvár, 2005: 48–60).

⁶ A Ráduly-recenzió *Néphagyományok újabb kötetben* címen látott napvilágot a marosvásárhelyi *Múza* (Népújság-melléklet) 924. számában (2010. március 13.). Ismertettem Szabó Sámuel: *Erdélyi néphagyományok* (Sajtó alá rendezte Olosz Katalin, Európai Folklor Intézet–Mentor Kiadó, Budapest–Marosvásárhely, 2009) című kötetét.

⁷ A könyv bibliográfiai adatai: *Látom a szép eget fölöttünk fémleni. Erdélyi történelmi népballadák*. Válogatta, gondozta, az előszót írta: Ráduly János. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely, 2012.

Az utóbbi időben többször emlegettelek én is, mert írtam egy nagyobb tanulmányt *A meggyilkolt csendőr* (Butyka Imre) balladájáról, s ennek kapcsán a Kibéden gyűjtött változatok is sűrűn szóba kerültek. Igaz, csak közvetetten, ugyanis a tavalyi *Acta Siculicában* Demeter Lajos írt egy szép kis tanulmányt erről a balladatípusról, ő vette számba az eddig megjelent változatokat, köztük a *Te kibédi szövegeidet* is.⁸ Én már csak a Demeter Lajos által nem tárgyalt problémákkal foglalkoztam, de így is – földrajzi elterjedtség és a Faragóval közösen írt tanulmányotok⁹ miatt többször is előkerültek a kibédi változatok. Megállapításokat – mármint azt, hogy a Butyka Imre balladája annyira helyi jellegű volt, hogy még a közeli Kibédre sem jutott el – cáfolom, mert kiderült, hogy a ballada „prototípusát”, első megszövegezését egy kibédi népi verselőnek köszönhetjük, név szerint Kibédi Domokos Ferencnek, aki vásáron árusította Marosvásárhelyen kinyomtatott verseit. Kibédi Domokos Ferencről Seprődi Jánosnak igen rossz volt a véleménye, így érthető, hogy miért nem szerepel a ballada a Seprődi-gyűjtésekben. (De ha jobb lett volna Seprődi véleménye, akkor sem vette volna fel gyűjteményébe az ismert helyi poéta versét!) Nem részletezem tovább, csak jelezni kívántam, hogy meglepetéseket tartalmaz a tanulmány még Neked is, aki Kibéd népköltészetét úgy ismered, mint a tenyeredet. Ha minden jól megy, a tanulmány az idei *Acta Siculicában* fog megjelenni.

Érdemes volna Kibéden egy kicsit utánabogarászni Domokos Ferencnek, már csak azért is, mert az őt bemutató Harmath Lujza-cikkben az olvasható, hogy főleg balladákat írt. Ez óhatatlanul odavezet, hogy feltegyük a kérdést: vajon a környék helyi balladáinak egyike-másika nem tőle származik-e? A kérdés annál is inkább jogos, mivel a

⁸ A *Kibédi népballadák* című könyvemben (Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975) őt rövid Butyka Imre-balladát közöltem. Itt most nincs tere annak, hogy kitérjek Kibédi Domokos Ferenc és Mátyus József népköltők tevékenységére, de megjegyzem: a „Vérét vették mint a fogolyadárnak” hasonlatot Kibédi Domokos Ferenc a népköltészetből, a néphagyományból is kölcsönözhetta. A magyar nyelvben a fogolymadár szó már 1395 körül ismert volt: „csapatosan élő, ízletes húzásért vadászott madár.” A húzásért szó elírás, sajtóhiba lehet a húsáért szó helyett. (*A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Első kötet. A–GY.* Főszerk.: Benkő Loránd Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995²: 939.)

⁹ Faragó József – Ráduly János: *A népballadák egy romániai magyar falu mai köztudatában.* Elhangzott Kolozsváron, Brűnnben, Budapesten, Bukaresten és az Újvidéki Egyetemen. Nyomtatásban megjelent: magyar nyelvben több kiadásban, cseh nyelvben, francia nyelvben a dolgozat kivonata, német nyelvben.

Butyka Imre balladájának első strófája a baleset- és bűntényballadák igen gyakran használt formulájává vált, s ennek a versszaknak a hasonlata („Vérét vették, mint a fogolyadárnak”), mint ahogy az egész versszak is Kibédi Domokos Ferenc költői leleménye. Esetleg a család, a leszármazottak nem őrizték-e meg a verseit? Még annyit tudok a családról, hogy Kibédi Domokos Ferenc anyai ágról való unokája, Mátyus József ugyancsak megpróbálkozott versírással, s Seprődi szerint sokkal több költői tehetséggel. (Mátyus József a 20. század elején Kolozsváron dolgozott, ha jól emlékszem, vendéglőkben. Pestre akart menni, de nem tudom, hogy végül valóra vált-e a terve. Minderről Seprődi János: A marosszéki énekmondók című tanulmányából értesültem. In. Az EME Marosvásárhelyt 1906. június 4–5. napján tartott vándorgyűlésének Emlékkönyve. Kolozsvár, 70–77).

Utóbbi leveleiből látom, hogy számítógéppel dolgozol. Van-e internet-hozzáférhetőséged, e-mail címed? Ha van, sokkal könnyebben tudnánk a kapcsolatot tartani. Az én e-mail címem: oloszk@freemail.hu.

Még egyszer elnézésedet kérve a mulasztásért, szeretettel köszönt: Olosz Katalin.

Marosvásárhely, 2010. június 29.

Două scrisori semnate de Katalin Olosz

În lucrarea de față autorul prezintă câteva momente importante din relația sa profesională cu Katalin Olosz. După partea introductivă ne oferă două scrisori primite de la Katalin Olosz, una din anul 2005, iar cealaltă din 2010, scrisori care includ anumite subiecte și probleme științifice.

Two Letters from Katalin Olosz

In the present paper the author presents some major moments in his professional and scientific relationship with Katalin Olosz. After the introductory part he offers us two letters from Katalin Olosz, one from 2005 and the other from 2010, letters that include certain scientific topics and issues.

Keszeg Vilmos

Elismerő szavak Olosz Katalin kutatásairól

I. Hagyományok és kontextusok¹

Szabó Sámuel: *Erdélyi néphagyományok 1863–1884*. Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Olosz Katalin. Európai Folklór Intézet–Mentor Kiadó, Budapest–Marosvásárhely, 2009. 764 p.

***Ne mondd, anyám, főd átkának... Dimény Mózesné Szabó Anna énekei. Szabéd, 1895–1896*. Rédiger Ödön gyűjtését Kanyaró Ferenc hagyatékából bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2009. 208 p.**

Olosz Katalinnak a Szabó Sámuel és Kanyaró Ferenc kezében összegyűlt szövegekpuszok felkutatására tett – nem csupán tájékozottságot, megszállott türelmet, hanem gyakran leleményességet is igénylő – erőfeszítéseit olvasva fejcsoválva azt is mondhatnánk: íme az archívumok hiányának vagy kihasználatlanságának a következménye. Mondhatnánk, de mégsem mondjuk. Nem csupán a 19., hanem a 20. századi gyűjtéstörténet is azt bizonyítja, hogy a hagyományok összegyűjtésének, tárolásának és felhasználásának nagyon eltérő regiszterei, finalitásai és habitusai vannak. Ezek között említhetjük az intézményi és az individuális kutatói kezdeményezéseket, az intézmények és a lapok pályázatait és felhívásait, a folklorizmusnak a feldolgozást és előadást célzó gyűjtéseit, az iskolai penzumokat, a lokális közösségek, egyesületek, családok kultu-

¹ Megjelent: Keszeg Vilmos: Hagyomány és kontextus. *Tabula* XII. (2009) (2) 305–312.

rális emlékezetét építő és megkonstruáló adatgyűjtéseket, az egyéni tudás egyéni kezdeményezésre történő megörökítését. Ilyen alapon a néphagyományok és a néphagyományok gyűjtése történetének kutatása elvezet az archívumok, levéltárak, önképzőkörök, családi irattárak és hangfelvételek, személyes levelezések és naplószerű feljegyzések, településmonográfiák, hivatásos és amatőr népművészeti csoportok repertoárja, tudományos folyóiratok, regionális lapok évfolyamai és kéziratára, rádióstúdiók hangarchívuma, a szépirodalom világába. S mindezen világok mögött olyan sajátos szöveggyűjtési alakzatokat azonosíthatunk, mint a szakkutatás (a terepmunka), a néprajzi kirándulás, a lokális emlékezet konstruálása, a művészi és reprezentációs folklorizmus, a nevelői és oktatási gyakorlat.²

Az utóbbi években több olyan kiadvány jelent meg, amely a 19. században kezdődő autodidakta gyűjtőmozgalom frissen felfedezett eredményét tette közzé. A Kézdiszentléleken 1917-ben született, tanítóképzőt végzett Tamás István tisztviselő Domokos Pál Péter biztatására írta össze szülőfaluja népköltészeti hagyományait. A két, füzet terjedelmű gyűjtemény évtizedeken keresztül forgott közkézen, majd 2002-ben az olvasók számára is hozzáférhetővé vált (Bokor [szerk.] 2002). Rancz-Gyárfás Zsuzsanna 2005-ben tette közzé dr. Berde Károly dermatológus orvos (1891–1971) kéziratos hagyatékát, amely az 1870–1920 közötti időszakból gyűjtött össze adatokat „Nagyenyed szellemi néprajzához” (Berde 2005). Az 1903–1967 között élt Földi István „rendhagyó szociográfiában” örökítette meg Kézdivásárhely 20. század eleji világát. Kézirata 2004-ben látott napvilágot (Földi 2004). Seprődi János az 1903–1904-es tanévben pályázatot írt ki a kolozsvári református kollégium diákjai számára „valamely falu népköltési termékei” összegyűjtésére. Az akkor nyolcadik osztályos, később lelkész Bogdán János (1885–1956) magyargyerőmonostori népdalgyűjtése a népzenekutató hagyatékában maradt fent, s 2003-ban jelent meg (Almási 2003). Az 1931-ben született magyarvistai parasztnő, András Erzsébet kéziratos életműve, a lokális kultúra gazdag szövegrepertoárja 2008-ban került az olvasók elé (Ambrus 2008). A tematikájukban, szerkezetükben eltérő gyűjtemények mindenike egy-egy önkéntes vállalkozó munkája. A lejegyzés, a rendszerezés szempontjai álta-

² Az erdélyi oktatásnak a hagyományok iránti figyelméről, a néptanítók néprajzi gyűjtéséről lásd Ozsváth 2008.

lában ötletszerűek és következtelenek, esetleg egy-egy felhívás előírásaihoz, egy-egy kiadvány gyűjtési-szerkesztési elveihez igazodnak. Azonban mindenük közös sajátossága, hogy a lejegyző a maga és szűk környezete által ismert és gyakorolt kulturális tudást örököltette meg. S közös sajátosság az is, hogy a helyi orális hagyomány helyi kezdeményezésre történő átírása kihelyezett emlékezet formájában évtizedeken keresztül eredeti környezetében, családi-helyi használatban maradt. Ezt az új jelenséget a helyi hagyomány használatának új formájaként kell számontartanunk. Az orális hagyomány összegyűjtése, lejegyzése émiikus szempontokat érvényesítve készül el és kerül forgalomba. Habár a hagyomány írott formát kap, megőrzi az oralitás jegyeit (oralité primaire), s habár a lejegyzésre kerülő szöveg orális természetű, az átírás következtében az írásbeliség normáit ölti magára (oralité mixte). Évtizedekkel későbben a kutatás ebből a közegeből és állapotból emeli ki a gyűjteményt, s juttatja el egy újabb, számára idegen közegbe, az olvasók és a kutatók világába.

Olosz Katalin 1963-ban szerzett magyar nyelv és irodalom szakos tanári oklevelet a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetemen. Előbb a marosvásárhelyi pedagógiai főiskola gyakornoka, majd 1966-tól a Román Akadémia marosvásárhelyi Társadalomtudományi Kutatóközpontjában volt kutató és főkutató. Az 1960-as évektől gazdag és sokszínű tudományos tevékenységet folytatott, levéltári forrásokat elemző és komparatisztikai tanulmányai szaklapokban láttak napvilágot. 1989 után munkássága intenzívebbé vált.

Ha folyóvíz volnék címmel gazdag és hasznos antológiát állított össze a magyar népi lírából (Olosz 1982a). Terepmunkájának eredményét 1969-ben a *Magyargyerőmonostori népköltészet* című lokális folklórmonográfiában tette közzé (a dallamokat Almási István gondozta) (Olosz 1969). Eddigi életművének nagy – és örvendetes módon terebélyesedő – teljesítménye a kéziratos hagyatékok feltárása és kutatása. 1972-ben Kolumbán István udvarhelyszéki mesegyűjtéséből állított össze válogatást, *A kecskés ember* címmel (Olosz 1972). 1982-ben tette közzé a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság folklórgyűjtő kezdeményezéseinek összefoglalását (Olosz 1982b). Tudomány- és kutatástörténeti írásait 2003-ban kötetbe gyűjtötte, *Víz mentére elindultam* címmel (Olosz 2003a). E kötetbe sorolta a balladatípusok terjedését, gyűjtők (Kanyaró Ferenc, Szabó Sámuel, Vass Tamás, Benedek Elek) munkásságát és eredményeit, az 1848–49-es szabadságharc színhagyományban való tovább-

élését, szokáshagyományok, kéziratok feljegyzések történetét végigkövető tanulmányait. 1996-ban a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár kéziratárában azonosította Zajzoni Rab István fiatalkori utazási feljegyzéseit és kiadatlan verseit (Olosz 2004a, 2004b). 2003-ban jelent meg az *Egy kiállítás emlékképei* című kötet, amelyben a Szabó Sámuel által Marosvásárhelyen 1864-ben megrendezett háziipari–néprajzi kiállítás elérhető dokumentumait foglalta össze (Olosz 2003b). Levéltári munkásságát a források iránti tisztelet, az események, intézmények, csoportosulások közötti alapos tájékozottság, a forráskritika igényes alkalmazása jellemzi.

A közelmúltban több évtizedes kutatásának eredményeként két újabb kötet látott napvilágot.

Olosz Katalin kutatása tárta fel a 19. századi folklórgyűjtő tanár, Szabó Sámuel szakmai pályáját, az általa irányított gyűjtőmozgalom történetét és kutatásainak az archívumokban lappangott eredményeit. A korábbi szakirodalom által kizárólagosan balladakutatóként ismert gyűjtő érdeklődése valójában sokkal átfogóbb volt. S bár az utókor mindössze néhány folklórszöveg alapján tartotta számon, Olosz Katalinnak sikerült Szabó Sámuel gazdag hagyatékát azonosítania és feltárnia.

Szabó Sámuel 1829-ben született Székelyföldváron, Nagyenyeden tanult. A szabadságharc bukását követően a Marosvásárhely melletti Gernyeszegen, majd Magyarországon rejtőzött, nevelőként dolgozva. 1856–1858 között Heidelbergben, Göttingenben és Párizsban tanult. 1858–1868 között a marosvásárhelyi, majd 1868–1896 között a kolozsvári református kollégium természet-, vegytan és magyar irodalomtörténet tanára volt. A népi hagyományok iránti érdeklődését a nagyenyedi kollégium tanára, Gáspár János gyűjtőmozgalma alakította ki. Göttingenben a mesekutató T. Benfey tanítványával, Budenz Józseffel, valamint Kriza János két gyűjtőtársával ismerkedett meg. Évtizedeken keresztül állandó és közeli kapcsolatban volt a népköltési gyűjtés szemléletét meghatározó Arany Jánossal és Lászlóval.

Marosvásárhelyre való érkezése után, 1862-ben kezdeményezte a folklórgyűjtést. Diákjai gyűjtését az önképzőkörben maga olvasta fel, magyarázó megjegyzések kíséretében, s több szöveg bekerült a diákok kéziratok lapjába. Az évek során mintegy 900 folklórszöveg gyűlt fel Szabó Sámuel kezében. Közülük alig néhányat adott közre folyóiratokban. A gazdag gyűjteménybe úttörő jelleggel kerültek be a szokásleírások, a gazdálkodá-

si hagyományok. Kolozsvárra költözése után újabb – ám személyes, családi okok miatt visszafogottabb – mozgalmat kezdeményezett. Ez alkalommal a diákok figyelmét főként a népmesékre irányította. Az ekkor készült feljegyzések közül Olosz Katalinnak 39 népmesét sikerült azonosítania. A feljegyzések sajátos formában (poétika órára készült magyardolgozatok formájában) maradtak fenn.

A kötetbe bekerült több, Szabó Sámuel életpályáját és érdeklődését megvilágító dokumentum. Közülük a Vadrózsa-perhez való hozzájárulását, egyik diákjának egy gyűjtőkörúton készített naplóját, Szabó Sámuel levelezését (Eötvös József, Arany János, Szilágyi Sándor nagykovácsi tanár, Bolyai Gergely, Gyulai Pál, Budenz József), valamint az önképzőköri jegyzeteket emeljük ki.

Olosz Katalin kutatásai alapján két erdélyi kollégiumi kutatóműhelyt ismerünk meg. Gáspár János nagyenyedi gyűjtőmozgalma mellett, Szendrey Zsigmond nagyszalontai gyűjtőmozgalma előtt itt válnak láthatóvá a marosvásárhelyi és kolozsvári református, a kolozsvári unitárius kollégiumban folyt kutatások dimenziói. Az iskolai oktatás horizontjába került folklórkutatás az ifjú generációban egyszerre tudatosította a hagyományok iránti tiszteletet, a szájhagyomány változó és veszendő voltát, az örökséggel szembeni felelősségtudatot, s nem utolsósorban a plebejus társadalom iránti érdeklődést. Olosz Katalinnak Szabó Sámuel ifjú munkatársai közül 56 marosvásárhelyi, 31 kolozsvári diák portréját sikerül megrajzolni. A kutatói erőfeszítésnek tulajdoníthatóan rendelkezésünkre áll a 87 személy biográfiája, későbbi életpályája és a gyűjtőmozgalomban való részvételének eredménye. Az adatokat látva szükséges elgondolkozni azon, hogy ezekben az iskolai műhelyekben a gyűjtés „eltömegesítése” történt meg. A gyűjtés során a 87 személyben lezajlott a látás forradalma, az étikus látás állandósulása: saját környezetüket megtanulták az etnológus árgus szemével figyelni, környezetük hagyományaiban a nemzeti és kulturális örökséget, a környezetük tagjaiban a kulturális örökség hordozóit tisztelni. S minden bizonnyal feltételezhetjük, hogy ezt a meggyőződésüket életük során nem rejtegették.

Meglepő a száz éven át tetszhalott gyűjtemény terjedelme. Szabó Sámuel marosvásárhelyi korszakából Olosz Katalin 39 népballadát és epikus éneket, 52 népdalt, 26 prózaepikumot (mese, monda, anekdota), továbbá három autodidakta költő munkálkodásának, jelesnapi, átmeneti rítusok, munkaszokások és hiedelmek leírását tette közzé. A kolozsvári

ri időszakot 21 népdal, 38 népmese, 4 monda, valamint több szokás- és hiedelemleírás képviseli. A diákoknak több alkalommal sikerült a kutatás által ismeretlen típusokat feltárni (*A szolgálta után haló lány, Az ördögnek eladott lány*).

A másik kötet a kolozsvári unitárius főgimnázium tanára, Kanyaró Ferenc (1859–1910) egyik diákjának szabédi gyűjtését jelentette meg. Rédiger Ödön (1878–1955) a szabédi papköltő fia volt. Kolozsvárra kerülése után a szünidőben, 1894–1896 között szülőfalujában végzett gyűjtést. Ekkor került sor Dimény Mózesné Szabó Anna (1827–1904) parasztszövegének repertoárjának összeírására. Ilyen módon a diák által elvégzett munka az egyéni kutatás egyik korai eredménye. A tanár és a diákja levelezésében kerül sor az analfabéta adatközlő bemutatására, valamint itt válik követhetővé a gyűjtő rövid ideig tartó kutatói pályájának története és gyűjtési módszere. A tanárának rendre átadott vagy postázott lejegyzések eredeti formájukban vagy Kanyaró Ferenc által letisztítva, szétszórta maradtak fenn az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában, a budapesti Etnológiai Adattárban, valamint a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban. A kétfajta feljegyzésben, különböző iratkötegekben lappangó szövegeket Olosz Katalin kutatta fel, rendszerezte és jelentette meg. A kötet 41 szöveget tartalmaz, közülük 24 epikus jellegű (17 ballada, 7 románc). A szövegközlést a lejegyzésre, Rédiger Ödön kéziratának sorsára, valamint a lejegyzett szövegben történt módosításokra vonatkozó jegyzetek követik.

Kanyaró Ferenc irányításával a kolozsvári unitárius kollégium diákjai népballadákat és népdalokat örökítették meg. Tanítványai segítségével Erdély unitárius településeiről 273 balladának nevezett epikus, vagy epikus elemeket is tartalmazó szöveget gyűjtött össze (Olosz 2005). A gyűjtés a kollégiumban Kanyaró Ferenc nyugalomba vonulása után is folytatódott. A „Krizsa János alap”-nak nevezett tőke „az 1882. évi július hó 30-án tartott Krizsa-ünnep alkalmából begyűlt adakozásokból maradt meg. Az évi kamatjövedelem később szépirodalmi pályaművek díjazására lesz fordítandó. Az alap vagyona jelenleg 827 k. 78 f., mely összeg a Kolozsvármegyei Takarékpénztár–Részvénytársaság 3012. sz. betéti könyvében van elhelyezve.”³

³ Az 1901/1902-es tanévre szóló Értésítő. Kolozsvár, 1902: 248.

Az 1903/1904-es tanévben a Kriza-körnek 114 tagja volt. Számukra évente pályázatot írtak ki irodalomból, filozófiából, mennyiségtanból, természettanból, történelemből, majd népköltési gyűjtésre is. „Népköltési gyűjtemény jutalmazására” először az 1903/1904-es tanévre fordították a vagyon kamatjövedelmét. A népköltési gyűjtés ugyanolyan tanulói teljesítménynek minősült, mint egy irodalmi vagy történelmi oknyomozó értekezés, egy természettudományos megfigyelés, filozófiai értekezés, mennyiségteni feladvány megoldása. Ebben az évben 3 pályamunka készült. A kiírást állandó, folytonos érdeklődés követte. A pályamunkák száma a következőképpen alakult: 1907/1905: 9, 1905/1906: 5, 1906/1907: 3, 1907/1908: 7, 1908/1909: 4, 1909/1910: 3, 1910/1911: 5, 1911/1912: 8, 1912/1913: 5, 1913/1914: 6, 1914/1915: 2, 1915/1916: 2, 1917/1918: 8, 1918/1919: 2, 1919/1920: 1 pályamunka. Kivételt az 1916/1917-es év képezett, amikor egy diák sem pályázott.

A népköltési pályamunkák elkészítése felől a diákok a Kriza-kört irányító Pálfi Márton magyar és latin nyelv szakos tanárral konzultáltak. Az 1905-ös kiírás szerint „a gyűjtő mindent úgy, abban a dialektusban jegyezzen föl, ahogy hallotta.” Az 1908-as évi kiírásban ez olvasható: „Mindен pályamunkát jutalomban fogunk részesíteni, ha valóban eredeti s eddigelé még ismeretlen népdalokat, esetleg népmeséket, népmondákat gyűjt össze.” Ugyanebben az évben a pályázati felhívás szerint „a följegyzésnek a lehető leghűbbnek kell lennie. A pályázók erre nézve bővebb útbaigazítást kaphatnak az önképzőkör vezető tanárától.” A pályázatot kiíró tanár három szövegműfajra hívta fel a pályázó diákok figyelmét: a népmesére, a mondára és a népdalra. Az 1908-as kiírás nehéz feladat elé állította a tanulókat, amikor „valóban eredeti” s „eddigelé még ismeretlen” szövegek felkutatását írta elő. Azaz a változatokkal szemben az ismeretlen típusokat részesítette előnyben.

A két tanárkutató, Szabó Sámuel és Kanyaró Ferenc által irányított mozgalom most feltárult története sok új adatot szolgáltat a kutatástörténet számára. Mind Kanyaró Ferenc, mind Szabó Sámuel a korábbi Székelyföld-központú gyűjtések után a kutatás számára tereppé alakította Marosszéket, valamint a Székelyfölddel határos tájegységeket (Mezőség, Aranyosszék, Beszterce vidéke). Szabó Sámuel a román folklór megfigyelésére és gyűjtésére is biztatta diákjait.

Az iskolai műhelyek tagjai akarva-akaratlanul szembesültek a gyűjtés és a lejegyzés módszertani titkaival. A 19. század második felének folkló-

risztikai kutatásában a népballadák keresése elsőrendű prioritást élvezett a népdalokkal és a népmesékkal szemben. Emellett a kutatók legszívesebben az új, ismeretlen típusokat keresték és tették közzé. A korai gyűjtői gyakorlatban általánosan tekinthető a szöveg-helyreállítás, valamint a dallamtól, az előadás körülményeitől és az előadó személyétől eltekintő szövegközpontú lejegyzés.⁴ Mindkét kötet ilyen szempontból is kutatástörténeti-, szemléleti adatokkal szolgál. Rédiger Ödön első feljegyzéseiben csupán a ballada- és népdalszövegek szerepelnek. A szövegek mellé rendre odakerülnek az asszony éneklési habitusára, emlékezési gyakorlatára vonatkozó megfigyelések. Kezdetben csupán az ép változatok kerülnek a gyűjteménybe, későbbben a töredékek is. További alapvető kérdés volt a népnyelvi sajátosságok felszámolása vagy tiszteletben tartása. A megoldások a tájnyelvi sajátosságok elhagyásától, a szövegnek az érvényben lévő nyelvi normák követésétől a dialektológiai hitelesség eszményének érvényesítéséig széles skálán szóródnak szét. Arany János irodalmiasítási szándékától, Kóváry László, Benedek Elek tartalmi hitelességet érvényesítő újrameselésétől, Orbán Baláznak a népi narratívumok kivonatokban való közlésétől a nyelvjáráskutatás által megörökített szövegekig.⁵

⁴ Kriza kötetében szereplő népmesék hitelességéről Horger Antal jegyzi meg: „Krizsa meséiben éppen úgy ki van kerekítve és meg van stilizálva esztétikai szempontok szerint az elbeszélés népi anyaga, mint pl. Merényi vagy Arany László meséiben” (Horger 1908: 456). A gyűjtemény meséiben a gyűjtő által végrehajtott módosításokról lásd Kovács Ágnes 1982. A kor gyűjtési technikáját Arany János fogalmazta meg: „A jó gyűjtő mindenek felett egy tökéletes mesemondó képességeivel legyen felruházva. [...] Az előadási, öltöztetési modor annyira hatalmában álljon, hogy ha valamely mesének pusztá vázát kapná, képes legyen azt olyanná tenni, mintha a legjobb mesemondó ajkáról vette volna. Legyen érzéke felismerni a legcsekélyebb idegenszerűt, ami netalán leírói, segédgyűjtői által a mese anyagába vegyült, s tudja azt kár nélkül eltávolítani. [...] Eltalálni a kellő határpontot, meddig szabad a gyűjtőnek változtatni, hol szűnik meg ebbeli jogosultsága, nem könnyű, de éppen ezért fő-fő kritériuma a jeles gyűjtőnek” (Arany 1978: 326). 1900-ban Imre Sándor már a hiteles szöveget kérte számon a gyűjtőtől: „A szándékosan kihallgatott, vizsgálat alá nem rokonérzéssel vett, idegen és néha élelmes irodalmárok által úri göggel faggatott nép nem tárja fel szívét egész valójában, nem hallgatja szíve legbelsőbb, legsajátosabb hangjait? Kifejezéseit szépíti, gondolatait válogatja” (Imre 1900: 20).

⁵ A 20. század első felében a típuskatalogus munkálatai mellett a variánsok hiteles lejegyzésére irányult a figyelem. A folklóralkotások fonetikai realizációja mögé elvi-ideológiai álláspontok húzódtak meg. *A Gaal György magyar népmesegyűjteményé-t* szerkesztő Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc a tájnyelvi sajátosságok lefejtését, a hangzás regionális sajátosságainak az irodalmi normák szerinti átírását a nép felemelése egyik eszközének tekintette (Kovács 1982: 36). Az 1830-as években a nyelvi dialektusok felfedezése hol földrajzi régióhoz, hol szociolektushoz kötődött. Horváth János így foglalja össze a tájnyelvi sematizálások történe-

Olosz Katalin vállalkozása több szempontból is jeles teljesítmény. A gyűjtőmozgalom történetének, méreteinek és eredményének, a két mentor portréjának feltárását korábban is elismeréssel méltattuk. Kérdésünkkel az ezen írás bevezetőjében felvetett gondolathoz térünk vissza. Mit rekonstruál valójában Olosz Katalin? Az elhangzó szöveget, a hajdani élő hagyományt? A lejegyzett szöveget, a gyűjtés aktusát? Vagy az archívumokban, lapokban letétbe helyezett, kéziratos vagy nyomtatott szöveget? Forrásai sajátosságai révén a kutatás mindhárom szintbe részrehajlás nélkül bepillantást nyújt. A kötetek így alkalmasak arra, hogy tudatosítsák a népi hagyományok különböző regiszterekben való meglétét, a regiszterek közötti vándorlásukkal együttjáró változásokat. Az orális szöveg lejegyzett szöveggé, az akusztikus szöveg vizuálissá alakítása, az írott műfajok formai sajátosságai felé eltolása (strófikus forma), a szövegnek a beszédeseményből írott szövegkontextusba való beemelése, a nyomtatás normáihoz való hozzáigazítása a szöveg státusában, formájában számtalan változást indít el.⁶ Ugyanakkor, a két tanár által szervezett mozgalom

tét: „Dugonics minden regényalakját szegedi tájszólásban beszéltette, tehát nem tett nyelvi különbséget úr és paraszt, előkelők és köznép között; Versegly azonban a Rikóti Mátyásban (1804) s Kölcsey a Vadászlakban (1837) és A Kárpáti Kincstárban (1838) népi alakjait beszélgeti népiesen: a parasztot, a juhászokat. Nem igen talál követőre egy 1804-iki protestáns iskoladráma [...], mely a juhászokat őző dialektusban beszélgeti, sem Szabó Dávidnak Az ambogi kert c. novellája (Rajzolatok, 1838), mely egy kanászt mutat be komikus szőjezéssel” (Horváth 1927: 225). Az ellentétes eszményt Kriza János fogalmazta meg. Szerinte a fonetikai realizációnak regionális specifikumokat kell hordoznia. Ezt a meggyőződését normaként írta elő munkatársai, gyűjtői számára. Esetükben azonban a fonetikai sajátosságok, akárcsak egyéb frazeológiai, retorikai sajátosságok olyan alakzatot, jelrendszert jelentettek, amelyet a gyűjtőnek mesterségesen kell rávinnie a folklóralkotásra. Ezt az átigazítást, hitelesítést Kriza János „visszaszékelesítésnek” nevezte. Az elhangzott és a nyomtatott szöveg közötti különbségeknek, sajnos, csupán egyik része ellenőrizhető. A gyűjtők Kriza Jánoshoz beküldött kéziratainak és a nyomtatott változatoknak az összehasonlítása Kriza finalizáló hozzájárulását s a mögötte húzódó elvi álláspontot jelzi (Kovács 1982: 36).

⁶ Az alkalmazott gyűjtési technikának az adatok értelmezésébe való bevonására tett javaslatot Voigt Vilmos is. Hasznosnak tartjuk idézni azt a kijelentését, hogy a hangzó szövegnek nem akusztikus, hanem írott megőrkítése megváltoztatja a szöveget, kiszakítja abból a beszédeseményből, amelynek részét képezte: „Nincs néprajztudomány-történet a gyűjtési, adattárolási eljárások története nélkül. Fontosak az áttekintések, általános érvényűek az elméletek – ám a mai tudományunk adatokra kell hogy épüljön, ezeket pedig össze kell gyűjteni. Azt pedig, hogy mi az adat, az adatfelvétel technikai körülményei mindörökre meghatározzák. [...] A kézírás viszont lassú a mondott szöveghez, nem képes az aktuális dialektus és szociolektus feljegyzésére, ezen kívül aligha adja vissza a valódi hagyományozás alkalmoszerűségét, amikor az énekes társai körében, az ő kommentárjaik és segítségük közösségében adja elő aktualizált tudását” (Voigt 1997: 103).

kutatásszemléletét és eredményét teszi láthatóvá. S egyúttal azt is jelzi, hogy a gazdag gyűjteményhez a kortársak és az utódok mekkora érdeklődéssel és mekkora közömbösséggel viszonyultak.

II. A *Vadrózsák* második kötete⁷

Kriza János: *Vadrózsák. Erdélyi néphagyományok*. Második kötet. Kriza János és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. 2013. 770 p.

„Tudva vagyok, minémű nagy szorgalmatossággal gyűjtögetik az Anglusok és a Franciák, nem csak az önnön magok eleiknek régi verseiket s énekjeiket, hanem a távoly lakozó népekéit is. Az Olaszoknak hasonló igyekezetek nem kevésbé esméretes. Hát a Németeket avagy szükség-é elő-hoznom? [...] Ki nem tudja, mint kapnak ők a köz népnek szájábann forogni szokott régi versekenn, mellyeknek Volkslieder a nevezetek? Ezeket pedig leginkább attól az időtől fogva kezdették elő-keresni s haszonra fordítani, miolta az ő saját nyelveket, s azonn az ékes tudományokat láttatosan gyakorolyják.” Révai Miklós gyűjtési felhívása számunkra ma ismerősen hangzik. A népköltészeti gyűjtőmozgalom története során oly sokszor idézték, hogy szinte nem is érezzük ki belőle a meggyőzési szándékból fakadó retorikai fordulatot. Azt, hogy 1782-ben, amikor a *Magyar Hírmondó*-ban megjelent, bizony kevesen ismerhették az Anglusok, a Franciák, az Olaszok és a Németek igyekezetét. S aki ismerte, az sem tudhatta, hogy ha a Magyarok is hasonló „nagy szorgalmatossággal” elkezdik gyűjtögetni „a magok eleiknek régi verseiket s énekjeiket,” erőfeszítésüknek lesz-e támogatója, eredménye és értékelője. A meg-megismételt felhívások visszhangtalansága nem a közömbösségről, hanem a vállalkozás előzménytelenségéről, újszerűségéről győz meg. Thomas Percy püspök, James Macpherson skót költő 18. századi ballada- és énekgyűjtési és lejegyzési kezdeményezései, majd a következő században a Grimm testvérek mese-, Vuk Stefanović Karadžić szerb népdal-

⁷ Megjelent: Keszeg Vilmos: A *Vadrózsák* második kötete. *Ethnographia* CXXVII. (2016) (1) 153–161.

gyűjtése, az Igor-, a Nibelung-, a Roland-ének, a Cid, a Kalevala orális forrásból való megszerkesztése, a szlovákok, a bolgárok kötetben kiadott népdalai csak lassan, rendre váltak a magyar értelmiség számára eredménnyel kecsegtető példává. A „kortársi eszmeáramlatoknak” (Kríza [szerk.] 1982) (a költészet orális, a szépirói kánonoktól távol kibontakozó vonulatának felismerése, a másik Európa, a „primitívjeink” életformája, mentalitása és művésze iránti érdeklődés, a nemzeti szellem, a nemzeti múlt, a nemzeti nyelv, a nemzeti művészet felkutatásának és megörökítésének szándéka) olyan mértékben kellett megerősödniük, hogy Kríza János is belépjen a kezdeményezők és a gyűjtők sorába (Kultsár István, Gaál György, Mailáth János, Kölcsey Ferenc, Toldy Ferenc, Erdélyi János, Merényi László, Ipolyi Arnold, Arany János, a Kisfaludy Társaság, a Magyar Tudós Társaság). A 21. század perspektívájából ma már egyértelműen és egyértelműnek látjuk a 19. században lezajlott szemléleti paradigmaváltás nívumait. Megszületik a nemzeti eszme és érzés, amely az európai kultúrtörténet szellemi termékei mellé helyezte a nemzeti (s az ennek részét képező népi, paraszti) kultúra termékeit, s azokat a nagy- és a kishagyomány⁸ közötti választóvonalat kiiktatva vette használatba. Ez az új kulturális gyakorlat felszámolta az előítéleteket a rendi kultúrák között, felértékelte a kulturális másságot. A 19. században a múlt iránti érdeklődés demokratizálódik (bárki hozzáférhet) és popularizálódik (sokan hozzáférnek), új habitusként kezd működni a vele való együttélés, a múltnak a jelenben, a mindennapokban való visszakeresése, amit napjainkban a *domestiquer l'histoire* terminus fogalmazott újra.⁹ Ugyanekkor válik nyilvánvalóvá az írásnak a patrimonizálási gyakorlatban betöltött szerepe.¹⁰

⁸ A nagyhagyomány a hivatalos, írott elitkultúra, a kishagyomány az orális népi kultúra megnevezésére szolgál. Robert Redfield szóhasználata azt érzékelteti, hogy mind a hivatalos, mind a népi kultúra hagyomány, hagyományozás által közvetítődik, más-más társadalmi-kulturális közegben. „A nagyhagyományt az iskolákban vagy a templomokban ápolják, a kishagyomány az írástudatlanok falusi közösségeinek világában jön létre és marad fenn” (Redfield 1956: 41–42).

⁹ A fogalom azt a helyzetet nevezi meg, amikor az emlékművek, a történelmi események helyszínei a közösségi élettérben felidézlik, jelenvalóvá teszik a régen lezajlott eseményt (Fabre 2000).

¹⁰ Az írástörténet a nagy írott művek születését az orális hagyományok válságba jutásával magyarázza. Ilyenkor vált szükségessé a hagyomány írásban való megörökítése. Homérosz akkor írta meg versben a görög szóbeli epikus hagyományt, amikor a görög társadalom, a megosztottsága miatt nem volt hajlandó azt továbbéltetni (Ritoók 1975: 107–116). Az evangélisták a tanítások hitelességét veszélyeztető szóbeli áthagyományozásból mentették át írásba a krisztusi hagyományt (Ong 1998: 143–166). Ezekhez hasonló az a folyamat, amely a 19. századtól kezdődően a paraszti oralitást írásban örökíti meg.

Ezek az új „eszmeáramlatok” két új intézményt hívtak életre: a tárgyak részére a múzeumot, a szövegek számára pedig az archívumot, valamint ennek szelektív változatát, a könyvet. Az archívum az oralitásból az írásba transzponált szövegek számára az idővel való dacolás lehetőségét teremtette meg, az érdeklődőknek pedig a hozzáférés lehetőségét.

Kriza János először 1842-ben vagy 1843-ban tett közzé *Előfizetési Felhívást* a *Vadrózsa* című népköltészeti gyűjteményre, majd ezt 1844-ben az *Erdélyi Híradó*ban megismételte: „Tisztelettel és bizalommal vagyok bátor fölhívni mindent, ki édes honi nyelvét s irodalmát szívén hordozza, legyen szíves és buzgó e nemzetileg szent ügyet pártolni és előmozdítani, mind azzal, hogy az ön maga vagy mások ajkán élő népkölteményeket a legszélesebb értelemben, le a táncban felhevült népfia ujjongásáig s a vidéki népszokásokat és erkölcsöket följegyezvén, a gyűjteménybe elküldje, mind pedig azzal, hogy ezen egyszerű, piperétlen virág keletét segítse.”¹¹

Ma már világosan látjuk Kriza János vállalkozásának jelentőségét. 1. Az elsők között tudatosította a népköltészeti hagyományok mulandó és változékony voltát, s mozgalmat indított írásban való megörökítésükért. Gyűjtőhálózatának tagjai különböző településeken élve és járva Székelyföld-szerte magukra öltötték a hagyományok gyűjtőjének szokatlan szerepét és gesztusait: kiszálltak, figyeltek, kérdeztek, újra és újra ismételtettek, majd szorgalmasan jegyeztek, letisztázták gyűjtésüket, borítékba zárták és postára adták. Ebben a mozgalomban tudatosodott a hagyományok értéke, s a hagyományok megmentése érdekében az értelmiségi és nép között új típusú kapcsolat állandósult.¹² 2. A gyűjtőtársaitól beérkező anyag rendszerezése közben Kriza Jánosban tudatosodott a népköltészet táji differenciálódása. Felfigyelt a típusok regionális előfordulására, a típusok változatainak régiónkénti eltérésére, a tájnyelvi sajátosságokra. A kiadásra előkészített gyűjtemény az anyag székek szerinti csoportosítását érvényesítette (Udvarhelyszék, Háromszék és Erdővidék, Marosszék). 3. Már a gyűjtéstörténet korai szakaszában elvi kérdéssé vált a lejegyzés módja. Kriza Jánosban személyes tapasztalat alapján erősödött meg az a meggyőződés, hogy az emlékezetből történő, a szöveget lekerekítő meg-

¹¹ Idézi Faragó 1971: 57–176, 76.

¹² Kriza János munkássága dokumentumainak, gyűjtőtársaival való levelezésének, a gyűjtőtársaírók feltárt adatainak gyűjteményét Szakál Anna állította össze (Szakál 2012).

örökítés helyett a lejegyzésnek hitelesnek kell lennie, tiszteletben kell tartania az előadás, az elhangzás sajátosságait, mind a szövegek szerkezetét, mind tartalmát, mind megszövegezését illetően.¹³ 4. S itt már maga Kriza János is nagyon közel jár az előadó kreatív szerepének felismeréséhez és elfogadásához. Ennek kimondására azonban jóval később kerül sor.¹⁴ 5. A *Vadrózsák* vegyes („elegyes”) gyűjtemény. Összeállítása során Kriza János a népköltészet első műfajrendszerét alkotta meg, amelyet a későbbi szövegközlés alapul vett és árnyalt.¹⁵

Kriza János gyűjtőhálózatára, gyűjtőmódszerére, a kiadás körüli eseményekre vonatkozó ismeretekkel főként Faragó József levéltári kutatásaiából rendelkezünk (Faragó 1971: 100–127). Jól tudtuk, hogy a kiadás nehézsége, a kiadvány iránti érdeklődés elmaradása, a „Vadrózsa-pör” néven ismertté vált értetlenkedés,¹⁶ a nyomasztó anyagi terhek, fiának halála, egészségi állapota előbb csupán késleltették, majd végérvényesen lehetetlenné tették a második kötet előkészítését és kiadását. A Kriza-életpálya és -hagyaték kutatói arról is értesítettek, hogy 1862-ben, a kiadási munkálatok idején Kriza Jánosban megérett a második kötet terve, az első kötetből rendre kiszoruló, s a kötet előkészítésekor újra működésbe hozott gyűjtőhálózatból frissen befolyó anyag alapján körvonalaződött a második kötet szerkezete. Sajnálatos módon azonban az idő múlása a kötet ellen dolgozott. Nemcsak a kiadás került le a napirendről, hanem az összegyűlt folklórananyag is széthullt, azonosítatlan maradt, elve-

¹³ Ez a meggyőződés nem érvényesül a *Vadrózsákban*. Valójában Kriza János gyűjteményébe különböző gyűjtési-lejegyzési technikák alapján kerültek be szövegek.

¹⁴ Az egyéniségkutatásnak nevezett új folklorisztikai szemléletet Ortutay Gyula alapozta meg a *Fedics Mihály mesél* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1940) című könyvével.

¹⁵ Az 1863-ban megjelent *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény* a következő szövegműfajokat tartalmazta: balladák, dalok, táncszók, találós mesék (találós kérdések), népmesék, szólások és közmondások, család-, kereszt-állat- és határnevek. Kiadta Stein János, Kolozsvárt.

¹⁶ Ezzel az elnevezéssel került be a köztudatba a gyűjtemény megjelenését követő vita. A vitát a magyar–román kultúra között közvetítő jóindulatú értelmiségi, Iulian Grozescu nyitotta meg a *Fővárosi Lapokban* megjelent bírálatával. A kötetben megjelent két balladának román balladákval való hasonlósága miatt Kriza János gyűjtőtársait plágiumvádval illette. A vita a népköltészettel kapcsolatos első eszmei-szellemi véleménycsere. Tekintve a tudomány kezdetleges állapotát, a vádak és az érvek sokszor alaptalanok és naivak. E vita során tisztázódott az, hogy ugyanazok a szüzsék egymástól függetlenül is létrejöhetnek (tipológiai egyezések), hogy a népköltészeti motívumok vándorolnak (dif-fúzió), valamint hogy a folklórszöveg típusok változatokban élnek (variánsok) (Alexics 1897: 73–88, 184–192, 279–290, 362–377; Németh 1982: 69–78).

szett. A második kötet helyett 1911-ben (Krizsa [szerk.] 1911), majd 1943-ban (Krizsa [szerk.] 1943a, 1943b), 1975-ben (Krizsa 1975), 1987-ben (Krizsa 1987), 2011-ben (Krizsa 2011) az első kötet újrakiadására került sor. Kriza János halálát követően, a *Vadrózsák* első kötetének megjelenése után 50, 100 évvel pedig egyre reménytelenebbé vált, hogy kézbe vehetjük az 1863-ra, majd 1864-re tervezett második részt.

A szakmának ezt a reményvesztettségét hazudtolta meg Olosz Katalin, amikor kerekén 150 évvel az első kötet megjelenése után kezünkbe adta a *Vadrózsák* folytatását.

Milyen az a kiadvány, amellyel Olosz Katalin megörvendeztetett?

770 nyomtatott lapon előbb egy kutatástörténeti és közlésmódszer-tani fejezetet olvashatunk (98 lap terjedelem), ezt követi Kriza János és gyűjtőtársainak gazdag népköltési anyaga (511 lap), az ahhoz kapcsolt jegyzetekkel, forrásjegyzékkel, mutatókkal (132 lap), végül a kéziratokról készült fotokópiák, majd egy román és egy angol nyelvű ismertető zárja a sort.

A kötetet bevezető tanulmány érdekes esetelemzés arról, hogy amit Kriza János és gyűjtőtársai nagy szorgalommal lejegyeztek, s ami Kriza János otthonában még együtt és biztonságban volt, az az évek-évtizedek során hogyan hullt szét, hogyan kallódott el. Míg Faragó József korábban (1971-ben) a gyűjtés, az összegyűjtés eposzát írta meg, Olosz Katalinnak egy másik, ám hasonlóan tanulságos történetet kellett megírnia. Ennek a történetnek olyan szereplői vannak, mint Gyulai Pál (Gyulai halála után a lánya), Toldy Ferenc, Benedek Elek, az időközben elhunyt Kriza János fia és veje. Már maga Kriza János mutatóba lapokhoz küldte a gyűjtött anyag egy-egy darabját, miáltal azok egyetlen lelőhelyévé a lapok, a szerkesztők irattárai váltak. A családnál maradt népköltészeti hagyaték 1875-ben Pestre érkezett, egy szekrénybe került, egyik része előbb Benedek Elek, majd Arany László és Gyulai Pál válogatása alapján és gondozásában bekerült a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* harmadik kötetébe (68 népköltési szöveg) (Krizsa – Orbán – Benedek – Sebesi 1882), amit az akkori szakma a második kötetbe szánt anyag érdemes részének minősített, s ezzel a második kötet sorsa lekerült a napirendről. Sebestyén Gyula 1911-ben azt a feltételezést fogalmazta meg, hogy a második kötet anyagának sovány volta Kriza János munkamódszerével magyarázható: valójában a sajtó alá rendezés során szerette volna összegyűjteni a népköltési alkotásokat, az összegyűjtésre tehát nem került sor.

Az ismeretlen Kriza-hagyaték 1800 lapnyi terjedelemben 1949-ben váratlanul bukkant elő az MTA pincéjéből, ahova – Gyulai Pál, Benedek Elek kezén átmenve – a Kisfaludy Társaság irattárából került. Ezek a szövegek kéziratos formában bekerültek az MTA Könyvtára Kézirattárába, különböző jelzetek alá. 2013-ig a szakmai köztudat azt a tévhitet élte, hogy a felbukkant anyag Kriza János teljes hagyatékát tartalmazza, és mindössze az hiányzik belőle, ami gondatlanság (nedvesség, eltüzelés) miatt megsemmisült. Olosz Katalin kutatása tisztázta, hogy a Pestre került hagyatékból Benedek Elek által kiválogatott kéziratok elszakadtak a törzsanyagtól, s Gyulai Pál hagyatékából Sebestyén Gyulához, majd Sebestyén Gyula hagyatékából a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumába jutottak el.

Mit tartalmaz a most megjelent kiadvány? A kötetben található népköltészeti anyag a következő fejezetekre tagolódik: Balladák és epikus énekek: Mágikus balladák (1 darab), Szerelmi balladák (17), Családi balladák (11), Társadalmi konfliktusok (4), Történeti balladák, vitézi-, bujdosó-, rabénekek, históriás énekek (13), Hősi énekek (3), Sirató- és balesetballadák (6), Büntényballadák (2), Tréfás és csúfolódó balladák (12); Népdalok: Szerelmi dal (49), Házasító dal (8), Katonadal (5), Panaszdal (4), Tréfás- és gúnydal (7), Bordal (4), Vegyes dal (5), Gyermekdal (3); Tánccsók: Tiboldi István gyűjtése (726), Udvarhelyszéki tánccsók (9), Tánccmondóka (22), Kriza János közleménye (34); Rigmusok, mondókák: Mondóka (3), Rigmus (10); Találós mese (21); Közmondás és szólás (3652); Ünne- és szokásleírás (lakodalom); Hiedelmek, babonák (3 gyűjtemény); Népsajátságok (Kriza Jánosnak a *Magyar Nyelvőr*-ben publikált gyűjtései, nyelvi sajtáságokról, nevekről, 66 írás); Magyar népcsoportok Erdélyben (Ürmösi Sándor feljegyzései, 8 írás).

Kriza János a második kötetnek sem tartalmi szerkezetét, sem anyagát nem készítette elő. A szerkezet összeállítását, az anyag összegyűjtését tehát Olosz Katalin munkája. A jelen kötetbe bekerültek Kriza Jánosnak és munkatársainak különböző lapokban nyilvánosságra hozott közlései, valamint Kriza János és körének kéziratos maradt gyűjtései, melyek ma az MTA Könyvtárának Kézirattárában és a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában találhatók.

A megjelent kötet az olvasóit nyilván az eddig ismeretlen népköltészeti anyag gazdagságával és szépségével örvendezteti meg. Ám a kötet sok tanulságot tartogat a történeti folklór és a folklór kutatástörténete iránt érdeklődő szakembereknek is.

1. A korabeli (kéziratos és nyomtatott) dokumentumok alapján Olosz Katalin tovább árnyalta Kriza János gyűjtési felfogásának alakulását, az 1842–1862 közötti gyűjtés történetét.
2. Tovább pontosította a Kriza János gyűjtőhálózatára vonatkozó ismereteket (a gyűjtők kiléte, az egyes gyűjtők munkastílusa).
3. Újraírta a *Vadrózsák* első kötetének gyűjtés-, szerkesztés- és kiadástörténetét.
4. Rekonstruálta Kriza Jánosnak a második kötetre vonatkozó elképzelését.
5. Azonosította, összegyűjtötte a Kriza János által lapokba leadott közléseket, valamint a hagyatékából kiemelt, lapokban és kötetben közzétett szövegeket, az MTA Könyvtárának kézirattárában, a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában megtalált kéziratosokat. Árnyalta a Kriza János által összegyűjtésre méltónak tartott anyag jellegét. A korábban közzétett, műfajokba rendezett népköltési anyagot belső (tematikai, tipológiai) tagolásnak vetette alá, s ezt kiegészítette a szokás-, a hiedelemleírásokkal, szociális csoportok bemutatásával.
6. Pontosította Kriza Jánosnak a gyűjtőterületre vonatkozó elképzelését. A *Vadrózsák* első kötetének gyűjtőterületei mellett jelen kötetben további gyűjtőterületként fordul elő Aranyosszék, Hunyad megye, Barcaság, Csíkszék is.
7. Azonosította Kriza János és gyűjtőtársai kéziratait, ezek hollétét.¹⁷ Innen tudjuk meg, hogy Kriza János a lelkes unitárius papok és tanítók mellett a református és katolikus lelkészeket is bevonta vagy készült bevonni a kutatásba.
8. A kötetben nagy mennyiségű, kéziratban maradt vagy lapokban közölt anyagot gyűjtött össze, tett olvashatóvá és kutathatóvá. A 19. század során Kriza János és munkatársai gyűjtéséből előszeretettel közölt a *Magyar Nyelvőr*, a *Koszorú*, a *Fővárosi Lapok*, a *Hazánk s a Külföld*, a *Figyelő*, a *Magyarország Képekben*, a *Növendékek Lapja*, valamint több naptár.

S tette mindezt kifogástalan szakmai precizitással, a részletekre kiterjedő végtelen figyelemmel.

¹⁷ A szövegek egy részének gyűjtője, gyűjtési helye és ideje azonosíthatatlan maradt.

Miért ünnepelünk 2013-ban, s ma, 2013. október 25-én?¹⁸ Kriza János és gyűjtőtársai a „kortársi eszmeáramlatok” szellemében, előzmények hiányában is lelkesen, legjobb tudásuk szerint végezték munkájukat. Az első nagy magyar vállalkozás a kivitelezés szakaszában futott zátonyra. Töredékes volta ellenére a *Vadrózsák* első kötete 150 éven keresztül alkalmas volt a 19. századi magyar népköltészet értékeinek, nemzeti értékeinek szemléltetésére, Kriza János és társai úttörő vállalkozásának szemléltetésére. A torzóban maradt munka 150 éven át valójában más is szemléltetett: azt, hogy bármennyire értékes, fontos, hasznos, a tudomány, a tudományos eredmény önmagában, magára hagyva nem tudja meghódítani a világot: a társadalomnak is meg kell hoznia a maga áldozatát, meg kell érnie a befogadására. Ahogy a szándék és a mű megszületésének idejét ki kellett várni, úgy kellett eljőnnie e kötet elkészítése és kiadása idejének is. Örülünk, hogy ennek eljöttekor a körülmények szerencsésen egymásra találtak, ahogyan 150 évvel ezelőtt Gróf Mikó Imre 500+500 Ft-ot adott a *Vadrózsák* kiadására, ugyanúgy került most támogatója a második kötet kiadásának. A kéziratok, Olosz Katalin, a támogató, a kiadó és a szerkesztő szerencsésen egymásra találtak. Ilyen a tudomány: mindig kiderül, valaki végül megérti, hogy érdemes támogatni azt is, aminek látszólag, pillanatnyilag nincs gyakorlati haszna. Amire 150 éven keresztül büszkék voltunk, s amit 150 éven keresztül Kriza Jánosnak köszönhetően biztonságban tudtunk, azt a másfél évszázad szinte-szinte szétszórta és felemésztette. Marc Blochtól tudjuk: ahogyan oka, magyarázata van annak, hogy valami bekerült a köztudatba, valami létbe helyeződik, ugyanúgy oka és motivációja van annak is, hogy valami elkallódik, elfelejtődik. Azaz, nem csupán az emlékezésnek, hanem a felejtésnek is megvan a maga története, természete és szabálya. Örülünk annak, hogy ma e kötet megjelenésével a székely népköltészet egy nagy szelete a felejtés homályából újra visszakerült a használók kezébe.

S higgyük azt, amit Olosz Katalin a kötet előszavának utolsó mondatában megfogalmaz: „Bízunk abban, hogy valóra válik Kriza János legmerészebb álma: napvilágot lát a *Vadrózsák* harmadik kötete is – és nem újabb másfél évszázad múltával!” [...]¹⁹

¹⁸ Ezen a napon került sor a kötet bemutatására Kolozsvárt.

¹⁹ Itt egy rövid részt, amely Olosz Katalin pályaképét vázolja, jelen közlésből elhagytunk, mivel az szinte szó szerint azonos formában megtalálható a másik recenzióban is. [A szerkesztők.]

Amikor 2011-ben a Magyar Néprajz és Antropológia Intézet keretében életpálya-interjú készítettünk Olosz Katalinnal, kutatói pályája meghatározó közegéről, a levéltárakról a következőt nyilatkozta: „nagyon szép napok – hetek – évek voltak azok. [...] Nagyon izgalmas, sok örömet hozó munka volt. Hálás vagyok a sorsnak, hogy részem lehetett benne.” A levéltárak titkainak ismerője, a 19. századi gyűjtőmozgalmak tagjainak bizalmas barátja, tisztelője, gyűjtők és kéziratok sorsának ismerője.

III. Kanyaró Ferenc: *Erdélyi népballadák és epikus énekek 1892–1905*. Kritikai kiadás. Kanyaró Ferenc szétszóródott hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2015. 928 p.²⁰

Olosz Katalin új könyve jelentősen gazdagítja a folklórkutatás történetét, amikor feltárja az eddig szórványos publikációiról és szórványos életrajzi adatokkal számoltartott Kanyaró Ferenc életpályáját, rekonstruálja és közléteszi monumentális gyűjteményét. 1859. május 25-én született Tordán, apai ágon székely, anyai ágon (Kóváry) hajdú családból. Szülővárosában és Kolozsvárt tanult. 1877-től elvégezte az unitárius teológia négy évét, de szigorlatot nem tett. 1879-től bölcsészhallgató a kolozsvári tudományegyetemen. Fialat korától sok munkát vállalt. 1880-tól a kolozsvári unitárius kollégium köztanítóként alkalmazta, 1886-tól helyettes, 1891-től rendes tanár, irodalom, bölcsészet és görög irodalom tárgyakból, majd csupán magyar nyelvet és irodalmat tanít. 1887-től az egyetemi könyvtár gyakornoka, majd a kollégium könyvtárának öre. Az 1880-as évektől az unitarizmus történetének, az unitárius szerzők kutatásába kezdett. Irodalomtörténészként Zrínyi Miklós életművét kutatta. Szakírássai jelentek meg a *Keresztény Magvető*ben, a *Történelmi Tárb*an, az *Irodalomtörténeti Közlemények*ben, az *Egyetemes Philológiai Közö*nyben. Néhány kiegyensúlyozott, munkás év után egészségi állapota romlani kezdett; 1906-tól ideiglenes, 1907-től végleges nyugalomba vonult, s visszaköltözött Tordára. 1910. március 21-én hunyt el, gyászszertartásá-

²⁰ Megjelent: Egy ismeretlen gyűjtő és gyűjteménye: epikus énekek Kanyaró Ferenc feljegyzéseiben. *Ethnographia* CXXVII. (2016) (4) 666–671.

ra Kolozsvárt került sor, holttestét a család tordai temetkezési helyén helyezték nyugalomra.

A kötet közel másfélszáz lapos bevezetője a feltárt élet- és intézménytörténeti adatokat három narratívába szerkeszti. Egyik a gyűjtés, a másik a gyűjtemény elkallódásának, a harmadik pedig a gyűjtemény felkutatásának és kiegészítésének története.

Kanyaró Ferenc gyűjtőtevékenysége 1892-ben kezdődött. Egy, feltételezhetően a 18–19. századi kéziratos költészet feltárását célzó székelyföldi útján győződött meg arról, hogy a Kriza János gyűjtőterületének „tarlóját” érdemes újra bejárni. Visszatérte után, az ősszel induló tanévben diákjait a környezetükben szájhagyományban élő és kéziratos füzetekben lappangó népballadák és epikus énekek lejegyzésére ösztönözte. A gyűjtés két szakaszban bontakozott ki. 1896-ban a millenniumi évfordulóra kiadható, 275 balladát és románcot tartalmazó válogatást tisztázott le és postázott a Kisfaludy Társaság titkárának. Ezt követően, 1905-ig, egészségi állapota romlásáig és visszavonulásáig további adatokat gyűjtött, de környezetében érezhetően lanyhult az érdeklődés és a lelkesedés.

Az 1896. május 18-án a Kisfaludy Társaság titkárának, Beöthy Zsoltnak postázott 2 kilogramm 30 dekás, 275 epikus folklórszöveget, balladát és románcot tartalmazó, 348 lap terjedelmű postai küldemény sorsa mostohán alakult. A Magyar Népköltési Gyűjtemény soron lévő tervezett kötetének Sebestyén Gyula dunántúli gyűjtését kellett tartalmaznia. Emiatt Kanyaró Ferenc gyűjtése lekerült a napirendről. Esélyeit csökkentette, hogy a kézirat első olvasója a már ismert balladatípusok változatai láttán a gyűjteményt érdektelennek minősítette. A millenniumi ünnepek után Kanyaró Ferenc kísérletet tett a kézirat visszaszerzésére, kiegészítés végett. Érdeklődő, majd sürgető levelei azonban válasz nélkül maradtak. Olosz Katalin rekonstruálta a méltatlan történetet. Beöthy Zsolt feltételezhetően Vargha Gyulának adta át a gyűjteményt. Amikor 1910-ben a sorozat élére Sebestyén Gyula került, elődétől átvette a szerkesztésre váró kéziratokat. Amikor 1919-ben Sebestyén Gyula visszavonult, majd lemondott társasági tagságáról, Kanyaró Ferenc gyűjteménye nála maradt. Sebestyén 1946-ban bekövetkezett halála után, 1951-ben hagyatéka a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában jutott biztonságba, de ezzel együtt az ismeretlenség homályába.

Olosz Katalin itt talált rá 1999-ben a datálatlan, kísérőlevél nélkül maradt kéziraatra, s azonosította az 1896-os küldeménnyel. A gyűj-

temény postázása utáni második gyűjtőkorszak szövegtárából különböző forrásokból rekonstruálta. Néhány ballada korabeli lapokban (*Ethnographia*, *Erdélyi Múzeum*) látott napvilágot, közöttük voltak az első gyűjtőkorszakból származó darabok is. Eredményesebbnek bizonyult Kanyaró Ferenc kéziratos hagyatékának két kolozsvári levéltárban való felkutatása. A keresést több körülmény jelentősen nehezítette. Az 1896 utáni gyűjtéséből Kanyaró Ferenc nem szerkesztett újabb balladagyűjteményt, a „balladák és rokonneműek” egyéb szövegek környezetében maradtak meg. Továbbá pedig, a hajdani unitárius főgimnázium könyvtárosának nevéhez terjedelmes, különböző tartalmú anyag kapcsolódott hozzá; illetve, a kéziratárban Kanyaró Ferenc elhelyezett olyan kéziratokat és kéziratos füzeteket, amelyek nem kötődtek hozzá az ő nevéhez. A Kanyaró Ferenc gyűjtéséből származó kéziratok címe gyakran nem utalt a bennük lappangó balladákra és epikus énekekre; egyes balladák pedig több filológiai változatban őrződtek meg. A kolozsvári levéltárakból előbukkant epikus hagyaték darabjainak többsége az 1896 utáni korszakból származik.

Kanyaró Ferenc a kolozsvári unitárius kollégiumban tanuló diákjainak figyelmét irányította rá a verses epikus hagyományokra. A diákok elsősorban környezetükben, szülőföldjükön és Kolozsváron keresték a kéziratos füzetekbe jegyzett alkotásokat, hallgatták meg az énekmondókat, s jegyezték le diktálás nyomán a verses történeteket. A valamivel több mint egy évtized alatt Kanyaró Ferenc felhívására 65 személy válaszolt. Olosz Katalin különböző források alapján összegyűjtötte Kanyaró gyűjtőhálózata tagjainak adatait. A gyűjtők különböző formában, mértékben és több-kevesebb eredménnyel tartoztak Kanyaró Ferenc köréhez. Zömük a kolozsvári unitárius kollégium tanulói közül került ki. Életükről legtöbb esetben az iskolai értesítőkön kívül más források nem szólnak. Amennyiben lehetséges volt, Olosz Katalin követte életpályájuk alakulását (tovább tanulnak, lelkészként, jogászként, tanárként munkálkodnak). Tanulmányaik végeztével azonban nyomuk vész. És voltak közöttük olyanok, akik Kanyaró Ferenc diákjaitól szereztek tudomást a mozgalomról, s kívülállónaként jegyezték le folklóradatot. Kanyaró Ferenc tanítványai közül néhányan évekkal később is juttattak el tanárunknak folklórszövegeket. Az évekig tartó gyűjtést nem túlzás mozgalomnak nevezni. Bizonyos, a korszak gyűjtésszemléletével szinkronban álló koncepciója volt, éveken keresztül gyűjtőmunkára mozgósította a fiatal diákokat, érdeklődést és gyűjtői ha-

gyományt alakított ki, azonnali és távlatos eredményei voltak. Annál is inkább, mert a gyűjtésbe bekapcsolódó fiatalok környezetük bizonyára többszáz tagjában is tudatosították a népköltészeti alkotások értékes és tűnékeny voltát, s feltehetően életük folyamán végig, gyermekeik és unokáik körében is terjesztették ezt az értékszemléletet. S bár önálló gyűjteménnyel egyikük sem lépett fel, bizonyára érdeklődéssel és szimpátiával követték a 20. század eleji néprajzi könyvkiadást.

A 65 gyűjtő közül 44 személy származási helye – 33 település – azonosítható biztosan vagy feltételezhetően. Ezek a következők: Alsójára (1 gyűjtő származási helye), Alsórákos (2), Bánffyhunad (1), Brassó (1), Dicsőszentmárton (1), Érendréd (1), Hídalmás (1), Homoródszentpéter (1), Ikland (1), Kálnok (1), Kiskadács (1), Kolozsvár (3), Korond (1), Kövend (1), Marosvásárhely (1), Medesér (1), Mészkö (1), Naszód (1), Sepsikőröspatak (3), Siménfalva (1), Sinfalva (1), Szabéd (2), Székelykeresztúr (1), Szentgerice (1), Alsó- és Felsőszentmihály (1), Tarcsafalva (1), Torda (1), Tordátfalva (3), Tordatúr (1), Torockó (2), Uzon (1), Várfalva (1), Vargyas (2). Nekik (és azonosíthatatlan származási helyről érkezett kollégáiknak) köszönhetően a magyar balladatudatás repertoárjába új településekről kerültek be balladaszövegek. A 44 személy közül 9 nem adott le népköltészeti alkotást saját szülőhelyéről. Olyan helyekről is tártak fel verses epikus szöveget, ahol Kriza János gyűjtőtársai korábban nem fordultak meg, s néhány esetben azóta sem járt folklórkutató. A legtöbb szöveg lejegyzésére Maros-Torda vármegyében (15 településről 92 adat), majd Udvarhely (17 településről 84 adat), Háromszék (12 településről 74 adat), Torda-Aranyos (13 településről 60 adat) vármegyében került sor. A gyűjtők szövegeket hoztak Kolozs (6 településről 28 adat), Nagy-Küküllő (3 településről 18 adat), Kis-Küküllő (5 településről 9 adat), Csík (2 településről 7 adat), Alsófehér (2 településről 6 adat), Szilágy (1 településről 3 adat), Bihar (2 településről 2 adat), Hunyad (1 településről 2 adat), Szatmár (2 településről 2 adat) vármegyéből is. Az egyes települések eltérő mértékben reprezentáltak. A legtöbb szöveg Szabédon került lejegyzésre (33 adat). 10 fölötti a száma a Sepsikőröspatakról (22), Kolozsvárról (20), Torockóról (14), Szentgericéről, Marosvásárhelyről (12–12), Tordatúrról, Medesérről, Székelykeresztúrról, Tordátfalváról (11–11), Sepsiszentgyörgyről, Etédéről (10–10) származó szövegnek. A közölt repertoár – a gyűjtés természetéből fakadóan – természetesen sem a települések, sem a vármegyék korabeli folklórismerete közötti kvantitatív különbsé-

gekre nem vet fényt. Mindössze egy-egy gyűjtő receptivitásáról, kitartásáról és szerencséjéről van szó.

A magyar népballadák történetét megíró Vargyas Lajos a népballadákat a következő csoportokba sorolta: régi (középkori) balladák, balladaszerű régi énekek, 18–19. (20.) századi ponyvaballadák, betyárballadák, új balladák (Vargyas 1976). Kallós Zoltán két gyűjteménye mindössze a régi és az új stílusú balladákat választja külön, s ebbe a kategóriába tartoznak a keservesek és a ballada- és románc-elemeket tartalmazó régi és újabb dalok (Kallós 1971, 2014). Albert Ernő 70 betyárballadát, 20 történeti, bujdosó és rabéneket, 13 helyi balladát tett közzé (Albert 1973). Faragó József a következő tartalmi csoportosítást dolgozta ki: Próbatételek, Szerelem, Tiltott szerelem, Az eladott leány, Asszonyi sors, Házaselet, Anya és gyermeke, Rablógyilkosság, Felismerés, Rabság és szabadság, Csodák (Faragó 1986). Olosz Katalin a balladakutatók 1966-os freiburgi konferenciájának javaslatait követi. A Kanyaró Ferenc hagyatékába sorolható verses epikát (Balladák és epikus énekek) a következő csoportokba osztja: I. Mágikus-mitikus énekek (2 típus, 16 változat), II. Legendaballadák (2 típus, 1-1 változat), III. Szerelmi balladák, 5 alcsoporttal (Évődés, játék, tréfa, Próbatételek, Hűség, hűtlenség, csábítás, Tragikus végű szerelem, A megrontott leány) (30 típus, 90 szövegváltozat, 2 tipologizálhatatlan epikus szöveg), IV. Családi balladák (5 alcsoport: Házastársi hűség, hűtlenség, Pénzért, gazdagságért feláldozott család, Kényszerített, rossz házasság, Gyermekek-szülő kapcsolata, Családi élet) (10 típus, 14 szövegváltozat, 1 tipologizálhatatlan epikus szöveg), V. Társadalmi konfliktusok (8 típus, 24 szövegváltozat, 1 tipologizálhatatlan epikus szöveg), VI. Történeti balladák, vitézi, bujdosó- és rabénekek (2 alcsoport: Történelmi eseményekhez és személyekhez kapcsolódó balladák és epikus énekek) (7 típus, 3 tipologizálhatatlan, 67 szövegváltozat), VII. Hósi énekek (betyárballadák) (14 típus, 45 szövegváltozat, valamint 16 tipologizálhatatlan szöveg), VIII. Sirató- és balesetballadák (20 típus, 50 szövegváltozat), IX. Bűntényballadák (14 típus, 70 szövegváltozat, valamint 20 tipologizálhatatlan epikus szöveg), X. Tréfás és csúfolódó énekek (3 típus, 6 szövegváltozat, 2 tipologizálhatatlan epikus ének).

Olosz Katalin tehát 421 epikus verset azonosított Kanyaró Ferenc gyűjtőkörének feljegyzésében; a 421 epikus vers közül 376 vers 110 típusba sorolható, 45 vers pedig tipologizálhatatlan. A gyűjteményben a tartalmi csoportok népszerűsége a következő: a szerelmi balladák (92 szö-

veg), a bűntényballadák (90 szöveg), a történeti balladák (70 szöveg), a hősi énekek (betyárballadák) (61 szöveg), a siratóballadák (50 szöveg), a társadalmi konfliktust megjelenítő balladák (25 szöveg), a mágikus-mitikus énekek (16 szöveg), a családi balladák (15 szöveg), a tréfás és csúfolódó énekek (8 szöveg), a legendaballadák (2 szöveg). Ily módon Kanyaró Ferenc gyűjteménye jelentősen gazdagítja és árnyalja a magyar népballadáról a 19. század végén kialakított képet. A balladakutatás tudomása szerint a magyar ballada műfajában dominál a tragikus asszonyi sors; a jelen gyűjteménybe nagy számban kerülnek be a férfiak heroikus tettei. Vargyas Lajos a klasszikus népballadák leggyakoribb témájaként a szerelmet, a házaseletet, valamint a társadalmi konfliktusokat és a harcot nevezte meg. Jelen gyűjtemény az újstílusú balladákából későbből ismert bűntényekkel, a feudalizmus történelmi kontextusára utaló eseményekkel és a siratóballadákkal, valamint 16 szöveggel képviselt mágikus-mitikus énekekkel egészíti ki a tartalmi mezőt.

A kötet Kanyaró Ferenc életpályának áttekintését gyűjtő- és kutatói habitusának összefoglalásával egészíti ki. Kanyaró Ferenc figyelemmel kísérte a folklórkiadást, tisztában volt a kötet szerkesztés és a közlés szabályaival. Mint kevesen a kortársai közül, fontosságot tulajdonított a szövegváltozatnak és a töredékes alkotásoknak is. A változatokban a vándorlást, a variálódást, a folklóralkotások tér- és időbeli terjedését és alakulását látta. Örömmel fogadta az új, helyi balladák felbukkanását. Diákjai figyelmét a gazdag repertoárral rendelkező énekesekre irányította. Akárcsak Kriza János, a gyűjtés során meggyőződött a folklóralkotások tájnyelvi sajátosságai megőrzésének szükségességéről. És akárcsak többen kortársai közül, az olvasókra való tekintettel gyakran beavatkozott a folklóralkotások szövegébe. A törmelékekből teljes variánst állított össze, a kerek és következetes variáns érdekében strófákat hagyott ki, megváltoztatta a strófák sorrendjét, következetes strófikus szerkesztést érvényesített olyan esetben is, amikor ez a töredékben nem érvényesült. Habár tudatában volt annak, hogy a balladákhöz a dallam is szervesen hozzátartozik, a körülmények miatt lemondott a dallamok lejegyzéséről (lejegyeztetéséről). A korabeli gyűjtéseszményt követve a szövegeket közlő énekesek kilétét nem örökítette meg.

A kötet bevezető tanulmánya 140, a forrásközlés 460, a jegyzetek, források, irodalom, a mutatók és a szójegyzék fejezete további 320 lap terjedelmű. Az egyes folklórszövegekhez tartozó jegyzet kitér a szöveg lelőhe-

lyére, a lejegyzés körülményeire, a szöveg filológiai változataira, esetleges korábbi közlésére. A kötetet néhány korabeli fénykép zárja.

Olosz Katalin a történeti folklorisztikának az utóbbi évtizedek legnagyobb teljesítményét nyújtotta. 1972-ben közzétette Kolumbán István 1898-ban leadott udvarhelyszéki mesegyűjtését (Kolumbán 1972). 2009-ben a kolozsvári unitárius főgimnázium Rédiger Ödön nevű diákjának 1894–1896 között Szabédon végzett gyűjtését jelentette meg (Olosz 2009). Szintén 2009-ben közzétette Szabó Sámuel, a marosvásárhelyi, majd a kolozsvári református kollégium tanára irányításával elvégzett gyűjtés 180 szövegét (Szabó 2009). 2012-ben Viski Károly és diákjainak 1902–1909 között végzett gyűjtéséből 26 balladát tett közzé (Olosz 2012). A következő monumentális munka Kriza János hagyatéka egyik részének feltárása, összesen 4569 folklórszöveg közzététele volt (Krizsa 2013). Az Olosz Katalin által az utóbbi évtizedekben közzétett forrásközlések túlszárnyalják a 19. századból származó, eddig ismert erdélyi folklórányag mennyiségét.

Szakirodalom

Albert Ernő

1973 *Háromszéki népballadák*. Albert Ernő és tanítványai gyűjteménye. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Alexics György

1897 *Vadrózsapör*. *Ethnographia* VIII. 73–88, 184–192, 279–290, 362–377.

Almási István (közzéteszi)

2003 *Monostori sugár torony*. *Bogdán János magyargyerőmonostori népdalgyűjtése 1906-ban*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Ambrus Judit (sajtó alá rendezte)

2008 András Erzsike Erdei: *Kedvemre való, hogy meséljek*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Arany János

1978 *Eredeti népmesék*. Összegyűjtötte Merényi László. I–II. Pest, 1861. In: Dömötör Tekla – Katona Imre – Voigt Vilmos (szerk.): *Folklorisztikai tudománytörténet*. Szöveggyűjtemény. I. (1840–1900). Tankönyvkiadó, Budapest, 324–339.

Berde Károly, Dr.

2005 *Adatok Nagyenyed szellemi néprajzához az 1870–1920-as évekből.* Összeállította és a bevezető szöveget írta Rancz-Gyárfás Zsuzsánna. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Bokor Zsuzsa (szerk.)

2002 *Tamás István kézdiszentléleki kéziratok gyűjteménye.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Fabre, Daniel (dir.)

2000 *Domestiquer l'histoire. Ethnologie des monuments historiques.* Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris.

Faragó József

1971 Kriza János és a Vadrózsák. In: Antal Árpád – Faragó József – Szabó T. Attila: *Kriza János.* Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 57–176.

Faragó József (szerk.)

1986 *Virágok vetélkedése. Régi magyar népballadák.* Kriterion, Bukarest.

Földi István

2004 *Századelő az udvartereken. Rendhagyó szociográfia.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Horger Antal

1908 *Hétfalusi csángó népmesék.* (Magyar Népköltési Gyűjtemény, X.) Athenaeum, Budapest.

Horváth János

1927 *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfigig.* MTA, Budapest.

Imre Sándor

1900 *A népköltészetről és népdalról.* Franklin, Budapest.

Kallós Zoltán

1971 *Balladák könyve. Élő erdélyi és moldvai magyar népballadák.* Kallós Zoltán gyűjtése Szabó T. Attila gondozásában. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

2014 *Balladás könyv.* Kallós Zoltán Alapítvány, Válaszút.

Kolumbán István

1972 *A kecskés ember. Udvarhelyszéki népmesék.* Kolumbán István gyűjteményéből válogatta, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Olosz Katalin. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Kovács Ágnes

1982 Kriza János népmeséinek hitelessége. In: Kriza Ildikó (szerk.): *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 33–46.

Kriza János (szerk.)

1911 *Vadrózsák.* (Magyar Népköltési Gyűjtemény, XI–XII.) Athenaeum, Budapest. /Székely népköltési gyűjtemény I–II./

1943a *Vadrózsák.* A bevezetőt írta Gunda Béla. Jegyzetekkel ellátta György László. Magyar Népművelők Társasága, Budapest.

1943b *Vadrózsák.* Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Viski Károly. Bibliotheca, Budapest. /Székely népköltési gyűjtemény I–III./

1975 *Vadrózsák. Kriza János népköltési gyűjteménye.* Gondozta és az előszót írta Faragó József. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest (Második, kiegészített kiadás 2002-ben.)

1987 *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény.* Akadémiai Kiadó, Budapest. (Reprint kiadás.)

1863 (2011) *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény.* Szerkeszti Kriza János. Kolozsvártt. (Hasonmás, jubileumi kiadás. Kovászna Megye Tanácsa, Sepsiszentgyörgy)

Kriza János

2013 *Vadrózsák. Erdélyi néphagyományok.* Második kötet. Kriza János és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Kriza Ildikó (szerk.)

1982 *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kriza János – Orbán Balázs – Benedek Elek – Sebesi Jób

1882 *Székelyföldi gyűjtés.* (Magyar Népköltési Gyűjtemény, III.) Athenaeum, Budapest.

Németh G. Béla

1982 A Vadrózsa-pőr és Arany. In: Kriza Ildikó (szerk.): *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 69–78.

Olosz Katalin

1969 *Magyargyerőmonostori népköltészet*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest.

1972 *A kecskés ember. Udvarhelyszéki népmesék*. Kolumbán István gyűjteményéből válogatta, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlésezi Olosz Katalin. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

1982a *Ha folyóvíz volnék. A magyar népi líra antológiája*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár.

1982b A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság népköltészeti tevékenysége. In: Kriza Ildikó (szerk.): *Kriza János és a kortársi eszméáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 151–164.

2003a *Víz mentére elindultam. Tudománytörténeti, népismereti írások*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

2003b *Egy kiállítás emlékképei*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

2004a Zajzoni Rab István ismeretlen útinaplója és diákkori versei In: Zajzoni Rab István: *Összegyűjtött írások*. Szerkesztette Bencze Mihály. Fulgur Kiadó, Brassó, I. 235–264.

2004b Zajzoni Rab István: *Naplójegyzetek. Fiatalkori zsengek*. In: Zajzoni Rab István: *Összegyűjtött írások*. Szerkesztette Bencze Mihály. Fulgur Kiadó, Brassó, II. 297–452.

2005 *Folklórgyűjtő diákok a kolozsvári unitárius kollégiumban a XIX. század végén és a XX. század elején. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XLIX. (1–2) 99–109.*

2009 *Ne mondd, anyám, főd átkának... Dimény Mózesné Szabó Anna énekei. Szabéd, 1895–1896*. Rédiger Ödön gyűjtését Kanyaró Ferenc hagyatékából bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlésezi Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár

2012 *Viski Károly balladagyűjtései a huszadik század elején*. In: György V. Imola – Keszeg Vilmos – Tekei Erika (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 20. A néprajztudomány története. Intézmények, kutatók, kutatások*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 229–250.

Ong, Walter J.

1998 *A szöveg mint interpretáció: Márk idején és azóta*. In: Nyiri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Áron Kiadó, Budapest, 143–166. (Eredeti kiadás: 1986).

Ozsváth Imola

2008 Néptanítók néprajzi munkássága. *Néprajzi Látóhatár* XVII. (3) 21–56.

Redfield, Robert

1956 *Peasant Society and Culture*. University of Chicago Press, Chicago.

Ritoók Zsigmond

1975 Fokozatok a görög epika fejlődésében. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* VIII. 107–116.

Szabó Sámuel

2009 *Erdélyi néphagyományok*. 1863-1884. Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Európai Folklór Intézet–Mentor Kiadó, Budapest–Marosvásárhely.

Szakál Anna

2012 „Igy nőtt fejemre a sok vadrózsa...” *Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez*. Kriza János Néprajzi Társaság–Magyar Unitárius Egyház, Kolozsvár.

Vargyas Lajos

1976 *A magyar népballada és Európa*. 1–2. Zeneműkiadó, Budapest.

Voigt Vilmos

1997 Megoldott és megoldatlan kérdések hangrögzítésünk kezdetei körül. A kép- és hangrögzítés változó módszerei a néprajzi kutatásban. *Néprajzi Értesítő* LXXIX. 103–107.

Tabula gratulatoria

ALBERT ERNŐ	Székely Mikó Kollégium, Sepsiszentgyörgy
ANDRÁSFALVY BERTALAN	prof. emer. Pécs
BABUS ANTAL	MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye
BALOGH BALÁZS	BTK Néprajztudományi Intézet, MTA Kiváló Kutatóhelye
BALOGH PÁL GÉZA	PTE BTK TKI Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék
BARNA GÁBOR	SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék
BARTHA ELEK	DE BTK Néprajzi Tanszék
BÁNYAI RÉKA	Teleki–Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely
BÁRTH DÁNIEL	ELTE BTK Néprajzi Intézet, Folklore Tanszék
BENEDEK KATALIN	BTK Néprajztudományi Intézet, MTA Kiváló Kutatóhelye
BERECZKI IBOLYA	Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre
BIRÓ ANNAMÁRIA	Erdélyi Múzeum-Egyesület
BODÓ SÁNDOR	a Magyar Néprajzi Társaság elnöke
BORSOS BALÁZS	BTK Néprajztudományi Intézet, MTA Kiváló Kutatóhelye
CZÉGÉNYI DÓRA	BBTE BTK Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Kolozsvár
CZÖVEK JUDIT	BTK Néprajztudományi Intézet, MTA Kiváló Kutatóhelye

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN	BTK Irodalomtudományi Intézet, MTA Kiváló Kutatóhelye
DEÁKY ZITA	ELTE BTK Néprajzi Intézet, Tárgyi Néprajzi Tanszék
DEÉ NAGY ANIKÓ	Teleki–Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely
FRAUHAMMER KRISZTINA	MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport
GAZDA JÓZSEF	Kovászna
GAZDA KLÁRA	BBTE BTK Magyar Néprajz és Antropológia Intézet
GERGELY ZOLTÁN	a Román Akadémia Folklorarchívuma, Kolozsvár
GYÖRFY ESZTER	BTK Néprajztudományi Intézet, MTA Kiváló Kutatóhelye
HÁLA JÓZSEF	etnográfus, alelnök, Honismereti Szövetség, Budapest
HOPPÁL MIHÁLY	professor emeritus, DSc, Magyar Tudományos Akadémia doktora
IANCU LAURA	BTK Néprajztudományi Intézet, MTA Kiváló Kutatóhelye
ILYEFALVI EMESE	ELTE BTK Néprajzi Intézet, Folklore Tanszék
KÁKONYI ANNA	Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém
KEMÉNYFI RÓBERT	DE BTK Néprajzi Tanszék
KINDA ISTVÁN	Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy
KOTICS JÓZSEF	Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék
KOVÁCS SÁNDOR	Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár

KÓSA LÁSZLÓ	az MTA rendes tagja, prof. emeritus, ELTE Művelődéstörténeti Tanszék
KÖNCZEI CSILLA	BBTE BTK Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Kolozsvár
KRÍZA ILDIKÓ	néprajzkutató
LÁZÁR KATALIN	BTK Zenetudományi Intézet, MTA Kiváló Kutatóhelye
LÁZOK KLÁRA	Teleki–Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely
LISZKA JÓZSEF	Etnológiai Központ, Komárom
MAGYAR ZOLTÁN	BTK Néprajztudományi Intézet, MTA Kiváló Kutatóhelye
MÁZI BÉLA	MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye
MIKOS ÉVA	BTK Néprajztudományi Intézet, MTA Kiváló Kutatóhelye
MOGYORÓSI ÁGNES	Kallós Zoltán Alapítvány, Kallós Zoltán Néprajzi Gyűjtemény, Válaszút
MOHAY TAMÁS	ELTE BTK Néprajzi Intézet
MOLNÁR LEHEL	Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtő-levéltára
NAGY ILONA	BTK Néprajztudományi Intézet, MTA Kiváló Kutatóhelye, PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék
NAGY JANKA TEODÓRA	PTE Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar, Szociális Tanulmányok Tanszék
NAGY RÉKA	Csajági Református Általános Iskola

NAGY ZOLTÁN	PTE BTK TKI Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék
NAGY ZSOLT	Studium Kiadó, Marosvásárhely
PÁVAI ISTVÁN	Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem hab. egy. tanára, BTK Zenetudományi Intézet Népzene és Néptánckutató Osztályának vezetője, Hagyományok Háza Folklórdokumentációs Fejlesztési Osztályának vezetője
PETI LEHEL	Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár
PÓCS ÉVA	BTK Néprajztudományi Intézet, MTA Kiváló Kutatóhelye, PTE BTK TKI Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék
RAFFAI JUDIT	Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka
SIGMIREAN, CORNEL	Institutul de Cercetări Socio-Umane „Gheorghe Șincai”, Târgu Mureș
SIMON ANDRÁS	SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék
SIMON ZSOLT	Román Akadémia „Gheorghe Șincai” Társadalom- és Bölcsészettudományi Kutatóintézete, Marosvásárhely
SMID BERNADETT	ELTE BTK Néprajzi Intézet, Folklore Tanszék
SZABÓ Á. TÖHÖTÖM	BBTE BTK Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Kolozsvár
SZALAY OLGA	BTK Zenetudományi Intézet
SZEMERKÉNYI ÁGNES	BTK Néprajztudományi Intézet, MTA Kiváló Kutatóhelye
SZILÁGYI LEVENTE	BTK Néprajztudományi Intézet, MTA Kiváló Kutatóhelye

TAMÁS ILDIKÓ	BTK Néprajztudományi Intézet, MTA Kiváló Kutatóhelye
TARI LUJZA	BTK Zenetudományi Intézet, MTA Kiváló Kutatóhelye
TÁTRAI ZSUZSANNA	BTK Néprajztudományi Intézet, MTA Kiváló Kutatóhelye
TEODOR, CORINA	Universitatea de Medicină, Farmacie, Științe și Tehnologie „George Emil Palade”, Târgu Mureș
TONK MÁRTON	Sapientia EMTE, Kolozsvári Kar
VAJDA ANDRÁS	Sapientia EMTE, Marosvásárhelyi Kar, Alkalmazott Társadalomtudományok Tanszék
VARGYAS GÁBOR	BTK Néprajztudományi Intézet, MTA Kiváló Kutatóhelye, PTE BTK TKI Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék
VASS ERIKA	Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre
VEREBÉLYI KINCŐSŐ	folklorista, egyetemi tanár
VIGA GYULA	néprajzkutató, MTA doktora, ny. egyetemi tanár, Miskolc
VIRGINÁS-TAR EMESE	Maros Megyei Múzeum, Marosvásárhely
VOIGT VILMOS	ELTE BTK professzor emeritus
ZAKARIÁS ERZSÉBET	a Román Akadémia Folklorarchívuma, Kolozsvár
ZSIGMOND GYŐZŐ	Bukaresti Tudományegyetem, Idegen Nyelvek és Irodalmak Kar, Hungarológia

Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára

Teleki–Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely

Fényképek

*Olosz Katalin a családjá körében.
Kovászna, 1963–64 körül.*

*Alsó sor, balról jobbra: Bartha Gabriella (Olosz Katalin nagynénje), Olosz Ferenc és Bartha Irma (Olosz Katalin szülei), ölükben Olosz Ella gyermekei, Gazda Zoltán és Gazda István. Felső sor, balról jobbra: Olosz Katalin és testvérei, Olosz Ferenc és Gazdáné Olosz Ella.
(Gazda család tulajdona, Kovászna;
a fényképet köszönjük Szőcsné Gazda Enikőnek.)*

*A Kriza János Néprajzi Társaság vándorkonferenciájának résztvevői.
Szováta, 1991. február 24.*

*Ülő sor, jobbról balra: Balázi Dénes, László János, Barabás László,
Péntek János, Kilián István, Kotics József, Zakariás Erzsébet, Zsók Béla,
Czier Andrea, Török Adél, Gazda Enikő, Szentgyörgyi Georgina,
András Ignác, Kazuhiro Wakabayashi, Fosztó László.*

*Álló sor, jobbról balra: Kakas Zoltán, Sarány István, Székely Ferenc,
Zsigmond Győző, Schneider Tibor, Dáné Szilárd, Németh János, Asztalos
Enikő, ismeretlen, Kun Kriza Ilona, ismeretlen, István Lajos, ismeretlen,
Gub Jenő, Tófalvi Zoltán, Major Miklós, ismeretlen, Feier Ilona, ismeretlen,
Ozsváth Anna, Balázs Lajos, Bíró Gábor, ismeretlen, Kardalus János,
ismeretlen, ismeretlen, Bandi Dezső, ismeretlen, ismeretlen, Fazakas Lóránd,
Gazdáné Olosz Ella, Tankó Gyula, Gazda Klára, Olosz Katalin, Jánosi József,
ismeretlen, ismeretlen, Csergő Bálint, Erdélyi Péter Zoltán, Keszeg Vilmos.
(Fotó: Bálint Zsigmond; a fényképet köszönjük Barabás Lászlónak.)*

Olosz Katalin előadást tart a Növény és kultúra címmel megrendezett KJNT vándorgyűlésen. Mellette Balázs Lajos ül. Székelyudvarhely, 1993. május 14–16. (Pozsony Ferenc fotóarchívuma, 01917. sz. A fényképet köszönjük Nagy Ákosnak.)

Olosz Katalin Barabás László Akiket fog a figura című könyvének bemutatóján.

Marosvásárhely, Bocskai-terem, 2009. február 13.

*A képen balról jobbra: Barabás László, Olosz Katalin, Kilyén Ilka.
(Fotó: Vajda György; a fényképet köszönjük Barabás Lászlónak.)*

Olosz Katalinnal beszélget Keszeg Vilmos az Etnoszkóp által szervezett interjún.

*A képen balról jobbra: Olosz Katalin, Keszeg Vilmos, Balássy Enikő,
Szalma Anna-Mária, Csergő Melinda, György Imola.*

BBTE BTK, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék,

Kolozsvár, 2011. március 25.

(Fotó: Szakál Anna.)

*Olosz Katalin államvizsga-dolgozata az Etnoszkóp által szervezett interjún.
A képen a háttérben Csergő Melinda és György Imola látható.
BBTE BTK, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár, 2011. március 25.
(Fotó: Szakál Anna.)*

*Az „Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...” című kötet kaláka jellegű utómunkálatai.
Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2013. február 20.
A képen balról jobbra: Szakál Anna, Olosz Katalin, Ilyefalvi Emese.*

*Olosz Katalin a Vadrózsák. Erdélyi néphagyományok. Második kötet
című könyvét dedikálja.
Nagyajta, 2013. július 28.*

(Fotó: KJNT. A fényképet köszönjük Nagy Ákosnak)

A 150 éves a Vadrózsák című rendezvény az MTA KIK konferenciatermében.

Budapest, 2013. november 13.

*A képen balról jobbra: Kósa László, Szilágyi Márton, Szakál Anna,
Olosz Katalin, Jakab Albert Zsolt.*

(Fotó: Láng Klára.)

Beszélgetés a Szemléletek, módszerek, intézmények a romániai magyar néprajzkutatásban címmel megrendezett tudománytörténeti konferencián Olosz Katalin és Domokos Mariann – Gulyás Judit frissen megjelent köteteiről. KJNT, Kolozsvár, 2019. október 18.

*A képen Domokos Mariann és Olosz Katalin.
(Fotó: KJNT. A fényképet köszönjük Nagy Ákosnak)*

ANUARUL
ASOCIAȚIEI
ETNOGRAFICE
KRIZA JÁNOS
NR. 28.

ISSN 1841-3021

ISBN 978-606-9015-20-9

9 786069 015209